

A.A Kovalyov

**MÜASİR
BEYNƏLXALQ
DƏNİZ HÜQUQU VƏ ONUN
TƏTBİQİ PRAKTİKASI**

Bakı-2006

341
+ K 89

Kitabın redaktorları, ön sözün müəllifləri və azərbaycan dilinə tərcümə edənləri h.e.n., dosent **RÜSTƏM MƏMMƏDOV**, h.e.n. **ETİBAR ƏLİYEV** və h.e.n. **ANAR MƏHƏRRƏMOVDUR**.

Buraxılışa məsul: h.e.n., dosent **RÜSTƏM MƏMMƏDOV**.

"Ковалев А.А. Современное международное морское право и практика его применения. Монография – М.: Научная книга, 2003. - 416 с." kitabının Azərbaycan dilinə tərcüməsi (Azərbaycan dilində nəşrə ön sözlə).

Ковалыов А.А. Мүасир бейнәлхалқ дәниз һүқуқу вә онун тәтбиқ практикәси. Монография. - Bakı, Səda, 2006. 336s.

* * * * *

Dünya okeanı məkanının beynəlxalq-hüquqi rejiminin, dövlətlərin həmin məkandan, dəniz və okeanın təbii sərvətlərindən istifadə olunmasında əməkdaşlığının normativ əsaslarının kifayət qədər analiz olunması beynəlxalq hüquq və beynəlxalq dəniz hüququ üzrə dərsləklərin formalaşdırılması sahəsində bu monoqrafiyanı faydalı edir. Kitabda bütün müasir kateqoriyalı dəniz məkanlarının (daxili suların, ərazi sularının, arxipelaq sularının, müstəsna iqtisadi zonaların, bitişik zonaların, kontinental şelfin, açıq dənizin, milli tabelikdən kənar dəniz və okean dibinin) hüquqi rejiminin formalaşdırılması problemlərinin, ümumi qanunauyğunluqlarının və strukturunun inkişafı tendensiyalarının əsas şərtlərinin kompleks analizi aparılır və beynəlxalq dəniz hüququ normalarının dövlətlərin daxili hüquqlarına implementasiyasının müasir praktikası ümumiləşdirilir. Xəzər dənizinin, Arktikanın və Antarktidanın, eləcə də beynəlxalq çayların problemlərinə xüsusi diqqət ayrılır.

Bu kitab ali hüquq təhsili müəssisələri və fakültələrinin müəllim heyəti, xarici münasibətlər orqanlarının və beynəlxalq təsərrüfat kompleksinin işçiləri, eləcə də beynəlxalq nəqliyyat hüququ məsələləri ilə maraqlanan hər kəs üçün nəzərdə tutulmuşdur.

BDU-nun
əl kitabxanası

255579

MÜNDƏRİCAT

ÖN SÖZ	6
GİRİŞ	11
I FƏSİL. DAXİLİ DƏNİZ SULARI	18
II FƏSİL. ƏRAZİ DƏNİZİ	34
1. Ərazi dənizi İnstitutu anlayışı	34
2. Ərazi dənizinin hüquqi rejimi	38
III FƏSİL. BİTİŞİK ZONA	53
IV FƏSİL. ARXİPELAQ SULARI	58
1. Arxipelaq sularının anlayışı	58
2. Arxipelaq sularının hüquqi rejimi.....	59
V FƏSİL. MÜSTƏSNA İQTİSADI ZONA	66
1. İqtisadi zona konsepsiyasının təkamülü	66
2. Müstəsna iqtisadi zonanın hüquqi rejimi	72
3. Müstəsna iqtisadi zonanın canlı ehtiyatlarının istismar edilməsinin hüquqi tənzimlənməsi	87
VI FƏSİL. KONTİNENTAL ŞELF	108
1. Kontinental şelf anlayışı	108
2. Kontinental şelfin xarici sərhədləri.....	111
3. Kontinental şelfin hüquqi rejimi	115
4. Kontinental şelfin qarşı-qarşıya və qonşu sərhədləri olan dövlətlər arasında bölünməsi	120
VII FƏSİL. MİLLİ YURİSDİKSİYANIN TƏSİRİNDƏN KƏNARDA OLAN DƏNİZ DİBİ	125
1. "Bəşəriyyətin ümumi mirası" konsepsiyası	125
2. Dəniz dibinin milli yurisdiksiyanın təsirindən kənarında hüquqi rejimi.....	132
VIII FƏSİL. AÇIQ DƏNİZ	141
1. Açıq dəniz anlayışı və onun hüquqi rejimi	141
2. Açıq dənizdə cinayət və mülki yurisdiksiya	153
3. Dənizə çıxışı olmayan dövlətlərin dənizə giriş və ondan istifadə	

etmək hüququ	161
4. Dənizdə terrorizmlə mübarizə	164
IX FƏSİL. QAPALI VƏ YA YARIMQAPALI DƏNİZLƏR.....	175
X FƏSİL. XƏZƏR DƏNİZİNİN HÜQUQİ REJİMİ	179
1. Xəzər dənizinin hüquqi statusu.....	179
2. Xəzəryanı dövlətlərin Xəzər dənizinin hüquqi rejimi məsələsi üzrə mövqeləri	187
XI FƏSİL. ARKTIKANIN HÜQUQİ REJİMİ	200
1. Arktikanın bölünməsinin sektoral prinsipi	200
2. Arktikanın beynəlmilləşməsi problemi.....	203
3. Şpitsberqenin beynəlxalq-hüquqi statusu	210
XII FƏSİL. ANTARKTIKANIN BEYNƏLXALQ-HÜQUQİ REJİMİ	214
1. Antarktikanın ümumi xarakteristikası və dövlətlərin maraqları	214
2. Antarktikanın hüquqi rejimi	217
XIII FƏSİL. BEYNƏLXALQ BOĞAZLAR	228
1. Hüquqi təsnifatı və "beynəlxalq boğazlar" anlayışı.....	228
2. Mühüm beynəlxalq boğazların hüquqi rejimi.....	230
XIV FƏSİL. BEYNƏLXALQ KANALLAR.....	247
1. Mühüm beynəlxalq kanalların anlayışı və hüquqi rejimi	247
XV FƏSİL. DƏNİZ MÜHİTİNİN MÜHAFİZƏSİ VƏ SAXLANILMASI.....	252
1. Dəniz mühitinin mühafizəsi sahəsində beynəlxalq dəniz hüququnun əsas prinsipləri	252
2. Dəniz mühitinin çirklənməsi anlayışı və onun mənbələri.....	257
3. Dənizin ən təhlükəli pollyutantlarla çirklənməsinin qarşısının alınmasının beynəlxalq-hüquqi tənzimlənməsi	261
3.1. Dənizin neftlə çirklənməsinin qarşısının alınması	261
3.2. Dəniz mühitinin qurudan çirklənməsinin qarşısının alınması	280
3.3. Dəniz mühitinin radioaktiv, kimyəvi və bakterioloji maddələrdən çirklənməsinin qarşısının alınması	286
4. Dəniz mühitinin çirklənməsinə görə məsuliyyət	293
5. Dəniz mühitinin qorunub saxlanması və müdafiəsi sahəsində	

beynəlxalq əməkdaşlıq.....	300
XIV FƏSİL. BEYNƏLXALQ DƏNİZ TƏŞKİLATLARI.....	305
1. Dünya okeanından istifadə edilməsi sferasında beynəlxalq təşkilatların rolu.....	305
2. Beynəlxalq dəniz təşkilatı (BDT).....	307
3. Dənizin dibi üzrə beynəlxalq orqan (Orqan).....	319
4. Dəniz peyk əlaqələrinin Beynəlxalq təşkilatı (İNMARSAT).....	323
5. Dəniz hüquq üzrə Beynəlxalq Tribunal.....	325
NƏTİCƏ.....	328

ÖN SÖZ

Bu nəşr Azərbaycanda beynəlxalq dəniz hüququna həsr edilmiş ilk, daha dolğun dərs vəsaitidir (indiyə qədər işıq üzü görmüş dəniz hüququ və beynəlxalq hüquq üzrə dərsliklərin yalnız müəyyən bölmələri beynəlxalq dəniz hüququ məsələlərinə ayrılıb). Bu kitabı fərqləndirən cəhətlərdən biri də Dünya okeanının öyrənilməsi və onun resurslarından istifadə olunması üzrə problemlərin aktuallaşmasını nəzərə alaraq, BMT-nin 1982-ci ildə qəbul etdiyi dəniz hüququ üzrə yeni Konvensiyasının bütün müddələrinin dolğun şəkildə izah olunmasıdır.

Kitabın müəllifi professor A.A.Kovalyov haqlı olaraq qeyd edir ki, planetimizin 70 %-ni əhatə edən Dünya okeanının insanların həyatında rolu həm nəqliyyat magistralı, həm də müxtəlif təbii sərvətlərin mənbəyi kimi getdikcə artmaqdadır. Müasir şəraitdə elmi-texniki inqilab və dünya bazarının inkişafı Dünya okeanının tam və hərtərəfli öyrənilməsi üçün zəruri maddi baza yaradır. Eyni zamanda, Dünya okeanının problemləri ilə məşğul olan beynəlxalq qeyri-hökumət təşkilatlarının rolu və əhəmiyyəti artır.

Elm və texnikanın inkişafı ilə nəinki okeanın potensial təbii sərvətləri haqda, həm də onların çıxarılması və emal olunmasının real yolları barədə də biliklər genişlənməmişdir. Bu sərvətlərin aktiv şəkildə öyrənilməsi və istifadə olunması iqtisadi, siyasi, müdafiə, hüquqi və başqa sahələrdə bəzən bir çox dövlətlər və xalqlar üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edən digər problemlərin meydana gəlməsinə gətirib çıxarır. İlk növbədə, bu, dəniz və hava məkanının hüquqi rejimlərinin formalaşdırılması və bütün beynəlxalq ictimaiyyət üzvlərinin ondan istifadə etməsində ayrı-ayrı növlərinin reqlamentləşdirilməsi ilə bağlıdır. Dünya okeanında, onunla bağlı olan hava və kosmik məkanda ayrı-ayrı fəaliyyət həyata keçirildikdə müxtəlif hüquq münasibətləri yaranır ki, bunlar da qüvvədə olan beynəlxalq dəniz hüququ normalarına və prinsiplərinə əsaslanır. Belə hüquq münasibətlərinin tənzimlənməsi təkcə indiki zamanda yaşayan insanların maraqlarını əhatə etməməlidir. Bu sivilisasiyanın saxlanmasına, sülhün və beynəlxalq təhlükəsizliyin möhkəmlənməsinə, ekoloji tarazlığın təmin olunmasına və gələcək nəsillər üçün münbit təbii şəraitin yaranmasına hesablanmalıdır.

Kitabın müəllifinin fikrincə, tam olaraq, beynəlxalq hüququn və ayrıca dəniz hüququnun formalaşdırılmasının əsası hələ qədimdən qoyulmuşdur. İnsan cəmiyyətinin ayrı-ayrı inkişaf mərhələlərində beynəlxalq hüquq sabit qalmamışdır. Hər bir tarixi dövrün öz hüquq konsepsiyaları, prinsip və normaları olmuşdur.

Professor A.A.Kovalyovun obyektiv rəyinə əsasən 1982-ci il

Konvensiyasında müasir beynəlxalq hüququn ümumqəbuledilmiş prinsiplərindən olan – açıq dənizin azadlığı prinsipi, eləcə də onun tərkib hissəsi — gəmiçiliyin azadlığı prinsipi daha geniş inkişaf etmişdir.

Sonra, o, qeyd edir ki, Dünya okeanının təbii sərvətlərinin öyrənilməsi və istismar olunması süni adaların yaradılması, tikili və qurğuların quraşdırılması zərurətini yaratmışdır ki, bu da təkcə ətraf sularda deyil, açıq dənizdə də gəmi ticarətinin təhlükəsizliyinin təmin olunmasında hüquqi problemlərin öyrənilməsinin aktuallığını qaçılmaz edir, çünki göstərilən qurğu və tikililərin köməyi ilə tədqiqatlar, praktiki olaraq, Dünya okeanının bütün rayonlarında aparılır.

Hər bir fəslin axırında qısa xülasə yerləşdirilmişdir. Ümumilikdə, müəllif qeyd edir ki, dəniz hüququ üzrə yeni Konvensiya hərtərəfli sənəddir və Konvensiyanın tərkib hissəsi olan müxtəlif əlavələrlə birlikdə 500-ə yaxın məqalədən ibarətdir. Burada, praktiki olaraq, Dünya okeanından və onun resurslarından istifadə olunması üzrə bütün hüquqi məsələlər, ilk növbədə, en və ərəzi suları rejimi, beynəlxalq boğazlar və arxipelaq-dövlət suları rejimi, 200 millik iqtisadi zona və kontinental şelf rejimi, açıq dəniz və okean, dəniz rayonlarında balıqçılıq, sulara çıxışı olmayan dövlətlərin hüquqları, qapalı və yarımqapalı dəniz və adalar rejimi nəzərdən keçirilir. Yeni Konvensiyada dəniz dibi rayonu rejimi və dəniz dibi üzrə Beynəlxalq orqanın yaradılması məsələləri tədqiq olunmuşdur.

Müəllif BMT-nin dəniz hüququ üzrə Konvensiyasını ətraflı təhlil edərək, bu fikrə gəlir ki, Konvensiya maddələrinin çox hissəsi dəniz mühitinin qorunması, dənizdə elmi tədqiqatların aparılması, dəniz məkanının delimitasiyası, Konvensiya müddələrinin tətbiqi və izah olunması üzrə mübahisələrin tənzimlənməsinin bitkin sisteminin yaradılması məsələlərinə həsr olunmuşdur. Beləliklə, Birləşmiş Millətlər Təşkilatı Dünya okeanında ciddi qayda-qanunun yaradılması prosesini, praktiki olaraq, başa vurub və indi yeni Konvensiyanın ratifikasiyasını həyata keçirən Konfrans iştirakçısı olan dövlətlər qarşısında bu sənəddə nəzərdə tutulan orqanların yaradılması və milli qanunvericiliyin bu universal sənədin müddələrinə uyğunlaşdırılması problemi dayanır. Deməli, dövlətlərdən dəniz hüququ üzrə qəbul edilmiş Konvensiyanın bir çox müddələrini reallaşdırılmaq üçün əməkdaşlığı daha da genişləndirmək tələb olunacaqdır.

Müasir beynəlxalq hüquq beynəlxalq münasibətlərin yeni prinsiplərinin böyük təsiri altında formalaşdırılmışdır.

Zamanın sınağı beynəlxalq hüququn əsas prinsiplərinin getdikcə artan əhəmiyyətini, eləcə də bu prinsiplərə əsaslanan müasir dəniz hüququnun davamlılığını sübut etdi. Dəniz məkanının hüquqi rejiminin

əsaslarının ümumi dəyəri təsdiqləndi və beynəlxalq dəniz hüququ üzrə bəzi ekstremist apologetlərin bu rejimin köhnəliyini və burada köklü, "inqilabi" dəyişikliklərin aparılmasının vacibliyini iddia edən fikirlərin əsassız olduğunu göstərdi. Uzunmüddətli təcrübə nəticəsində işlənilmiş hazırlanmış ümumqəbul edilmiş prinsiplər və beynəlxalq dəniz hüququ normaları dövlətlər arasında zəruri olan bərabər hüquqlu və ədalətli əməkdaşlığın tələblərinə cavab verir, bununla da Dünya okeanının hüquqi rejiminin gələcəkdə təkmilləşdirilməsi üçün fundament rolunu oynayır.

Beynəlxalq dəniz hüququ — həmişəlik tərtib olunmuş qaydalar toplusu deyil. O, inkişaf edir və təkmilləşir.

Kitabda BMT-nin dəniz hüququ üzrə üçüncü Konfransının və 1982-ci ildə dəniz hüququ üzrə BMT Konvensiyasının materiallarının öyrənilməsinə mühüm yer ayrılır. Müəllif düzgün olaraq qeyd edir ki, dövlətlərin Dünya okeanındakı fəaliyyətinə BMT-nin üçüncü Konfransı böyük təsir göstərmişdir. Konfrans öz işini 9 ildən artıq davam etdirərək 30 aprel 1982-ci ildə dəniz hüququ üzrə BMT-nin yeni Konvensiyasını qəbul etməsi və bu Konvensiyanın Yamaykada 10 dekabr 1982-ci ildə 119 ölkə təmsilçiləri tərəfindən imzalanması ilə bitirdi.

Konfransı fərqləndirən əsas cəhət ondan ibarət idi ki, o, doğrudan da universaldır və bununla da müasir dövrün aktual və qlobal problemlərdən olan Dünya okeanının öyrənilməsində yaranan müxtəlif problemlərin həll olunmasına bütün insanların cəlb olunmasını təmin etdi. Bunu demək kifayətdir ki, Konfrans işlədiyi müddətdə, demək olar ki, onun bütün mərhələlərində 150-dən çox ölkə iştirak edirdi.

Dünya ictimaiyyətinin dənizdə aparılan elmi tədqiqatlara olan böyük marağı ona gətirib çıxarmışdır ki, dəniz hüququ üzrə BMT-nin III konfransının keçirildiyi müddətdə Dünya okeanında bu növ fəaliyyətin hüquqi rejiminin müəyyən olunması məsələsi ön plana çəkilmişdi. Dənizdə elmi tədqiqatların aparılması və bununla sıx surətdə bağlı olan dəniz texnologiyasının ötürülməsində kompleks problemlər dəniz hüququ üzrə BMT-nin III konfransının müxtəlif komitələri çərçivəsində uzunmüddətli mürəkkəb danışıqların aparılmasına səbəb olmuşdur.

Dəniz hüququnun başlıca problemi kimi dənizdə elmi tədqiqatların aparılması və dəniz texnologiyasının ötürülməsi problemləri üzrə məsələdə konsensusun əldə edilməsi konfransın işinin uğurla başa çatmasında həlledici rol oynadı və 1982-ci ildə dəniz hüququ üzrə Konvensiyanın qəbul edilməsi ilə beynəlxalq hüquq tarixində Dünya okeanının müxtəlif hissələrində keçirilən elmi tədqiqatların aparılmasında şərt və qaydaları dəqiqliklə tənzim edən ilk normativ sənəd meydana gəldi.

Professor Kovalyovun fikrincə, 1982-ci ildə qəbul edilmiş

balanslaşdırılmış kompromis müqavilələr paketini təşkil edən dəniz hüququ üzrə BMT Konvensiyası müasir beynəlxalq dəniz hüququnun, eləcə də bütövlükdə beynəlxalq hüququn inkişafında böyük tarixi hadisəyə çevrildi.

Təsadüfi deyil ki, Konvensiyanın preambulasına sənədin tarixi əhəmiyyətini, sülhün, ədalətin və tərəqqinin bütün dövlətlər və xalqlar üçün bərqərar olunmasında vacibliyini göstərən müddəə əlavə olunmuşdur.

Dəniz hüququ üzrə BMT Konvensiyasının işlənilməsi 1958-ci ildə Cenevrədə dəniz hüququ üzrə qəbul edilmiş Konvensiyadan sonra elmi-texniki sahədə yaranan ciddi dəyişikliklərin baş verməsi ilə şərtlənirdi. Belə ki, bu konvensiya bir sıra səbəblər üzündən bəzi məsələləri həll etməmişdi, bu da müəyyən müddət keçdikdən sonra dəniz ərazisinin eni, kontinental şelf hüdudlarından kənarında yerləşən dəniz dibi mineral resurslarının dərinədən öyrənilməsi kimi problemlərin kəskinləşməsinə gətirib çıxardı.

320 maddə və 9 əlavədən ibarət olan universal, hərtərəfli müqavilə kimi 1982-ci il Konvensiyası təkcə 1958-ci ildə Cenevrə Konvensiyası ilə möhkəmləndirilmiş qüvvədə olan dəniz hüququnun əsas müddəalarını deyil, həm də yeni, Dünya okeanının öyrənilməsi və istifadə olunmasında dövlətlərarası münasibətlər kompleksini, o cümlədən beynəlxalq ticarət gəmiçiliyi kimi vacib sahədə onların fəaliyyətini tənzimləyən əvvəllər məlum olmayan dəniz hüququ normalarını və institutlarını özündə birləşdirir. Beləliklə, 1982-ci il Konvensiyası dəniz hüququ üzrə 1958-ci il Cenevrə Konvensiyasının əsas prinsip və normalarının bəzilərinə müvafiq dəyişikliklər və əlavələr edərək, hüquqi qüvvəsini təsdiqlədi, beynəlxalq dəniz hüququnun kodifikasiyasını və progressiv inkişafını təmin etdi.

Qeyd etmək maraqlı olardı ki, Konvensiyanın işlənilməsi, bildiyimiz kimi, ölkələrin və dövlətlər qrupunun müxtəlif maraqlarının kəskin toqquşması şəraitində həyata keçirilirdi. Bu əlbəttə ki, qəbul edilmiş bəzi prinsip və normalara öz təsirini göstərdi. Nail olunmuş kompromislərin nəticəsidir ki, Konvensiyanın bəzi müddəaları müxtəlif cür şərh olunmaq üçün şərait yaradır. Bu nöqsanı, xüsusilə açıq dənizdə ticarət gəmiçiliyinin hüquqi rejimi ilə bağlı məsələlərə, ələlxüsus da 200 millik iqtisadi zonanı əhatə edən hissəsinə aid etmək olar. Yeni institut olan iqtisadi zona müasir beynəlxalq dəniz hüququnda hüquqi məzmununun açılması tələb olunan mürəkkəb məsələlərdən biridir. Bu, xüsusilə beynəlxalq gəmiçilik baxımından çox vacibdir, ona görə ki, məhz 200-millik dəniz sahili ərazisində gəmilərin hərəkəti daha intensivdir.

200-millik iqtisadi zonada ticarət gəmiçiliyi rejiminin tətbiq olunmasının aktuallığı digər şərtlərlə də, məhz xarici dövlətlərin bu sahədə xarici gəmilərin hərəkətini tənzimləyən iqtisadi zona haqqında

qanunvericilik aktlarının mövcudluğunda diktə olunur.

Professor A.A.Kovalyovun kitabının strukturu BMT-nin 1982-ci il dəniz hüququ üzrə Konvensiyasına əsasən qurulmuşdur. Diqqətəlayiq məsələlərdən biri də odur ki, müəllif bura kitabın dəyərini artıran "Xəzər dənizinin hüquqi rejimi" (F.X), "Arktika və Antarktidanın hüquqi rejimi" (F.XI-XII), "Beynəlxalq kanallar" (F.XIII) adlı fəsilləri də daxil etmişdir.

Bu işi, mütəxəssislər (ilk növbədə, beynəlxalq hüquqşünaslar), eləcə də alimlər və müxtəlif nazirliklərin, idarə və xalq təsərrüfatı sahələrinin, dəniz donanması, xarici ticarət, balıq təsərrüfatı, diplomatik xidmət işçiləri, okeanoqrafik ekspedisiyanın iştirakçıları və elmi müəssisələrin əməkdaşları üçün dəyərli dərs vəsaiti kimi qiymətləndirmək olar. Əsər beynəlxalq nəqliyyat hüququnun, o cümlədən beynəlxalq dəniz hüququnun nəzəri əsasları və təcrübədə tətbiqi ilə, eləcə də bu sahədə olan yeni və müasir tendensiyalarla tanışlıq üçün böyük əhəmiyyət kəsb edir.

BDU-nun Beynəlxalq hüquq və xarici ölkələrin dövlət hüququ kafedrasının müdiri:

***h.e.n., dos. Rüstəm Məmmədov
Beynəlxalq hüquq və xarici ölkələrin
dövlət hüququ kafedrasının
müəllimləri:***

***h.e.n. Etibar Əliyev
və h.e.n. Anar Məhərrəmov***

GİRİŞ

Dövlətlərin — Dünya okeanında beynəlxalq hüququn əsas subyektlərinin, dəniz sahələrindən rekreasiya və kommunikasiya məqsədlərə görə istifadə üçün müvafiq icazəyə, okeanlardakı fəaliyyətə, eləcə də okeanın canlı və mineral resurslarına münasibətdə yurisdiksiyaya hüquqi iddiası getdikcə daha rəngarəng, miqyaslı və mürəkkəb xarakter alır. Bu prosesin izahı kimi aşağıdakı amilləri göstərmək olar.

Birincisi, elmi-texniki tərəqqi dövlətlərə öz inkişafı üçün Dünya okeanının sərvətlərindən daha fəal və effektiv surətdə istifadə etməyə imkan yaratmışdır. İkincisi, mütəxəssislər elmi faktlar əsasında bəzi təbii ehtiyatların, məsələn, içməli suyun, əkin üçün yararlı torpağın, dəniz bioresurslarının çatışmaması üzündən beynəlxalq böhranın baş verəcəyini artıq çoxdan proqnozlaşdırmışlar. Bu mütəxəssislərin fikrincə, dünyanı təbii resurslara münasibətdə tələb ilə təklif arasında getdikcə artan uyğunsuzluq gözləyir¹.

BMT-nin Ərzaq və Kənd Təsərrüfatı Təşkilatının (FAO) ekspertlərinin proqnozlarına görə, XXI əsrdə dəniz bioresurslarına tələbat daim artacaq, hazırda isə bu ehtiyatlara münasibətdə tələb ilə təklif arasındakı fərq 10-15 mln. ton təşkil edir. Bundan başqa, beynəlxalq dəniz hüququnun indi mövcud olan 200 millik iqtisadi zona institutu şəraitində qiymətli canlı dəniz resurslarının ehtiyatlarının böyük hissəsi milli zonaların sərhədləri arasında süni şəkildə bölünmüş vəziyyətdədir.

Bununla bağlı, eləcə də dövlətlərin əksəriyyətinin bazar münasibətlərinə keçməsi ilə əlaqədar, bu və ya başqa dövlətin ərzaq təhlükəsizliyinin mühüm komponenti kimi Dünya okeanının bioresurslarına sahib olmaq uğrunda rəqabət güclənməkdədir.

Dünya okeanının resurslarından rəşional istifadənin qlobal problemi bütün ölkələrin maraqlarına toxunduğundan, dünyada artıq çoxdan bu resurslardan istifadə ilə bağlı dövlətlərarası münasibətlər baş verir. Böyük Britaniya ilə İslandiya arasında 1970-ci ildə baş vermiş balıq müharibəsini, Rusiya Federasiyasının və ABŞ-ın müstəsna iqtisadi zonaları ilə əhatə olunan Berinq dənizinin mərkəzi hissəsinin bioloji resurslarından rəqabət hüququ əsasında istifadə nəticəsində, açıq dənizin digər anklavlarındakı Norveç, Qrenlandiya və Barenz dənizlərindəki resursların istifadəsi ilə bağlı yaranan eləcə də münasibətli vəziyyəti qeyd etmək kifayətdir. Bu mübahisələrə BMT-nin Beynəlxalq Məhkəməsində dəfələrlə baxılmışdır.

¹ Bourrekuer O.H., Diethrich R. *Le mobile et la planete ou l'enjeu des ressources naturelles*. Paris, 1989, P. 199.

Həddən artıq istismar və qeyri-rasional istifadə nəticəsində dənizin canlı resurslarının azalması ilə, eləcə də onların yaşadığı mühitin çirklənməsi ilə bağlı bəzi müəlliflər hətta gələcəkdə, ümumiyyətlə təbii resurslar, xüsusi halda isə dənizin canlı resursları uğrunda müharibənin baş verə bilməsi ehtimalını istisna etmirlər. Bunu keçmiş ABŞ prezidenti Bill Klintonun bir fikri də təsdiq edir. O, Konqresə və ABŞ xalqına müraciətlərindən birində milli təhlükəsizliyin strategiyası ilə bağlı qeyd etmişdi ki, «əvvəllər pulsuz hesab edilən bəzi təbii sərvətlər, məsələn, təmiz hava, münbit torpaqlar, balıq ehtiyatları və s. uğrunda davam edən gələcək yarış dünyada regional stabillik üçün əsas təhlükələrdən biridir».

Dünya okeanının bioresurslarının qorunması nöqteyi-nəzərindən, dənizdə fəal balıq ovu ilə məşğul olan dövlətlərin dəniz mühitinin bütün növ tullantılar ilə çirklənməsinin qarşısını almaq, bu sahədə mövcud olan beynəlxalq hüquqi aktları yenidən nəzərdən keçirmək, çoxlu sayda dövlətlərin dəniz şelfindəki neft və qaz resurslarını istismar etmək imkanını nəzərə alan yeni aktların qəbul edilməsi üçün öz səylərini birləşdirmək və əlaqələndirmək problemi də az əhəmiyyət kəsb etmir.

Bundan başqa, Dünya okeanının çirklənməsinə qarşı mübarizə onun rekreasion imkanlarından daim genişlənən istifadə baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edir və Dünya okeanı sahələrinin və resurslarının iqtisadi əhəmiyyətini artırır².

1982-ci ildə BMT çərçivəsində müasir dünyanın bütün dövlətləri üçün məqbul olan dəniz hüququ üzrə Konvensiyanın qəbul edilməsi BMT-nin rolunu gücləndirdi və beynəlxalq birliyə hətta ən mürəkkəb məsələlər üzrə razılığa gəlmənin mümkünlüyünü sübut etdi. Ancaq Dünya okeanında fəaliyyətlə bağlı bu Konvensiyada əks olunan beynəlxalq dəniz hüququ normaları heç də bütün aktual suallara cavab vermir. Onlardan yalnız bəzilərini qeyd edək.

Məsələn, dünyada geosiyasi vəziyyətin dəyişməsi, Dünya okeanında dəniz bioresurslarının ehtiyatlarının azalması, bəzi hökumətlərarası balıq təsərrüfatı təşkilatlarının (NAFA və NEAF) nizamnamə sənədlərinə üzv-dövlətlər tərəfindən yenidən baxılması, FAO tərəfindən 1995-ci ildə məsuliyyətli balıq ovu haqqında məcəllənin qəbul edilməsi, açıq dənizdə balıq təsərrüfatına ehtiyatlı yanaşma prinsiplərinin tətbiq edilməsi, ekosistemin və təbii yaşayış mühitinin qorunması ilə bağlı beynəlxalq dəniz

² 1995-ci ildə dənizkənarı turizm təxminən 161 mlrd. ABŞ dolları toplamışdır. Uorlduotç İnstitutunun (ABŞ-in "The World Watch Institute" (təbiəti mühafizə) təşkilatının) proqnozuna görə, 2010-cu ilə qədər bu rəqəm iki dəfə artacaq. Вах: Вылегжанин А.Н. «Международно-правовые основы природоресурсной деятельности государств в Мировом океане». Дисс. на соискание ученой степени д.ю.н. М., 2002. С. 10.

hüququnun çox mürəkkəb sahəsi olan beynəlxalq balıq ovu hüququnun qüvvədəki normalarının tətbiqi üçün problem yarandı. Bizim fikrimizcə, bununla əlaqədar bu sahədəki fəaliyyəti tənzimləyən əsas Rusiya qanunlarının yenidən nəzərdən keçirilməsi və onlara düzəlişlər edilməsi zəruridir. Xüsusən də, BMT-nin dəniz hüququ üzrə Konvensiyasının normaları ilə tənzimlənməyən açıq dənizlərdəki anklavlarda balıq ovu məsələsi ətraflı reqlamentasiya tələb edir. 1995-ci ildə qəbul edilmiş Kontinental şelf haqqında Rusiya Federasiyasının Qanunu, Rusiya Federasiyasının Müstəsna iqtisadi zona haqqında 1998-ci il Qanununu, Heyvanlar aləmi haqqında 1995-ci il Qanununu xüsusilə ciddi dəyişikliklər və düzəlişlər tələb edir. Üstəlik, bu və eləcə də başqa qanunlara düzəlişləri elə qəbul etmək lazımdır ki, onların keyfiyyətinə və təsirinə xələl gəlməsin.

Qara dəniz boğazlarının rejimi ilə bağlı məsələlər də beynəlxalq səviyyədə tənzimlənməni tələb edir. 1994-cü ildə Türkiyə tərəfindən birtərəfli qaydada bu boğazlardan ağırtonnajlı tankerlərin keçməsi haqqında Reqlamentin, 1998-ci ildə isə təhlükəli yüklərin daşınması haqqında Reqlamentin qəbul edilməsi, praktiki olaraq, adı çəkilən gəmilərin boğazlardan icazəli qaydada keçməsinin tətbiq edilməsi deməkdir. Türkiyənin dənizdə hərəkətin təhlükəsizliyinin təmin edilməsi, dəniz mühitinin qorunması, terrorizmin qarşısının alınması ilə bağlı narahatlığını bölüşməklə yanaşı, qeyd etmək zəruridir ki, BMT-nin dəniz hüququ üzrə 1982-ci il Konvensiyasının müddəasını, xüsusən də 35-ci maddəni nəzərə almaq lazımdır. Bu maddədə xüsusi olaraq qeyd edilir ki, Konvensiyada nəzərdə tutulan reqlament qüvvədə olan və ancaq bu tip boğazlara aid olan beynəlxalq konvensiyalarla tənzimlənən boğazların hüquqi rejiminə toxunmur. Qara dəniz boğazlarının hüquqi rejimi (Qara dəniz boğazları bütün dövlətlərin gəmiçiliyi üçün açıq elan edən) və qüvvədə olan 1936-cı il Montre Konvensiyası ilə tənzimlənir.

Bu məsələ, bizim fikrimizcə, 2004-2005-ci illərdə Xəzərdə neft hasilatının başlanması və onun Novorossiysk vasitəsilə Qara Dəniz boğazlarından ötürülməsi ilə bağlı olaraq, xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Bering dənizinin hüquqi statusuna toxunan beynəlxalq-hüquqi problemlər də öz həllini gözləyir. Bu problemlərdən biri Rusiya ilə ABŞ arasında Bering dənizindəki sərhədlərin müəyyən edilməsidir. Bu məsələlər hal-hazırda, məlum olduğu kimi, SSRİ ilə ABŞ arasında 1990-cı il iyunun 1-də imzalanmış Sazişlə tənzimlənir. Həmin Sazişdə iki dövlətin Bering boğazındakı əraziləri arasındakı sərhədlər müəyyən edilir (məlum olduğu kimi, Bering boğazı Rusiyanın və ABŞ-ın ərazi dənizləri ilə əhatə olunmuşdur). Təəssüf ki, ABŞ-la əlaqələrin genişlənməsi ilə bağlı eyni şeylər dövründə Rusiyanın balıqçılıq Komitəsinin məlumatlarına görə,

dəniz sərhədləri müəyyən edilərkən Rusiya ABŞ-a 20 min kv. km-lik ərazi güzəşt etmişdir. Bu ərazidə Rusiya balıqçıları, ənənəvi olaraq, 150 min ton qiymətli balıq növü ovlayırdılar.

Adı çəkilən Saziş bu vaxta qədər qüvvəyə minməmişdir, çünki ABŞ-dan fərqli olaraq, Rusiya onu ratifikasiya etməmişdir və elə bu səbəbdən də o, 1990-cı ildən müvəqqəti tətbiq olunur. Müvəqqəti tətbiq etmə dövrü uzandığından və bu müddət bir neçə dəfə artırıldığından, Rusiya Sazişin qeyri-bərabər, ədalətsiz xarakterini nəzərə alaraq, onun iştirakçısı olmaq niyyətində deyil. Elə bu səbəbdən də Sazişin müvəqqəti tətbiqinin dayandırılması problemi aktual olaraq qalır.

Dəniz terror aktlarının çoxalması, eləcə də 2001-ci ilin 11 sentyabr hadisələri dünya birliyi qarşısında Dünya okeanında dövlətlərin anti-terror fəaliyyəti üçün beynəlxalq-hüquqi baza formalaşdırmaq vəzifəsini qoyur. Bu halda nəzərə almaq zəruridir ki, dəniz terrorizmi quruda və havada törədilən terror aktları ilə müqayisədə xüsusi özəlliklərə malikdir. Xüsusi halda bu özünəməxsusluq, ilk növbədə, Dünya okeanındakı növlərindən biri dəniz gəmiçiliyi olan fəaliyyətin (bunun isə bir) xüsusiyyətləri ilə müəyyən edilir.

Şimal dəniz yolu ilə gəmiçiliyin bu vaxta qədər dəqiq reqlamenti yoxdur. Bununla belə nəqliyyat əlaqələrinin inkişafı və Arktikayarı dövlətlərin arktik rayonlardakı karbohidrogen ehtiyatlarını istismar etməsi, Arktikanın beynəlmilləşməsi gəmiçiliyin təhlükəsizliyi problemlərinin həllini və Arktikayarı dövlətlərin maraqlarını ilk növbədə nəzərə almaqla, Şimal Buzlu okeanın akvatoriyasında ətraf mühitin qorunmasını tələb edir. Bununla bağlı, dövlətlərin, xüsusən də Rusiya Federasiyasının Şpitsbergen haqqında 1920-ci il Paris müqaviləsi ilə təmin edilən təbii dəniz resurslarına münasibətdə hüquqi məsələsi kifayət qədər dəqiq həll edilməmişdir. Şpitsbergen arxipelaqı rayonunda dəniz balıqçı gəmilərinin həbsi ilə əlaqədar, bizim fikrimizcə, 1920-ci il Paris müqaviləsinin müddəalarının həyata keçməsinə çalışmaq, eləcə də bu rayondakı dəniz bioresurslarından səmərəli istifadə etmək haqqında ikitərəfli Rusiya-Norveç müqaviləsinin əsaslarını yenidən nəzərdən keçirmək zəruridir.

Xəzərin neft ehtiyatlarının tam həcmdə istismarı ilə bağlı bu dənizin hüquqi statusunun müəyyən edilməsi, onun dibinin və səthinin bölünməsi haqqında çoxtərəfli müqavilənin imzalanması məsələsi meydana çıxır. Xəzərin hüquqi rejimi müəyyən edilmədən, bu dənizdə müxtəlif maraqları olan beş xəzəryanı dövlətin razılığı olmadan bu dənizin təbii resurslarını istismar etmək üçün böyük investisiyaların axınına gözləmək çətindir.

Azov dənizinin və Kerç boğazının da hüquqi statusunun müəyyən edilməsinə ehtiyac var.

Beləliklə, dəniz hüququnun aktual problemlərinin qısa şərhindən belə nəticə hasil etmək olar ki, beynəlxalq dəniz hüququnun qüvvədə olan normaları heç də dövlətlərin Dünya okeanında fəaliyyəti ilə bağlı bütün suallara cavab vermir. Bu kitabın müəllifi beynəlxalq dəniz hüququndakı mövcud problemləri qeyd etməyə və beynəlxalq hüququn ümumi prinsiplərini nəzərə almaqla, onların hüquqi həllini təklif etməyə cəhd etmişdir.

İndiyədək beynəlxalq dəniz hüququnda aşağıdakı əsas anlayışlar və institutlar bərqərar olmuşdur: daxili sular, ərazi dənizi, bitişik zona, arxipelaq suları, müstəsna iqtisadi zona, açıq dəniz, kontinental şelf, milli yurisdiksiyadan kənar olan dəniz dibi, beynəlxalq boğazlar, qapalı və yarımqapalı dənizlər. Kitabda bu institutların hamısı onların hüquqi təsnifatı və rejimi ilə, eləcə də onların hüquqi tənzimlənməsindəki mövcud boşluqlarla əlaqəli olaraq, nəzərdən keçirilmişdir. Monoqrafiyada beynəlxalq dəniz hüququnun göstərilən institutlarından başqa Xəzər dənizinin, Arktikanın və Antarktikanın hüquqi rejiminin təhlilinə kifayət qədər böyük yer ayrılmışdır.

Dövlətlərin dənizlərə hüququnun və dənizlərdəki fəaliyyətinin artması, dənizdən istifadə edən subyektlərin dairəsinin genişlənməsi monoqrafiyada Dünya okeanının təbii sərvətlərindən və onun məkanından istifadənin yaratdığı zərərli nəticələr kimi mühüm bir məsələni də nəzərdən keçirməyi zəruri etmişdir.

Müəllif "Dünya okeanı" kimi ümumi termin adı altında birləşdirilən əsas dəniz sahələrinin hüquqi rejimini nəzərdən keçirərkən belə bir müddəaya istinad etmişdir ki, "dəniz sahələrinin beynəlxalq-hüquqi rejimi" dedikdə beynəlxalq dəniz hüququnun normalarının dövlətlərə şamil etdiyi bütün hüquqların və öhdəliklərin məcmusu başa düşülür. Dövlətlərin Dünya okeanındakı hüquq və öhdəliklərinin konkret məzmunu, ilk növbədə, bu və ya digər dəniz fəaliyyətinin həyata keçirildiyi dəniz sahələrinin növündən asılı olur.

Dəniz sahələri öz hüquqi vəziyyətinə görə yer kürəsinin başqa sahələri kimi, ənənəvi olaraq, iki əsas sahələr kateqoriyasına bölünür: a) bütün dövlətlərin ümumi istifadəsində olan və heç bir dövlətin suverenliyinin ayrılıqda şamil olunmadığı dəniz sahələri; b) sahilyanı dövlətin suverenliyi altında olan və onun dövlət ərazisini (daxili dəniz suları və ərazi dənizi) təşkil edən dəniz sahələri.

Dəniz sahələrinin göstərilən əsas kateqoriyalarının hüquqi rejimi müxtəlifdir. Məsələn, baxmayaraq ki, daxili dəniz suları və ərazi dənizi dövlət ərazisinin hissələri kimi eyni hüquqi vəziyyətə malikdir, onların hüquqi rejimləri və bu rejimlərin tənzimlənmə metodları fərqlənir. Daxili

dəniz sularının hüquqi rejiminin müəyyən edilməsi sahilyanı dövlətin müstəsna hüququdur. Ərazi dənizinin hüquqi rejimi sahilyanı dövlət tərəfindən müəyyən edilsə də, daxili sulardan fərqli olaraq, daha çox beynəlxalq hüquq vasitəsilə rəqlamentləşdirilir. Xüsusi halda, ərazi dənizinin eninin müəyyən edilməsi rejimi (daxili və xarici sərhədlər), xarici gəmilərin bu sulardan dinc keçməsi hüququ daxili sulardan fərqli olaraq, sahilyanı dövlətin maraqlarının nəzərə alınması şərtilə beynəlxalq-hüquqi əsasda həyata keçirilir. Daxili dəniz sularının və ərazi dənizinin hüquqi rejimindəki belə fərq dövlətlərin, o cümlədən də sahilyanı dövlətlərin, beynəlxalq ticarətin və dənizçiliyin inkişafına obyektiv ehtiyaclarının nəticəsidir.

Açıq dənizin ərazi dənizlərinə bitişik rayonlarına müəyyən məqsədlər üçün sahilyanı dövlətlərin xüsusi yurisdiksiyası şamil edilir. Belə yurisdiksiyanın məhdud funksional xarakter daşmasına baxmayaraq, bütün hallarda onun sahilyanı dövlət tərəfindən müəyyən edilməsi ona gətirib çıxarır ki, başqa dövlətlərin bu ərazidəki fəaliyyəti ya tam qadağan edilir, ya da sahilyanı dövlətin nəzarəti altında həyata keçirilir. Dünya okeanının canlı və mineral resurslarının istifadəsinin ciddi dərəcədə genişlənməsinə imkan verən dövlətlərin artan texnoloji və iqtisadi imkanlarının inkişafı nəticəsində XX əsrin 60-cı illərində açıq dənizlərdə sahilyanı dövlətlərin xüsusi yurisdiksiyasının qüvvədə olduğu müxtəlif zonaların müəyyən edilməsi praktikası geniş yayılmağa başladı. Beləliklə, tədricən açıq dənizə, onun azadlığına qarşı özünəməxsus hücum başlandı. Balıqçılıq, mineral resursların istismarı və kəşfiyyatı, elmi tədqiqatların aparılması kimi dəniz fəaliyyətinin növlərinə münasibətdə sahilyanı dövlətlər açıq dənizdə öz yurisdiksiyalarını sahilədən 200 dəniz mili məsafəsinə qədər həyata keçirməyə — balıq resurslarının qoruq zonalarını, eləcə də müstəsna iqtisadi zonalar müəyyən etməyə və özlərinin şelfə olan hüquqlarını bəyan etməyə başladılar. Digər tərəfdən, xarici ticarətin inkişafı və hər yere müdaxilə edən beynəlxalq konsorsiumların mövcudluğunun nəticəsi kimi böyük dəniz dövlətlərinin dəniz sahələrindən qeyri-məhdud şəkildə istifadə etməyə çalışması ənənəsi də müşahidə olunur.

Sahilyanı dövlətlərin öz milli yurisdiksiyasını genişləndirməsi nəticəsində qüvvədə olan açıq dəniz rejiminin Dünya okeanı akvatoriyasının daralması baş verdi və təbii ki, bu, dəniz hüququnun əsas prinsipinin — açıq dənizin azadlığı prinsipinin də təsir sferasının müəyyən qədər daralmasına gətirib çıxardı.

Sahilyanı dövlətlərin yurisdiksiyasının ciddi şəkildə genişlənməsi tendensiyası ilə müşayiət olunan Dünya okeanından istifadənin 60-cı illərin sonundan başlayan intensivləşməsi bir çox

problemlərin yaranması ilə nəticələndi, hansılar ki, ancaq beynəlxalq dəniz hüququnun gələcək mütərəqqi inkişaf yolu ilə həll edilə bilər.

BMT-nin dəniz hüququ üzrə 1982-ci il Konvensiyası dəniz sahələrinin hüquqi rejiminə, xüsusilə, böyük diqqət yetirdi. Konvensiyada Dünya okeanının resurslarının və sahələrinin istifadəsi üzrə dövlətlərin fəaliyyətinin, eləcə də onlar arasında belə fəaliyyət nəticəsində yaranan münasibətlərin, əsasən də dəniz sahələrinin ərazi və ya zonal mənsubiyyəti prinsipi əsasında yaranan münasibətlərin (ərazi dənizi, bitişik zona, kontinental şelf, xüsusi iqtisadi zona) tənzimlənməsi nəzərdə tutulur. 1982-ci il Konvensiyasının hətta belə hissələri, məsələn, "Dəniz mühitinin müdafiəsi və qorunması", "Dəniz elmi tədqiqatları" kimi hissələri də, əsasən, dövlətlərin Dünya okeanındakı fəaliyyətinin ərazi və ya zonal tənzimlənməsi ilə bağlıdır.

Bu monoqrafiyanın hazırlanmasında əməkdar elm xadimi, h.e.d. professor, dəniz hüququ üzrə Beynəlxalq Tribunalın hakimi A.L.Kolodkin, h.e.d., prof. M.İ.Lazarev, h.e.d., prof. K.A.Beneşev, h.e.d., prof. V.S.Romaşev, Rusiya Federasiyası XİN Hüquq departamentinin rəhbəri, h.e.n. R.A.Kolodkin xüsusi konstruktiv köməklik göstərmişlər. Buna görə müəllif onlara öz təşəkkürünü bildirir.

255549

BU-nun
İtəbxanası

I FƏSİL DAXİLİ DƏNİZ SULARI

Ərazi dənizi və bitişik zona haqqında 1958-ci il Cenevrə Konvensiyasının (bundan sonra - 1958-ci il Cenevrə Konvensiyası) 5-ci maddəsinə və BMT-nin dəniz hüququ üzrə 1982-ci il Konvensiyasının 8-ci maddəsinə uyğun olaraq daxili dəniz sularına aiddir: 1) ərazi dənizinin enini hesablamaq üçün qəbul edilən başlanğıc düz xətlərdən sahilə tərəf yerləşən dəniz suları; 2) girişinin eni 24 mildən artıq olmayan körfəz suları; 3) "tarixi" əsaslarla daxili hesab edilən sular – "tarixi" körfəzlər, buxtalar, limanlar, dənizlər,... boğazlar, hətta onlara girişin eni 24 mildən artıq olsa belə; 4) dənizdə ən çox nəzərə çarpan liman qurğusundan keçən xətlə məhdudlaşan limanların suları; 5) quru əraziyə kəskin şəkildə daxil olan və bir dövlətin ərazisi ilə əhatə olunan, daxili dənizlər adlanan dənizlərin suları (məsələn, Ağ dəniz).

Daxili dəniz suları dövlətin ərazisinin ayrılmaz tərkib hissəsidir və onun suverenliyinə tabedir.

Dövlət ərazisinin bir hissəsi kimi daxili dəniz sularının hüquqi rejimi əsasən sahiyanı dövlət tərəfindən müəyyən edilir. Daxili dəniz sularının hüquqi rejimi qismən beynəlxalq hüquq vasitəsilə rəqlamentləşdirilir. Xüsusi halda, 1958-ci il Cenevrə Konvensiyası və BMT-nin 1982-ci il Konvensiyası nəzərdə tutur ki, "başlanğıc xətlərinin müəyyən edilməsi daxili sulara əvvəllər daxili hesab edilməyən rayonları da əlavə edir və bu sulara Konvensiya ilə nəzərdə tutulan dinc keçid hüququ tətbiq edilir (1982-ci il Konvensiyasının 8-ci maddəsinin 2-ci bəndi). Buradan O.V.Bozrikovun hesab etdiyi kimi, belə nəticə çıxır ki, belə sularda sahiyanı dövlət xarici gəmilərin dinc keçidinə aid olan bütün beynəlxalq hüquq normalarını nəzərə almalıdır³.

1958-ci il Cenevrə Konvensiyasının və 1982-ci il BMT Konvensiyasının bu müddəaları bir neçə sual doğurur. Birincisi, başlanğıc, yəni ərazi dənizinin eninin hesablandığı düz xəttin müəyyən edilməsi, həmişə bu xətdən sahilə tərəf yerləşən dəniz sularının daxili dəniz suları qismində ayrılmasına gətirib çıxarır. 1958-ci ildə ərazi dənizi və bitişik zona haqqında Konvensiyanın qəbul edilməsi ilə əksər dövlətlər milli qanunlar qəbul etdilər və bu qanunlarda daxili dəniz suları və ərazi dənizi anlayışlarını müəyyən etdilər. İkincisi, monoqrafiyanın müvafiq bölmələrində göstərildiyi kimi, ərazi dənizindən dinc keçid anlayışının

³ Ətraflı bax: Бозриков О.В. Внутренние морские воды и право мирного прохода // Материалы по морскому праву. М., 1972. С. 44-50.

müəyyən edilməsi ərazi dənizindən aşağıdakı məqsədlər üçün keçməyi nəzərdə tutur: a) daxili sulara girmədən və ya onların hüduqları kənarında reyde dayanmadan bu dənizdən keçmək yaxud; b) daxili sulara daxil olmaq və ya onlardan çıxmaq, ya da belə reyde dayanmaq. Başqa sözlə, dinc keçid həmişə sahilyanı dövlətin ərazi dənizinin və daxili dəniz sularının olmasını nəzərdə tutur.

Üçüncüsü, ərazi dənizindən "dinc keçid" institutu, ilk növbədə, sahilyanı dövlətin suverenliyinin və təhlükəsizliyinin müdafiəsinə yönəlmişdir. Ona görə də, "başlangıç düz xəttin müəyyən edilməsində əvvəllər daxili hesab edilməyən rayonların da daxili sulara qatılmasına" (bunu hətta nəzəri olaraq təsəvvür etsək) gətirib çıxaran hallarda xarici gəmilərin dinc keçidi ilə bağlı sahilyanı dövlətlərin beynəlxalq hüququn bütün normalarını nəzərə alması haqqında təklifin heç bir mənası yoxdur.

Dördüncüsü, yuxarıda qeyd edildiyi kimi, daxili dəniz sularında hüquqi rejimi sahilyanı dövlətlər müəyyən edir. Sahilyanı dövlətlər zəruri qanunlar və qaydalar qəbul edir, bu sulara hüquqi və fiziki şəxslərin (həm milli, həm də xarici) fəaliyyət qaydasını müəyyənləşdirir və bunlar hökmən "Dənizçilər üçün məlumatlar"-da nəşr edilir. Belə qaydalar daha "sərt" olur, çünki onların pozulması dinc keçid hüququnun pozulmasından fərqli olaraq, sahilyanı dövlətin təhlükəsizliyi üçün bilavasitə təhlükə yaradır.

Bununla bağlı gələcəkdə BMT-nin 1982-ci il Konvensiyasının göstərilən normasının yenidən nəzərdən keçirilməsi zərurəti yaranır, çünki o, daxili dəniz sularının hüquqi rejimi məsələsini ancaq mürəkkəbləşdirir.

Bu baxımdan Rusiya Federasiyasının daxili dəniz suları haqqında qanunvericiliyi çox xarakterikdir. Rusiya Federasiyasının "Daxili dəniz suları, ərazi dənizi və Rusiya Federasiyasının bitişik zonası" haqqında 1998-ci il Qanununun 1-ci maddəsinə uyğun olaraq Rusiya Federasiyasının daxili dəniz suları – Rusiya Federasiyasının ərazi dənizinin eninin hesablandığı başlangıç xətdən sahilə tərəf yerləşən sulardır. Daxili dəniz suları Rusiya Federasiyasının ərazisinin tərkib hissəsidir.

Daxili dəniz sularına aşağıdakı sular aiddir:

- hidrotexniki və başqa daimi liman qurğularının dənizə tərəf ən uzaq nöqtələrindən keçən xətlə məhdudlaşan limanların suları;

- ilk dəfə dəniz tərəfdən hər birinin eni 24 mildən çox olmayan bir və ya bir neçə keçidin yarandığı ən böyük çəkilmə yerində sahilə – sahilə uzanan düz xəttə qədər ərazidə yerləşən və sahilləri tamamilə Rusiya Federasiyasına aid olan körfəzlərin, buxtaların, limanların suları;

- tarixən Rusiya Federasiyasına aid olan, siyahısı Rusiya Federasiyası hökuməti tərəfindən müəyyən edilən və "Dənizçilər üçün məlumatlarda" dərc edilən girişi 24 dəniz milindən böyük olan körfəzlərin,

buxtaların, limanların və boğazların suları;

Rusiya Federasiyasının balıq limanlarının, eləcə də xüsusi limanlarının hüquqi rejim mülkiyyət formasından və hansı idarəyə aid olmasından asılı olmayaraq Rusiya Federasiyası ərazisindəki bütün limanlar üçün ümumdür.

Xarici gəmilərin girişi üçün dəniz limanları Rusiya Federasiyası Hökumətinin qərarı ilə açıq elan edilir.

Xarici gəmilərin girişi üçün açıq dəniz limanlarının siyahısı "Dənizçilər üçün məlumatlar"da dərc edilir.

Gəmilərin dəniz limanına girişini (dəniz limanından çıxışını) tənzimləyən və həmin limanda dənizçiliyin təhlükəsizliyinə cavabdeh olan vəzifəli şəxs dəniz limanının kapitanı olur.

Qanunun 6-cı maddəsinə görə, hərbi gəmilər və qeyri-kommersiya məqsədləri üçün istifadə edilən başqa dövlət gəmiləri istisna olmaqla, bütün xarici gəmilər, onların təyinatından və mülkiyyət formasından asılı olmayaraq xarici gəmilərin girişi üçün açıq olan dəniz limanlarına daxil ola bilərlər.

Rusiya Federasiyasının gəmilərinə öz dəniz limanlarına daxil olmaq üçün məhdudiyətlər tətbiq edən xarici dövlətlərin gəmilərinə qarşı Rusiya Federasiyası Hökuməti tərəfindən cavab olaraq məhdudiyətlər tətbiq edilə bilər.

Xarici gəmilərə, onların limanlarındakı səmşişnlərə və ekipaj üzvlərinə bu gəmilər dəniz limanlarında olarkən Rusiya Federasiyasının cinayət, mülki və inzibati yurisdiksiyası şamil edilir.

Xarici gəminin limandan çıxışı ancaq limanın kapitanının sərhəd xidməti üzrə icra hakimiyyətinin xüsusi səlahiyyətli federal orqanının vəzifəli şəxsləri və gömrük orqanlarının vəzifəli şəxsləri ilə razılaşdırılmaqla həyata keçirilə bilər.

Limanın hüquqi rejiminin özünəməxsusluğu Qanunun 9-cu maddəsi ilə tənzimlənən məcburi giriş hüququnun olmasıdır.

Xarici gəminin, xarici hərbi gəminin və ya başqa dövlət gəmisinin ərazi dənizinə, daxili dəniz sularına və dəniz limanlarına məcburi girişi aşağıdakı fəvqəladə vəziyyətlər nəticəsində həyata keçirilən girişdir:

- xarici gəminin, xarici hərbi gəminin və ya başqa dövlət gəmisinin təhlükəsizliyi üçün problem yarada biləcək qəza, təbii fəlakət və ya güclü tufan vaxtı;

- buz axınının və ya buzlu şəraitin xarici gəminin, xarici hərbi gəminin və ya başqa dövlət gəmisinin təhlükəsizliyi üçün təhlükə yaratdığı halda;

- zərərçəkmiş xarici gəminin, xarici hərbi gəminin və ya başqa

dövlət gəmisinin qoşqu ilə harasa aparılması zamanı;

- sərnəşinə və ekipaj üzvünə təcili tibbi yardım göstərmək zərurəti yarandıqda, eləcə də başqa fəvqəladə vəziyyətlər şəraitində.

Ərazi dənizinə, daxili dəniz sularına və dəniz limanına məcburi giriş hüququna bütün xarici gəmilər, hərbi gəmilər və başqa dövlət gəmiləri beynəlxalq hüququn normalarına müvafiq olaraq heç bir diskriminasiya olmadan malikdirlər. Xarici gəminin kapitanı, xarici hərbi gəminin və ya başqa dövlət gəmisinin komandiri ərazi dənizinə, daxili dəniz sularına və ya dəniz limanına məcburi giriş zamanı bu barədə dərhal yaxın dəniz limanının kapitanına xəbər verməli və sonra ya onun, ya da hərbi gəminin komandirinin, dəniz və ya çay gəmisinin kapitanının, ya da kömək göstərmək üçün və ya məcburi girişin təfərrüatlarını aydınlaşdırmaq üçün gələn Rusiya Federasiyasına məxsus uçuş aparatının komandirinin göstərişlərinə əməl etməlidir.

Məcburi giriş haqqındakı xəbərdə aşağıdakı məlumatlar olmalıdır:

- xarici gəminin, xarici hərbi gəminin və ya başqa dövlət gəmisinin adı;

- bayrağın məxsus olduğu dövlət;

- xarici gəminin kapitanının və ya xarici hərbi gəminin, ya da başqa dövlət gəmisinin komandirinin familiyası və adı;

- mühərrikin növü (nüvə, yaxud adı);

- məcburi girişin səbəbi;

- gəminin bortunda nüvə və ya başqa təhlükəli, eləcə də öz təbiətinə görə zəhərli maddələrin və materialların olması;

- köməyə ehtiyac və onun xarakteri;

- məcburi giriş üçün nəzərdə tutulan vaxt və eləcə də başqa məlumatlar.

Məcburi girişi zəruri edən səbəblər aradan götürüldükdən sonra, xarici gəmi, xarici hərbi gəmi və ya başqa dövlət gəmisi dəniz limanını tərk etməlidir.

Nüvə mühərrikli və ya nüvə, eləcə də başqa təhlükəli, öz təbiətinə görə zəhərli, Rusiya Federasiyasına və onun əhalisinə, təbii resurslara, ətraf mühitə qəzanın xarici gəmiyə, xarici hərbi gəmiyə və başqa dövlət gəmisinə vura biləcəyi ziyandan daha böyük ziyanlar vura biləcək maddələr və materiallar daşıyan, qəza vəziyyətində olan xarici gəmilərə, xarici hərbi gəmilərə məcburi giriş hüququnun həyata keçirilməsinə və ya başqa dövlət gəmilərinə məcburi giriş hüququnun həyata keçirilməsinə icarə verilməsindən imtina edilə bilər.

Qanunun 21-ci maddəsinə uyğun olaraq daxili dəniz sularının və ərazi dənizlərinin təbii resurslarından istifadə edərkən iqtisadi

münasibətlərin əsas prinsipləri aşağıdakılar olur:

- istifadənin ödənişliliyi;
- təsərrüfat fəaliyyətinin şərtlərinin pozulmasına görə məsuliyyət;
- daxili dəniz sularına və ərazi dənizlərinə, onların təbii resurslarına, ətraf mühitə, tarix və mədəniyyət abidələrinə vurulan ziyanın ödənilməsi;
- daxili dəniz sularının və ərazi dənizinin təbii resurslarının, ətraf mühitin, tarix və mədəniyyət abidələrinin bərpası və qorunması ilə əlaqədar tədbirlərin maliyyə baxımından təmin edilməsi.

Daxili dəniz sularının və ərazi dənizinin canlı resurslarından istifadə etməyə görə haqq, eləcə də canlı olmayan resurslardan istifadəyə görə ödənişlər, haqq və ödənişlərin həcmi, onların tutulması və federal büdcəyə, eləcə də ərazisi daxili dəniz sularına və ərazi dənizinə bitişik olan Rusiya Federasiyası subyektinin büdcəsinə daxil olması qaydaları Rusiya Federasiyasının qanunları ilə müəyyən edilir.

Təbii ehtiyatlardan istifadəyə görə haqq normalarının hesablanması və tətbiqi qaydası, qeyri-canlı ehtiyatlardan istifadəyə görə ödəniş normalarının hesablanması və tətbiqi qaydası Rusiya Federasiyasının Hökuməti tərəfindən müəyyən edilir.

Bundan başqa, istifadəçilər vergi ödəmə sahəsində Rusiya Federasiyasının qanunvericiliyi ilə nəzərdə tutulan başqa vergilər və yığımlar ödəyirlər.

Həyat tərzini, məşğuliyyəti və iqtisadiyyatı ənənəvi olaraq canlı resurslarla bağlı olan Rusiya Federasiyasının Şimalının və Uzaq Şərqi üçün yerli azsaylı xalqlarının, etnik birliklərinin və başqa sakinlərinin yaşadığı və ənənəvi təsərrüfat fəaliyyəti ilə məşğul olduğu yerlərdə həyat üçün zəruri olan şərtlərin qorunmasını və saxlanılmasını təmin etmək məqsədilə daxili dəniz sularının və ərazi dənizlərinin təbii resurslarından istifadə olunmasının qayda və üsulları Rusiya Federasiyasının qanunvericiliyinə müvafiq qaydada təyin və müəyyən edilir.

Rusiya Federasiyasının daxili sularının hüquqi rejimini müəyyən edən başqa qanun sonrakı dəyişiklik və əlavələrlə Rusiya Federasiyasının "Rusiya Federasiyasının Dövlət sərhədi haqqında" 1993-cü il 1 aprel qanunudur.

Bu Qanunun 5-ci maddəsinə görə Rusiyanın daxili sularına aşağıdakılar aiddir:

- a) Rusiyanın ərazi sularının enini hesablamaq üçün qəbul edilən başlanğıc xətdən sahilə tərəf ərazidə yerləşən dəniz suları;
- b) hidrotexniki və başqa liman qurğularının dənizə tərəf çəkilməmiş ən uzaq xətti ilə məhdudlaşmış rusiya limanlarının;
- c) ilk dəfə dəniz tərəfdən hər birinin eni 24 mildən çox olmayan bir

və ya bir neçə keçidin yarandığı ən böyük çəkilmə yerində sahiləndən-sahilə uzanan düz xəttə qədər ərazidə yerləşən və sahilləri tamamilə Rusiya Federasiyasına aid olan körfəzlərin, buxtaların, limanların suları;

ç) tarixən Rusiyaya məxsus olan və siyahısı Rusiya Hökuməti tərəfindən elan edilən körfəzlərin, buxtaların, limanların, dənizlərin və boğazların suları;

e) sahilləri Rusiyaya məxsus olan çayların, göllərin və başqa su hövzələrinin suları.

Qeyd olunan qanunların müddəaları ərazi dənizi və bitişik zona haqqında 1958-ci il Konvensiyasında və BMT-nin dəniz hüququ üzrə 1982-ci il Konvensiyasında şərh olunan beynəlxalq prinsiplərlə ziddiyyət təşkil etmir.

Daxili dəniz sularının hüquqi rejimini nəzərdən keçirərkən tarixi sular adlanan problemi də tədqiq etmək mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Tarixi suları (və onların bir növü kimi tarixi körfəzləri) daxili dəniz sularına aid etmək qəbul edilmişdir. Bu halda başlanğıc xətlər onların xarici kənarından keçir. (Körfəzlərə tətbiqdə yuxarıda təsvir olunan prinsip qüvvədə qalır — bir istisna ilə ki, burada 24 millik limit mövcuddur).

Beynəlxalq dəniz hüququnda tarixi sular problemi, xüsusən də sahiyanı dövlətin öz suverenliyini dəniz sahələrinə şamil etmək üçün əsas rolunu oynayan hüquqi meyarlar haqqında məsələ beynəlxalq hüquqda ən az işlənmiş, tədqiq olunmuş problemlərdəndir.

Dövlətlər arasındakı fikir ayrılığının əsasında iki qarşılıqlı ziddiyyətli tendensiyanın güclənməsi dayanır: 1) açıq dənizin sahələrindən və resurslarından istifadə, xüsusən, gəmiçilik məqsədləri üçün istifadə məsələlərində beynəlmiləlçiliyin genişlənməsi və möhkəmlənməsi; 2) bu və ya başqa ölkə üçün xüsusi əhəmiyyət daşıyan ayrı-ayrı dəniz sahələrini açıq dənizin azadlıqları sferasından qopararaq onları ərazilərin aliliyi sferasının təsir dairəsinə daxil etmək cəhdləri⁴.

İlkin olaraq, tarixi suların statusunun müəyyən edilməsi imkanı körfəzlərin, buxtaların, limanların və sahilin başqa dərinləşmiş hissələrinin suları ilə əlaqələndirilirdi. Aydın konturlara malik olan sonuncular quruya o dərəcədə daxil olurlar ki, quru ilə qapanan sular əmələ gətirir və sadə sahil əyintisindən fərqli mənzərə yaradırlar. Sonradan boğazlara və körfəz tipli dənizlərə münasibətdə də "tarixi hüquqlar" irəli sürülməyə başlandı. Burada belə bir detal rol oynayır ki, bəzi körfəz tipli dənizlər tarixi elan edilən bir çox körfəzlərlə müqayisədə kiçik olurdu.

⁴ Вах: Барсегов Ю.Г. «Вопрос о правовом статусе и правовых основаниях приобретения титулов на исторические воды в современном международном праве» - в кн.: Советский ежегодник международного права (СЕМП) 1987 г. - М., 1988, С. 203.

Bununla belə, dövlətlərin milli qanunvericiliyində tarixi suların daxili sular kateqoriyasına aid edilməsi haqqında vahid qərar yoxdur. Məsələn, ABŞ Çesapik körfəzi ilə bağlı bəyan etmişdir ki, bütün digər məsələlərdən başqa, dövlətin hüququnun həyata keçməsi anından başlayaraq körfəzə daxili sular kimi yox, ərazi suları kimi baxılır⁵.

Bu suala cavabı ancaq konkret dövlətin davranış praktikası verə bilər. Əgər sahilyanı dövlət hansısa tarixi dəniz sahələrinə münasibətdə suveren qismində çıxış edirsə və bütün hakimiyyətə malikdirsə, onda bu sahələr daxili sulara aid edilir və onların rejimində istənilən dəyişiklik (məsələn, beynəlxalq gəmiçiliyin xeyrinə) ancaq bu dövlətin razılığı ilə baş verə bilər. Əgər bu sahədə ənənəvi olaraq və ya qüvvədə olan müqavilə normaları nəticəsində dinc keçid hüququ tanınırsa, onda belə sahənin hüquqi rejimi ərazi dənizinin hüquqi rejimi ilə eyni olur. Tarixi suların bəzi rayonlarında sahilyanı dövlətin daha yığcam xüsusi hüquqları qüvvədə ola bilər.

Hərçənd beynəlxalq müşavirələrdə dövlətlərin tarixi hüquqlarını tanımaq üçün razılaşdırılmış yekun müddəalar yoxdur, BMT-nin dəniz hüququ üzrə III Konfransı tarixi sulara hüququ müəyyən etmək üçün aşağıdakı tələblərlə birgə qeyri-rəsmi tövsiyə təklif etmişdir:

- böyük zaman müddəti ərzində sahilyanı dövlət tərəfindən suverenliyin effektiv şəkildə həyata keçirilməsi. Üstəlik, suverenliyin bu cür həyata keçməsi özündə tranzitin, balıqçılığın, öz vətəndaşlarının və əcnəbilərin digər fəaliyyətlərinin də tənzimlənməsini ehtiva etməli, eləcə də "sahilyanı dövlətin həyati maraqları" ilə, xüsusən də rayonun müdafiə və iqtisadi maraqları nəzərə alınmaqla əsaslandırılmalıdır;

- başqa dövlətlərin mövcud praktika barədə ümumi razılığının olması. Üstəlik, bu halda hakimiyyətin həyata keçməsi davamlı, dinc və uzunmüddətli olmalıdır⁶.

Dəniz sahələrinə iddialarını təsdiq etmək üçün dövlət bu sahələrə tarixi hüquqların mövcud olduğunu tanıyan nüfuzlu alimlərin rəyinə istinad edə bilər.

Rusiya doktrinasında tarixi sular konsepsiyasının aşağıdakı əsas xüsusiyyətləri müəyyənləşdirilmişdir:

1. Tarixi sulara sahilyanı dövlət öz hüquqlarını uzun müddət və davamlı şəkildə həyata keçirməlidir, yəni müəyyən "milli adət" formalaşmalıdır. Bu hüquqlar başqa dövlətlər üçün aydın şəkildə həyata keçirilməlidir. Amma bunun üçün başqa dövlətlərə özünün bu sahələrdəki inzibati hüquqları haqqında notalar göndərməyə, onlar üçün normativ aktlar

⁵ Historic Bays. Memorandum by the Secretariat of the United Nations. Doc. A/conf. 13/1, P. 11-13

⁶ Historic waters. G.2/Blue Paper № 3. Apr. 3. 1975.

dərc etməyə, rəsmi şəxslərin çıxışlarını və bəyanatlarını, başqa ictimai hərəkətləri nəşr etməyə ehtiyac yoxdur.

2. Tarixi hüquqlar başqa dövlətlər tərəfindən tanınmalıdır, yəni "milli adət" beynəlxalq mahiyyət kəsb etməlidir. Belə tanınma vacib deyil ki, açıq ifadə olunsun, o, başqa dövlətlərin bu dövlət tərəfindən bu hüquqların həyata keçirilməsinə münasibətdə "ümumi dözümlülüyün" nəticəsi kimi də təzahür edə bilər. Bu coğrafi rayona birbaşa aidiyyəti olmayan və ya daimi və ciddi dəniz istifadəçiləri kateqoriyasına daxil olmayan dövlətlərin etirazları nəzərə alınmır.

3. Tarixi suların xüsusi coğrafi vəziyyəti olmalıdır; o bilavasitə həmin dövlətin ərazisinə bitişik olmalı və beynəlxalq dəniz yollarından kənarında yerləşməlidir. Onların elan edilməsi beynəlxalq gəmiçiliyin həyata keçməsinə mane olmamalıdır.

4. Suların tarixi elan edilməsi sahilyanı dövlətin iqtisadiyyatı və müdafiəsi baxımından mühüm rol oynamalıdır.

Şimal Buzlu okeanda yerləşən tarixi sulara münasibətdə Rusiya Federasiyası tərəfindən də mənimsənilən keçmiş SSRİ praktikası ümumi meyarların və qaydaların çərçivəsindən kənar çıxmır. Tarixi sulara öz hüquqlarını əsaslandırmaq üçün Rusiya sübut kimi Şimal Buzlu okeanın müstəsna xarakter daşıyan iqlim şəraitini, eləcə də bu tarixi Rusiya sularının beynəlxalq yollardan kənarında yerləşməsinə, Arktika dənizlərinin və boğazlarının xüsusi iqtisadi və müdafiə əhəmiyyətini, eləcə də onların qədimdən Rusiya İmperiyasına (Rusiya Federasiyasına) məxsus olmasını göstərirdi.

Qanunvericilik qaydasında Ağ dənizin (Müqəddəs Burun burnunu Kanin Burnu ilə birləşdirən xətdən cənubda), Çex və Baydarak körfəzlərinin, Penjinsk körfəzinin (Povorotny burnunun cənub adasını Dalniy burnu ilə birləşdirən xətdən şimalda) sularına tarixi titullar verilmişdir. Bunlar hələ SSRİ Nazirlər Sovetinin 1984-cü il 7 fevral və 1985-ci il 15 yanvar qərarları ilə SSRİ-yə məxsus olan daxili sular kimi elan edilmişdi. Bundan başqa, 1957-ci ilin 4 iyununda SSRİ Nazirlər Sovetinin qərarı dərc edilmişdi. Həmin qərarla Böyük Pyotr körfəzinin akvatoriyasının suları (Tuman çayının mənsəbini Povorotny burnu ilə birləşdirən xətlə məhdudlaşan hissə) daxili sular elan edilmişdi. Bununla bağlı aşağıdakıları qeyd etmək lazımdır.

Bəzi müəlliflər⁷ belə fikir irəli sürürlər ki, Şərqi-Sibir, Çukot və Qara dənizlərini də tarixi sulara aid etmək lazımdır (qeyd edək ki, bu, Şimal-Qərbi keçidə münasibətdə Kanadanın mövqeyi ilə üst-üstə düşür) və bunu

⁷ Ətraflı bax: Советский ежегодник международного права. 1987. М, 1988, С. 203

əsaslandırmaq üçün aşağıdakı dəlilləri gətirirdilər: Arktikanın tarixində xarici gəmilərin Arktikayanı sulardan keçməsinə çox nadir hallarda təsadüf edilir. Buna görə də, belə sular beynəlxalq gəmiçilik üçün istifadə olunan sular kimi nəzərdən keçirilə bilməz, elə bu səbəbdən Dünya okeanının bu hissəsində beynəlxalq gəmiçilik yollarının keçməsindən danışmağa əsas yoxdur. Rusiyanın arktik sahələrinə bitişik olan tarixi dənizlərin, körfəzlərin və boğazların sularına suverenliyin şamil edilməsi nəticəsində gələcəkdə genişlənə biləcək gəmiçilik üzərindəki nəzarət bu rayonda yeni yaranan beynəlxalq gəmiçiliyin maraqlarını ekoloji təhlükəsizlik də nəzərə alınmaqla tarazlaşdırmağa imkan verəcək. Bura Arktikayanı dövlətlərin ticarət, sənaye, fiskal (nəzarət) və başqa xalq təsərrüfatı maraqlarını da əlavə etmək lazımdır.

Xarici dövlətlər, ilk növbədə də ABŞ, Rusiyanın bütün arktik dənizlərinə tarixi titulların şamil edilməsi haqqındakı nöqteyi-nəzəri bölüşür.

Bizim alimlərimizin heç də hamısı ölkəmizin şimal sərhədlərini yuyan dənizlərin hüquqi rejiminə bu cür yanaşma ilə razı deyillər. Məsələn, bəzi alimlərin rəyinə görə (sovetlər vaxtında deyilmiş) Barents dənizinin açıq dəniz kimi təsnifatı hamı tərəfindən qəbul edilmiş hesab edilir (nəzərdə tutulur ki, bu dənizə tarixi sular rejimi şamil edilmir və onun suları tamamilə dövlətin daxili suları hesab edilmir).

Bu vaxta qədər Qara dəniz, Laptevlər və Şərqi-Sibir dənizi haqqında məsələ mübahisəli qalır. Onların daxili tarixi sulara aid edilməsi üçün aşağıdakı əsaslar göstərilirdi: bu dənizlər — dəniz yollarından, uzaqda yerləşən, faktiki olaraq okeandan arxipelaq və adalar faryeri ilə ayrılan, mahiyyətə qurunun geoloji davamı olan körfəz tipli dənizlərdir. Sadalanan dənizlərin dibi bizim dövlətin kontinental şelfidir⁸. Beləliklə, alimlər tərəfindən, xüsusi halda, Şərqi-Sibir dənizinin tarixi titulu əsaslandırılırdı.

Nəzərə almaq lazımdır ki, əgər dəniz suları bir yox, ən azı iki dövlətin sahillərini yuyursa, onda bizim fikrimizcə, onun sularının tarixi sular kimi tanınmasının əsasları müqavilələrdə təsbit olunmalıdır. Belə tipli razılaşmalar artıq beynəlxalq təcrübədə var. Məsələn, 1982-ci ildə Vyetnam və Kampuçiya tarixi sular haqqında saziş imzaladılar⁹.

Daxili suların hüquqi rejimi onunla xarakterizə olunur ki, onlara dövlətin suverenliyi heç bir məhdudiyət olmadan şamil edilir. Sahilyanı dövlətin öz daxili sularına xarici gəmilərin girişinə icazə verməyə və ya onu qadağan etməyə, eləcə də xarici gəmilərin, onların heyətlərinin və

⁸ Однопознов П.С. Международно-правовой режим арктических морей. - "Правоведение" 1973, № 4, С. 81.

⁹ Московский журнал международного права. 1993, № 4, С. 60.

sərnişinlərinin bu və ya başqa hərəkətlərini daxili qanunvericiliyə istinad edərək hüququayyğunluq nöqtəyi-nəzərindən qiymətləndirməyə və qanunu pozanlara müvafiq sanksiyalar tətbiq etməyə səlahiyyəti vardır.

Amma, baxmayaraq ki, dövlət ərazisinin tərkib hissəsi kimi daxili dəniz sularının hüquqi rejimi, əsasən, sahilyanı dövlət tərəfindən müəyyən edilir, yuxarıda qeyd edildiyi kimi, bu rejim qismində beynəlxalq hüquqla reqlamentləşdirilir. Beləliklə, məsələn, daxili dəniz sularında balıqçılıqla məşğul olma qaydalarını müəyyən edərkən sahilyanı dövlət müvafiq beynəlxalq-hüquqi normaları da nəzərə almalıdır.

Rusiya Federasiyasının dövlət sərhədlərini qorumaq məqsədilə daxili sularda dəniz balıqçılığı Rusiya Federasiyasının sərhəd xidmətlərinin federal orqanlarını və qoşunlarını xəbərdar etməklə həyata keçirilir. Üstəlik, axtarış, ov və başqa fəaliyyət növünün həyata keçirildiyi yer və vaxt, iştirakçıların sayı, bu məqsədlə istifadə olunan ov və başqa gəmilər, eləcə də vasitələr haqqında məlumatlar bildirilir.

Göstərilən fəaliyyəti Rusiyanın Federal Sərhəd Xidmətinin orqan və qoşunlarını xəbərdar etmədən (onların icazəsi olmadan), eləcə də onları xəbərdar edərək (onların icazəsi ilə), lakin belə xəbərdarlığın şərtlərini pozmaqla həyata keçirən şəxslər Rusiya qanunvericiliyi ilə nəzərdə tutulan məsuliyyət daşıyırlar.

Daxili dəniz suları tamamilə sahilyanı dövlətin suverenliyi altında olduğundan xarici gəmilər daxili sularda yerləşərkən həmin dövlətin qanunvericiliyinə, bu sularda hər hansı fəaliyyəti həyata keçirmək üçün nəzərdə tutulan qaydalara əməl etməlidirlər. Xüsusi halda, ilk növbədə xarici gəmilər, radiorabitə, naviqasiya, liman, gömrük, sanitariya, daxili sularda üzmək və dayanmaq üçün nəzərdə tutulan başqa qaydalara əməl etməlidirlər.

Bir çox sahilyanı dövlətlərin qanunvericiliyinə müvafiq olaraq, daxili dəniz sularında fəaliyyətin müəyyən növləri ancaq bu dövlətin fiziki və hüquqi şəxsləri tərəfindən həyata keçirilə bilər. Bu fəaliyyət növlərinə, bir qayda olaraq, aşağıdakılar aiddir: yüklərin və sərnişinlərin kabotaj daşınması, losman keçirməsi, xilasetmə əməliyyatları, balıq ovu və s.

Yuxarıda qeyd edildiyi kimi, dəniz limanlarının hüquqi rejimi sahilyanı dövlətin qanunvericiliyi ilə tənzimlənir. Bununla yanaşı, dəniz limanlarının rejimi beynəlxalq hüquqla da tənzimlənir. Dəniz limanlarında sahilyanı dövlətlər öz suverenliklərini xarici gəmilərin limanlara girişini və orada dayanması prosedurunu asanlaşdırmağa yönələn dünya təcrübəsini, beynəlxalq-hüquqi göstərişləri nəzərə almaqla həyata keçirirlər. Dəniz gəmiçiliyinin inkişafı, xarici gəmilərin limanlara girişi zamanı təsadüf edilən formaların hallarını sadələşdirmək sahəsində dövlətlərin

əməkdaşlığını stimullaşdırmaq məqsədilə 1965-ci ildə Beynəlxalq gəmiçiliyi asanlaşdırmaq haqqında Beynəlxalq Konvensiya qəbul edildi.

Dövlət bu Konvensiyanın müddəalarını öz milli qanunvericiliyinə inkorporasiya etmək üsulu ilə mahiyyətə öz limanlarında xarici gəmilərin vahid rəsmiləşdirmə qaydalarına əməl edərək oxşar karantin rejimi müəyyən edir və bu da xarici gəmilərin limanlardakı vəziyyətini asanlaşdırır, gəmilərin limanlarda dayanma müddətini qısaldır, beynəlxalq gəmiçiliyə təkan verir.

1965-ci il Konvensiyanın qəbul edilməsi dövlətlərin portların hüquqi rejiminə münasibətdə müqavilə təcrübəsinin genişlənməsinə təkan verdi. Konvensiyanın limanlardakı formalizm hallarının sadələşdirilməsi haqqındakı müddəaları, bir qayda olaraq, dəniz gəmiçiliyi (ticarəti və gəmiçiliyi və s.) məsələləri üzrə ikitərəfli müqavilələrdə nəzərdə tutulur. Beləliklə, dəniz gəmiçiliyi sahəsində beynəlxalq əməkdaşlığın maraqları daxili dəniz sularının hüquqi rejiminin milli və beynəlxalq-hüquqi tənzimlənməsinin səmərəli şəkildə uzlaşdırılmasını şərtləndirir.

Sahilyanı dövlətlər, adətən, öz limanlarını, deməli, həm də daxili dəniz sularının müvafiq rayonlarını xarici gəmilərin girişi üçün açıq elan edirlər. Hər hansı limanın açıq elan edilməsi sahilyanı dövlətin müstəsna səlahiyyətidir və o öz qərarı ilə təhlükəsizlik maraqları və ya başqa məqsədlər üçün istədiyi vaxt bu limanları və suları xarici gəmilərin girişi üçün bağlı elan edə bilər. Açıq limanlara sahilyanı dövlət bütün bayraqlı xarici gəmilərin girişini hər hansı diskriminasiya olmadan təmin etməlidir. Qəzaya uğrayan və ya özünün xəstə heyət üzvünü təcili şəkildə sahilə çıxarmaq ehtiyacı olan gəmilər sahilyanı dövlətin istənilən limanına girişi həyata keçirə bilərlər.

Xarici gəmilər açıq limanlara sahilyanı dövlət tərəfindən müəyyən edilən qaydalara uyğun olaraq daxil ola bilərlər. Xarici gəmilərin limanlara girişinin qaydaları müxtəlif dövlətlərdə fərqli xüsusiyyətlərə malik olur. Belə ki, bəzi dövlətlər, xüsusi halda Rusiya Federasiyası daxili dəniz sularını və limanlara xarici hərbi gəmilərin görüşünü reqlamentləşdirməyə böyük diqqət yetirir. Bu dövlətlərin qanunvericiliyi, bir qayda olaraq, xarici gəmilərin limanlara icazəli qaydada girişini nəzərdə tutur¹⁰.

Bəzi dövlətlərin qanunvericiliyi elmi-tədqiqat gəmilərinin, eləcə də giriş yükləmə və boşaltma, sərnişinlərin minməsi və düşməsi ilə bağlı olmadığı hallarda ticarət gəmilərinin girişi üçün müəyyən prosedurların gözlənilməsini tələb edir. Məsələn, Belçikanın qanunvericiliyinə görə, elmi-

¹⁰ Ətraflı bax: Бозриков О.В. Правовые регулирования доступа военных кораблей в иностранные порты//Тр. Союзморниипроект. 1971. Вып. 31. С. 95-110

tədqiqat gəmiləri, eləcə də qeyri-kommersiya xarakterli işlər görən ticarət gəmiləri Belçika limanlarına daxil olmaq üçün nəzərdə tutulan girişə qədər bir aydan gec olmayaraq Belçikanın Xarici İşlər Nazirliyi vasitəsilə alınan icazəyə malik olmalıdırlar. Danimarkanın, Finlandiyanın qanunvericilikləri nəzərdə tuturlar ki, ancaq kommersiya (ticarət) fəaliyyəti ilə məşğul olmayan xarici gəmilər hərbi gəmilərə bərabər tutulur və bu gəmilərin həmin dövlətlərin limanlarına daxil olması üçün müvafiq razılıq alınmalıdır. Analoji normalar Norveçin, Mərakeşin və İsveçin də qanunvericiliyində var. İspan qanunvericiliyinə görə elmi-tədqiqat gəmilərinin İspaniya limanlarına daxil olması üçün icazə tələb olunur — həmin icazə haqqında müraciət gəminin limana nəzərdə tutulan giriş tarixindən 20 gündən gec olmayaraq verilməlidir.

Qeyri-kommersiya xarakterli (hidroqrafik, tədris, losman, xilasetmə və s.) işləri yerinə yetirən elmi-tədqiqat gəmilərinin girişinə etiraz edilməsi və ya buna məhdudiyətlər tətbiq edilməsi beynəlxalq gəmiçiliyin maraqlarına ziyan vurur. Elmi-tədqiqat gəmilərinin xarici limanlara daxil olması üçün müxtəlif çətinliklər yaradılması və bəzi dövlətlər tərəfindən giriş üçün icazəli qaydanın tətbiq edilməsi, ilk növbədə, Dünya okeanının öyrənilməsi sahəsində beynəlxalq birliyin maraqları ilə uzlaşmır və qüvvədə olan beynəlxalq dəniz hüququ ilə ziddiyyət təşkil edir. Məsələn, BMT-nin 1982-ci il Konvensiyasının "Dənizdə elmi tədqiqatların asanlaşdırılması və tədqiqat gəmilərinə kömək göstərilməsi üçün tədbirlər" adlanan 255-ci maddəsində deyilir ki, dövlətlər tədqiqatlara yardım etmək və onların aparılmasını asanlaşdırmaq, zəruri hallarda "öz limanlarına girişi asanlaşdırmaq" üçün tədqiqatçı dəniz gəmilərinə kömək göstərilməsinə yardım edərək səmərəli normalar, qaydalar və prosedurlar qəbul etməyə can atırlar.

Gəmiqayırmada və gəmiçilikdə elmi-texniki tərəqqinin inkişafı ilə, eləcə də dəniz mühitinin qorunması ilə bağlı sahilyanı dövlətlər öz limanlarına nüvə güc qurğuları, eləcə də nüvə silahı olan gəmilərin girişinin reqlamentləşdirilməsinə xüsusi diqqət yetirirlər. Çoxlu sayda dövlətlər (Yeni Zelandiya, Şimali Avropa dövlətləri və s.) öz qanunvericiliklərində belə gəmilərin limanlara daxil olmasını birbaşa qadağan edirlər.

Üstəlik, bəzi hüquqşünaslar belə hesab edirlər ki, hətta qəzaya uğramış nüvə güc qurğusu olan gəminin limana məcburi girişi halında sahilyanı dövlət hesab etsə ki, belə gəminin limana daxil olması onun vətəndaşlarının həyatı və sağlamlığı üçün təhlükə yaradır və üstəlik bu halda vurula bilən ziyan "gəminin özü üçün yaranan təhlükədən artıqdır",

onda o, həmin gəminin limana girməsinə etiraz edə bilər¹¹.

Daxili dəniz sularında bərqərar edilən hüquqi rejim təkcə bu sulara sahilyanı dövlətin hüquqlarını əhatə etmir, eləcə də xarici gəminin bu sulara olduğu müddətlərin hüquq və öhdəliklərini də müəyyənləşdirir. Xarici gəminin və sahilyanı dövlətin hüquq və öhdəliklərinin belə uyğun xarakteri ondan ibarətdir ki, gəmi və heyət limanda dayanan zaman sahilyanı dövlətin qanunları tərəfindən müdafiə olunmaq hüququna malikdir və müvafiq olaraq bu qanunlara əməl etməyə borcludur.

Daxili suların (xüsusən limanların) bir çox məsələləri ilə bağlı beynəlxalq konvensiyalar mövcuddur. Onlar sahilyanı dövlətin gömrük, sanitar, karantin nəzarəti ilə əlaqədar gəminin limanda dayanmasının, həmin heyət üzvlərinin limanlarda qalmasının və sahilyanı dövlətin ərazisinə daxil olmasının bu ərazidən keçməsinin vahid inzibati qaydalarını müəyyən edir.

Bu xüsusda yuxarıda qeyd olunan dəniz gəmiçiliyinin asanlaşdırılması haqqında 1965-ci il Beynəlxalq Konvensiyasının xüsusi əhəmiyyəti vardır. Bu Konvensiya əsasında gəmilərin limanlarda vəziyyətini asanlaşdırmağa, giriş, rəsmiləşdirmə və limanda yerləşmə ilə bağlı inzibati tələblərin vahid beynəlxalq standartda uyğunlaşdırılmasına yönələn ticarət gəmiçiliyi məsələləri üzrə çoxlu sayda razılaşmalar imzalanmışdır.

Dənizçilərin sahilyanı dövlətlərin ərazisindən keçməsi, onların limanlarda qalması məsələlərinin beynəlxalq-hüquqi tənzimlənməsi məqsədilə 1958-ci ildə Beynəlxalq Əmək Təşkilatı (BƏT) çərçivəsində Dənizçilərin milli şəxsiyyət vəsiqələri haqqında Beynəlxalq Konvensiya qəbul edilmişdir.

Son illərdə sahilyanı dövlətin xarici gəmilərə öz limanlarına giriş şərti kimi müxtəlif milli tələblər irəli sürmək hüququ haqqında məsələ xüsusilə kəskinləşmişdir. Sahilyanı dövlətlərin belə hüququ ərazi dənizi və bitişik zona haqqında 1958-ci il Konvensiyasında (mad. 16, b.2) və BMT-nin dəniz hüququ üzrə Konvensiyasında nəzərdə tutulmuşdur (mad. 25, b.2). Xüsusi halda, ərazi dənizi və bitişik zona haqqında Konvensiyanın 16-cı maddəsinin 2-ci bölməsində deyilir ki, "sahilyanı dövlətin öz sularına yönələn gəmilərə münasibətdə onların bu sulara buraxılması üçün nəzərdə tutulan şərtlərin hər hansı formada pozulmasının qarşısının almaq üçün zəruri tədbirlər görmək hüququ vardır". Mahiyyətə dəyişməyərək BMT-nin 1982-ci il Konvensiyasına da daxil olan bu müddəanın mənası budur ki,

¹¹ Ətraflı bax: Киселев В.А. Некоторые вопросы регулирования допуска иностранных судов в порты // Морское право и международное судоходство/ Под ред. А.Л.Колодкина. М., 1985.

sahilyanı dövlət öz limanlarına xarici gəmilərin daxil olması şərti kimi nəinki milli tələblər irəli sürə bilər, "hətta belə tələblərə cavab verməyən gəmilərin ərazi dənizlərinə girişini qadağan edə bilər. Sahilyanı dövlət tərəfindən dənizçiliyin, dəniz mühitinin mühafizəsinin və s. təhlükəsizliyinin təmin edilməsinə aid qanun və qaydaların qəbul edilə bilməsini nəzərdə tutmaqla yanaşı, BMT-nin 1982-ci il Konvensiyası (mad. 21 b.2) eyni zamanda müəyyən edir ki, belə qanun və qaydalar "xarici gəmilərin heyətinin və ya avadanlığının layihələşdirilməsinə, konstruksiyasına, komplektləşdirilməsinə aid ola bilməz, əgər onlar ümumi beynəlxalq normaları və standartları qüvvəyə mindirmirlərsə". Belə mühüm müddəə ancaq ərazi dənizindəki gəmiçiliyə aiddir və daxili sulara, xüsusən də limanlarda, üzmə və yerləşmə rejiminə toxunmur. Bu müddəanın müəllifləri aydındır ki, belə mövqedən çıxış etmiş ki, sahilyanı dövlət tərəfindən ərazi dənizindən keçərək limanlara daxil olan gəmilərə qarşı tətbiq edilən və gəmiçiliyin təhlükəsizliyinin, ətraf mühitin mühafizəsinin təmin edilməsinə yönələn tədbirlər gəminin daxil olduğu limanın mühitinin mühafizəsini və təhlükəsizliyini təmin edə bilər.

Baxmayaraq ki, BMT-nin 1982-ci il Konvensiyasının yuxarıda göstərilən müddəası birbaşa daxili suların rejiminə aid deyil, bizim fikrimizcə, o, sahilyanı dövlət üçün öz limanlarına daxil olan xarici gəmilərə münasibətdə milli tələblər müəyyən etmək hüququnun olmasından çıxış edir. Bu nəticə xüsusi halda, həmin Konvensiyanın 211-ci maddəsi ilə təsdiq edilir. Həmin maddədə qeyd edilir: "Dəniz mühitinin çirklənməsini nəzarət altında saxlamaq, onu azaltmaq və qarşısını almaq üçün öz limanlarına və ya daxili sulara xarici gəmilərin girişi və onların sahilyanı terminallarında dayanması üçün şərt şəklində xüsusi tələblər müəyyən edən dövlətlər belə tələbləri nəşr edir və onlar haqqında səlahiyyətli beynəlxalq təşkilatı məlumatlandırır". Bu maddədə sahilyanı dövlətin "**xüsusi tələblər**" təyin etmək hüququnun göstərilməsi həmin dövlətin öz limanlarına daxil olan gəmilər üçün ümumi beynəlxalq normalardan daha sərt tələblər irəli sürmək hüququnu təsdiq edir. Sözsüz, sahilyanı dövlətin öz limanlarına xarici gəmilərin daxil olması şərtlərini müəyyən etmək hüququnun da öz məhdudiyətləri var. Sahilyanı dövlətin xarici gəmilərə münasibətdə səlahiyyəti beynəlxalq hüququn hamı tərəfindən qəbul edilən normaları ilə, xüsusən də qeyri-diskriminasiya prinsipi, eləcə də əcnəbilərin hüquqlarına toxunan prinsiplərlə uzlaşmalıdır. Sahilyanı dövlət, məsələn, xarici gəminin ekipajının məişəti və əməyi ilə bağlı məsələləri tənzimləyə bilməz, bunlar bayrağın mənsub olduğu dövlətin müstəsna səlahiyyətlərinə aiddir. Sırf texniki məsələlərə (layihələşdirmə, konstruksiya, xarici gəmilərin avadanlığı) məsələlərə münasibətdə sahilyanı dövlətin səlahiyyəti

onun xüsusi konvensiyalarda nəzərdə tutulan və bilavasitə belə məsələləri tənzimləyən öhdəlikləri, eləcə də universal beynəlxalq normalar və standartlar hazırlamaq və qəbul etməklə məşğul olan Beynəlxalq Dəniz Təşkilatında üzvlüyü ilə məhdudlaşır.

Beləliklə, beynəlxalq dəniz hüququnun sahilyanı dövlətlər xarici gəmilərə qarşı öz limanlarına daxil olma şərti kimi müəyyən milli tələblər irəli sürməsinə prinsipə mane olmaması haqqında nəticəyə ancaq aralıq nəticə kimi baxmaq lazımdır, çünki belə bir imkanın verilməsini müvafiq normaları və standartları özündə ehtiva edən bəzi beynəlxalq konvensiyaları nəzərə almadan təsəvvür etmək mümkün deyil. Belə konvensiyalara, xüsusi halda, ilk növbədə, 1978-ci il Protokolu ilə dəyişdirilən Gəmilərin çirkənməsinin qarşısının alınması haqqında 1973-cü il Beynəlxalq Konvensiyası; Dənizçilərin hazırlanması və onlara diplom verilməsi, növbə çəkmək haqqında 1978-ci il Beynəlxalq Konvensiyası; Yük markası haqqında 1966-cı il Konvensiyası; İnsan həyatının dənizdə qorunması haqqında 1974-cü il Beynəlxalq Konvensiyası; İnsan həyatının dənizdə qorunması haqqında 1974-cü il Konvensiyasına 1978-ci il Protokolu aiddir. Bu beynəlxalq konvensiyalar iştirakçı-dövlətlərə onların limanlarına daxil olan xarici gəmilərə beynəlxalq tələblərlə müqayisədə daha üstün tələblər irəli sürməyi birbaşa qadağan etmir. Bu isə prinsipə ona gətirib çıxara bilər ki, sahilyanı dövlətlər öz təhlükəsizliyini təmin etmək üçün xarici gəmilərə onların layihələşməsi, konstruksiyası və avadanlığı ilə bağlı beynəlxalq normalarla üst-üstə düşməyən milli tələblər irəli sürməyə başlayırlar. Belə vəziyyət nəinki gəmilərin qayrılması və istismarı üçün həll edilməz problemlər yarada bilər, həmçinin dənizçiliyin təhlükəsizliyinə və dəniz mühitinin qorunmasına mənfi təsir göstərə bilər. Bununla bağlı 1981 və 1983-cü illərdə Beynəlxalq Dəniz Təşkilatının Assambleyası "Gəmilərə nəzarətin qaydaları" haqqında xüsusi qətnamə qəbul etmişdi. Bu Qətnamə gəmilərin dənizdə insan həyatının qorunması haqqında 1974-cü il Konvensiyasının və yük markası haqqında 1966-cı il Konvensiyasının müddələrinə uyğunluğu üzərində nəzarətin gücləndirilməsinə yönəlmişdi. Adı çəkilən konvensiyalarda isə konvensiya iştirakçısı olan dövlətlərin limanlarında üçüncü ölkələrin gəmiləri üzərində nəzarətin həyata keçirilməsi qeyd edilirdi. BDT-nin göstərilən qətnamələri, faktiki olaraq, sahilyanı dövlətlərin limanlarda xarici gəmilərə qarşı yuxarıda sadalanan konvensiyalarda nəzərdə tutulanlardan daha sərt tələblər irəli sürmək hüququnu məhdudlaşdırır.

BDT tərəfindən qətnamənin qəbul edilməsi dövlətlərin xarici gəmiləri tərəfindən beynəlxalq səviyyədə razılaşdırılan norma və standartlara əməl edilməsinə nəzarət sahəsindəki əməkdaşlığının inkişafına

təkan verdi, bu isə dənizçiliyin təhlükəsizliyinin və dəniz mühitinin müdafiəsinin təminatı üçün ən kəsərli vasitədir. Belə əməkdaşlığın parlaq nümunəsi liman dövləti tərəfindən qarşılıqlı anlaşma və nəzarət haqqında 1982-ci ildə 14 dövlətin (Belçika, Böyük Britaniya, Yunanistan, Danimarka, İrlandiya, İspaniya, İtaliya, Hollandiya, Norveç, Portuqaliya, Finlandiya, Fransa, AFR və İsveç) imzaladığı Memorandumdur. Bu Memorandum göstərilən ölkələrin limanlarında bütün gəmilərin, o cümlədən də üçüncü ölkələrin gəmiləri də daxil olmaqla, onların dənizdəki təhlükəsizlik, dəniz mühitinin qorunması, əmək şəraiti və dənizçilərin məişəti ilə bağlı universal beynəlxalq müqavilələrə uyğun olmasına nəzarət etmək üçündür. Üstəlik, Memorandumda xarici gəmilər üçün elə bir əlavə norma və standartlar (müvafiq konvensiyalarda nəzərdə tutulanlardan başqa) yoxdur. Nəzərə alsaq ki, bu memorandum ancaq 14 Qərbi Avropa dövləti tərəfindən imzalanmışdır, prinsipcə hansısa dövlətin xarici gəmilərin layihələşməsinə, konstruksiyasına, avadanlığına və ekipajına münasibətdə ixtiyari və konkret şərtlərlə əsaslandırılmamış, beynəlxalq tələblərdən fərqlənən tələblər müəyyən etmə imkanı istisna olunmur, bu isə beynəlxalq gəmiçiliyin maraqlarına ciddi ziyan vura bilər.

Bununla bağlı, bizim fikrimizcə, limanlardakı xarici gəmilər üzərində nəzarətə aid olan normaların unifikasiyası, daha sonra isə kodifikasiyası zəruridir. Üstəlik, bu məsələləri ancaq regional yanaşma əsasında deyil (1982-ci il Paris Memorandumunda nəzərdə tutulduğu kimi), beynəlxalq gəmiçiliyin maraqlarını, dəniz mühitinin mühafizəsini və dənizdə təhlükəsizliyi daha yaxşı təmin edən universal yanaşma əsasında həll etmək lazımdır.

Bundan başqa, layihəsi Beynəlxalq Dəniz Komitəsi tərəfindən hələ 1959-cu ildə dərc edilən gəmilərin xarici limanlardakı hüquqi rejimi haqqında xüsusi Beynəlxalq Konvensiyanın imzalanması ideyasına da qayıtmaq məqsədəuyğun olardı. SSRİ tərəfindən bu Konvensiyanın 1974-cü ildə Beynəlxalq Dəniz Təşkilatına çıxarılan və onun uzunmüddətli proqramına daxil edilən yeni layihəsi də kifayət qədər dəstək almadi¹².

¹² Ətraflı bax: Молодцов С.В. Международное морское право. М., 1987, С. 67-68.

II FƏSİL ƏRAZİ DƏNİZİ

1. Ərazi dənizi institutu anlayışı və onun yaranması

Ərazi dənizi (ərazi suları) anlayışı beynəlxalq hüquqda dövlətlərin öz suverenliklərinin sahillərinə bitişik dəniz zolağına təhlükəsizliklərini və iqtisadi maraqlarını təmin etmək məqsədilə şamil etməyə qanunauyğun şəkildə can atmasının nəticəsi kimi meydana çıxmış və möhkəmlənmişdir.

Ərazi dənizi beynəlxalq-hüquqi institutunun yaranması prosesi bir neçə əsr ərzində davam etmişdir. Ərazi dənizi haqqında məsələ XIX əsrin ikinci yarısından etibarən özünün ən kəskin formasını almağa başladı — bu dövrdən başlayaraq gəmiqayırmada elmi-texniki inqilabın, dənizdə yüklərin və sərnişinlərin daşınmasının artması nəticəsində dövlətlərin dəniz sahəsindən istifadə etmək imkanları kəskin şəkildə genişləndi. Sahilyanı dövlətlərin ərazilərinin dəniz hesabına artmasının tərəfdarları ilə dəniz sahələrindən, o cümlədən sahilyanı sulardan açıq dənizin azadlığı prinsipi əsasında istifadə etmənin tərəfdarları arasında münaqişələrin yaranma bilməsi imkanı ərazi dənizinə aid olan beynəlxalq hüquq normalarının kodifikasiyası zərurətini yaratdı.

Ərazi dənizinin eninə və hüquqi statusuna aid olan normaların hərtərəfli şəkildə kodifikasiyası haqqında məsələ ilk dəfə 1930-cu ildə beynəlxalq hüququn kodifikasiyası üzrə Haaqa Konfransında qaldırılmışdır. Amma ərazi dənizinin yeganə mümkün olan eni üçün 3 millik limit təklifini müdafiə edən bəzi dövlətlərin qeyri-konstruktiv mövqeyi ucbatından konfrans ərazi dənizi haqqında heç bir müqavilə aktı qəbul etmədi.

Ərazi dənizinin beynəlxalq-hüquqi institutunun yaranması prosesində dəniz hüququ üzrə 1958-ci il Cenevrə Konfransı həlledici rol oynadı. 1958-ci il Cenevrə konfransında, əsasən, ərazi sularının hüquqi rejimini və bu sulardan xarici dövlətlərin istifadə etməsi məsələlərini tənzimləyən, eləcə də bu suların məhdudlaşdırılması prinsiplərini müəyyən edən normalar kodifikasiya edildi. Bu konfransda ərazi dənizi və bitişik zona haqqında 1958-ci il Konvensiyasına ərazi sularının sahilləri bir dövlətə məxsus olan daxili körfəzlərdəki sulardan ayrılması haqqında norma daxil edildi. 1958-ci il Konvensiyasında, xüsusi halda nəzərdə tutulur ki, **"əgər körfəzə təbii girişin ən böyük gərilməsi nişanları arasındakı məsafə 24 mildən çox deyilsə, onda qapadıcı xətt böyük çəkilmənin iki nişanı arasından çəkilə bilər və bu yolla ayrılan sular daxili sular hesab edilir"**.

Amma Cenevrə konfransı ərazi dənizi probleminin bütün aspektlərini həll etmədi. Ən böyük boşluq o oldu ki, 1958-ci il Konvensiyasında ərazi

dənizinin eni haqqında norma yox idi.

Ərazi dənizinin hüquqi rejiminə aid olan normalar kodifikasiyasının yekun mərhələsi BMT-nin dəniz hüququ üzrə 1982-ci il Konvensiyasını hazırlayan və qəbul edən BMT-nin dəniz hüququ üzrə III Konfransı oldu.

Bu Konvensiyanın ərazi dənizinə aid olan maddələrinin əsasını 1958-ci il Cenevrə konvensiyasının müddəaları təşkil edir. Bəzi məsələlərdə isə yeni 1982-ci il Konvensiyası müasir şəraitlərə tətbiqən bir sıra maddəni inkişaf etdirdi, dəqiqləşdirdi, və 1958-ci il Cenevrə konfransında dövlətlərin razılıq əldə edə bilmədiyini, bəzi məsələləri razılaşdırdı.

Mühüm yenilik, xüsusi halda, ərazi dənizinin 12 millik limiti haqqında 1958-ci il Konvensiyasında dərc olunmamış beynəlxalq-hüquqi normanın qəbul edilməsi oldu. 1982-ci il Konvensiyasının 3-cü maddəsində deyilir: **"Hər bir dövlətin öz ərazi dənizinin enini bu Konvensiyaya müvafiq olaraq müəyyən edilən başlanğıc xətlərdən başlayaraq ölçülən və 12 dəniz milindən artıq olmayan limitə qədər bərqərar etmək hüququ var"**.

Bununla da, ilk dəfə olaraq, konvensional qaydada ərazi dənizinin mümkün olan maksimum eni haqqında beynəlxalq norma təsbit edildi. Bu norma hüquqi cəhətdən əsaslandırılmış və bir tərəfdən sahilə dövlətlərin, digər tərəfdən isə dəniz sahələrindən istifadə məsələsində beynəlxalq birliyin maraqlarını çox optimal şəkildə uzlaşdırmışdır.

Dəniz hüququ üzrə konfrans tərəfindən imperativ beynəlxalq-hüquqi prinsip xarakteri daşıyan ərazi dənizinin eninin 12 millik limiti haqqındakı norma müstəsna əhəmiyyətə malikdir, çünki o, bəzi dövlətlərin özlərinin birtərəfli qaydada ərazi sularını hədsiz genişləndirmək, hətta sahilədən 200 mil məsafəyə çatdırmaq haqqında qəbul etdikləri aktları "qanundan kənar" elan etməyə imkan verir. Ərazi sularının birtərəfli qaydada genişləndirilməsi tendensiyası XX əsrin 60-cı illərinin sonuna yaxın gücləndi – o vaxtlar geniş sahil xəttinə malik olan bəzi Latın Amerikası dövlətləri 200 millik ərazi sularının bərqərar olması haqqında qanunverici aktlar qəbul etdilər. Belə aktlar, xüsusilə, 1966-cı ildə Argentinada, 1966-cı ildə Ekvadorda, 1969-cu ildə Uruqvayda və 1970-ci ildə Braziliyada qəbul edildi. Bəzi Afrika dövlətləri (Anqola, Liberiya, Konqo və b.) də özlərinin ərazi sularının genişlənməsi və 12 millik limitdən kənara çıxması haqqında bəyanat verdilər.

Ekspertlər hesablamışlar ki, əgər bütün dövlətlər öz ərazi sularını 200 milə qədər genişləndirməyi reallaşdırsa idilər, onda Dünya Okeanının 50%-i ərazi sularına çevrilər və əksər dənizlər açıq dəniz statusundan məhrum olardılar. Əksər dövlətlər (100-dən çox) bu vaxt 12 millik limitə əməl edirdilər ki bu da dolaylı yolla həmin limitin tanınması demək idi və

müvafiq beynəlxalq hüquqi normanın təşəkkül tapmasına yardım edən amil sayılırdı¹³.

Ayrı-ayrı dövlətlər tərəfindən ərazi dənizinin eninin hədsiz dərəcədə böyük müəyyən edilməsi beynəlxalq dəniz hüququnun fundamental əsaslarından birinin – açıq dəniz azadlığından istifadə etmək məsələsində maraqlı olan digər dövlətlərin də maraqlarını səmərəli qaydada nəzərə almaq prinsipinin, dövlətlərin bərabərhüquqlu olması prinsipinin pozulması demək idi və dəniz gəmiçiliyinin və balıqçılığın imkanlarını ciddi şəkildə məhdudlaşdırırdı.

Eləcə də, beynəlxalq dəniz hüququnun digər prinsipinə - Dünya okeanında milli yurisdiksiyanın hüdudlarını müəyyən etmək məsələlərinin beynəlxalq hüquq əsasında başqa dövlətlərlə razılaşdırılaraq həll edilməsi haqqındakı prinsipə ciddi ziyan dəyə bilərdi. Bu prinsip öz təsdiqini BMT-nin Beynəlxalq Məhkəməsinin 1951-ci il 18 dekabrda balıq ovu sahəsində İngiltərə ilə Norveç arasında yaranmış mübahisə ilə bağlı qəbul etdiyi qərarla tapmışdı. Bu qərarla xüsusilə qeyd edilmişdi ki, "**dəniz sahələrinin bölünməsi yalnız sahilyanı dövlətin öz milli qanununda ifadə etdiyi iradədən asılı ola bilməz**"¹⁴.

12 dəniz milindən artıq sahələrə suverenliyi şamil etmək haqqında qanunvericilikləri nəzərdə tutan dövlətlərə Anqola, Argentina, Braziliya, Benin, Qabon, Qana, Konqo, Liberiya, Mavritaniya, Nigeriya, Nikaraqua, Kamerun, Panama, Peru, Salvador, Uruqvay, Çili, Ekvador aiddir.

Üstəlik, bu dövlətlərin əksəriyyəti BMT-nin 1982-ci il Konvensiyasını imzalamış, bəziləri isə onu hətta ratifikasiya etmişdir. Məsələn, Benin, Konqo, Nikaraqua, Peru, Salvador BMT-nin 1982-ci il Konvensiyasını imzaladıqlarına baxmayaraq, ərazi dənizinin rejimi haqqında özlərinin milli qanunvericiliklərini 1982-ci il Konvensiyasının tələblərinə uyğunlaşdırmamışlar və öz suverenliklərinin ərazi dənizinin konvension enindən kənara aid olunmasında davam edirlər, bu isə Beynəlxalq müqavilələr haqqında Vyana konvensiyasının 18-ci maddəsinə uyğun olaraq, 1982-ci il Konvensiyasını obyektədən və məqsəddən məhrum edir, həmçinin dənizlərin və okeanların bölünməsinə aparır.

Bəzi dövlətlər, xüsusi halda, Braziliya və Uruqvay, 1982-ci il Konvensiyasını imzalayarkən belə bir bəyanat verdilər ki, praktikada onların sahillərinə bitişik dəniz rayonlarına tətbiq olunan rejim 1982-ci il Konvensiyasının müddəalarına uyğundur¹⁵.

¹³ Ətraflı bax: Калинин Г.Ф. Правовой режим морских пространств. М, 1981. С. 37.

¹⁴ Sitat: Kalinkin Q.F. Göstərilən əsəri, S. 40.

¹⁵ Bu bəyanatların məzmunundan çıxış edərək fərz etmək olar ki, Braziliyanın və Uruqvayın qanunvericiliyi gəmiçilik azadlığını saxlamaqla, xarici gəmilərin 12 millik sahilyanı zolaqdan dinc

1982-ci il Konvensiyası ilə ərazi dənizinin 12 millik limitinin qəbul edilməsi bəzi dövlətlərin, yuxarıda qeyd edildiyi kimi, birtərəfli qaydada öz ərazi sularını açıq dənizin böyük ərazilərinə kimi, hətta sahildən 200 millik məsafəyə qədər artırmaq haqqında daxili dövlət aktları qəbul etmək kimi özbaşına hərəkətlərinin hüquqazidliyinin daha bir təsdiqi oldu. Faktiki olaraq, beynəlxalq dəniz hüququnun strukturunun əsasını təşkil edən və bunun nəticəsi kimi imperativ beynəlxalq-hüquqi prinsip mahiyyəti kəsb edən bu konvension normanın ümumi qəbul edilən xarakteri nəzərə alınaraq, ərazi dənizinin enini konvension limitdən artıq müəyyən edən milli qanunlar 1982-ci il BMT Konvensiyasının normaları ilə uyğunlaşdırılmalıdır. Əks halda bu qanunvericilik aktları beynəlxalq hüquqa görə hər hansı qüvvəyə malik olmayan aktlar kimi nəzərdən keçirilməlidir.

1982-ci il Konvensiyasına uyğun olaraq, ərazi dənizinin xarici sərhədi başlanğıc xətlərdən ərazi dənizinin eninə bərabər olan məsafədən hesablaşmaq yolu ilə müəyyən edilir. Ərazi dənizinin enini ölçmək üçün götürülən başlanğıc xətt kimi sahilboyu ən böyük çəkilmə xətti qəbul edilir; həmin xətt sahilə yanaşı dövlət tərəfindən rəsmən tanınan dəniz xəritələrində göstərilir və dərc edilir. Sahil xətti dərin şəkildə kəskin və əyri olan, yaxud bilavasitə yaxınlığında adalar silsiləsi olan yerlərdə, sahilə yanaşı dövlətin başlanğıc xətt metodunu tətbiq etmək, yəni müvafiq nöqtələri düz xətlərlə birləşdirmək və onlardan ərazi dənizinin xarici hüdudunu hesablaşmaq hüququ var.

Beynəlxalq hüquqda başlanğıc düz xətlərin uzunluğu haqqında məsələ rəqlamentləşdirilmir. Bununla yanaşı, belə xətlər çəkilərkən onların sahilin ümumi xəttindən ciddi şəkildə kənara çıxması haqqında tələb nəzərə alınmalıdır, dənizin bu xətlərin daxili tərəfində yerləşən hissələri isə onlara daxili sular rejiminin şamil edilə bilməsi üçün quru ilə kifayət qədər əlaqəli olmalıdır. O yerdə ki, körfəzin sahilləri bir dövlətə məxsusdur və körfəzin özünə girişin eni 24 mildən artıq deyil, ərazi sularının enini ölçmək üçün başlanğıc xətt kimi körfəzə təbii girişin qarşı-qarşıya yerləşən punktlarının ən böyük çəkilmə nişanlarını birləşdirən xətdən istifadə edilir.

Deltalar və ya başqa təbii şərait üzündən sahil xəttinin çox dəyişkən olduğu yerlərdə müvafiq nöqtələr dənizə maksimum daxil olan çəkilmə xətləri üzərində götürülə bilər. Başlanğıc düz xətlər çəkilmə zamanı quruyan yüksəkliyə tərəf çəkilir. Bu xətlər, belə yüksəkliklərdən başlayaraq,

keçməsi rejimini hava gəmilərinin uçuşunu, öz suverenliklərini şamil etdikləri 200 millik sahilə yanaşı suların qalan hissəsində sərbəst kommunikasiya hüququnu nəzərdə tutur. Ancaq Konvensiyada iştirak etmək milli qanunvericiliyin onunla "bir araya sığmasını" deyil, onun Konvensiya ilə uyğunlaşdırılmasını tələb edir (mad. 310).

ancaq o vaxt çəkilir ki, onların üzərində həmişə dəniz səviyyəsindən hündürlükdə qalan mayaklar və ya oxşar qurğular tikilsin, ya da başlanğıc düz xəttinin belə təpəliklərə tərəf çəkilməsi, yaxud ondan başlaması beynəlxalq miqyasda hamı tərəfindən qəbul edilmiş olsun.

BMT-nin 1982-ci il Konvensiyasında qeyd olunan coğrafi şərtlər olduqda ayrı-ayrı başlanğıc xətlərini bərqərar etmə prosesində bu rayonun **"...əhəmiyyəti və reallığı onların uzun müddət həyata keçirilməsi ilə aydın şəkildə sübut olunan xüsusi iqtisadi maraqları"** nəzərə alın bilər.

BMT-nin 1982-ci il Konvensiyası dənizə tökülən çayların mənsəbində, sahilləri bir dövlətə məxsus olan körfəzlərdə, dəniz limanlarında başlanğıc xətləri müəyyən etmək üçün bir sıra qaydaları əhatə edir. Bu metodlardan istənilən birini növbə ilə istifadə etməklə, başlanğıc xətlərini bərqərar etmək olar. Bu konvensiya eləcə də sahilləri qarşı-qarşıya və yanaşı olan dövlətlərin ərazi sularını ayırmaq üçün özül qaydalar müəyyən edir. Bu halda nə bu, nə də digər bir dövlət, aralarında başqa hal haqqında müqavilə bağlanmış olmadığı təqdirdə, öz ərazi sularını xüsusi qaydada çəkilən orta xətdən o tərəfə genişləndirə bilməz. Orta xətt elə çəkilir ki, onun hər bir nöqtəsi bu dövlətlərin ərazi sularının eninin ölçüldüyü başlanğıc xətlərin yaxın nöqtələrindən bərabər məsafədə yerləşmiş olsun. Əgər tarixən bərqərar olmuş hüquqi əsaslar səbəbindən və ya başqa xüsusi şəraitə görə iki dövlətin ərazi dənizini başqa üsulla ayırmaq zəruridirsə, onda bu müddəa tətbiq edilmir.

Ərazi dənizi sərhədlərinin üç növünü fərqləndirirlər: daxili, xarici və yan. Eləcə də onların müvafiq hesablama qaydaları fərqləndirilir. Ərazi dənizinin daxili sərhədi – sahilboyu uzanan elə bir başlanğıc xətdir ki, məhz ondan başlayaraq, dənizə tərəf ərazi dənizinin eni hesablanır. Xarici (dəniz) sərhəd ərazi dənizinin daxili sərhədinə paralel olub, ondan ərazi dənizinin eni qədər məsafədə yerləşən xətti sayılır. Yan sərhəd-dənizin bir sahilində yerləşən iki qonşu (həmsərhəd) dövlətin ərazi dənizlərini ayırmaq üçün çəkilən xətdir.

2. Ərazi dənizinin hüquqi rejimi

BMT-nin 1982-ci il Konvensiyası ərazi dənizinin hüquqi rejimi haqqında məsələyə hər hansı dəyişiklik etməmişdir. 1958-ci il Konvensiyası kimi o da sahilyanı dövlətin öz ərazi dənizinə suverenliyinin tanınması prinsipindən çıxış edir. Bu halda göstərilir ki, suverenlik ərazi dənizi üzərindəki hava fəzasına, eləcə də, yuxarıda yerləşən suların ərazi dənizinin tərkibinə aid, olduğu yerdə dənizin dibinə və səthinə də şamil edilir. Beləliklə, ərazi dənizinin dövlət ərazisininin tərkibinə daxil edilməsi

beynəlxalq hüquq baxımından tamamilə yolveriləndir.

Sahilyanı dövlətin suverenliyi altında olsa da, ərazi dənizinin hüquqi statusu müəyyən mənada dövlət ərazisinin başqa hissələrinin statusundan fərqlənir. Məlum olduğu kimi, ərazi dənizi anlayışı belə bir faktı nəzərə almaqla formalaşmışdır ki, bu dəniz sahəsindən tarixən beynəlxalq gəmiçilik üçün istifadə edilib və gəmilərin xarici ərazi sularında olması vahid beynəlxalq hüquqi tənzimləmə tələb etmişdir. Bu şərtlərə görə ərazi dənizi üzərində sahilyanı dövlətlərin suverenliyi xarici gəmilərin belə dənizdən dinc keçid hüququnu gözləməklə həyata keçirilir. Xarici gəmilərin dinc keçid hüququ beynəlxalq hüququn mühüm və hamı tərəfindən tanınan institutlarından biridir. O, müqavilə - hüquq norması kimi 1958-ci il Cenevrə Konvensiyasında (14-23-cü maddələr) əks olunmuşdur. Sonradan bu Konvensiyanın əsas maddələri 1982-ci il BMT Konvensiyasının tərkib hissəsi oldu. Amma eyni zamanda beynəlxalq dəniz hüququnun inkişafı, dənizçilikdəki nailiyyətlər və Cenevrə Konvensiyasının müddələrinin tətbiq edildiyi şəraitin dəyişməsi nəzərə alınaraq, ona ciddi əlavələr edildi və konkretləşdirildi.

Məlum olduğu kimi, Cenevrə Konvensiyasında ancaq xarici gəmilərin ərazi dənizindən dinc keçidi zamanı sahilyanı dövlətə münasibətdə "sülhü, xeyirxah qaydaları və ya təhlükəsizliyi" gözləmək haqqında tələb var idi.

1958-ci il Cenevrə Konvensiyasının göstərilən formulu qeyri-müəyyəndir və belə dinc keçidin bir tərəfdən sahilyanı dövlət tərəfindən, digər tərəfdən isə sahilyanı dövlətin özünün təhlükəsizliyinin pozulmasına gətirib çıxara bilər. Belə ki, məsələn, hərbi gəmilərin və sualtı qayıqların ərazi dənizində yerləşməsinin dinc və sahilyanı dövlətin təhlükəsizliyini pozmayan hal hesab edilə bilməsi şübhəli görünür, baxmayaraq ki, onlar Cenevrə Konvensiyasının tələblərinə əməl edirlər (öz bayraqlarını nümayiş etdirməyə və suyun üzündə yerləşməyə münasibətdə). Bundan başqa, 1958-ci il Cenevrə Konvensiyasında xarici supertankerlərin ərazi dənizlərində qəzaya uğraması nəticəsində sahilyanı dövlətə, onun iqtisadiyyatına ziyan vura bilməsi haqqındakı məsələ də həll edilməmiş qalır.

Bütünlükdə pozitiv xarakterinə baxmayaraq, əksər dövlətlər belə mövqedən çıxış edirlər ki, dinc keçid konsepsiyası 1958-ci il Cenevrə Konvensiyasında əks olunduğu formada dövlətlərin maraqlarını tam müdafiə və onların təhlükəsizliyini təmin etmək, elmi-texniki inqilabın nəticəsi kimi dəniz sularının və sahillərin çirklənməsinin qarşısını almaq iqtidarında deyil. Ona görə də BMT-nin dəniz hüququ üzrə III Konfransında əsas diqqət qeyri-hərbi gəmilərin və hərbi gəmilərin bəzi kateqoriyaları üçün dinc keçid probleminin qarşılıqlı şəkildə məqbul olan

həlli yollarının axtarışına yönəlmişdi. Bu bir tərəfdən təhlükəsizlik də daxil olmaqla sahilyanı dövlətlərin maraqlarını maksimum təmin etmək üçün, o biri tərəfdən isə bütün kateqoriyadan olan qeyri-hərbi gəmilər və hərbi gəmilər üçün ərazi dənizindən icazəli və xəbərdarlıqlı keçid qaydası tətbiq edilmədən dinc keçmək hüququnu təsdiq etmək məqsədilə edilmişdir.

Bütünlükdə BMT-nin 1982-ci il Konvensiyasının gəmilərin ərazi dənizindən dinc keçid rejiminə aid bölməsi (17-32-ci maddələr) 1958-ci il Cenevrə Konvensiyasının müvafiq bölməsindən ciddi dərəcədə fərqlənir.

1982-ci il Konvensiyasında həm sahilyanı dövlətlərin qarşılıqlı hüquq və öhdəlikləri, həm də bu və ya başqa gəmilərin bayraqları altında xarici ərazi dənizindən dinc keçid hüququnu həyata keçirdikləri dövlətlərin hüquq və öhdəlikləri daha ətraflı şəkildə rəqlamentləşdirilir. Dinc keçid hüququnun müxtəlif aspektləri daha müfəssəl şəkildə tənzimlənməyə məruz qalıblar.

Birincisi, BMT-nin 1982-ci il Konvensiyasında ərazi dənizindən keçid anlayışı müəyyən edilib. Belə ki, Konvensiyanın 18-ci maddəsinə uyğun olaraq, keçid dedikdə ərazi dənizindən aşağıdakı məqsədlər üçün istifadə etmək nəzərdə tutulur:

- daxili sulara girmədən və ya reyde dayanmadan, ya da daxili sulardan kənarında liman qurğusuna yan almadan bu dənizi üzüb keçməyi; və ya

- daxili sulara daxil olmaq, ya onlardan çıxmaq, ya da belə reyddə dayanmaq, yaxud belə liman qurğusu yanında dayanmaq.

Xarici gəmilər ərazi dənizindən keçidi həyata keçirərkən adi və ya sahilyanı dövlət tərəfindən tövsiyə edilən kurs üzrə, eləcə də dəniz dəhlizləri üzrə və ya sahilyanı dövlət tərəfindən müəyyən edilən hərəkətyürücü sxemlərə uyğun surətdə hərəkət etməlidir. Gəmilərin ərazi dənizində dayanması və ya lövbər salması ancaq bədbəxt hadisə zamanı, həmçinin gəmilərə və dənizçilərə kömək göstərilməsi məqsədilə mümkündür.

Konvensiyanın 18-ci maddəsində nəzərdə tutulan reydlər zamanı yükləmə və boşaltma imkanları haqqındakı müddəalar yenidirlər və onların yaranması çox böyük neftdoldurulan gəmilərin, konteynerdaşıyıcıların, lixterdaşıyıcıların meydana çıxması ilə bağlıdır. Sonuncular suya oturma dərəcəsinin böyüklüyündən, limanlarda yükləmə - boşaltma işlərini görə bilmirlər. Buna uyğun olaraq, son vaxtlar, sözün ənənəvi mənasındakı limanlarla yanaşı, çoxlu sayda xarici reydlərdə və ya xüsusi qaydada təchiz edilmiş dəniz terminallarında quraşdırılan liman qurğuları meydana gəlir¹⁶.

¹⁶ Ətraflı bax: Горюнов Б.Ф., Шихиев Р.М. Морские порты и портовые сооружения. М., 1970.

BMT-nin dəniz hüququ üzrə 1982-ci il Konvensiyasının 19-cu maddəsi "dinc keçid" anlayışının tərifini verir: "keçid o vaxt dinc hesab edilir ki, o, sahilıyanı dövlətin təhlükəsizliyini, xeyirxah qaydaları və sülhü pozmur. Belə keçid bu Konvensiyaya və beynəlxalq hüququn başqa normalarına uyğun olaraq həyata keçməlidir".

Elə bu maddədə də ərazi dənizində hansı konkret fəaliyyətin sülhü, xeyirxah qaydaları və ya sahilıyanı dövlətin təhlükəsizliyini pozan hərəkət kimi xarakterizə edilə bilməsi müəyyən edilib. Belə fəaliyyət növlərinə aşağıdakılar aiddir:

a) sahilıyanı dövlətin suverenliyi, ərazi bütövlüyü və ya siyasi müstəqilliyi əleyhinə və ya BMT-nin Nizamnaməsində əks olunan beynəlxalq hüquq prinsiplərinin pozulmasına yönəlmiş güc vasitəsilə hədələmə və ya onun tətbiqi;

b) istənilən silah növündən istifadə edilməklə həyata keçirilən manevrlər və ya təlimlər;

c) sahilıyanı dövlətin müdafiəsinə və ya təhlükəsizliyinə ziyan törədə bilən informasiyanın toplanmasına yönəlmiş istənilən akt;

ç) sahilıyanı dövlətin müdafiəsinə və təhlükəsizliyinə qəsd etmək məqsədi güdən istənilən təbliğat aktı;

d) istənilən hərbi qurğunun havaya qaldırılması, endirilməsi və ya göyertəyə qəbul edilməsi;

e) istənilən uçan aparatın havaya qaldırılması, endirilməsi və ya göyertəyə qəbul edilməsi;

ə) sahilıyanı dövlətin gömrük, fiskal (nəzarət), immiqrasiya və ya sanitariya qanunlarının və qaydalarının ziddinə olaraq, istənilən məhsulun və valyutanın yüklənməsi və boşaldılması, istənilən şəxsin mindirilməsi və düşürülməsi;

f) bu Konvensiyaya zidd olaraq məqsədyönlü və ciddi şəkildə ətraf mühitin çirklənməsinə yönələn istənilən akt;

g) istənilən balıq ovu fəaliyyəti;

h) tədqiqat və ya hidroqrafik fəaliyyətin aparılması;

x) hər hansı bir rabitə sisteminin və ya başqa qurğunun, ya da sahilıyanı dövlətin mexanizmlərinin fəaliyyətinə əngəl yaratmağa yönələn istənilən akt;

i) keçidə birbaşa aidiyyəti olmayan istənilən hər hansı bir başqa fəaliyyət.

Beləliklə, hər bir gəmi, ya da hərbi gəmi ərazi dənizindən keçərkən dinc keçid anlayışının əsasında dayanan meyarları nəzərə almalı və ərazi dənizindən dinc keçidi həyata keçirərkən yuxarıda göstərilən hərəkətləri etməməlidirlər.

Göstərilən siyahı 1958-ci il Konvensiyasında olan siyahı ilə müqayisədə daha geniş olsa da heç də bütün məsələləri əhatə etmir. Xarici gəminin ərazi dənizindən keçməyini dinc keçid kimi tanımaq üçün obyektiv meyar daxil etmək məqsədilə 1982-ci il Konvensiyası sadalanan növlərdən başqa daha bir əlamət göstərir; **"keçidə birbaşa aidiyyəti olmayan istənilən başqa fəaliyyət"** (bölmə 2, maddə 19).

Ərazi dənizindən dinc keçid hüququnu həyata keçirən xarici gəmilərə qadağan edilən hərəkətlərin siyahısının 1982-ci il Konvensiyasında həkk edilməsi xarici gəmilərə öz ərazi dənizindən keçməyə etiraz edən sahilyanı dövlətlərin subyektiv yanaşmasından qaçmağa imkan verir.

Başqa sözlərlə, 1982-ci il Konvensiyasının normalarına uyğun olaraq, əgər xarici gəmi dinc keçidə aid olan bütün tələblərə əməl edirsə, sahilyanı dövlət tərəfindən onun ərazi dənizindən keçməsinə etiraz edilməsi beynəlxalq dəniz hüququnun pozulması kimi qəbul ediləcək.

Bununla belə, Baltik və Qara dəniz regionlarının bəzi dövlətlərinin qanunvericilikləri, ticarət və hərbi gəmilərin onların ərazi sularından keçməsinə tənzimləyən milli qanunlar qəbul edərkən, BMT-nin 1982-ci il Konvensiyasının müvafiq müddəalarını nəzərə almırlar. Belə ki, məsələn, Litvanın, Estoniyanın qanunlarında ərazi sularında dinc keçid hüququndan məhrum edilmək üçün əsas ola biləcək fəaliyyət növlərinin siyahısı yoxdur. Ukrayna qanunvericiliyi öz ərazi dənizindən dinc keçidi xarakterizə edərkən ancaq belə bir müddəa ilə kifayətlənir: keçid o vaxt dinc adlanır ki, o, "sülhü, qayda-qanunu və ya Ukraynanın təhlükəsizliyini pozmur".¹⁷ Konvensiyanın ayrıca maddəsində sualtı qayıqların ərazi dənizindən keçməsi tənzimlənir. 20-ci maddə sualtı qayıqlara və başqa sualtı nəqliyyat vasitələrinə suyun səthi ilə hərəkət etməyi və öz bayraqlarını qaldırmağı tövsiyə edir.

Aşağıdakı məsələlər üzrə sahilyanı dövlətin qanun və qaydalar qəbul etmək hüququ haqqındakı 1982-ci il Konvensiyasının 21-ci maddəsinin müddəaları da "dinc keçid" in təmin edilməsi məqsədlərinə uyğundur:

- gəmiçiliyin təhlükəsizliyi və gəmilərin hərəkətinin tənzimlənməsi;
- naviqasiya və başqa avadanlığın mühafizəsi;
- sualtı kabellərin və boru kəmərlərinin mühafizəsi;
- dənizin canlı ehtiyatlarının qorunması;
- balıqçılıq;
- ətraf mühitin qorunması və onun çirklənməsi üzərində nəzarət;
- elmi dəniz tədqiqatları və hidroqrafik çəkilişlər;

¹⁷ Ətraflı bax: Анашкин И.А. Правовой режим территориального моря на примере законодательства ряда государств Балтийского и Черноморского регионов // Московский журнал международного права. № 4, 2001. 44, М., 2001, С. 188-199

- gömrük, fiskal (nəzarət), immiqrasiya, sanitar məsələləri.

Üstəlik, sahilyanı dövlət belə qanunları və qaydaları müvafiq qaydada dərc etməyə borcludur. Dinc keçid hüququnu həyata keçirən xarici gəmilər yuxarıda sadalanan məsələlər üzrə sahilyanı dövlət tərəfindən qəbul olunan bütün qanunları və qaydaları gözləməyə borcludur. Xarici gəmilərin ərazi dənizindən dinc keçidi haqqında sahilyanı dövlətin qanun və qaydalar qəbul etmək hüququ ilə əlaqəli, BMT-nin 1982-ci il Konvensiyasında belə bir prinsiplial müddəa var ki, belə qanunlar və qaydalar xarici gəmilərin layihələşdirilməsinə, konstruksiyasına, heyətin komplektləşdirilməsinə və avadanlığına toxunmamalıdır, əgər onlar ümumi qəbul edilən beynəlxalq norma və standartları qüvvədə hesab etmirlərsə¹⁸. Bu məsələlər üzrə hətta nisbətən az sayda dövlət tərəfindən milli qaydaların qəbul edilməsi dinc keçid hüququnun həyata keçməsinə mürəkkəbləşdirir, sahilyanı dövlətlərin beynəlxalq gəmiçilik məsələlərinə əsaslı olmayan müdaxilələri üçün hüquqi baza yaradar, gəmilərin tikilişinin və yenidən qurulmasının bahalaşmasına gətirib çıxara bilərdi. Ancaq biryönlü norma və standartlar dənizdə təhlükəsizlik və dəniz mühitinin müdafiəsi məsələlərinin məqsədlərinə cavab verir¹⁹.

Sahilyanı dövlətin ərazi dənizindən dinc keçidə aid olan qanunlarına və qaydalarına əməl etmək tələbindən başqa BMT-nin 1982-ci il Konvensiyasında dənizdə münafişələrin və toqquşmaların qarşısını almaq üçün bütün ümumi beynəlxalq qaydaların gözlənilməsinin zəruriliyi haqqında da göstəriş var. Xüsusi halda, belə ümumqəbul qaydalara gəmilərin xəbərdar edilməsi haqqında beynəlxalq qaydalar (1977-ci ildə qüvvəyə minmiş əlavələrlə), BDT-nin dəhlizlər və hərəkətyırcı sxemlər üzrə əmək haqqında tövsiyələri aiddir.

Sahilyanı dövlətlər tərəfindən qəbul edilən və BDT tərəfindən bəyənələn gəmilərin hərəkətinin ayrılma sistemləri, ikitərəfli yollar, dar yerlərdə tövsiyə edilmən yollar, gəmilərin yan keçməli olduğu rayonlar, sahilyanı üzmə zonaları, izafi təhlükə rayonları və başqa qəzaları azaltmaq məqsədi güdən detallar bütün gəmilər üçün məcburidir, çünki belə hallarda üzmə qaydaları gəmilərin xəbərdar edilməsi haqqında beynəlxalq müqavilələrdə təsbit olunmuşdur.

Gəmilərin xəbərdar edilməsi haqqında beynəlxalq qaydaları pozmaq "beynəlxalq hüquq normalarının pozulması ilə eyniləşdirilir"²⁰.

¹⁸ Ətraflı bax: Молодцов С.В. Правовой режим морских вод. М., 1982, С. 41-49.

¹⁹ Вах: Киселев В.А., Саваськов П.В. Международно-правовые проблемы судоходства и защиты морской среды // Правовые и экономические проблемы регулирования международного судоходства. Сб. науч. тр. М., "Мортехинформреклама". 1984, С. 63-65.

²⁰ Мировой океан и международное право // Под ред. А.П.Мовчан, А.Янкова. М., 1987. С. 59.

Sahilyanı dövlətlərin üzmək üçün dəhlizlər və ayrı hərəkət sxemləri müəyyən etmək hüququndan danışarkən BMT-nin 1982-ci il Konvensiyası sahilyanı dövlətin üzərinə bu qaydaları səlahiyyətli beynəlxalq təşkilatlarla razılaşıdırmaq öhdəliyi qoyur. Bu tələbin Konvensiyaya daxil edilməsi, bizim fikrimizcə, xarici gəmiləri sahilyanı dövlətlərin mümkün özbaşına hərəkətlərindən himz edərək beynəlxalq gəmiçiliyin maraqlarını təmin etməlidir.

BMT-nin 1982-ci il Konvensiyasında sahilyanı dövlətin ərazi dənizindən dinc keçid hüququ çərçivəsində xarici hərbi gəmi keçərkən onun qanuni hüquq və maraqları üçün hüquqi təminatlar verilməsinə xüsusi diqqət yetirilmişdir. Xüsusi halda, BMT-nin 1982-ci il Konvensiyasında sahilyanı dövlətə dinc olmayan keçidin qarşısını almaq üçün tədbirlər görmək hüququ müəyyən edən maddə var. Məsələn, hərbi gəmi Konvensiyanın 30-cu maddəsinə uyğun olaraq sahilyanı dövlətin ərazi dənizindən keçid haqqında qanun və qaydalarına əməl etmərsə və onların gözlənilməsi haqqındakı tələbləri nəzərə almırsa, hərbi gəmidən dərhal özünün ərazi dənizini tərk etməyi tələb etmək hüququna malikdir, BMT-nin 1982-ci il Konvensiyasının hərbi gəmi tərəfindən sahilyanı dövlətin ərazi dənizindən keçid ilə bağlı qanun və qaydaların və ya BMT-nin 1982-ci il Konvensiyasının müddəalarının, yaxud da beynəlxalq hüququn başqa normalarının pozulması nəticəsində həmin dövlətə dəymiş istənilən ziyan üçün bayraq dövlətinin beynəlxalq məsuliyyətini müəyyən edən maddəsi də sahilyanı dövlətin maraqlarına xidmət edir.

BMT-nin 1982-ci il Konvensiyasında sahilyanı dövlət tərəfindən xarici hərbi gəmilərin keçid hüququnun bu dövlətlər tərəfindən belə keçidin hər hansı aspekti məhdudlaşdırılan və ya qadağan edilən halda tənzimlənməsinin çoxlu sayda mümkün hallarını nəzərdə tutan müddəalar yoxdur. Ona görə də Konvensiya hərbi gəmilərin keçid hüququ ilə bağlı dövlətlərin təcrübəsində ən çox yayılmış məhdudiyətlər və qadağalar ilə kifayətlənib. Eyni zamanda, Konvensiyada sahilyanı dövlətə keçidə birbaşa aidiyyəti olmayan və ya dinc keçid hüququnu pozan fəaliyyət həyata keçirilərkən, eləcə də öz təhlükəsizlik maraqlarını təmin etmək üçün öz qərarı əsasında zəruri tədbirlər tətbiq etmək hüququ verən müddəa (mad. 31) vardır.

Bütövlükdə BMT-nin 1982-ci il Konvensiyasında əks olunan beynəlxalq dəniz hüququnun kodifikasiyası xarici gəmilərin ərazi dənizindən dinc keçid institutuna əhəmiyyətli dərəcədə müsbət dəyişikliklər gətirdi. Bu dəyişikliklər bir tərəfdən, sahilyanı dövlətin suverenliyinin, təhlükəsizliyinin və başqa həyati baxımdan mühüm maraqlarının müdafiəsinə yönəlmişdir, digər tərəfdən, artıq xarici gəmilərin ərazi

dənizindəki vəziyyətini müəyyən edir. Bu isə S.V.Molodsovun qeyd etdiyi kimi, "onlara sahilyanı dövlətin beynəlxalq hüquq tərəfindən qorunan maraqlarına və hüquqlarına bilməyərəkdən və ya ehtiyatsızlıqdan xələl gətirməkdən yayınmağa imkan verir".²¹

Bununla belə, xarici gəmilərin ərazi dənizindən keçidinə münasibətdə 1982-ci il Konvensiyasının müddələrinin praktikada tətbiqi zamanı yaranan çətinlikləri qeyd etmək lazımdır. Bununla bağlı, məsələn, sahilyanı dövlətin ərazi dənizindəki xarici gəmilərə münasibətdə müəyyən etdiyi qanun və qaydalara əməl edilməsi məsələsi xüsusi mürəkkəblik kəsb edir. Bu məsələ, ümumiyyətlə, inkişaf etməkdə olan dövlətlər, xüsusi halda isə Afrika dövlətləri üçün bir sahilyanı dövlət kimi öz təhlükəsizliyini təmin etmək baxımından (bu halda onlar dinc keçidi tənzimləmək sahəsində sahilyanı dövlətlərin səlahiyyətlərinin genişlənməsinə tərəfdar çıxırlar), eləcə də özlərinin dəniz gəmiçiliyi sahəsində yenicə başlayan fəaliyyətləri üçün daha əlverişli şərait yaradılması baxımından xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Xarici gəmilərin ərazi dənizindən qeyri-dinc keçidinin qarşısını almağa yönələn tədbirlər sahəsində bu dövlətlərin təcrübəsi öz zənginliyi ilə fərqlənir və əsasən, dövlətin müvafiq orqanlarına qanun-qaydanın təmin edilməsi məqsədilə və hüquq pozucusunun sonradan cəzalandırılması üçün məcburi tədbirlər tətbiq etməsi kimi səlahiyyətlərin verilməsindən ibarət olur²².

Afrika dövlətlərinin əksəriyyətinin qanunvericiliyində ikili xarakterə malik olan məcburi tədbirlər var: dövlət orqanları tərəfindən qanun-qaydanın təmin edilməsi, hüquq pozucusunun təqib edilməsi və sonradan cəzalandırılması üçün tətbiq edilən tədbirlər və təqsirli gəminin hüquq pozuntusunu dayandırmaq haqqındakı tələbi rədd etdiyi halda məcburi tədbirlərin bir növü kimi istifadə edilən sanksiyalar.

Belə ki, məsələn, Ekvatorial Qvineya Respublikasının ərazi dənizindən dinc keçidi pozmağa görə məsuliyyət tədbirlərini müəyyən edən 17 oktyabr 1976-cı il tarixli 28 №-li Dekret-Qanununun 2-ci maddəsinə görə, onun ərazi dənizində dinc keçidi pozan istənilən xarici gəmi saxlanılır. Həmin 2-ci maddəyə uyğun olaraq, pozucu gəmi müqavimət göstərdiyi halda batırıla bilər²³. Ərazi sularından dinc keçid qaydalarını pozmağa görə sanksiyalar Afrikanın başqa dövlətlərinin də qanunvericiliyində nəzərdə tutulub. Qvineya prezidentinin 1980-ci il 30

²¹ Молодцов С.В. Правовой режим морских вод. М., 1982, С. 46

²² Ətraflı həx: Ковалев А.А. Правовой режим территориального моря в доктрине и практике государств Африки. В кн.: Правовые вопросы торгового мореплавания. Сборник научных трудов. Мортехин, М., 1985, С. 70-74

²³ Декрет-Закон № 28 от 17 октября 1976 г. Опубликовано в сборнике ООН ST/LEG/SER. В /16. С.

iyun 336 №-li (PRb) Dekretinin 8-ci maddəsində deyilir ki, "ərazi sularından dinc keçid hüququnun sulara daxil olmaqla, balıq tutmaqla, suları çirkəndirməklə, şəkil çəkmək, təcavüz və kəşfiyyat məqsədilə texniki və ya strateji xarakterli təsvirlər tərtib etməklə toksiki cəhətdən təhlükəli maddələri daşımaqla pozulması Qvineya dövlətinin suverenliyinə qarşı ağır qəsddir və Qvineyanın cinayət məəcəlləsinə uyğun olaraq, cəzalandırılan cinayət hüquq pozuntusu hesab edilir"²⁴.

Afrika dövlətləri tərəfindən ərazi dənizindən dinc keçid qaydalarını pozan xarici gəmilərə qarşı göstərilən ciddi inzibati və cinayət tədbirlərinin qəbul edilməsi, yuxarıda adı çəkilən qanunlarda göstəriləni kimi, milli ərazinin bu dövlətlərin ərazisinə təxribat məqsədilə göndərilən xarici gəmilər tərəfindən daim pozulmasının (ərazi dənizi də daxil olmaqla) nəticəsidir.

Təcrübələr göstərir ki, mübahisəli məsələlər dinc keçidə zidd olmayan, amma bununla belə sahilyanı dövlətin belə keçidi həyata keçirən xarici gəmilər üçün nəzərdə tutduğu qanunların və qaydaların pozulması ilə bağlı məsələlərdə də yarana bilər. Bu məsələ gəmiçiliyin təmin edilməsi baxımından mühümdür, çünki Afrikanın bəzi dövlətləri (məsələn, Konqo) sahilyanı dövlətin qanunlarının və qaydalarının istənilən pozuntusuna görə gəminin saxlanılmasını və gəmi kapitanının azadlıqdan məhrum edilməsini nəzərdə tutan qanunvericilik aktları qəbul ediblər ki, bu da 1982-ci il Konvensiyasının müddəalarına ziddir.

1982-ci il Konvensiyası ilə ziddiyyət təşkil edən, qeyd olunan qanunvericilik aktlarının praktikada tətbiq olunması dəniz gəmilərinin qeyri-qanuni saxlanması, onların kapitanlarının və başqa ekipaj üzvlərinin həbsi ilə nəticələnə bilər. Məlum olduğu kimi, 1958-ci il Konvensiyasında bilavasitə göstərilən mübahisəli məsələlərə aid olan müddəalar yoxdur. Hərçənd bu Konvensiyanın 17-ci maddəsi xarici gəmilərin üzərinə "sahilyanı dövlət tərəfindən verilən qanun və qaydaları" yerinə yetirmək öhdəliyi qoyur, buna baxmayaraq o həmin öhdəliklərin ərazi dənizində yerinə yetirilməsinin təmin edilməsi ilə bağlı sahilyanı dövlət üçün hər hansı bir səlahiyyəti nəzərdə tutmur. 1982-ci il Konvensiyasında da bu məsələ ilə bağlı hər hansı konkret normanın yoxluğuna baxmayaraq, hər halda bu sənəddə sahilyanı dövlətin, xüsusi halda, dənizin gəmilər tərəfindən çirkəndirilməsi ilə bağlı pozuntuların qarşısını almaq üçün qəbul etdiyi qanunların və qaydaların həyata keçməsinin təmin etməyə yönələn bəzi müddəalar var.

Belə ki, məsələn, 220-ci maddənin 2-ci bölməsinə görə, "dövlətin

²⁴ Bax: Journal Officiel, 1980, Suillet 15

ərəzi dənizində üzən gəminin buradan keçərkən bu Konvensiyaya müvafiq olaraq həmin dövlətin qanun və qaydalarını və ya gəmilər tərəfindən törənən çirklənmənin qarşısının alınması, azaldılması və nəzarət altında saxlanması üçün tətbiq edilən beynəlxalq norma və standartları pozması haqqında əgər aşkar əsaslar varsa, onda bu dövlət II hissənin 3-cü bölməsinin müvafiq müddəalarını ("**Ərazi dənizindən dinc keçid**") maneəsiz olaraq tətbiq etməklə bu cür pozuntularla bağlı məsələlərə görə gəminin faktiki təftişini həyata keçirə bilər və zəruri sübutların mövcud olduğu təqdirdə öz qanunlarına uyğun olaraq, həmçinin 7-ci Bölməyə ("**Təminatlar**") əməl etməklə gəminin saxlanması da daxil olmaqla təhqiqata başlaya bilər". Göstərilən müddədə iki mühüm element var. Bir tərəfdən o, sahilyanı dövlətə onun özü tərəfindən ərazi dənizindəki xarici gəmilərə münasibətdə müəyyən etdiyi qanunlara və qaydalara əməl edilməsini təmin etmək hüququ verir; o biri tərəfdən isə nəzərdə tutur ki, bu qanunların və qaydaların yerinə yetirilməsinin təmin edilməsi BMT-nin dinc keçid haqqında 1982-ci il Konvensiyasının ümumi normalarına xələl gətirməyəcək. Beləliklə, dinc keçid rejimi ilə bilavasitə bağlı olan 220-ci maddənin 2-ci bölməsinin mənası budur ki, belə keçid hüququnu pozan istənilən tədbir, eyni zamanda konvensiyanın bu maddəsinin pozulması kimi qiymətləndiriləcək.

Deməli, belə bir nəticə çıxarmaq olar: sahilyanı dövlətin qanunlarının və qaydalarının yerinə yetirilməsinin təmin edilməsi ilə bağlı tədbirlərin xarici gəmilərin dinc keçidinə ziyan vurmaması üçün, sahilyanı dövlət xarici dövlətə qarşı təcrübədə bu hüququn pozulmasına gətirib çıxara biləcək tələb irəli sürməməlidir.

Bununla bağlı, Afrika dövlətləri tərəfindən dinc keçid konsepsiyasının sahilyanı dövlətin öz qanun və qaydalarının yerinə yetirilməsinin təmin edilməsi rejiminə münasibətdə gerçək və etibarlı məzmunu haqqında qaldırdığı məsələ qanunauyğundur. Əgər belə nöqtəyindən nəzərdən çıxış edilse ki, sahilyanı dövlətin xarici gəmilərə münasibətdə öz qaydalarının (məsələn, çirklənmə ilə mübarizə üzrə) yerinə yetirilməsini təmin etmək hüququ var, onda 1982-ci il Konvensiyasının 19-cu maddəsinin 2-ci bölməsinə görə keçidi dinc hesab edilməyən gəmilərlə keçidi sahilyanı dövlətin bəzi qanunlarının və ya qaydalarının pozulması ilə müşayiət olunmasına baxmayaraq dinc hesab edilən gəmilər arasında hüquqi fərqləndirmə aparmaq mümkündürmü?

1982-ci il Konvensiyası bu suala cavab vermir, hərçənd sahilyanı dövlətin xarici gəmiyə münasibətdə səlahiyyətlərinin həcmi təcrübədə bundan asılı olur. Əgər, yuxarıda göstəriləndiyi kimi, gəmi ərazi daxilində dinc keçid rejimini pozursa, onda bu gəminin keçidi tamamilə qadağan

edilə bilər. Gəmi tərəfindən sahilyanı dövlətin keçidin dinc xarakterinə toxunmayan qaydalarının pozulduğu halda bu gəmiyə qarşı, güman ki, müvafiq cərimə tətbiq edilə və ya başqa tədbirlər görülmə bilər. Amma münaqişə tənzimləndəndən sonra belə gəmiyə ərazi dənizindən keçidin davam etdirilməsi qadağan oluna bilməz. Sahilyanı dövlət tərəfindən baş verə biləcək özbaşına hərəkətlərin qarşısını almaq üçün, bizim fikrimizcə, bu məsələni aşağıdakı kimi həll etmək lazımdır. Gəminin ərazi dənizindən keçidini qeyri-dinc edən davranış ilə sahilyanı dövlətin qanun və qaydalarının pozulması arasında müqayisə aparmaqda, dinc keçidin tərifinin önündə müəyyən qaydalar göstərmək lazımdır ki, keçidin dinc olub-olmaması haqqında məsələ həll edilərkən məhz onların pozulması nəzərə alınsın. Bu halda, 1982-ci il konvensiyasının müddəalarına (220-ci və 230-cu maddələr) görə bu qaydalar ilk növbədə ətraf mühitin çirklənməsinin qarşısının alınması haqqında olmalıdır. Bu halda xarici gəmiyə münasibətdə sahilyanı dövlətin müdaxiləsi ancaq qeyri-dinc keçid halında olacaq. Dinc keçidin tərifində göstərilən qaydaların pozulması isə ancaq bu gəminin sahilyanı dövlətin daxili sularına və ya limanlarına girişi zamanı cəzalandırılması (pul cəriməsi) ilə nəticələnmə bilər. Əgər gəmi sahilyanı dövlətin daxili sularına daxil olursa, onun qanun və qaydaları pozması haqqında bayrağın məxsus olduğu dövlətə və beynəlxalq təşkilata (məsələn, BDT), "qanun pozucusuna" qarşı müvafiq tədbirlər görmək üçün müraciət edilir.

Afrika dövlətlərinin 1982-ci il Konvensiyasının ərazi dənizindən hərbi gəmilərin keçməsinə tənzimləyən normalarının "zəifliyi" ilə bağlı qayğısı və narahatlığı aydındır, belə ki, təcavüzkar siyasət aparan dövlətlərin hərbi gəmiləri dinc keçid hüququ ilə pərdələnmək bir çox hallarda kiçik dövlətləri qorxutmaq məqsədilə, koloniyalarda öz hakimiyyətini qorumaq, son vaxtlar isə suveren dövlətlər əleyhinə açıq təxribatlar aparmaq üçün hərbi güc nümayiş etdirirlər.²⁵ Bununla belə qeyd etmək lazımdır ki, 1982-ci il Konvensiyası (eləcə də 1958-ci il Cenevrə Konvensiyası) dinc keçid hüququnu hərbi gəmilərə şamil edərək elə mexanizm nəzərdə tutur ki, bu keçiddən sahilyanı dövlətin təhlükəsizliyinə ziyan vurulmaması üçün etibarlı təminatlar mövcud olsun. Belə ki, hərbi gəmilər dinc keçid zamanı sahilyanı dövlətin gəmiçiliyə və nəqliyyata aid (mad. 21, bölmə 4) qanun və qaydalarını gözləməli, sualtı qayıqlar isə bundan başqa suyun üzəri ilə öz bayraqlarını qaldırmaqla üzməlidirlər (mad. 20). Hərbi gəmi sahilyanı dövlətin dinc keçidə aid qaydalarını

²⁵ Bununla bağlı ABŞ-ın hərbi gəmilərinin 1986-cı ilin 13 martında Qara dənizdə SSRİ-nin sərhədlərini pozmasını qeyd etmək kifayətdir. Ətraflı bax: "Известия", 1986, 20 марта.

pozursa və onların yerinə yetirilməsi haqqında tələblərə etinasız yanaşırsa, onda sahilyanı dövlət həmin gəmidən dərhal ərazi dənizini tərk etməyi tələb edə bilər (mad. 30).

Bundan başqa, xarici ərazi dənizindən dinc keçid hüququnun hərbi gəmilər tərəfindən həyata keçirilməsi milli qanunvericiliklərdən asılıdır, sonuncular isə çox rəngarəngdir. Bəzi dövlətlər bunun üçün diplomatik kanallar vasitəsilə ilkin razılıq əldə edilməsi zərurətini nəzərdə tutur, digərləri ancaq qabaqcadan xəbərdarlıq etməyi tələb edir, üçüncülər isə əgər xarici hərbi gəmilər onların daxili sularına və ya limanlarına istiqamət götürmələri, yalnız o halda keçidə icazə verirlər.²⁶ Beləliklə, sahilyanı dövlətlər beynəlxalq tənzimləmənin olmadığı hallarda ərazi dənizindən hərbi gəmilərin keçməsi ilə bağlı birtərəfli tədbirlər tətbiq etmək imkanına malikdirlər.

Afrika hüquqşünaslarının BMT-nin 1982-ci il Konvensiyasına sahilyanı dövlətə xarici gəminin ərazi dənizindən dinc keçidi pozması nəticəsində dəyən ziyanın ödənilməsi üçün xarici gəminin bayrağının məxsus olduğu dövlətin məsuliyyəti məsələsini tənzimləyən müddəaların daxil edilməsi haqqındakı tələblərinə gəldikdə isə bu haqda aşağıdakıları demək zəruridir. Birincisi, dövlətin belə beynəlxalq məsuliyyəti sahilyanı dövlətə hər hansı hərbi dəniz və ya qeyri-komissiya məqsədilə istifadə olunan başqa dövlət gəmisi tərəfindən ərazi dənizindən dinc keçid haqqında qanun və qaydalarının pozulması nəticəsində dəyə biləcək istənilən ziyan üçün nəzərdə tutulmuşdur (mad. 31). İkincisi, BMT-nin 1982-ci il Konvensiyasında dinc keçidin təkə bu Konvensiyaya, həm də beynəlxalq hüquq başqa normalarına uyğun (mad. 19, b1) şəkildə həyata keçirilməsi haqqında müddəə təsdiq edir ki, dövlətlərin (həm bayraq dövlətlərinin, həm də sahilyanı dövlətlərin) ərazi dənizindəki hərəkətlərə görə beynəlxalq məsuliyyəti hüququn ümumi norma və prinsipləri ilə tənzimlənməlidir. Bu prinsip və normalara görə isə dövlətlər bir-birlərinə ziyan vurmamalıdır, vurulmuş hər bir ziyan ödənilməlidir. Bundan başqa, dövlətlərin belə məsuliyyəti ümumi və xüsusi dəniz hüququ üzrə bəzi beynəlxalq konvensiyalarda, xüsusən də, gəmiçiliyin təhlükəsizliyini, eləcə də dəniz mühitinin çirklənməsi məsələlərini tənzimləyən konvensiyalarda, nüvə materiallarının daşınması məsələlərini tənzimləyən "atom" konvensiyalarında nəzərdə tutulmuşdur²⁷. Bu nəticə həm də onunla təsdiq

²⁶ Məsələn, Seyşel Adaları Respublikasının ərazi suları, kontinental şelf, iqtisadi zona və tarixi sular haqqında 1977-ci il 15 №-li qanununun 4-cü maddəsinə müvafiq olaraq sualtı qayıqları da daxil olmaqla xarici gəmilər ancaq Prezidentin dəftərxanasına xəbərdarlıq göndərəndən sonra ərazi sularına daxil ola və ya onlardan keçə bilərlər. Вах: Сборник законодательных актов зарубежных государств по вопросам режима прибрежных вод. Ч. 3. М., ЦНИИТЭИРХ, 1980, С. 223.

²⁷ Ətraflı Вах: Колодкин А.Л., Колосов Ю.М. Вопросы ответственности в международных

olunur ki, BMT-nin 1982-ci il Konvensiyasında hərbi gəmi və ya dövlət gəmisi tərəfindən vurulan ziyana görə dövlətin məsuliyyətini nəzərdə tutan ayrıca norma mövcuddur. Dəniz hüququ üzrə göstərilən beynəlxalq konvensiyalar isə bir qayda olaraq hərbi gəmilərə və dövlət gəmilərinə tətbiq edilmir.

BMT-nin 1982-ci il Konvensiyasının dinc keçidə aid müddəalarının analizi inandırıcı şəkildə göstərir ki, bu müddəaları formalaşdırarkən və qəbul edərkən BMT-nin dəniz hüququ üzrə üçüncü konfransının iştirakçıları sahilyanı dövlətin və bayrağı altında keçidin həyata keçirildiyi dövlətin hüquq və öhdəliklərinin tarazlığını təsbit etməklə, sahilyanı dövlətin maraqlarının daha tam şəkildə nəzərə alınması, onun suverenliyinin müdafiə edilməsi və təhlükəsizliyinin təmin edilməsi yolunu tutdular, sahilyanı dövlətin maraqlarının və hüquqlarının təmin edilməsinin effektiv təminatlarının yaradılması üzərində diqqəti cəmləşdirdilər.

Xarici gəmilərin dinc keçidinin aspektlərindən biri sahilyanı və bayrağın məxsus olduğu dövlətlər tərəfindən belə gəmilərin ərazi dənizindən keçməsi zamanı cinayət və mülki yurisdiksiyanın həyata keçirilməsi haqqındakı məsələdir.

BMT-nin 1982-ci il Konvensiyası faktiki olaraq sahilyanı dövlət tərəfindən xarici gəmidə yerləşən şəxslərə qarşı cinayət yurisdiksiyasının həyata keçirilməsi halları ilə bağlı 1958-ci il Cenevrə Konvensiyasının müddəalarını təkrar etdi. Xüsusi halda, belə bir ümumi prinsip təsdiq edildi ki, ərazi dənizindən dinc keçid həyata keçirən xarici gəmi ilə sahilyanı dövlətin cinayət yurisdiksiyası həyata keçirilmir. Baxmayaraq ki, BMT-nin 1982-ci il Konvensiyası bu prinsipdən 4 istisna hal nəzərdə tutur – söhbət ərazi dənizindən keçməsi zamanı xarici gəmidə törədilmiş cinayətə görə hər hansı şəxsin həbsinin və ya təhqiqata başlamağın mümkünliyündən gedir. Konvensiya (maddə 27, b.1) belə istisnalara aşağıdakı halları aid edir:

- əgər cinayət ölkədəki aşayısı və ərazi dənizindəki xeyirxah qaydaları pozursa;

- əgər gəminin kapitanı, diplomatik agent və ya bayrağın məxsus olduğu dövlətin konsulu yerli hakimiyyətə kömək göstərilməsi xahişi ilə müraciət edərsə;

- əgər bu, narkotiklərlə və ya psixotrop maddələrlə qeyri-qanuni ticarətin qarşısını almaq üçün zəruridirsə.

Bundan başqa, Konvensiyada sahilyanı dövlətin ərazi dənizindən keçən gəmidə daxili sulardan çıxdıqdan sonra həbs həyata keçirməsi və ya təhqiqat aparmaq hüququ tanınır. Bununla da, sahilyanı dövlət üçün

gəminin daxili sularda yerləşdiyi zaman törətdiyi ünsiyyətə görə cinayət məsuliyyətinə cəlb edilməli olan şəxsi gəmidən çıxarmaq və məhkəməyə vermək imkanı təmin edilir.

Dinc keçid həyata keçirən gəmilərə sahilyanı dövlətin mülki yurisdiksiyasının tətbiq edilməsi haqqında məsələ 1958-ci il Cenevrə Konvensiyasına analoji olaraq BMT-nin 1982-ci il Konvensiyasında həll edilir. Cenevrə Konvensiyasının 20-ci və BMT-nin 1982-ci Konvensiyasının 28-ci maddələrinə görə sahilyanı dövlət onun ərazi dənizində olan gəmiyə münasibətdə ancaq bu gəmi tərəfindən sahilyanı dövlətin daxili sularından keçid zamanı qəbul edilən, həmçinin onun düçar olduğu öhdəliklərə və ya məsuliyyətə görə cərimə tədbirləri, yaxud mülki iş üzrə həbs tətbiq edə bilər. Gəminin ərazi dənizində dayandığı və ya ondan daxili sulardan çıxdıqdan sonra keçdiyi hallar istisna təşkil edir. BMT-nin 1982-ci il Konvensiyasına görə bu müddəalar həm dövlətə məxsus ticarət gəmilərinə, həm də xüsusi ticarət gəmilərinə aiddir.

Bununla da BMT-nin 1982-ci il Konvensiyasında hər hansı xarici dövlətin dəniz gəmilərinin immuniteti prinsipi tanınmır, onlara qarşı başqa dövlətin məcbureddici xarakterli tədbirləri tətbiq edilə bilər (həbs, iddiaların təmin edilməsi və ya məhkəmə qərarlarının icra edilməsi məqsədilə saxlanılma). Bu isə donanmanın dövlət mülkiyyətində olduğu dövlətlərin maraqlarına cavab vermir. Bununla, faktiki olaraq, bir çox dövlətlərin qanunvericiliyi, bu sahədə immunitet prinsipini beynəlxalq hüququn norması kimi təsdiq edən doktrinası və təcrübəsi inkar edilir²⁸.

Sahilyanı dövlət, özünün ərazi dənizindəki müstəsna hüquqları ilə yanaşı dinc keçid hüququ ilə bağlı beynəlxalq birlik qarşısında müəyyən öhdəliklər də daşıyır. Birincisi, dövlət ərazi dənizindən özünün daxili sularına (limanlarına) təhlükəsiz və maneəsiz girişi və çıxışı təmin etməlidir. Xarici gəmilərin istifadə etdikləri sulara hər hansı təhlükə yaranarsa, sahilyanı dövlət bu haqda "Dənizçilər üçün məlumat"da xəbər verməlidir. İkincisi, sahilyanı dövlət xarici gəmiləri dinc keçid hüququnu pozduğuna görə məsuliyyətə cəlb edəndə və ya ərazilərində cinayət yurisdiksiyasını həyata keçirəndə yerli məhkəmə orqanlarına müraciət hüququnu təmin etməklə prosesual təminatlar verməlidir və s.

ƏLAVƏ FAKTOLOJİ İNFORMASIYA

1. Litvanın "Litva Respublikasının dövlət sərhədi haqqında" 1992-ci

²⁸ Вах: Гуреев С.А. Иммуниет государственных морских торговых судов. – В кн.: Современное международное морское право. М., 1978, С. 144-146.

il Qanununun 10-cu maddəsi (b.4) nəzərdə tutur ki, Litvanın ərazi dənizindən dinc keçid hüququndan, belə hüququ "öz ərazi dənizində" xarici gəmilər üçün nəzərdə tutan dövlətlərin hərbi gəmiləri istifadə edə bilər. Bu müddəa müasir beynəlxalq hüququn xarici hərbi gəmilərlə şərtləndirilməyən normalarına uyğun gəlir.

2. Litvanın bu 1992-ci il Qanununun 10-cu maddəsi (5-ci bölmə) müəyyən edir ki, Litva Respublikasının Hökuməti "təhlükəli" yüklər daşıyan gəmilər və nüvə mühərrikli tankerlər və gəmilər üçün dəniz dəhlizləri təyin edə bilər. Bundan başqa, bu Qanun belə gəmilərə münasibətdə xüsusi qayda müəyyən etməyə imkan verir, hərçənd beynəlxalq hüquq (BMT-nin 1982-ci il Konvensiyasının 23-cü maddəsi) nəzərdə tutur ki, belə ehtiyat tədbirləri ancaq beynəlxalq müqavilədə tətbiq edilə bilər. Bununla bağlı beynəlxalq hüquqa zidd olaraq müəyyən kateqoriyaya aid gəmilərin keçidinin ciddi şəkildə məhdudlaşdırıla bilməsi təhlükəsi yaranır.

3. "Ukraynanın dövlət sərhədi haqqında" 1991-ci il Qanununun 13-cü maddəsinə (b. 2) uyğun olaraq xarici hərbi və qeyri-hərbi gəmilər dinc keçid zamanı "adi naviqasiya kursu ilə və ya Ukraynanın səlahiyyətli orqanlarının tövsiyə kursu ilə, eləcə də dəniz koridorları ilə, həmçinin hərəkəti ayıran sxemlərə müvafiq şəkildə hərəkət etməlidirlər". Beləliklə, Ukrayna qanunvericiliyi BMT-nin dəniz hüququ üzrə 1982-ci il Konvensiyasının müəyyən etdiyi dinc keçid rejimini bir qədər sərtləşdirir.

III FƏSİL BİTİŞİK ZONA

Müasir beynəlxalq dəniz hüququna uyğun olaraq, sahilələri dövlətlər öz ərazilərində müvafiq qanunların və qaydaların xarici gəmilər tərəfindən pozulmasının qarşısını almaq üçün bitişik zonalar müəyyən etmək hüququna malikdirlər. Bitişik zona açıq dənizin bilavasitə ərazi dənizinə qovuşan rayonu hesab edilir və burada sahilələri dövlət ciddi məqsədli təyinatı olan nəzarət hüququndan istifadə edir. 1958-ci il Cenevrə konvensiyasının 24-cü maddəsinə və BMT-nin 1982-ci il Konvensiyasının 33-cü maddəsinə uyğun olaraq sahilələri dövlət bu rayonda aşağıdakı amillər üçün zəruri olan nəzarət tətbiq edə bilər: a) öz əraziləri hüdudunda xarici gəmilər tərəfindən gömrük, fiskal (maliyyə), immiqrasiya (sərhəd), sanitariya qanun və qaydalarının pozulmasına imkan verməmək üçün; b) onun ərazisi hüdudlarında və ya ərazi dənizində yuxarıda xatırlanan qanunların və qaydaların pozulmasına görə cəzalar tətbiq etmək üçün.

Bitişik zonanın əsas fərqli xüsusiyyəti odur ki, o, açıq dəniz ərazisi olaraq qalır və sahilələri dövlətin ərazisinin tərkibinə daxil edilmir. Bitişik zonanın başqa fərqli xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, onun ancaq dörd növü ola bilər. Gömrük, fiskal, sanitariya və immiqrasiya. Bitişik zonada sahilələri dövlətin hüquqları ciddi şəkildə məhdudlaşdırılmışdır və ancaq ciddi məqsədli təyinatla xarakterizə olunur. Bitişik zonaların göstərilən növlərindən hər biri sahilələri dövlətin konkret maraqlarının müdafiəsi üçün təyin edilir. Zonanın təyinatından asılı olaraq onun hüquqi rejimi müəyyənləşdirilir. Belə ki, qaçaqmalçılıqla mübarizə məqsədilə gömrük zonaları müəyyən olunur. 40 dövlət belə zonaya malikdir. Dövlətlərin maliyyə qanunlarının pozulmasının qarşısını almaq üçün müəyyən edilən fiskal zonaları Hindistanda, Suriyada və bəzi başqa dövlətlərdə təyin edilib. Əcnəbilərin ölkəyə girişi və çıxışı ilə bağlı qanunlara əməl edilməsinə nəzarəti təmin etmək məqsədilə immiqrasiya zonasından istifadə edilir. Belə zonalar Vyetnam, Hindistan, Portuqaliya və başqa dövlətlər tərəfindən elan edilmişdir. Yoluxucu xəstəliklərin qarşısını almaq üçün sanitariya zonası Argentinada, Venesuelada, Vyetnamda, Kubada, Hindistanda, Yeni Zelandiyada və başqa dövlətlərdə müəyyən edilmişdir. Bir çox dövlətlər bütün bu dörd sferada öz maraqlarını müdafiə etmək üçün bitişik zona müəyyən edirlər və eyni zamanda zonada özlərinin gömrük, immiqrasiya, fiskal və sanitariya qanunlarının və qaydalarının yerinə yetirilməsini tələb edirlər. Son vaxtlar bütün göstərilən sahələrdə nəzarəti həyata keçirmək məqsədilə bitişik zona müəyyən edən sahilələri dövlətlərin sayı ciddi şəkildə artmışdır. 1999-cu ilin əvvəlinə qədər belə dövlətlərin sayı 68 idi və

bu siyahı Fransanı, İspaniyanı, Portuqaliyanı, Argentinanı, Meksikanı, Çilini, Braziliyanı, Kanadanı, Hindistanı, Şri-Lankanı, Pakistanı, İrani, Avstraliyanı, Yaponiyanı, Mozambiki, Misiri, Səudiyyə Ərəbistanını və b. əhatə edirdi.

1958-ci il Cenevrə konvensiyasına uyğun olaraq bitişik zonanın eni 12 dəniz milindən artıq ola bilməz. BMT-nin 1982-ci il Konvensiyasına müvafiq olaraq isə bitişik zona 24 dəniz milindən çox məsafəyə qədər genişləndirilə bilməz. Hər iki halda bitişik zonanın eni ərazi dənizinin eninin hesablandığı başlanğıc xətlərdən ölçülür. Su sahəsinin bu iki kateqoriyasının hesablanması üçün eyni başlanğıc sərhədin götürülməsi təsdiq edir ki, bitişik zonanın eni ərazi dənizinin enindən asılı olur. Əgər nəzərə alınsa ki, ərazi dənizi sahilyanı dövlətin suverenliyinin şamil edildiyi dəniz rayonudur, onda çox məhdud hüquqlar həcminə malik dəniz rayonu olan bitişik zona, praktiki olaraq ərazi dənizinin xarici sərhədindən başlayır. Başqa sözlə, bitişik zona elə dəniz sahəsidir ki, o gərək mütləq ərazi dənizinə "bitişik" olsun, üstəlik, qeyd etmək zəruridir ki, bitişik zona, sahilyanı dövlətin onun hüdudlarında müəyyən suveren hüquqlara malik olmasına baxmayaraq, açıq dənizin rayonu olaraq qalır.

Bitişik sular müəyyən edən bütün dövlətlər BMT-nin 1982-ci il Konvensiyasının bitişik suların eni haqqındakı tələblərinə əməl edir. Yalnız Suriya 1999-cu ilin əvvəllərinə qədərki vəziyyətə görə eni 41 dəniz mili olan bitişik zonaya malik idi²⁹.

Rusiyada bitişik zona Rusiya Federasiyasının Daxili dəniz suları, ərazi dənizi və bitişik zonası haqqında 1998-ci il Federal qanunu ilə müəyyən edilmişdir. Bu Qanunun 22-ci maddəsinə müvafiq olaraq bitişik zonanın eni 24 dəniz milidir.

Bununla bağlı, dövlət ərazisinin tərkibinə daxil olmayan dəniz sahələrinə suveren hüquqların və yurisdiksiyanın genişlənməsi əsasında "ənənəvi olaraq açıq dənizin hissəsi hesab edilən bitişik zona artıq **BMT-nin dəniz hüququ üzrə 1982-ci il Konvensiyasının müddəasına uyğun olaraq belə zona deyildir**"³⁰ - deyə iddia edən V.N.Qutsulyakla çətin ki, razılaşmaq mümkün olsun.

Ədəbiyyatda buna oxşar olan və guya açıq dənizin azadlığı prinsipinin köhnəliyini iddia edən və onun modifikasiya edilməsinin zəruriliyini əsaslandıran başqa bəyanatlara da təsadüf etmək mümkündür.

Bizim fikrimizcə, dövlətlərin açıq dənizdə istifadə etdikləri hüquqların həcminin artması açıq dəniz haqqında 1958-ci il

²⁹ Международное право / Отв. ред. В.И.Кузнецов. М., 2001, С. 294.

³⁰ Гуцуляк В.Н. Актуальные проблемы современного международного морского права и тенденции его развития. В кн.: Российский ежегодник международного права. 2000. С. 148.

Konvensiyasında müəyyən edilən açıq dənizin beynəlxalq hüquqi rejimi haqqındakı əsas maddələrlə ziddiyyət təşkil etmir. Bu Konvensiyanın 2-ci maddəsi dəqiq şəkildə qət edir ki, **"açıq dəniz bütün millətlər üçün açıqdır və heç bir dövlətin onun hər hansı hissəsini öz suverenliyinə tabe etməyə cəhd etmək hüququ yoxdur"**. BMT-nin dəniz hüququ üzrə 1982-ci il Konvensiyası (mad. 89) açıq dəniz haqqındakı Konvensiyanın 2-ci maddəsini sözbəsöz təkrar edir.

Beynəlxalq əlaqələrin genişlənməsi, ayrıca dövlətlərin inkişaf edən iqtisadiyyatlarının ehtiyacları, elm və texnikanın nailiyyətləri əsasında açıq dənizin azadlığı prinsipi dayanan açıq dəniz konsepsiyasının gələcək inkişafına labüd şəkildə təsir edir. Müvafiq olaraq dövlətlərin açıq dənizdəki hüquq və öhdəliklərinin həcmi də artır. BMT-nin 1982-ci il Konvensiyası açıq dənizin hüquqi rejimində dəyişikliklər qeyd etmişdir ki, bunların nəticəsində beş dəniz zonası yarandı. Bu zonalarda açıq dənizdə ənənəvi olaraq həyata keçirilən ümumi hüquqi müddəalarla yanaşı, yeni normalar və qaydalar tətbiq edilir. Bu yeni norma və qaydalar qüvvədə olan əvvəlki norma və qaydalarla birlikdə bu zonaların hər biri üçün spesifik rejim müəyyən edir. Belə spesifik rejimə bitişik zona da malikdir, belə ki, o bu halda həm fiziki, həm də hüquqi mənada açıq dənizin hissəsi olaraq qalır.

Eni dövlətin (və ya bir neçə dövlətin) boğazı ilə həmsərhəd olan ərazi dənizinin enindən iki dəfədən çox olmayan və beynəlxalq gəmiçilik üçün istifadə olunan boğazlarda, onlarda tranzit və dinc keçid hüququnun qüvvədə olmasından asılı olmayaraq, bitişik zonalar müəyyən edilmir. Belə boğazlarda bitişik zonalar üçün yer qalmır³¹.

Bitişik zonalar həmçinin eni 24 dəniz milindən artıq olan və boğazətrafi dövlətlərin ərazi dənizinin hüdudlarından kənarında tanınmış beynəlxalq dəniz yolları keçən beynəlxalq boğazlarda müəyyən edilə bilməz. Beynəlxalq hüququn universal qaydada tanınan və BMT-nin 1982-ci il Konvensiyasında nəzərə alınan (mad. 60, b.7, mad. 147, b.2; mad. 261) adətinə görə belə boğazların hüdudlarında sərbəst genişçilik prinsipi həyata keçirilir və heç bir dövlət başqa dövlət üçün hər hansı bir maneə yarada bilməz. Sahilyanı dövlətin bitişik zonada tətbiq edə biləcəyi nəzarətin həyata keçirilməsi hətta ərazi dənizində boğazın hüdudları daxilində tranzit keçidin bərqərar olmasını irəlicədən müəyyən edən məqsədlə ziddiyyət təşkil edə bilərdi, çünki belə bir keçid üçün maneələr yaradılmamalıdır və o, kəsilə və ya dayandırılı bilməz³².

³¹ Ətraflı bax: Лазарев М.И. Теоретические вопросы современного международного морского права. М., 1983, С. 156.

³² Ətraflı bax: Молодцов С.В. Международное морское право. М., 1987. С. 222.

Yuxarıda qeyd edildiyi kimi, sahilyanı dövlətin bitişik zonadakı hüququ nəzarətdir və bu nəzarət ikili məzmunu malikdir. Birincisi, o, sahilyanı dövlətin ərazisi və ya ərazi dənizinin hüdüdları daxilində gömrük, fiskal, immiqrasiya və ya sanitariya qanun və qaydalarının pozulmasının qarşısını almaq üçün, ikincisi, qeyd olunan qanunların və qaydaların pozulmasına görə cəzalar tətbiq etməyə görə həyata keçirilir. Bu göstərişlərin əsas mənası xarici gəmilərin və ya vətəndaşların sahilyanı dövlətin ərazisi hüdüdlərində, yaxud ərazi dənizində həyata keçirməyə cəhd etdikləri və ya artıq keçirdikləri pozuntulara görə xəbərdar etmək yaxud cəzalandırmaqdır. Sahilyanı dövlətin bitişik zonadakı nəzarətinin məqsədi müəyyən edilmiş hüquq qaydasının pozulmasına yol verməmək, yəni sahilyanı dövlətin qanunlarının göstərilməsini təmin etmək olduğundan, bu dövlətin nəzarət funksiyası məcburetmə nəzərdə tutur. Nə 1958-ci il Cenevrə Konvensiyasında, nə də BMT-nin 1982-ci il Konvensiyasında bitişik zonada nəzarətin həyata keçirilməsi qaydası nəzərdə tutulmamışdır. Beləliklə, sahilyanı dövlət bu nəzarəti necə həyata keçirəcəyini özü müəyyən etməlidir. Ümumiyyətlə, nəzarət və xüsusi halda bitişik zonada nəzarət, preventiv tədbir olduğundan, sahilyanı dövlətin nəzarəti faktiki olaraq sahilyanı dövlətin ərazisində, ilk növbədə də onun ərazi dənizində və daxili sularında mümkün hüquq pozuntularının qarşısını almaq məqsədilə həyata keçirilən təftiş (axtarış, baxış, müayinə və s.) deməkdir. O halda ki, xarici gəmi sahilyanı dövlətin ərazi dənizində və ya daxili sularında olarkən, onun gömrük, fiskal, emiqrasiya və sanitariya qanun və qaydalarını pozursa, həmin gəmi saxlanıla və qeyd olunan qanun və qaydaların pozulmasında təqsirlilərin cəzalandırılması məqsədilə sahilyanı dövlətin yaxın limanına göndərilə bilər (zəruri halda məcburən). Beləliklə, sahilyanı dövlətin bitişik zonada öz maraqlarını müdafiə etmək məqsədilə ehtimal olunan pozucu xarici gəmini saxlamaq, ona baxış keçirmək, hətta axtarış aparmaq, eləcə də sahilyanı dövlətin qanun və qaydalarını pozanları cəzalandırmaq hüququ var. Qanun və qaydaları pozan gəminin məsuliyyətdən qaçmağa və bitişik zonanın hüdüdlərindən kənara çıxmağa cəhd etdiyi halda, sahilyanı dövlətin onu bitişik zonanın hüdüdləri xaricində tapıb təqib etmək hüququ var. Bu hüquq BMT-nin 1982-ci il Konvensiyasının 111-ci maddəsində nəzərdə tutulmuşdur. Həmin maddədə deyilir: "təqib ancaq o vaxt başlanmalıdır ki, xarici gəmi və ya onun qayıqlarından biri təqib edən dövlətin daxili sularında, arxeoloji sularda, ərazi dənizində və ya bitişik zonada olsun. Təqib ərazi dənizinin və ya bitişik zonanın xaricinə qədər davam edə bilər. Əgər xarici gəmi bitişik zonadadırsa, onda təqib ancaq o hüquqların pozulması ilə bağlı başlanıla bilər ki, bu zona məhz həmin hüquqların

müdafiəsi üçün müəyyən edilmiş olsun".

BMT-nin 1982-ci il Konvensiyasında nəzərdə tutulmuş təqib hüququ sahilyanı dövlətin müvafiq qanun və qaydalarının pozulmasına qarşı effektiv mübarizə aparmağa imkan verir, eləcə də Dünya okeanında beynəlxalq hüquq qaydalarının göstərilməsinə yardımçı olur.

1958-ci il və 1982-ci il Konvensiyalarında nəzərdə tutulan və yuxarıda sadalanan dörd bitişik zona növündən qeyri bəzi dövlətlər başqa, necə deyirlər, xüsusi zonalarda da müəyyən ediblər. Belə zonalara, məsələn, təhlükəsizlik zonaları aiddir.

Ağlabatan hüdudlarda ənə malik olan təhlükəsizlik zonalarının müəyyən edilməsinin hüququ uyğunluğu və belə bir normanın konvension qaydada tətbiq edilməsi haqqında məsələ bir sıra dövlətlər tərəfindən BMT-nin dəniz hüququ üzrə III konfransında qaldırılmışdır. Belə zonalarda haqqında müddəaların normativ qaydada təsbit edilməsi ilə bağlı təkliflər BMT-nin 1982-ci il Konvensiyasının 60-cı maddəsinin (b.4) qəbul edilməsi istisna olunmaqla rədd edildi.

Həmin maddə, xüsusi iqtisadi zonada təbii sərvətlərin kəşfiyyatını və istismarını həyata keçirən dövlətlərə tikililər və qurğular ətrafında təhlükəsizlik zonaları yaratmaq və bu zonalarda qoruyucu tədbirləri tətbiq etmək hüququ verdi. Belə zonalarda tikililərin və başqa qurğuların ətrafında 500 m-dən çox olmayan məsafələrə qədər müəyyən edilir və başlanğıc hesabat nöqtələri kimi bu qurğuların və tikililərin xarici kənar nöqtələri götürülür. Bütün dövlətlərə məxsus olan gəmilər bu təhlükəsizlik zonalarına əməl etməlidirlər³³. Eni 24 dəniz milinə qədər olan və xüsusi halda Birma, Vyetnam, Hindistan, Kampuçiya, Pakistan, Səudiyyə Ərəbistanı, Sudan, Şri-Lanka və b. tərəfindən müəyyən edilən təhlükəsizlik zonaları müasir beynəlxalq dəniz hüququnun normalarına uyğun deyildir.³⁴

³³ Ətraflı bax: Морское и рыболовное право / Ред. А.А.Волков, К.А.Бекяшев. М., 1986, С. 107.

³⁴ Ətraflı bax: Мировой океан и международное право / Отв. ред. А.П.Мовчан и А.Янков. М., 1987, С. 74.

IV FƏSİL ARXİPELAQ SULARI

1. Arxipelaq sularının anlayışı

Arxipelaq suları müasir beynəlxalq dəniz hüququnun yeni institutudur. O, BMT-nin dəniz hüququ üzrə III Konfransının işi nəticəsində meydana çıxmış və BMT-nin dəniz hüququ üzrə 1982-ci il Konvensiyasında öz əksini tapmışdır.

Arxipelaq suları ən uzaq adaların və arxipelaqın quruyan riflərinin dənizə tərəf ən çox çıxmış nöqtəsini birləşdirən düz arxipelaq başlanğıc xətləri hüdudlarında yerləşən arxipelaq — dövlətin sularıdır. BMT-nin 1982-ci il Konvensiyasına müvafiq olaraq belə xətlərin uzunluğu 100 dəniz milindən çox olmamalıdır, bir şərtlə ki, istənilən arxipelaqı tamamlayan başlanğıc xətlərinin ümumi sayının 3 faizinə qədər xətt bu maksimum uzunluqdan çox olsun və 125 dəniz milinə çata bilsin (mad. 42 "2"). Üstəlik belə başlanğıc xətlər çəkilərkən arxipelaqın ümumi konfigurasiyasından kənara çıxmağa imkan verilmir. Arxipelaq dövlət – elə dövlətdir ki, tamamilə bir və ya bir neçə arxipelaqdan ibarətdir və başqa adaları da əhatə edə bilər. Arxipelaq adı altında adaların hissələri, onları birləşdirən sular və başqa təbii törəmələr daxil olmaqla adalar qrupu nəzərdə tutulur. Belə adalar, sular və başqa təbii törəmələr o qədər sıx bağlıdırlar ki, vahid coğrafi, iqtisadi və siyasi tamlıq təşkil edirlər və ya tarixən belə hesab edilmişlər. Dünyada 30-dan artıq arxipelaq-dövlət vardır. Onlardan ən əsasları Baham adaları, Vanuatu, İndoneziya, Kabo-Verde, Komor adaları, Maldiv, Yaşıl burun adaları, Seyşel adaları, Tonqa, Fici, Filippin və s.-dir.

Əgər XX əsrin 60-cı illərinin sonuna qədər arxipelaqların sularının problemi beynəlxalq hüquqda arxipelaq ətrafında bir tam kimi başlanğıc xətlərin çəkilməsinin hüququayğunluğu aspektindən nəzərdən keçirilirdisə, 60-cı illərin sonunda adalar arasındakı suların statusu haqqında məsələ gündəliyə çıxdı. Arxipelaq - dövlətlərin qanunvericiliyinin bu məsələlərlə bağlı analoji xarici gəmilərin arxipelaq - dövlətlərin adalararası sularında üzməsinin tənzimlənməsinin problemləri və bu problemlərə yanaşmanı aşkar etməyə imkan verdi. Bu yanaşmalar və problemlər dəniz hüququ üzrə III Konfransın müzakirə predmeti oldu. Xüsusi halda Konfransın gedişində bir sıra arxipelaq-dövlətlər, ilk növbədə Baham adaları, İndoneziya, Mavrikiya, Filippin və Fici **"torpağın, suyun və xalqın bölünməz əlaqəsi"** konsepsiyasını irəli sürdü, belə ki, onların "fikrincə, adaların səpələnməsi arxipelaq-dövlətlərin vahidliyini, təhlükəsizliyini və ərazi bütövlüyünü təhlükə altına qoyur. Çətinlik onda idi ki, faktiki olaraq, söhbət

böyük su akvatoriyalarının, adaların sahəsindən qat-qat çox olan su sahələrinin hüquqi rejiminin dəyişdirilməsindən gedirdi. Məsələn, İndoneziyanın bütün adalarının sahəsi təxminən 1 mln. 800 min kv. km., adalar arasındakı dəniz ərazisinin sahəsi isə 2 mln. 860 min kv.km-dir. Arxipelaq suları elan edilən bütün bu dəniz sahəsinə İndoneziyanın suverenliyi şamil edilir. Analoji vəziyyət başqa arxipelaq-dövlətlərə də mövcuddur. Ona görə də Konfransda beynəlxalq birlik qarşısında arxipelaq su hüdüdlərində beynəlxalq gəmiçiliyin, arxipelaqın adaları arasında yerləşən boğazlardan azad keçidini təmin etmək, həmçinin arxipelaqdan dövlətin ərazi və daxili sularını ayırmaq problemi meydana çıxdı. Arxipelaq sularının hüquqi rejiminin müəyyən edilməsi ilə bağlı sualların bütün kompleksini əhatə edən yeni normalar işləyib hazırlamaq zəruri idi. Son nəticədə Konfrans arxipelaq-dövlətlərin arxipelaq sularının xüsusi statusunu tanıdı.

Konsension gəmidə təsbit olunmuş bu su kateqoriyalarının xarakteristikasında onu xarakterizə edən iki elementi ayırmaq olar: delimitasiya metodu və hüquqi status.

Arxipelaq, sulara münasibətdə delimitasiya, yəni sərhədlərin müəyyən edilməsi metodları ilə ehtiva olunmuşdur. Bu məsələlər üzrə mütəxəssis Q.Q.Şinkaretskayanın qeyd etdiyi kimi, BMT-nin 1982-ci il Konvensiyasının 47-ci maddəsinin müddəalarına uyğun olaraq ayrılmayan arxipelaq suları **"arxipelaq suları kimi təsnif edilə bilməz. Dəniz hüququnun heç bir başqa anlayışı delimitasiya metodlarına belə sıx bağlı deyil"**³⁵.

2. Arxipelaq sularının hüquqi rejimi

Arxipelaq sularının hüquqi rejiminin xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, o, bu kateqoriya suları dəniz hüququnun başqa institutlarına da yaxınlaşdırılan bir sıra əlamətlərə malikdir. Xüsusi halda, arxipelaq suları ərazi dənizi ilə birlikdə ümumi əlamətlərə malikdir. Bu, ilk növbədə, delimitasiya metodlarına və bəzi hallarda sahilyanı dövlətin arxipelaq sularından xarici gəmilərə dinc keçid hüququ verməklə bağlı öhdəliyinə aiddir. Bundan başqa, dəniz dəhlizlərindəki arxipelaq keçid bu dəhlizlərin statusunu beynəlxalq boğazların statusuna yaxınlaşdırır, hərçənd arxipelaq sularında və beynəlxalq boğazlarda dəhlizlərin müəyyən edilməsi məqsədləri fərqlidir. Əgər boğazyanı dövlət, bir qayda olaraq, dəniz

³⁵ Вах. Шинкарецкая Г.Г. Архипелажные воды – новый институт международного морского права // Советский ежегодник международного морского права. 1983, М., 1984, С. 124.

dəhlizlərini və onlarda hərəkətin ayrılması qaydalarını gəmiçiliyin və müvafiq olaraq öz təhlükəsizliyinin təmin edilməsi üçün bərqərar edirsə, arxipelaq-dövlətlər dəhlizləri xarici gəmilər tərəfindən belə sulara həyata keçirilir, eləcə də bir-iki dövlət arasındakı razılığa görə nəzərdə tutulan bütün hüquqlar qüvvədə qalır və hörmət edilir (mad. 47 "6")

Ərazi dənizinin, bitişik zonanın, xüsusi iqtisadi zonanın və kontinental şelfin eni yuxarıda göstərilən başlanğıc xətlərdən hesablanır.

Arxipelaq-dövlətin suverenliyi dərinliyindən və ya sahildəki məsafəsindən asılı olmayaraq başlanğıc arxipelaq xətləri də ayrılan arxipelaq sularına şamil edilir.

Ayrı-ayrı dövlətlərin onlara məxsus olan arxipelaqlardakı ərazi sularını ayırmaq sahəsindəki təcrübəsi beynəlxalq hüququn müvafiq prinsiplial müddələrinin işlənilməsinə təkan verdi. Bu qaydalar 1958-ci il Cenevrə Konvensiyasında təsbit olunmuşdu.

12/VI 1935 və 18/VI 1952 tarixli Kral dekretləri ilə bütün sərhədlər boyunca öz ərazi sularını ayırmaqdan ötrü bazis xətlərinin çəkilməsi üçün başlanğıc bəndləri müəyyən edən Norveçin təcrübəsi xüsusi maraq kəsb edir.

Bu bəndlər sahil arxipelaqının ən uzaq nöqtələri olurlar, üstəlik onların bəziləri ən çox dənizə tərəf çıxan qayanın qabarması ilə örtülən və örtülməyən ayrıca nöqtələr olurlar. Dekretlər bu bazis xətlərin uzunluğunun müəyyən limitini bərqərar etdirirlər, bu limit adətən 45 mildən çox olmur. Bütövlükdə bu xətlər sahil xəttinin ümumi istiqaməti boyunca yönəlir.

Materik və açıq dəniz tərəfindən arxipelaqın perimetri boyunca çəkilmiş bazis xətlər arasındakı hüdudlardakı sahil arxipelaqı adaları arasındakı bütün sular dekret vasitəsilə Norveçin daxili suları qismində tanınır³⁶.

Sahil sularının ayrılması üçün analoji sistem 19/III 1952-ci il tarixdə qəbul edilən İslandiya baliqçılıq haqqındakı Qaydalarla da müəyyən edilib. İslandiyanın ayrıca bazis xətlərinin uzunluğu 66 milə çatır. Sahil arxipelaqlarının daxili hüdudlarındakı sular island qanunvericiliyi tərəfindən daxili sular elan edilir.

Danimarkada 27/I 1927-ci və 11/IX 1938-ci il tarixli dekretlərə, eləcə də başqa aktlara uyğun olaraq sahil arxipelaqı daxilindəki sular Danimarkanın daxili suları qismində tanınır. Onları əhatə edən ərazi suları zolağından düz bazis xətləri vasitəsilə ayrılır. Ancaq Danimarka qanunvericiliyinə uyğun olaraq, bütün bazis xətlər 10 mil uzunluğundan

³⁶ Norveçin, eləcə də başqa dövlətlərin qanunvericiliyinin qısa icmalı A CONF 13/18 Conference des Nation Uties sur le droit de la mer, Documents officiels, vol. I, C. 296-300 sənədinin məlumatlarına əsaslanıb.

artıq olmamaq şərtilə çəkilmişdir.

İsveçdə 7/X 1927-ci il tarixli gömrük qaydaları və 4/V 1934-ci il tarixli kral müraciəti sahil arxipelaqı adaları arasındakı suları daxili İsveç sularına aid edir. İsveçdə tətbiq edilən bazis xətlər formal olaraq heç bir limitlə məhdudlaşdırılmır, amma təcrübədə onlar Norveçin bazis xətlərindən qısa olur. Onların bir çoxunun uzunluğu, hər halda, 10 millik uzunluqdan ciddi dərəcədə artıq olurlar.

Finlandiyada da 18/VIII 1956-cı il tarixli qanunla və prezident dekreti ilə bərqərar olan analoji sistem tətbiq edilir, amma bazis xətlərinin uzunluğu ərazi sularının ikiqat eninə bərabər məsafə ilə məhdudlaşdırılır, ərazi sularının eni isə 4 mildir. Sahildən 8 mildən artıq məsafədə yerləşən sahilyanı arxipelaqlar fin qanunlarına görə özlərinin xüsusi ərazi suları zolağına malikdirlər. Bu zolaq daxilində sular fin daxili suları kimi tanınır.

Düz bazis xətləri sistemi Yuqoslaviya tərəfindən də tətbiq edilir. Bu ölkə 1/XII 1948-ci il tarixli dekret ilə özünün ərazi sularının bu metodun köməyi ilə hesablanmasını nəzərdə tutmuşdur. Sahilyanı arxipelaqlar da özlərini ərazi suları zolağı ilə əhatə edirlər. Qanun formal olaraq bazis xətlərinin uzunluğunu məhdudlaşdırmır, amma bəzi körfəzlərə münasibətdə xətlərin uzunluğu ərazi sularının ikiqat eni ilə məhdudlaşır, ərazi sularının eni isə 6 mildir.

Birləşmiş Ərəb Respublikasında 18/1 1951-ci il tarixli dekretə uyğun olaraq ərazi suları sahildən düz bazis xətləri vasitəsilə ayrılır. Bazis xətlərinin uzunluğu 12 mildən çox olmur. Bütün sahilyanı adalar, hansılar ki, bu bazis xətlərinin sisteminə görə ərazi sularının başlanğıc xəttinin daxilindədirlər, ərazi sularının ümumi zolağı ilə əhatə olunurlar və onlar arasındakı sular daxili sular kimi tanınır.

Ekvadora məxsus olan böyük Qalappaqos arxipelaqı prezidentin 2/II 1938-ci il və 22/II 1951-ci il tarixli dekretləri ilə vahid tam ərazi kimi nəzərdən keçirilməlidir. Arxipelaqın ərazi suları düz bazis xətlərinin köməyi ilə hesablanır. Bu xətlər arxipelaqın mərkəzindən ən uzaqda olan xarici adaların nöqtələri arasından keçirilir. Ərazi suları, beləliklə, bütün arxipelaqı tam şəkildə əhatə edir. Arxipelaqın ayrıca bazis xətlərinin uzunluğu 150 milə çatır. (147 mil — Darvin və Cenoveza məntəqələri arasındakı xətdir). Ekvador qanunvericiliyi ərazi suları zolağı daxilindəki suların hüquqi rejimini dəqiqləşdirmir, ancaq xarici vətəndaşlara balıqçılıqla məşğul olmağı birbaşa qadağan edir.

Nəhayət, 13/IX 1957-ci il tarixli deklarasiyası ilə İndoneziya hökuməti bütün İndoneziya arxipelaqı ətrafında 12 millik ərazi suları zolağının bərqərar olunmasını elan etdi və İndoneziyanın tam suverenliyinin ərazi suları zolağı daxilində yerləşən adalar arasındakı bütün

sulara şamil edildiyini bildirdi. Yada salmaq lazımdır ki, bəzi qərb dövlətlərin (ABŞ, Hollandiya, Avstraliya və b.) hökumətləri İndoneziya hökumətinin qərarını tanımadıqlarını bəyan etdilər. SSRİ hökuməti isə əksinə, İndoneziya hökumətinin qərarını tanıdı və bəyan etdi ki, ona hörmət və əməl edəcək³⁷.

Yuxarıda deyilənlər bəzi nəticələr çıxarmağa imkan verir. Birincisi, təsdiq etmək olar ki, müasir beynəlxalq hüquq arxipelaq daxilində və bir dövlətə məxsus olan adalara vahid tam ərazi kimi baxmağa imkan verir. Bunun üçün adaların coğrafi vəziyyəti və arxipelaqın ümumi konfigurasiyası mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Belə tanınma üçün arxipelaqın tərkibinə daxil olan adalar arasında eləcə də adalarla onlar arasındakı su sahələri arasında sıx üzvi bağlılığın olması çox vacibdir. Belə əlaqə məxsus olduqları dövlətin ərazisini təşkil edən arxipelaq adalarının siyasi, inzibati və iqtisadi bütövlüyünün qanunauyğun nəticəsidir. İkincisi, arxipelaqlarda onun bütün torpaqlarının və adalarının ətrafında ümumi ərazi suları zolağının çəkilməsinin mümkünlüyünü tanımaq lazımdır. Arxipelaqın ərazi sularının hesablanması üçün başlanğıc xətt kökü kimi arxipelaqın tərkibinə daxil olan adaların müvafiq nöqtələri arasından keçirilən düz bazis xətlər götürülür.

Belə bazis xətlərin çəkilməsi zamanı arxipelaqın mərkəzinə münasibətdə xarici olan ən kənar adaların sahillərinin ümumi istiqamətindən hər hansı əhəmiyyətli kənara çıxmaya imkan verilmir.

Üçüncüsü, beynəlxalq hüquq düz bazis xətlərinin uzunluğunu hər hansı müəyyən limitlə məhdudlaşdırmır. Hərdənbir onların uzunluğu ilə bağlı tərəddüdlər bildirilir, amma bazis xətləri üçün təklif edilən məhdudiyətlər qısalılmış və özbaşına xarakter daşıyırlar. Onların əsasında ciddi hüquqi aspektlər deyil, yalnız siyasi motivlərə görə arxipelaqlardakı ərazi sularının ayrılmasını çətinləşdirmək cəhdləri dayanır. Bunda digər dövlətlərin, xüsusən də kiçik dövlətlərin suverenliyi ilə hesablaşmayaraq özgə sularına yersiz müdaxilə etməyə və girməyə adət etmiş dövlətlər maraqlıdırlar.

Nəhayət, dördüncü nəticə ondan ibarətdir ki, arxipelaq adaları arasındakı su sahələri ada və ya sahilyanı dövlətin daxili suları kimi tanınır və burada hər hansı məhdudiyət olmadan adi və ya sahilyanı dövlətin suverenliyi qüvvədə olur.

Bu müddəa bilavasitə beynəlxalq hüquq tərəfindən düz bazis xətləri hüdudlarında yerləşən sahələrin daxili sular kimi tanınmasından nəticə kimi çıxır. O, özünün yekun əksini 1958-ci il Cenevrə Konvensiyasının 4-cü

³⁷ "Правда" от 13 февраля 1958 г.

maddəsində tapmışdır.

Arxipelaq sularının hüquqi rejimi arxipelaq-dövlət tərəfindən dəniz dəhlizləri üzrə arxipelaq keçid hüququnun təmin edilməsini nəzərdə tutur. Arxipelaq keçid hüququ xarici gəmilərin dövlətin arxipelaq sularından və bitişik ərazi dənizindən müəyyən edilmiş dəniz dəhlizləri boyu üzməsini və təyyarələrin hava dəhlizləri ilə uçuşunu nəzərdə tutur.

Dəniz dəhlizləri ilə belə arxipelaq keçidi normal gəmiçilik və uçuş hüququnun ancaq bir məqsədlə həyata keçirilməsi deməkdir: açıq dənizin və ya xüsusi iqtisadi zonanın bir tərəfindən açıq dənizin və ya xüsusi iqtisadi zonanın o biri tərəfinə tez, davamlı və maneəsiz tranziti həyata keçirmək üçün (mad. 53, 3-cü bölmə). Bu halda nəzərdə tutulur ki, dəniz və hava dəhlizləri arxipelaq sularında beynəlxalq gəmiçilik üçün yol kimi və ya onların üzərindən uçmaq üçün istifadə edilən yeni keçid yollarını əhatə etməkdə davam edir. Gəmilərin arxipelaq keçidi zamanı BMT-nin 1982-ci il Konvensiyasının müddəasını nəzərə almaq lazımdır. Bu maddə müəyyən edir ki, (mad. 53. b. 5) hava və dəniz dəhlizləri üzrə arxipelaqdan keçid (uçuş) zamanı gəmilər və uçan aparatlar keçid zamanı istənilən istiqamətdə mərkəz xətlərindən 25 dəniz milindən artıq kənara çıxmamalıdır, bir şərtlə ki, belə gəmilər və uçan aparatlar sahillərə dəniz dəhlizi ilə həmsərhəd olan adaların yaxın nöqtələri arasındakı məsafənin on faizindən çox yaxınlaşmasınlar. Gəmiçiliyin təhlükəsizliyini təmin etmək üçün arxipelaq-dövlətlər dəniz dəhlizlərində hərəkətin ayrılması sxemlərini tərtib edə bilirlər. Zəruri olduqda, xəbər verilmək şərtlə, arxipelaq-dövlət öz dəniz dəhlizlərini və ya onlarda hərəkətin ayrılma sxemini dəyişə bilər. Dəniz dəhlizlərini və ya hərəkətin ayrılma sxemlərini bərqərar edən və ya dəyişən zaman arxipelaq-dövlət bu məsələlərlə bağlı öz təkliflərini təsdiq olunması üçün səlahiyyətli beynəlxalq təşkilata təqdim etməlidir (mad. 53 "9"). Burada ilk növbədə Beynəlxalq Dəniz Təşkilatı (BDT) nəzərdə tutulur.

Əgər arxipelaq-dövlət hansısa səbəblərə görə BDT ilə razılaşıdırılan dəniz dəhlizlərini bərqərar etmirsə, onda dəniz dəhlizləri üzrə arxipelaq keçid hüququ adətən beynəlxalq gəmiçilik üçün istifadə olunan dəniz yolları vasitəsilə həyata keçirilə bilər (mad. 53 "12").

Arxipelaq sularından tranzit keçid zamanı xarici gəmilər:

- belə sulardan maneəsiz keçməli;
- arxipelaq-dövlətlərin suverenliyinin, ərazi bütövlüyünün və ya siyasi müstəqilliyinin əleyhinə hər hansı güc hədəsindən və ya onun tətbiqindən çəkinməli;
- bədbəxt hadisə və qarşısı alınmaz güc tətbiqi hallarındakı fəaliyyət növləri istisna olmaqla, tez və davamlı tranzitin adı qaydası üçün xarakterik olan fəaliyyətdən başqa, bütün fəaliyyətlərdən çəkinməli;

- gəmilər tərəfindən yaranan çirklənmənin qarşısının alınması, azaldılması və nəzarət altında saxlanması üçün ümumi qəbul edilən beynəlxalq qaydalara, prosedura və təcrübəyə əməl etməlidirlər.

Beləliklə, BMT-nin 1987-ci il Konvensiyasında müəyyən edilmiş arxipelaq sularından tranzit keçid ərazi dənizindən dinc keçiddən fərqlənir.

Arxipelaq-dövlətlər arxipelaq keçidə münasibətdə aşağıdakı məsələlərlə bağlı qanunlar və qaydalar qəbul edə bilərlər:

- gəmiçiliyin təhlükəsizliyi;
- çirklənmənin qarşısının alınması, azaldılması və nəzarət altında saxlanması;
- balıq ovuna icazə verilməməsi;
- arxipelaq-dövlətlərin gömrük, fiskal, immiqrasiya və ya sanitariya qanunlarının və qaydalarının pozulması ilə müşayiət olunan istənilən məhsulun və ya valyutanın yüklənməsi və boşaldılması, şəxslərin məhdudlaşdırılması və düşürülməsi ilə bağlı.

Bu halda BMT-nin 1982-ci il Konvensiyasında (mad. 42 "2") nəzərdə tutulur ki, belə qanunlar və qaydalar xarici gəmilər arasında hər hansı diskriminasiyaya imkan verməməlidir, onların tətbiqi isə təcrübədə arxipelaq tranzit keçidi hüququnun pozulması ilə nəticələnməməlidir.

Xarici gəmilər tərəfindən arxipelaq keçidi zamanı arxipelaq dövlətin yuxarıda göstərilən qanunlarına və qaydalarına əməl edilməməsinə və bunun nəticəsində arxipelaq dövlətə dəyən ziyanı görə beynəlxalq məsuliyyəti gəminin bayrağının məxsus olduğu dövlət daşıyır.

Arxipelaq-dövlətlər, öz növbələrində, tranzit arxipelaq keçidinə mane olmamalı və arxipelaq sularında gəmiçilik üçün mövcud olan və onlara məlum olan istənilən təhlükə haqqında müvafiq qaydada məlumat verməlidirlər (mad. 44).

ƏLAVƏ FAKTOLOJİ İNFORMASIYA

1949-cu ildə İngiltərə BMT-nin Beynəlxalq Məhkəməsinə Norveç kralının 1935-ci il 12 iyul tarixli fərmanının hüququayğunluğunu müəyyən etmək xahişi ilə müraciət etdi. Bu fərmana uyğun olaraq, ərazi sularının və balıq ovu zonasının enini ölçmək üçün nəzərdə tutulan başlanğıc xətt Norveçin Şimal sahilindəki çoxlu sayda dağlıq adaların perimetri boyunca çəkilmişdi. Beləliklə, bu fərmana görə, Norveç adaları və onlar arasındakı sular Norveçin daxili ərazisinə aid edilmişdi, bu isə ingilis balıqçılıq gəmilərinə bu sulara Norveçin xüsusi razılığı olmadan balıq tutmağa imkan vermirdi.

İngiltərənin mövqeyi ona əsaslanırdı ki, kralın fərmanında nəzərdə tutulan və ərazi dənizini dənizə ən çox daxil olan adaların ən kənar nöqtələrini birləşdirən düz xətlərdən başlayaraq hesablayan metod hüquqa uyğun deyil. BMT-nin Beynəlxalq Məhkəməsi ərazi sularının bazis xətləri vasitəsinə hesablanması metodunun tətbiqinin mümkünliyünü müzakirə edərkən digər məsələləri, xüsusən də, sahil və ya sahiyanı (yəni dövlətin ərazisinin materik hissəsinin bilavasitə yaxınlığında yerləşən) arxipelaqların ərazi suları və bazis xətlərinin özlərinin məqbul uzunluğu haqqındakı məsələləri də hərtərəfli tədqiq etdi.

Beynəlxalq Məhkəmə öz qərarında, ilk növbədə, belə bir fakta diqqət yetirdi: "əgər düz bazis xətləri metodu müəyyən hallarda məqbuldursa, onda həmin xətləri ancaq körfəzlərdən keçirmək və adalar, adacıqlar və qayalar arasından ayrıca su sahələrinin üzərindən, hətta bu sahələr körfəz anlayışına daxil deyillərsə belə, keçirməmək üçün heç bir ağlabatan əsaslar yoxdur"³⁸.

Bundan başqa, Məhkəmə göstərdi ki, sahil arxipelaq adaları arasında, yəni arxipelaqın perimetri boyunca çəkilmiş bazis xətləri hüdudlarında yerləşən sular arxipelaqın məxsus olduğu dövlətin daxili suları kimi nəzərdən keçirilməlidir³⁹. Beləliklə, BMT-nin Beynəlxalq Məhkəməsi beynəlxalq hüququn sahil yaxınlığında yerləşən ada silsiləsinin xarici hüdudları boyunca başlanğıc xətlərin çəkilməsini qadağan etməsini qərara alaraq, Norveç Kralının 1935-ci il 12 iyul fərmanını təsdiq etdi.⁴⁰

³⁸ Confrence des Nations Unies sur le droit la mer, Documents preparatoires, Geneve, 1958, C. 302.

³⁹ Yəni orada.

⁴⁰ Bax: Fisheries cases... The Hague, 1952, vol. 4. p. 126.

V FƏSİL MÜSTƏSNA İQTİSADI ZONA

1. İqtisadi zona konsepsiyasının təkamülü

Müstəsna iqtisadi zona beynəlxalq dəniz hüququnun ən gənc institutlarından biridir. Müstəsna iqtisadi zonanın hüquqi institutunun inkişafı ötən əsrin 40-cı illərinin ortalarında, bəzi Latın Amerikasına dövlətləri tərəfindən ərazi dənizinin hüdudlarından kənardakı sulara münasibətdə hüquq iddiası irəli sürülməsindən sonra başladı.

"İqtisadi zona" anlayışı 70-ci illərin əvvəllərində dənizlərin və okeanların milli yurisdiksiyasının təsirindən kənarında olan dibinin dinc istifadəsi üzrə komitədə müzakirədən başlanmışdır.

"İqtisadi zona" anlayışını irəli sürərkən bu komitənin üzvləri (Keniyanın, Kanadanın, Norveçin və b. dövlətlərin nümayəndələri) bundan çıxış edirdilər ki, açıq dənizin müəyyən rayonunda, milli yurisdiksiyanın təsirli hüdudları xaricində sahilyanı dövlət iqtisadi xarakterlə müəyyən hüquqlar, xüsusilə canlı dəniz resurslarının istismarı ilə bağlı hüquqlar verməlidir. Komitənin belə yanaşmasının əsasında milli yurisdiksiyanın təsirindən kənarında olan və sahilyanı dövlətin iqtisadi maraqlarına məruz qalan dəniz zonası "iqtisadi zona" adını aldı. Eyni adı bu zona 1972-ci ildə Afrika dövlətlərinin Yaundakı (Kamerun) seminarının Yekun sənədində də aldı.

Müəllifi Afrika dövlətləri hesab edilən konsepsiyanın yaranmasının bir neçə səbəbi var idi. Birincisi, o, XX əsrdə baş vermiş elmi-texniki və sosial inqilabların müasir ictimai inkişafının iki əsas amili nəticəsində meydana çıxdı. XX əsrin 60-cı illərində siyasi müstəqillik qazanmış bu dövlətlər iqtisadi müstəqillik uğrunda mübarizə yolunu tutdular. Onların tələbləri, xüsusilə olaraq, "yeni beynəlxalq iqtisadi qaydanın" bərqərar edilməsi Proqramında təsbit olundu. İkincisi, iqtisadi zona konsepsiyasının meydana çıxması üçün ilkin təməl və eyni zamanda əsas 200 millik sahilyanı dəniz zonası hüdudlarında əsas təbii dəniz resurslarının cəmləşməsi oldu. Dünyada tutulan balığın 90 %-dən çoxu, həyata keçirilən bütün elmi dəniz tədqiqatlarının təxminən 80 %-i bu sahələrin payına düşürdü⁴¹.

İqtisadi zona konsepsiyasının meydana çıxmasının səbəblərindən biri olan elmi-texniki inqilab sahilyanı uzaq məsafədə və böyük dərinliklərdə yerləşən müxtəlif canlı və mineral resursların əldə edilməsi üçün real

⁴¹ Спивакова Т.И. Право и природные ресурсы прибрежных зон. М., 1978. С. 1.

imkanlar açdı. Sahilyanı dövlətlərin bu resurslara bütövlükdə iddiasını əsaslandırmaq və təsbit etmək üçün iqtisadi zona konsepsiyası yaradıldı. O, inkişaf etməkdə olan dövlətlərin 200 millik zonadakı resurslara öz suveren hüquqlarını şamil etmək cəhdlərinə hüquqi tərtibat verdi – belə hüquq onların vətəninə ya bu resursların kəşfiyyatı və istismarı ilə məşğul olmaq, ya da sənaye baxımından inkişaf etmiş dövlətlərə lisenziya satışından gəlir əldə etmək imkanı verə bilərdi. Üçüncüsü, dəniz hüququ üzrə BMT-nin Üçüncü konfransına çıxarılan bütün layihələrə görə iqtisadi zonanın bərqərar edilməsinin əsas məqsədi və səbəbi sahilyanı dövlətlərin sosial-iqtisadi inkişafının ehtiyaclarını təmin etmək zərurəti idi. Dördüncüsü, iqtisadi zona konsepsiyasının yaranmasının səbəbi eləcə də ərazi dənizi üçün 12 millik limitin tərəfdarı olan əksər dövlətlərlə 200 millik limitdə ısrar edən nisbətən azsaylı dövlətlər arasında kompromisi tapmaq arzusu idi.

Afrika dövlətlərinin nümayəndələrinin mövqeyindən fərqli olaraq 15 Latın Amerikasını dövlətlərinin⁴² təmsilçisi, necə deyirlər, patrimonial dəniz haqqında Santo-Dominqo Deklarasiyasını işləyib qəbul etdilər. Bu deklarasiyanın əsas müddəalarını aşağıdakı kimi ifadə etmək olar:

Sahilyanı dövlət həm bərpa edilən, həm də bərpa edilməyən, ərazi dənizinə məxsus olan və patrimonial dəniz adlanan zonanın sularında, dibində və təkində yerləşən təbii resurslar üzərində suveren hüquqlarını həyata keçirir (b. 1).

- Patrimonial dənizin eni beynəlxalq, daha yaxşı olardı ki, dünya miqyaslı müqavilənin obyektı olmalıdır. Bu zonanın və ərazi dənizinin, məcmu eni onların coğrafi yerləşməsinə nəzərə alaraq, bütövlükdə 200 dəniz milindən artıq olmamalıdır (b. 3).

- Patrimonial dənizdə dənizə çıxışı olan və olmayan bütün dövlətlərin dəniz və hava gəmiləri başqa məhdudiyyətlər (sahilyanı dövlətin və dənizdə öz hüquqlarını həyata keçirmək nəticəsində meydana çıxma biləcək məhdudiyyətlər istisna olmaqla) olmadan sərbəst üzmək hüququna malikdirlər (b. 5).

Latın Amerikasını dövlətləri tərəfindən təklif olunan patrimonial dəniz konsepsiyası sahilyanı dövlətin "sürünən" yurisdiksiyası üçün təhlükə yaradırdı. Belə ki, Santo-Dominqo Deklarasiyasının 5-ci bölməsinə müvafiq olaraq, sahilyanı dövlət özü üçün sərfəli olan istənilən zamanda birtərəfli qaydada başqa dövlətlərin hüququnu ləğv edə bilər. Bunun üçün həmin dövlət ona istinad edə bilər ki, başqa dövlətlərin bu və ya digər

⁴² Barbados, Venesuela, Haiti, Qvatemala, Honduras, Dominikan Respublikası, Kolumbiya, Kosta-Rika, Meksika, Nikaraqua, Panama, Trinidad və Tobago, Yamayka, Qviana, Salvador.

hüquqları "**sahilyanı dövlətin bu dənizdə öz hüquqlarını həyata keçirməklə**" bir araya sığmır. Başqa sözlə, xarici dövlətlərin hüququn, xüsusən də, gəmiçilik azadlığı ilə bağlı hüquqlar bu konsepsiyanın qəbul edildiyi halda partimonial dənizin sahilyanı mülahizələrindən tam asılı vəziyyətdə qalardılar.

Beləliklə, "patrimonial dəniz" termini Latın Amerikasının bəzi dövlətlərinin nəinki 200 millik zonanın resurslarına münasibətdə suveren hüquqlara, eləcə də başqa hüquqlara müraciətdə - o hüquqlara ki, onların hamısı birlikdə götürüldükdə faktiki olaraq zonanın özünə iddiaya çevrilə bilərdilər, iddialarını əsaslandırmaq üçün tətbiq olunurdu.

Ona görə də "**potrimonial dəniz**" konsepsiyası daha çox bəzi dövlətlərin 200 millik ərazi dənizi (ən azı xüsusi tipli ərazi dənizi kimi) bərqərar etmək haqqındakı tələblərinə cavab verirdi. Belə xüsusi tipli dəniz, bu dövlətlərin fikrincə, açıq dənizin başqa azadlıqlarına (gəmiçilik azadlığı, uçuş azadlığı, kabellərin çəkilməsi azadlığı) toxunmadan, onların iqtisadi maraqlarının müdafiəsi üçün bərqərar edilə bilərdi. Bəzi dövlətlər özlərinin qanunvericilik təcrübələrində "**potrimonial (dəniz) konsepsiyası**"nın müddəalarını gerçəkləşdirdilər. Məsələn, Braziliyanın 25 mart 1970-ci il tarixli 1058 №-li Qanun dekreti 200 millik ərazi dənizini elan etdi. Bu dənizdə bütün dövlətlərin gəmiləri dinc keçid hüququndan istifadə edir. Başqa Latın Amerikasası dövlətləri də bu nümunəni təkrar etdilər (Argentina, Salvador və s.) və dəniz gəmiçiliyi və uçuş azadlığını saxlamaqla özlərində 200 millik ərazi dənizini bərqərar etdilər.

Latın Amerikasının bəzi dövlətləri tərəfindən 200 millik ərazi sularının, o cümlədən xüsusi növ ərazi sularının elan edilməsi, əksər dövlətlərin etirazına səbəb oldu. Etirazlarda qeyd olunurdu ki, belə birtərəfli hərəkətlər açıq dənizin azadlığı kimi hamı tərəfindən qəbul edilən prinsipə və ərazi dənizinin 12 millik limiti haqqında bərqərar olmuş adi normaya ziddir. Bundan başqa, qeyd edilirdi ki, dövlətlərin hiss olunacaq dərəcədə böyük qrupunun iqtisadi zonada dominant səlahiyyətlər qazanmağa can atması müasir beynəlxalq münasibətlərin beynəlxalq dənizçilik sahəsi də daxil olmaqla real tendensiyalarına, dövlətlərin gəmiçilik azadlığına və dəniz donanmasından hərtərəfli iqtisadi əlaqələri və əməkdaşlığı inkişaf etdirmək və müdafiə etmək üçün obyektiv ehtiyatlarına uyğun deyildir.

Sosialist ölkələri inkişaf etməkdə olan sahilyanı dövlətlərin ehtiyaclarına və onların iqtisadi zonadakı təbii resurslarını istismar etmək və qorumaq məqsədilə özlərinə suveren hüquqlar qazanmağa can atmalarına anlaşıma ilə yanaşsalar da, əksər dövlətlər kimi sahilyanı dövlətini onun sahillərinə bitişik iqtisadi zonada dominant vəziyyətinin bərqərar edilməsi haqqındakı təkliflərlə razılaşa bilmədilər.

Belə vəziyyət açıq dənizin azadlığı prinsipi əsasında həyata keçirilən gəmiçiliyi, təyyarələrin uçuşunu, boru kəmərlərinin çəkildiyini və dənizin geniş rayonlardan istifadənin başqa qanuna uyğun növlərini məhdudlaşdırır.

Bəzi mütəxəssislər potrimonial dəniz konsepsiyasının qəbulu ilə bağlı bütün təhlükələri və satış - azadlıqları başa düşərək onu kompensasiya edən başqa variantlar təklif edirdilər. Məsələn, amerikalı hüquqşünas L.Nelson təklif etdi ki, belə çatışmazlıqlar potrimonial dənizə sahib olan sahilyanı dövlətin digər maraqlı dövlətlərlə ikitərəfli müqavilələr imzalamaq öhdəliyi ilə kompensasiya olunsun.

Belə müqavilələr imzalanarkən, M.İ.Lazarevin çox ədalətli şəkildə qeyd etdiyi kimi, xarici dövlətlər açıq dənizin azadlığı prinsipindən irəli gələn immanent hüquqlardan deyil, sahilyanı dövlət tərəfindən potrimonial dənizə "hədiyyə" edilən hüquqlardan istifadə edəcəklər⁴³.

İqtisadi zonanın "əraziləşdirilməsi" ideyası BMT-nin dəniz hüququ üzrə üçüncü konfransında hamı tərəfindən qəbul edilən və tanınan ideyaya çevrilmədi, çünki o, dövlətlərin beynəlxalq birliyinin maraqlarına cavab vermirdi. İqtisadi zonanın ərazi dənizi ilə yaxınlaşması və ya onunla eyniləşməsi sahilyanı dövlətin yurisdiksiyasının ağlabatan limitindən kənara çıxırdı və dövlətlərin beynəlxalq birliyinin maraqları ilə ziddiyyət təşkil edirdi. Sahilyanı dövlətlərin yurisdiksiyasının qeyri-məhdud şəkildə şamil olunduğu iqtisadi zonaların bərqərar edilməsi açıq dənizin azadlığı prinsipinin və ona əsaslanan bayrağın məxsus olduğu dövlətin müstəsna yurisdiksiyası prinsipinin tam şəkildə qüvvədə olduğu Dünya okeanı sahəsinin 40 %-nin azalmasına gətirib çıxarırdı.

Müstəsna iqtisadi zonanın "əraziləşdirilməsini" iqrar edən dövlətlərin belə tələblərinin həyata keçməsi dəniz fəaliyyətinin bütün növlərinə, xüsusən gəmiçiliyə, balıqçılığa və dəniz elmi tədqiqatlarına böyük ziyan vura bilərdi. Açıq dənizin hamı tərəfindən tanınan azadlıqlarının məhdudlaşdırılması belə mühüm dəniz sahəsinin də sərhədlərini xeyli daraldar, bu isə öz növbəsində okeanlardan və dənizlərdən istifadədə beynəlxalq əməkdaşlığın bütün növlərinin sarsılmasına gətirib çıxara bilərdi. Dünya okeanının faktiki bilinməsi haqqında birtərəfli aktlarda belə oxşar dəniz millətçiliyi beynəlxalq hüquqda dövlətlərin kiçik bir qrupunun beynəlxalq birliyin maraqlarına qarşı diskriminasiya və özbaşına xarakterli hərəkətlərin qarşısını alan normanın qəbul edilməsini tələb edirdi. Belə norma kimi BMT-nin 1982-ci il Konvensiyasının müddəaları meydana çıxdı. Bu müddəalar "əraziçiliyi" hər hansı hüquqi bazadan məhrum etdi.

⁴³ Лазарев М.И. Теоретические вопросы современного международного морского права. М., 1983. С. 234

Dövlətlərin başqa qrupu (Avstriya, Birma, Liberiya, Malayziya Respublikası, Nigeriya və s.) iqtisadi zonada sahiyanı dövlətə dəniz mühitinə nəzarəti qorumaq və tənzimləmək məqsədilə müstəsna yurisdiksiya, eləcə də bu dövlətlər tərəfindən çirklənmənin qarşısını almaq və təqsirliləri cəzalandırmaq (gəmilərin və kapitanların həbsi, onların milli qanunlara uyğun olaraq məhkəməyə verilməsinə qədər) məqsədilə effektiv tədbirlər qəbul etmək hüququ verməyi israr edirdi. Oxşar müddəalar da əksər dövlətlər tərəfindən rədd edildi. Bu təkliflərin qəbul edilməsi sahiyanı dövlətin xarici dövlətlərin donanmasının fəaliyyətinə müdaxilə etmək hüququnun hüquqi cəhətdən təsbit edilməsinə, beynəlxalq gəmiçiliyin iqtisadi zonada məhdudlaşdırılmasına gətirib çıxarırdı. Bu işə faktiki olaraq iqtisadi zona rejiminin ərazi dənizi rejimi ilə əvəz edilməsi demək olardı.⁴⁴

Dövlətlərin çoxsaylı üçüncü qrupu BMT-nin dəniz hüququ üzrə III konfransında iqtisadi zonanın açıq dənizin hissəsi kimi, ancaq yeni konvensiya ilə müəyyən edilərək (zonanın canlı və mineral resurslarına suveren hüquqlara münasibətdə) səlahiyyətlərin bir hissəsinin sahiyanı dövlətə verilməsi şərtilə, tanınmasının lehinə çıxış etdilər. 200 millik iqtisadi zonanın bərqərar edilməsi tələbi ilə çıxış edən dövlətlərin (əksəriyyəti Afrikanın və Latin Amerikasının inkişaf etməkdə olan dövlətləri idilər) bundan çıxış edirdilər ki, geniş dəniz sahilləri olan dövlətlər üçün belə zonaların müəyyən edilməsi onlara böyük miqdarda gəlirlər gətirəcək. Bu sahələrdə canlı və cansız resurs ehtiyatlarının böyük hissəsi yerləşir. İqtisadi zonaların bərqərar edilməsinin lehinə, təbii ki, sənaye cəhətdən inkişaf etmiş və əlverişli coğrafi mövqeyi olan sahiyanı dövlətlər də çıxış edirdilər (ABŞ, Kanada, Norveç, İsveç və b.).

Yuxarıda göstəriləyi kimi, iqtisadi zonanın "əraziləşdirilməsi" ideyası beynəlxalq birliyin maraqlarına cavab vermirdi və elə bu səbəbdən BMT-nin dəniz hüququ üzrə III konfransında hamı tərəfindən qəbul edilə bilmədi. İqtisadi zonanın ərazi dənizi ilə yaxınlaşması və ya hətta eyniləşdirilməsi sahiyanı dövlətin yurisdiksiyasının ağlabatan sərhədlərindən kənara çıxırdı və beynəlxalq birliyin maraqları ilə ziddiyyət təşkil edirdi. 200 millik hüdudlarda iqtisadi zonanın bərqərar edilməsi (sahiyanı dövlətlərin onlar üzərindəki demək olar ki, qeyri-məhdud yurisdiksiyası ilə!) yuxarıda qeyd edildiyi kimi, təcrübədə Dünya okeanı sahəsinin 40 % azalmasına (o yerlərdə ki, orada açıq dənizin azadlığı prinsipi qüvvədə olmuşdur) gətirib çıxara bilərdi.

⁴⁴ Ətraflı bax: Сливакова Т.И. Концепция экономической зоны в современном международном морском праве. В кн.: Международно-правовые проблемы Мирового океана на современном этапе. М., 1976, С. 50

İqtisadi zonada sahilyanı dövlətin hüquqları ilə başqa dövlətlərin hüquqları arasında tarazlıq, iqtisadi zonanın hüquqi statusu və rejimi məsələsində məqbul kompromiss ancaq BMT-nin dəniz hüququ üzrə III konfransının 6-cı sessiyasından sonra əldə olundu⁴⁵.

İqtisadi zonaya aid olan konvensiyanın kompromis müddəalarının düsturlaşdırılması xüsusi işçi qrupunun əməyi nəticəsində mümkün olmuşdur. Bu qrupun üzvləri müxtəlif regional qrupların tərkibinə daxil olan və iqtisadi zonanın hüquqi statusu məsələsində bir-birindən fərqlənən mövqelərə malik olan dövlətlərin nümayəndələri idilər. Bu qrup tərəfindən hazırlanan Konvensiyanın müvafiq maddələrinin mətni son nəticədə BMT-nin dəniz hüququ üzrə 1982-ci il Konvensiyasına daxil edildi (maddələr 55, 56, 58 və s.).

BMT-nin 1982-ci il Konvensiyasının 55-ci maddəsinə uyğun olaraq "iqtisadi zona elə bir rayondur ki, ərazi dənizinin arxasında yerləşir və ona bitişik olur, bu hissədə (yəni Konvensiyanın V hissəsində - A.K.) müəyyən edilən xüsusi hüquqi rejimin əhatəsinə düşür. Bu rejimə görə sahilyanı dövlətin hüquq və yurisdiksiyası və başqa dövlətlərin hüquq və azadlıqları Konvensiyanın müvafiq maddələri ilə tənzimlənir".

BMT-nin 1982-ci il Konvensiyasının bu maddəsinin formulu iqtisadi zonanın hüquqi statusunu birmənalı şəkildə ərazi dənizindən fərqlənən və sahilyanı dövlətin suverenliyinin şamil edilmədiyi zona kimi xarakterizə edir. Bu müddəa BMT-nin 1982-ci il Konvensiyasının 58-ci maddəsində təsdiq edilmişdir. Həmin maddə nəzərdə tutur ki, "iqtisadi maddədə göstərilən gəmiçilik və uçuş, sualtı kabellərin və boru kəmərlərinin çəkilməsi azadlığından, eləcə də bu azadlıqlara aid olan və beynəlxalq hüquqa görə dənizdən istifadənin hüquqa uyğun hesab edilən digər növlərindən istifadə edirlər".

Göstərilən maddədə "Açıq dəniz" haqqında 87-ci maddəyə müraciətin mənası budur ki, iqtisadi zonada qüvvədə olan azadlıq, açıq dənizin azadlıqları kimi təsnif edilir. İqtisadi zonanın (onun tərkibinə dənizlərin və okeanların dibi, onların təkisi, eləcə də başlanğıc xətlərdən 200 mil məsafəyə qədər onları örtən su qatı daxildir) bərqərar edilməsinə münasibətdə konsensus artıq 1974-cü ildə Karakasda, BMT-nin dəniz hüququ üzrə III konfransının birinci sessiyasında əldə edilmişdi. Bu zona hüdudlarında sahilyanı dövlətin təbii resursların kəşfiyyatı istehsalı və qorunması ilə bağlı suveren hüquqları; eləcə də dəniz elmi tədqiqatlarına və dəniz mühitinin çirklənmədən gözlənilməsinə münasibətdə yurisdiksiyası

⁴⁵ Bax: Jaenicke G. Die Dritte Seerechtskonferenz der Vereinten Nationen. Grundprobleme im Überblick//Zeitschrift für ausländisches öffentliches Recht und Völkerrecht. 1978, Bd 38. N 3-4. S. 488-491.

tanınırdı. Bütün qalan dövlətlər müstəsna iqtisadi zonada gəmiçilik və uçuş azadlığından, sualtı kabellərin və boru kəmərlərinin çəkilməsi azadlığından istifadə edirlər.

Sonradan inkişaf etməkdə olan sahilyanı dövlətlərin sənədlərində **"müstəsna iqtisadi zona"** termini meydana gəldi və daha sonra bu termin BMT-nin dəniz hüququ üzrə 1982-ci il Konvensiyasına daxil oldu.

M.İ.Lazarev "müstəsna iqtisadi zona" terminini uğursuz hesab edir, belə ki, bu terminin tərkibində guya "beynəlxalq birliyin maraqları üçün geniş və təhlükəli sifət olan "müstəsna" sözü var"⁴⁶. Baxmayaraq ki, "müstəsna" terminini sahilyanı dövlətin iqtisadi zonada suverenliyi anlayışı ilə assosiasiya etmək olar, "bizim fikrimizcə, iqtisadi zonaya münasibətdə "müstəsna" termininin müəllifləri onu sahilyanı dövlətin zonadakı hüquqlarının həcmi müəyyən etmək üçün deyil, zonanın özünün xarakteristikası üçün daxil ediblər. Bu termin ancaq sahilyanı dövlətin iqtisadi zonada öz maraqlarını müdafiə etmək məqsədilə həyata keçirə biləcəyi hüquqların müstəsnalığını vurğulayır. Bu müstəsnalığın nəticəsi kimi, S.V.Molodsov çox ədalətli qeyd edir ki, **"başqa dövlətlər zonada ancaq sahilyanı dövlətin müstəsna imtiyazı olan iqtisadi fəaliyyət növləri ilə məşğul olmamalıdır"**⁴⁷.

"Müstəsna iqtisadi zona" termini bu ərazini sahilyanı dövlətin müstəsna hüquqlardan və ya müstəsna yurisdiksiyadan istifadə etdiyi müstəsna milli zona kimi hesab etməyə əsas vermir, üstəlik, aşağıda göstəriləcək ki, hətta sahilyanı dövlətin Konvensiyada nəzərdə tutulmuş məsələlər üzrə yurisdiksiyaları müstəsna deyil. Müəyyən şəraitdə iqtisadi zonada iqtisadi hüquqlara təkcə sahilyanı dövlətlər malik olmur. Xüsusi, halda başqa dövlətlər 61, 62, 69, 70-ci maddələrə müvafiq olaraq balıqçılıq və vətəgəçiliklə məşğul ola bilərlər. Beləliklə, iqtisadi zonaya münasibətdə "müstəsna" terminindən istifadə edilməsi o anlamda yol veriləndir ki, bu zona müstəsna olaraq sahilyanı dövlətin iqtisadi maraqlarının müdafiəsi üçün yaradılmışdır.

2. Müstəsna iqtisadi zonanın hüquqi rejimi

Müstəsna iqtisadi zonaya sui-generis statusunun verilməsi haqqında qərar BMT-nin 1982-ci il Konvensiyasının 58-ci maddəsində təsbit edilmişdir. Bu maddə özündə faktiki olaraq, müstəsna iqtisadi zonanın hüquqi rejimini ehtiva edir. Belə rejimin mahiyyəti bunlardan ibarətdir:

⁴⁶ Лазарев М.И. Göstərilən əsər, С. 234

⁴⁷ Молодцов С.В. Международное морское право. М., 1987, С. 137

sahilyanı dövlət müstəsna iqtisadi zonada təbii resursların kəşfiyyatı, istehsalı və qorunması ilə bağlı suveren hüquqlara malikdir, eləcə də onun dəniz elmi tədqiqatlarına və dəniz mühitinin qorunmasına münasibətdə yurisdiksiyası var. Bütün dövlətlər isə başqa dövlətlərin müstəsna iqtisadi zonalarında gəmiçilik və uçuş, sualtı qayıqların və boru kəmərlərinin çəkilməsi azadlıqlarından, eləcə də **"bu azadlıqlara aid olan və konvensiyanın digər müddəaları ilə uzlaşan beynəlxalq qaydada qanuniləşdirilən, - gəmilərin, uçan aparatların və sualtı kabellərin və boru kəmərlərinin istismarı ilə bağlı olan dənizin iqtisadi növlərindən"** yararlıana bilirlər (mad 58. b.1).

Xüsusi halda, belə azadlıqlardan biri gəmiləri göstərilən zonada yedəyə götürmək və xilas etməklə bağlı olan azadlıqdır. Belə hərəkətlər gəmiçilik azadlığı ilə bağlıdır, deməli, sahilyanı dövlət özünün ərazi dənizinin hüdudlarında olduğu kimi bu hüququ özü üçün "ehtiyatda" saxlaya bilməz, belə xilasetmə aksiyalarının keçirilməsi üçün başqa dövlətlərdən irəlicədən müraciət tələb edə bilməz. Bundan başqa, sahilyanı dövlət iqtisadi zonada süni adaların yaradılmasına və istifadəsinə, qurğuların və tikililərin yaradılmasına və istifadəyə verilməsinə edilməsinə, dəniz elmi tədqiqatlarına, dəniz mühitinin müdafiəsinə və qorunmasına münasibətdə yurisdiksiyaya malikdir.

BMT-nin 1982-ci il konvensiyasında xüsusi olaraq və böyük dəqiqliklə müstəsna iqtisadi zonanın təbii resurslarına, eləcə də başqa fəaliyyət növlərinə münasibətdə sahilyanı dövlətin məqsədli və ya funksional xarakterliliyinin vurğulanması faktı belə bir nəticə çıxarmağa imkan verir ki, əgər elm və texnikanın inkişafı nəticəsində zonanın dəniz sahələrindən istifadə edilməsi sahəsində yeni iqtisadi fəaliyyət növləri meydana çıxarsa, onda sahilyanı dövlətin hüquqları bu fəaliyyət növlərinə avtomatik olaraq şamil edilməməlidir. Belə bir nəticə, xüsusilə, Konvensiyanın 56-cı maddəsindən meydana çıxır və sonuncuya müvafiq olaraq sahilyanı dövlətə iqtisadi zonada konkret sahələrdə sadalanan hüquqlar verilir.

Müstəsna iqtisadi zona konsepsiyasının sayəsində patrimonial dəniz ideyasını müdafiə edən Latın Amerikasını dövlətlərinin mövqeyi ilə ilk dəfə "müstəsna iqtisadi zona" terminini tətbiq edən Afrika dövlətlərinin mövqeyini birləşdirmək mümkün oldu.

1984-cü ildən başlayaraq əldə edilmiş konsensus əsasında sahilyanı dövlətlərin böyük əksəriyyəti öz sahillərinin yaxınlığında müstəsna iqtisadi zona bərqərar etdiklərini açıqladılar. Bu dövlətlərin sənədlərində, o cümlədən Latın Amerikasını dövlətlərinin sənədlərində, sonradan, dəniz hüququ üzrə konvensiyanın bütün layihələrinə və BMT-nin dəniz hüququ

üzrə 1982-ci il Konvensiyasının (V hissə) mətninə daxil olan "müstəsna iqtisadi zona" termini işləməyə başlandı.

Sahilyanı dövlətə iqtisadi zonanın təbii resurslarına münasibətdə suveren hüquqların verilməsi onun maraqlarının müdafiəsi ilə bağlı aşağıdakı hüquqi nəticələr yaratmışdır.

Birincisi, yuxarıda qeyd edildiyi kimi, digər dövlətlər sahilyanı dövlətin açıq ifadə olunan razılığı olmadan iqtisadi zonanın təbii resurslarının kəşfiyyatı və istismarı ilə məşğul olmaq hüququna malik deyillər, hətta sahilyanı dövlətin özü bu resursları istismar etməsə belə. İkincisi, sahilyanı dövlət iqtisadi zonada bu zonanın resurslarının kəşfiyyatı və istismarı, müəyyən növ canlı resursların ovlanması qadağan edilməsi ilə bağlı müvafiq qanunlar və qaydalar müəyyən etmək kimi hüquqlardan istifadə edir. Üçüncüsü, Konvensiyanın 73-cü maddəsinin 1-ci bölməsinə müvafiq olaraq iqtisadi zonada canlı resursların kəşfiyyatı, istismarı və qorunması, eləcə də onların idarə edilməsi ilə bağlı öz suveren hüquqlarını həyata keçirərkən sahilyanı dövlət Konvensiyaya uyğun olaraq qəbul edilən qanunların və qaydaların gözlənilməsinə təmin etmək üçün zəruri sayılan tədbirlər tətbiq edə bilər. Konvensiyanın bu maddəsi sahilyanı dövlətin öz qanun və qaydalarının yerinə yetirilməsini təmin etmək üçün tətbiq etdiyi tədbirləri sadalayır. Belə tədbirlərə baxış, təftiş, həbs və məhkəmə təhqiqatı aid ola bilər. Amma BMT-nin 1982-ci il Konvensiyası sahilyanı dövlət tərəfindən müstəsna iqtisadi zonada göstərilən suveren hüquqların həyata keçirilməsinin müəyyən sərhədlərini də bərqərar edir və bununla, əlavə olaraq iqtisadi zonanın heç bir dövlətin suverenliyi altında olmayan rayon olması kimi xüsusiyyəti vurğulayır. 61-ci maddənin 2-ci bölməsinə uyğun olaraq, sahilyanı dövlət müvafiq tədbirlər görməklə zonadakı canlı resursların qorunmasını elə təmin etməyə çalışmalıdır ki, onların vəziyyəti izafi istismar nəticəsində təhlükəyə məruz qalmasın. Bununla belə, sahilyanı dövlət iqtisadi zonadakı canlı resurslardan optimal şəkildə istifadə edilməsinə yardımçı olmalıdır. Bu o deməkdir ki, əgər sahilyanı dövlət hər hansı səbəblərə görə elmi əsasda müəyyən edilən mümkün ovu tam tuta bilmirsə, onda o, müqavilə bağlamaq yolu ilə digər dövlətlərə mümkün ovun qalıqlarından istifadə etməyə imkan verməlidir. Bu halda, ilk növbədə diqqətə həmin subregionun və ya regionun inkişaf etməkdə olan dövlətlərinin ehtiyacları cəlb olunmalıdır (mad. 62). Başqa sözlə, sahilyanı dövlət öz hüquqlarını BMT-nin 1982-ci il Konvensiyasına tam uyğun şəkildə həyata keçirərək, başqa dövlətlərin maraqlarını nəzərə almalıdır. Bu ümumi maddə zonanın canlı resurslarına münasibətdə hüquqlarını ciddi şəkildə məhdudlaşdıran sahilyanı dövlətin aşağıdakı öhdəliklərində konkret məzmun kəsb edir. Zonanın canlı resurslarının qorunmasına yönələn

tədbirlər tətbiq etmək canlı resurslardan optimal istifadəyə yardımçı olmaq, başqa dövlətlərin başçalarına zonanın artıq balıq ehtiyaclarından istifadə etməyə icazə vermək (BMT-nin 1982-ci il Konvensiyasının 61-ci və 62-ci maddələri).

Bununla bağlı, bizim fikrimizcə, ədəbiyyatda BMT-nin 1982-ci il Konvensiyasının 61-ci və 62-ci maddələrinin səhv şərhələrinə təsadüf edilir. Belə ki, M.S.Podstavkin hesab edir ki, zonanın canlı resurslarının qorunması üzrə tədbirlərin qəbul edilməsi "daxili xarakter" daşıyır və bu, resurslardan sahilyanı dövlət vətəndaşlarının istifadə etməsinə aiddir⁴⁸.

Bizim fikrimizcə, Konvensiyanın göstərilən maddələrinin belə şərh üçün heç bir əsas yoxdur. İqtisadi zonanın təbii resurslarının qorunmasına yönələn tədbirlərin təyin edilməsi, ilk növbədə iqtisadi zonada ovçuluğa qarşı elə məhdudiyətlərin tətbiq olunmasını nəzərdə tutur ki, onlar hər şeydən əvvəl canlı dəniz resurslarına girişi olanların hamısı üçün ümumi xarakter daşıyır: qadağan olunmuş rayonların, müddətlərin, ovçuluq vasitələrinin və s. müəyyən edilməsi. Təbii ki, bu məhdudiyətlər eyni dərəcədə xarici balıqçılara da aiddir və hətta onlara münasibətdə həcmcə daha sərt ola bilərlər, bu isə balıqçılıq haqqındakı razılaşmalarda öz əksini tapmalıdır.

Sahilyanı dövlətin müstəsna iqtisadi zonanın istifadə olunmayan artıq resurslarına xarici balıqçıların girişini təmin etmək öhdəliyi haqqındakı müddəə, xarici dövlətlərin zonalarında ovun davam etdirilməsi perspektivlərini müəyyən etmək üçün kardinal əhəmiyyətə malikdir. BMT-nin 1982-ci il Konvensiyasının göstərilən maddələrinin məzmunundan resurslardan istifadəyə icazə verilməsi proseduru aşağıdakı kimi görünür:

1. Mövcud elmi faktorun (o cümlədən səlahiyyətli beynəlxalq təşkilatların) əsasında sahilyanı dövlət balıqçılığın ayrı-ayrı növləri üzrə maksimum dayanıqlı ov müəyyən edir. Belə dayanıqlı maksimum resursların yenidən bərpasına, yüksək səviyyədə saxlanılmasına və onların ehtiyatlarından rəşional istifadə edilməsinə imkan verir.

2. Ayrı-ayrı obyektlərin ovu üzrə sahilyanı dövlətin məxsusi imkanları və bərpaya ehtiyacı olan hansısa ehtiyatların sonraya saxlanılması zərurəti müəyyən edilir.

3. İlk iki mövqenin əsasında balıq ehtiyatlarının istifadə olunmayan və ov üçün xarici dövlətlərə verilə bilən artıq hissəsi hesablanır.

4. Bu yolla müəyyən edilən artıq hissə, müraciət edən dövlətlər arasında onların gəmilərinin və rayonlarda ov təcrübəsinin ənənəliyi onların

⁴⁸ Подставкин М.С. Экономическая зона в современном международном морском праве (проблемы сохранения и рационального использования живых ресурсов). В кн.: Сов. Ежегодник международного права. 1982, М., 1983, С. 112-113.

müvafiq balıq ehtiyatlarının və başqa amillərin öyrənilməsində, müdafiə edilməsində və qorunmasında iştirakı nəzərə alınmaqla paylaşdırılır.

Yuxarıda deyilənlərdən görüldüyü kimi, azad rəqabətin əməli nəticələrindən qaçmaq məqsədilə, dəniz balıqçılığında tənzimləmə və idarəetmə təcrübəsi ümumi mümkün olan ovun ayrı-ayrı ölkələr, emaledici müəssisələr (o halda ki, bütün ov məhsulu məhdud saylı müəssisədə emal edilir, məsələn, Namibiyanın və CAR-ın sahilləri yaxınlığında sardina ovunda olduğu kimi) hesabedici gəmilər və ya hətta ayrı-ayrı balıqçılar arasında bölünməsi yolu ilə inkişaf etmişdir. Ayrı-ayrı istehsalçılar arasında ümumi mümkün olan ovun paylaşdırılması prinsipcə hasiletmə potensialının qeyri-qənaətedici formada artırılması istəklərini sıfıra endirir, bazarın məhsulla dolmasından qaçmağa kömək edir, ovun həcminin arxasınca qaçmanı minimuma endirir. Kvotaların ayrı-ayrı ölkələr, gəmilər arasında paylanması, onların apardıqları əməliyyatların nəzəri olaraq bölünmüş ehtiyatın qalan istifadəçilərinin fəaliyyətindən asılı olmamasına gətirib çıxarır, hər mövsümdəki ova daha effektiv nəzarəti təmin edir.

Xarici dövlətlərə balıq ehtiyatlarının istifadə olunmayan artıq hissəsinə giriş verən balıqçılığın tənzimlənməsinin ən mütərəqqi praktiki forması olan və bütünlükdə BMT-nin 1982-ci il Konvensiyasının müvafiq müddəalarına uyğun olan belə sxem bu və ya başqa şəkildə bir çox sahilyanı dövlətlərin qanunvericiliyinə daxil oldu.

Yuxarıda deyilənləri ümumiləşdirərək, dəniz balıqçılığının tənzimlənməsi və idarə edilməsi haqqında BMT-nin 1982-ci il Konvensiyasının bütün müddəalarını şərti olaraq iki böyük qrupa bölmək olar:

A. Sahilyanı və başqa marağı olan dövlətlərin iqtisadi zonanın canlı resurslarının istismarı üzrə hüquq və öhdəliklərini tarazlaşdırmağa yönələn müddəalar.

B. Dövlətlər iqtisadi zona kənarında ovçuluğu həyata keçirərkən onların əməkdaşlığının əsaslarının bərqərar edilməsinin, eləcə də bütün miqrasiya rayonunda balıqların ayrı-ayrı növlərinin müdafiəsinə yönələn müddəalar.

Məhz BMT-nin 1982-ci il Konvensiyasının qəbul edilməsindən sonra hüquq ədəbiyyatında canlı resurslara münasibətdə "idarəetmə" terminindən istifadə edilməyə başlanmışdır. Bu terminin getdikcə daha geniş tətbiq edilməsi, bizim fikrimizcə, beynəlxalq balıqçılıq hüququnda baş vermiş və obyektiv xarakter daşıyan prosesləri əks etdirir. Belə ki, BMT-nin 1982-ci il Konvensiyası qüvvəyə minəndən sonra çox qısa müddətdə beynəlxalq balıqçılıqda vəziyyət ciddi şəkildə dəyişmişdir. Beynəlxalq dəniz balıqçılığı sahəsində münasibətlər mürəkkəblənmişdir,

ehtiyatların vəziyyəti, yuxarıda göstəriləyi kimi, pisləşmişdir, bu işə idarəetməyə və tənzimlənməyə kompleks yanaşmanı zəruri edir. Dənizə və ya okeana çıxışı olan dövlətlər, ölkələrinin 200 millik iqtisadi zonalarında balıqçılıq tənzimləyirlər və beləliklə də başqa dövlətlərin ovçuluq fəaliyyətini məhdudlaşdırırlar, əksər hallarda onlara ancaq Dünya okeanının açıq hissəsini saxlayırlar.

Konvensiyada, yuxarıda qeyd edildiyi kimi, iqtisadi zonanın təbii resurslarına (eləcə də başqa fəaliyyət növlərinə münasibətdə) sahilyanı dövlətin hüquqlarının məqsədi və ya funksional xarakteri vurğulanır. Sahilyanı dövlətə müstəsna iqtisadi zonanın təbii resurslarına münasibətdə suveren hüquqların verilməsinin aşağıdakı hüquqi nəticələri var. Birincisi, sahilyanı dövlət zonanın təbii resurslarının kəşfiyyatına və işlənilməsinə aid qanun və qaydalar qəbul edə bilər. İkincisi, sahilyanı dövlət özünün "müstəsna iqtisadi zonadakı canlı resurslarının qorunması, istismarı, axtarışı və onların idarə edilməsi" ilə bağlı suveren hüquqlarını həyata keçirmək üçün BMT-nin 1982-ci il Konvensiyasına uyğun olaraq (mad. 73, 1-ci bənd) qəbul etdiyi qanun və qaydalara əməl edilməsini təmin etmək üçün zəruri olan tədbirləri görmək hüququna malikdir. Xüsusilə, Konvensiyanın 73-cü maddəsinə uyğun olaraq, sahilyanı dövlət müstəsna iqtisadi zonanın resurslarına özünün suveren hüquqlarını həyata keçirərkən, onun, hətta zonanın sularında olan gəmini həbs etmək və ona qarşı sahilyanı dövlətin iqtisadi zonasında balıqçılıq haqqındakı qanunvericiliyi pozduğuna görə məhkəmə təhqiqatı başlamaq hüququ var.

Bununla belə, BMT-nin 1982-ci il Konvensiyasında sahilyanı dövlətin iqtisadi zonada öz qanunlarının pozulmasına görə tətbiq edə biləcəyi repressiv tədbirləri müəyyən çərçivələrdə məhdudlaşdırıla bilən mühüm müddəə var. Konvensiyanın 73-cü maddəsində dəqiq şəkildə göstərilmişdir ki, həbs edilmiş gəmi və onun ekipajı kifayət qədər girov və ya başqa təminat saxlayandan sonra dərhal azad edilməlidir. Sahilyanı dövlət tərəfindən müstəsna iqtisadi zonada balıqçılıq qaydalarını pozmağa görə cəza həbsxanaya salmaq formasında tətbiq edilə bilməz (maraqlı dövlətlərin bunun əksi haqqında razılaşmasının olmadığı təqdirdə) və ya şəxsi cəzalandırmanın istənilən başqa formasına malik ola bilməz. Bundan başqa, sahilyanı dövlət xarici gəmilərin həbsi və ya saxlanması zamanı bayrağın məxsus olduğu dövləti təcili olaraq xəbərdar etməlidir.

Belə ki, BMT-nin 1982-ci il Konvensiyasının 292-ci maddəsinə müvafiq olaraq başqa dövlətin bayrağı altında üzən gəmini saxlayan və ya həbs edən dövlət müvafiq girov təqdim ediləndən sonra onu dərhal azad etməlidir. Sahilyanı dövlət girov təqdim ediləndən sonra xarici gəmini azad etməkdən imtina edirsə, bayrağın məxsus olduğu dövlət gəminin həbsindən

sonra 10 gün ərzində dəniz hüququ üzrə beynəlxalq tribunala müraciət edə bilər.

Təəssüf ki, meydana çıxan vəziyyətin tənzimlənməsi üçün Konvensiyanın müvafiq tədbirlərinin tez görülməsi məqsədini daşıyan bu müddəası, sahilyanı dövlətin müstəsna iqtisadi zonasında ovla məşğul olan xarici gəmiyə münasibətdə elə sahilyanı dövlətlərin özləri tərəfindən çox tez-tez pozulur. Belə ki, bu vaxta qədər dəniz hüququ üzrə Dəniz tribunalının baxdığı 11 işdən 6-sı üzrə Tribunal tərəfindən xarici dövlətlərin iqtisadi zonasında balıqçılıq qaydalarını pozduğuna görə saxlanılan gəmilərin və ekipajların dərhal azad edilməsi haqqında qərar qəbul edilmişdir. Tribunalın 2002-ci il 23 dekabr tarixli sonuncu qərarı 2002-ci il dekabr ayının 2-də Avstraliyanın balıq ovu zonalarında qeyri-qanuni balıq ovu ilə məşğul olduğuna görə həbs edilmiş Rusiyanın "Volqa" balıqçılıq gəmisinin dərhal azad edilməsi haqqında qərar olmuşdu.⁴⁹

Sahilyanı dövlətin zonanın təbii resurslarına münasibətdə suveren hüquqlarından bir nəticə kimi hasil olan müddəalar bundan başqa, BMT-nin 1982-ci il Konvensiyasının daha konkret normalarında öz əksini tapmışdır. Belə ki, məsələn, Konvensiyanın 62-ci maddəsi sahilyanı dövlətə iqtisadi zonada zonanın təbii resurslarının istismarına, qorunmasına və idarə olunmasına münasibətdə bu zonada ov etməyə icazə almış başqa dövlətlərin hüquqi və fiziki şəxsləri üçün məcburi olan qaydalar qəbul etmək səlahiyyəti verir. Bu qaydalar, xüsusi halda, aşağıdakılara aiddir: a) ov edilməsi üçün icazənin verilməsi; b) canlı dəniz resurslarının ovlana biləcək növlərinin müəyyən olunması və ovun kvotasının təyin edilməsi; c) ov mövsümünün və rayonlarının, ov vasitələri növlərinin, ölçülərinin və sayının, eləcə də ov üçün istifadə oluna bilən gəmilərin sayının, ölçülərinin və tiplərinin müəyyən edilməsi; ç) ovlanacaq balıqların ölçülərinin müəyyən edilməsi; d) ov gəmilərində müşahidəçilərin yerləşdirilməsi də daxil olmaqla zonada canlı resursların xarici ovuna aid başqa məsələlərə.

Baxmayaraq ki, Afrika dövlətləri müstəsna iqtisadi zona kimi dəniz hüququ institutunun "baniləri" olublar, məhz bu dövlətlərin bir qismi özlərinin milli qanunvericiliyində zonanın hüquqi rejimini tənzimləyən BMT-nin 1982-ci il Konvensiyasının əsas müddəalarından kənara çıxırlar. Belə ki, məsələn, Qana, Keniya və bir sıra başqa dövlətlər konvensiyanın iqtisadi zonaya verdiyi funksional hüquqları ərazi hüquqları ilə əvəz edirlər. Bəzi Afrika dövlətlərinin (xüsusi halda Toqo) qanunvericiliklərinin ancaq qonşu xarici dövlətlərin 200 millik zonasında ümumi mümkün ovun qalıqlarına girişi nəzərdə tutan müddəaları 1982-ci il Konvensiyasına uyğun

⁴⁹ www.itlas.org/star2-en.html

deyil. Seyşel adaları 1979-cu ildə 5 №-li dekret tətbiq etdilər. Bu dekretin 15-ci maddəsinə görə, xarici balıqçılıq gəmisi iqtisadi zonadan keçərkən, əvvəlcədən sahilyanı dövləti hərəkət marşrutu və gəmidəki balığın miqdarı haqqında xəbərdar etməlidir⁵⁰.

Afrikanın bəzi sahilyanı dövlətləri siyasi motivlərə görə, xarici dövlətlərin balıqçılıq gəmilərini öz zonalarına buraxmağa etiraz edirlər. Təcrübədə çoxlu sayda dövlət BMT-nin 1982-ci il Konvensiyasının 62-ci maddəsinin 3-cü bölməsində şərh edilən giriş meyarlarını nəzərə almır. Xüsusi halda, Tanzaniya, Seyşel adaları kimi dövlətlər başqa dövlətlərə özlərinin müstəsna iqtisadi zonalarına girişə icazə verməməklə bu subregionun və ya regionun inkişaf etməkdə olan dövlətlərinin qalığı ehtiyatlarının bir hissəsinin ovlanmağa olan ehtiyaclarını və vətəndaşları adətən bu zonada ovla məşğul olan dövlətlərin iqtisadi itkilərinin minimuma endirilməsi zərurətini nəzərə almırlar. Zonanın canlı resurslarının istismarı sahəsində sahilyanı dövlətlərə geniş səlahiyyətlər verən BMT-nin 1982-ci il Konvensiyası, eyni zamanda, müəyyən limitlər və sahilyanı dövlətə iqtisadi zonada göstərilən suveren hüquqlarını həyata keçirərkən öhdəliklər müəyyən edir, bu isə iqtisadi zonanın hər bir dövlətindən suverenliyi altında olmayan açıq dəniz rayonu kimi hüquqi statusun xüsusiyyətini vurğulayır. Belə ki, məsələn, sahilyanı dövlət, yuxarıda qeyd edildiyi kimi, zəruri tədbirlər tətbiq etmək yolu ilə zonada canlı resursların qorunmasını, onların optimal ovunu təmin etmək haqqında öhdəlik götürür.

Başqa sözlə, milli yurisdiksiya zonası olan müstəsna iqtisadi zonada söhbət sadəcə olaraq sahilyanı dövlətin yurisdiksiyasından yox, bu dövlət tərəfindən məhdud həcmli hüquq və imtiyazların xüsusi məqsədlərlə həyata keçirilməsini təmin edən funksional yurisdiksiyadan gedir. Bu halda təkcə onu qeyd etmək mühüm deyil ki, bu hüquqlar milli yurisdiksiya sferasında kiçik həcmdə həyata keçirilir, həm də onu qeyd etmək lazımdır ki, onlar təbiət və xarakter etibarilə suverenliyə əsaslanan hüquqlardan fərqlənirlər.

Sahilyanı dövlətin müstəsna iqtisadi zonada dəniz elmi tədqiqatlarının aparılmasına münasibətdə də yurisdiksiyası müstəsna deyil. BMT-nin 1982-ci il Konvensiyasının 56-cı maddəsinin 1 "v" bölməsinə müvafiq olaraq sahilyanı dövlət ancaq dəniz elmi tədqiqatlarının aparılmasına münasibətdə **yurisdiksiyaya** malikdir. Dəniz elmi tədqiqatlarının başqa dövlətlər və beynəlxalq təşkilatlar tərəfindən aparılmasını tənzimləyərkən sahilyanı dövlət BMT-nin 1982-ci il

⁵⁰ Вах: Ковалев А.А. Африка и Мировой океан. Международно-правовой аспект. Владивосток, 1988, С. 181.

Konvensiyasının müvafiq müddəalarını rəhbər tutmalı və açıq dənizin azadlığından istifadə edilməsində başqa dövlətlərin marağını lazımcına nəzərə almalıdır. Xüsusi halda, dövlətlər, dəniz elmi tədqiqatlarını apararkən, dənizdən istifadənin başqa hüququayğun növləri üçün əsassız əngəl yaratmamalıdır (mad. 240). Bundan başqa, bu dövlətlər Konvensiyanın 241-ci maddəsinin müddəalarından çıxış etməlidirlər. Bu maddə nəzərdə tutur ki, **"dənizdə elmi tədqiqatlarla bağlı fəaliyyət dəniz mühitinin istənilən hissəsinə və ya onun resurslarına iddia üçün heç bir hüquqi əsas yaratmır"**. Başqa sözlə, müstəsna iqtisadi zonada həyata keçirilən elmi tədqiqatlar resurslara və ya mühitin hissəsinə münasibətdə hüquq yaratmır. Üstəlik, tədqiqat nəticəsində alınmış elmi məlumat sahilyanı dövlətə verilir, bu işə, məsələn, növün və ya rayonun bioloji xarakteristikasını, ola bilsin ki, hətta onun bioloji məhsuldarlığını müəyyən etməyə imkan verir.

Bununla bağlı dəniz hüququ üzrə III Konfransda müstəsna iqtisadi zonada elmi tədqiqatlar aparan dövlətlərin mükafatlandırılması haqqında təkliflər səslənmişdi. Xüsusi halda, sahilyanı dövlət tərəfindən iqtisadi zonanın canlı resurslarını başqa dövlətlərin istismar etməsi haqqında məsələ həll edilərkən, dəniz mühitinin və ya zonanın resurslarının elmi tədqiqatını aparan ölkə başqa dövlətlərlə müqayisədə daha üstün hüquqlara malik olmalıdır.

Təəssüf ki, bəzi nümayəndəliklərin bu fikirləri (məsələn, Kubanın) BMT-nin 1982-ci il Konvensiyasında hüquqi cəhətdən təsbit olunmadı. Sahilyanı dövlətin dəniz mühitinin müdafiəsinə və qorunmasına münasibətdə yurisdiksiyası da BMT-nin 1982-ci il Konvensiyasına uyğun olaraq, müstəsna deyil. Birincisi, sahilyanı dövlətlər, Konvensiyaya uyğun olaraq, özlərinin iqtisadi zonalarında gəmilərin yarada biləcəyi çirklənmənin qarşısını almaq üçün elə qanun və qaydalar qəbul edə bilərlər ki, onlar beynəlxalq normalara və standartlara uyğun olsun (mad. 211, 5-ci b.). İkincisi, belə beynəlxalq normaların və standartların yerinə yetirilməsinin təminatı əsasən dövlətin yurisdiksiyasına aiddir (217-ci maddənin 1, 2 və 4-cü bəndləri).

Resurslara suveren hüquqlarla yanaşı, BMT-nin 1982-ci il Konvensiyasının 56-cı maddəsi sahilyanı dövlətə onun iqtisadi zonadakı suveren hüquqları ilə bağlı, bəzi hallarda işə iqtisadi məqsədlərdən kənara çıxan fəaliyyətə münasibətdə yurisdiksiya verir. Belə fəaliyyət növlərindən birinə, xüsusi halda, iqtisadi zonada adaların, tikililərin və qurğuların yaradılması və istifadə edilməsi aiddir. Belə ki, Konvensiyanın 60-cı maddəsinə uyğun olaraq nəzərdə tutulur ki, sahilyanı dövlətin zonada a) süni (təkcə iqtisadi məqsədlər üçün nəzərdə tutulmayan) adalar; b) zonanın

təbii resurslarının axtarışı və işlənməsi, eləcə də başqa iqtisadi məqsədlər üçün olan qurğuların və tikililərin təchizatı; c) sahilyanı dövlətin iqtisadi zonada hüquqlarının həyata keçirilməsinə yardımçı ola bilən qurğular və tikililər qurmaq, eləcə də onların yaradılmasına, istismarına və istifadə edilməsinə icazə vermək, bunları tənzimləmək hüququ var. Başqa dövlətlər sahilyanı dövlətin iqtisadi zonasında ancaq onun razılığı əsasında iqtisadi məqsədlər üçün süni adalar, qurğular və tikililər yarada bilərlər. Bu halda sahilyanı dövlətin onların istismarını və istifadə edilməsini tənzimləmək hüququ qalır.

BMT-nin 1982-ci il Konvensiyasının 60-cı maddəsi sahilyanı dövlətin göstərilən süni adalar, qurğular və tikililər üzərində, eləcə də gömrük, fiskal, sanitar, immiqrasiya qanun və qaydalara, həmçinin təhlükəsizlik qaydalarına münasibətdə müstəsna yurisdiksiyasını nəzərdə tutur.

Bəzi sahilyanı dövlətlərin müstəsna iqtisadi zonalarındakı süni adalardan, qurğulardan və tikililərdən istifadə edilməsinin mövcud təcrübəsi (xüsusi halda ağır tonnajlı gəmilərin yan alması üçün) beynəlxalq dəniz hüququ qarşısında bir sıra problem yaratmışdır. Birincisi, daxili sülardan və ərazi dəniz zonasından kənarında yerləşən gəmilərin körpüdə yerləşdirilməsi halında onların hüquqi statusu aydın olmur.

İkincisi, müəyyən deyil ki, belə körpünün yanında yerləşən gəmi sərhəd, gömrük, sanitar və naviqasiya rejimlərinə aid olan hansı qaydalara tabe olur? Bununla bağlı, bizim fikrimizcə, vaxtilə S.V.Molodsov tərəfindən deyilmiş bir təklifi müdafiə etmək lazımdır. O, elə bir xüsusi universal beynəlxalq-hüquqi aktın qəbul edilməsini təklif etmişdi ki, həmin akt beynəlxalq hüquq tərəfindən sahilyanı və qeyri-sahilyanı dövlətə süni adalara, qurğulara və tikililərə münasibətdə verilən hüquq və öhdəlikləri nəzərə almış olsun⁵¹.

Belə beynəlxalq hüquqi aktda bizim fikrimizcə, süni adaların, qurğuların və tikililərin təhlükəsizlik zonalarının yaradılmasının yerləşdirilməsinin və bərqərar edilməsi, onlar ətrafında təhlükəsizlik zonalarının müəyyən edilməsi qaydaları nəzərdə tutulmalıdır. Belə aktda eləcə də süni adaların, qurğuların və tikililərin yaradılmasına icazə verilməməsi üçün olan əsasların tam siyahısı verilməlidir. Bundan başqa, irəlicədən belə maddə nəzərdə tutmaq lazımdır ki, həmin maddə tərək edilən və ya daha istifadə olunmayan süni adalara, qurğulara və tikililərə aid olsun.

Məlum olduğu kimi, dəniz hüququ üzrə BMT-nin konvensiyasında müstəsna iqtisadi zonanın hüquqi statusunun müəyyən edilməsinə həsr

⁵¹ Ətraflı bax: Молодцов С.В. Международное морское право. М., 1987. С. 155.

edilən xüsusi norma yoxdur. İqtisadi zonanın hüquqi statusu problemini nəzərdən keçirərkən BMT-nin 1982-ci il Konvensiyasının 58-ci maddəsinin (4-cü bölməsinin) müddəalarını nəzərə almaq lazımdır. Bu maddədə belə bir göstəriş var ki, iqtisadi zonada başqa maddələrlə birlikdə Konvensiyanın açıq dəniz rejimini reqlamentləşdirən 88-115-ci maddələri tətbiq edilir, belə ki, bu müddəalarla Konvensiyanın iqtisadi zonanın rejimini reqlamentləşdirən hissəsi arasında uyğunsuzluq yoxdur. Məsələn, Konvensiyanın 89-cu maddəsində belə bir müddəa var ki, heç bir dövlət açıq dənizin hər hansı bir hissəsini öz suverenliyinə tabe edə bilməz, bu, bütünlükdə iqtisadi zonaya aiddir. Heç bir dövlət iqtisadi zonanı və ya onun hər hansı bir hissəsini öz suverenliyinə tabe edə bilməz.

Bundan başqa, BMT-nin 1982-ci il Konvensiyasının 58-ci maddəsi qeyri-sahilyanı dövlətlərə iqtisadi zonada fəaliyyət üçün açıq dənizdəki, oxşar hüquqlarla eyni güclü olan konkret hüquqlar verir (gəmiçilik və uçuş azadlığı, sualtı kabellərin və boru kəmərlərinin çəkilişi və s.).

Deyilənlər belə bir nəticə çıxarmağa imkan verir ki, müstəsna iqtisadi zona özünün hüquqi statusuna görə bir tərəfdən açıq dənizin hissəsidir və onun hüdudlarında BMT-nin 1982-ci il Konvensiyasının müddəalarına tam uyğun olaraq resurs fəaliyyəti üçün sahilyanı dövlətə suveren hüquqlar və yurisdiksiya verilmişdir. O biri tərəfdən, iqtisadi zonada açıq dəniz statusundan yuxarıda sadalanan müəyyən "müsadirələr" - aradan qaldırmalar və iqtisadi zonanın spesifik əlamətlərinin olması ona öz siyasi təsnifatına görə istənilən başqa sahədən fərqlənən özünəməxsusluq verir⁵².

Bununla bağlı, iqtisadi zonanın hüquqi statusunun ən optimal tərif, bizim nöqteyi-nəzərdən, S.V.Molodsov tərəfindən verilən tərifdir. O hesab edir ki, **"ərazi dənizindən kənarında yerləşən və ona bitişik olan, müstəsna iqtisadi zona adlanan rayon onun hüdudlarında həyata keçirilən açıq dəniz azadlıqlarına və bu Konvensiya ilə müəyyən edilən dənizdən istifadənin başqa qanuni növlərinə münasibətdə açıq dənizdir. Amma o, onun ərazisində sahilyanı dövlətin bu Konvensiya ilə verilən suveren hüquqlarının və yurisdiksiyasının həyata keçirilməsinə münasibətdə açıq dəniz deyil"**.⁵³

Beynəlxalq dəniz hüququ sahəsində başqa nüfuzlu mütəxəssislər də oxşar mövqeni bölüşürlər⁵⁴.

Müstəsna iqtisadi zonanın hüquqi statusuna açıq dəniz statusu verilməsi sahilyanı dövlətlərin "sürünən statusu"nun birdəfəlik aradan

⁵² Малинин С.А. Избранное. Санкт-Петербург, 2003, С. 204

⁵³ Молодцов С.В. Правовой режим морских вод. М., 1982, 2. С. 108

⁵⁴ Вах: Колодкин А.Л. Мировой океан. М., 1973, С. 55. Лазарев М.И. Теоретические вопросы современного морского международного права. М., 1983, С. 264

qaldırılması və iqtisadi zonanın sahilyanı dövlətin suverenliyinə tabe olan dəniz sahəsinə çevrilməsi baxımından mühümdür. BMT-nin dəniz hüququ üzrə konvensiyası M.İ.Lazarevin hesab etdiyi kimi, sahilyanı dövlətlərin maraqlarının bütövlükdə beynəlxalq birliyin maraqları ilə tarazlaşdırmaq baxımından müəyyən qüsurlara malik olduğundan, sahilyanı dövlət tərəfindən müxtəlif yeni istisnalara (məsələn, açıq dənizin geniş zonasında ticarət və hərbi gəmiçilik üzərində nəzarət) iddia edilməsi təhlükəsi; xarici dənizçilər üçün əsassız maneələr təhlükəsi hələ aradan qaldırılmamışdır⁵⁵.

BMT-nin 1982-ci il Konvensiyasının müstəsna iqtisadi zonalara aid müddələrinin işlənməsi və qəbul edilməsi zamanı meydana çıxan ən kəskin problemlərdən biri belə geniş dəniz sahələrinin delimitasiyası və bunun nəticəsi kimi canlı dəniz resurslarının xeyli hissəsinin bölünməsi problemdir.

Məlum olduğu kimi, uzunmüddətli diskussiyalar nəticəsində BMT-nin dəniz hüququ üzrə III konfransında müstəsna iqtisadi zonanın əks və ya yanaşı sahələri olan dövlətlər arasında delimitasiyası məsələsində tarazlaşdırılmış yanaşma tapıldı. Belə yanaşma öz ifadəsini BMT-nin 1982-ci il Konvensiyasının 74-cü və 83-cü maddələrində tapdı. Bu maddələr "paket" yanaşmasına əsaslanmışlar. Bu maddələrlə iqtisadi zonanın delimitasiyası prinsipləri öz əksini tapıb, delimitasiyanın gedişində meydana çıxa biləcək mübahisələrin həlli qaydaları var, müvəqqəti tədbirlərin tətbiqi nəzərdə tutulub.

BMT-nin 1982-ci il Konvensiyası müstəsna iqtisadi zonanın delimitasiyasının aşağıdakı prinsiplərini nəzərdə tutur:

- Qarşı-qarşıya yerləşən və ya yanaşı sərhədləri olan dövlətlər arasında müstəsna iqtisadi zonanın delimitasiyası beynəlxalq hüquq əsasında razılaşdırma yolu ilə Beynəlxalq Məhkəmənin Statutunun 38-ci maddəsində göstəriləyi kimi ədalətli həllə nail olmaq məqsədilə həyata keçirilir.

- Əgər ağılabatan müddət ərzində razılıq əldə edilməzsə, maraqlı olan dövlətlər konvensiyanın XV hissəsində nəzərdə tutulan prosedurlara müraciət edirlər;

- Müstəsna iqtisadi zonanın delimitasiyası məsələsində saziş imzalanana qədər maraqlı dövlətlər müvəqqəti razılığa gəlmək və bu keçid müddəti ərzində yekun razılaşmanın əldə edilməsini təhlükə altında qoymamaq və ya onun əldə olunmasına maneçilik törətməmək üçün bütün mümkün imkanlarını səfərbər edirlər. Belə müvəqqəti razılaşma yekun delimitasiyaya ziyan vurmamalıdır.

⁵⁵ Лазарев М.И. Göstərilən əsəri. S. 264

- Maraqlı dövlətlər arasında delimitasiya haqqında qüvvədə olan razılaşma olduğu təqdirdə müstəsna iqtisadi zonanın delimitasiyasına aid məsələlər bu razılaşmanın müddəalarına müvafiq olaraq həll edilməlidir.

Beləliklə, BMT-nin 1982-ci il Konvensiyasında möhkəmlənən müstəsna iqtisadi zonanın delimitasiyasının əsas prinsipləri bu məsələlərin həlli zamanı ədalətlik və maraqlı tərəflərin razılığı prinsipidir. 83-cü maddənin kontekstinə uyğun olaraq, Dövlətlər arasında ədalətlik prinsipi müasir beynəlxalq hüququn əsas prinsiplərinə və normalarına uyğun olan kateqoriyadır.

Müstəsna iqtisadi zonanın delimitasiyası zamanı razılığa nail olunması prinsipi tərəflərin üzərinə ancaq birgə yanaşma nümayiş etdirmək öhdəliyi qoyur. Bu məsələdə birtərəfli hərəkətlər hətta ədalət prinsipinə istinad ediləndə belə, hüququayyğun hesab oluna bilməz. Razılıq olmadığı təqdirdə maraqlı tərəflərdən birisi delimitasiya ilə bağlı digər bir tərəflə qarşılıqlı sazişlə bəyənilməyən heç bir birtərəfli tədbir görə bilməz.

Başqa sözlə, müstəsna iqtisadi zonanın növbədənəkar qaydada bölünməsi istisna edilir. Əgər tərəflər razılıq əldə edə bilməyiblərsə, bu halda BMT-nin 1982-ci il Konvensiyasının 83-cü maddəsinin 2-ci bölməsinə uyğun olaraq, onlar arasında mübahisənin mövcudluğu təsdiq edilir və bu mübahisə Konvensiyanın XV hissəsinin müddəalarına müvafiq olaraq həll edilməlidir. Yanaşı və qarşı-qarşıya sərhədləri olan dövlətlər arasındakı dəniz sahələrinin sərhədlərinin çəkilməsi məsələsi ilə bağlı bəzi mübahisələr hələ BMT-nin 1982-ci il Konvensiyası qəbul edilməzdən əvvəl yaranmışdı. Dəniz sahələrinin delimitasiyası problemi mövcud fiziki ayrılıqların gərginləşməsi üçün əsas oldu və bəzi ərazi münasibətlərinin həllini çətinləşdirdi. Belə münaqişələrə nümunə kimi xüsusi halda Biql boğazı haqqındakı Argentina-Çili mübahisəsini göstərmək olar. Hazırda bu, Argentina ilə Çili arasında ən mürəkkəb münaqişə hesab edilir.

Amerika qitəsinin cənubunda yerləşən Biql boğazının hüquqi rejimi "açıq dənizin və ya müstəsna iqtisadi zonanın bir hissəsi ilə açıq dənizin, yaxud müstəsna iqtisadi zonanın o biri hissəsi arasında beynəlxalq gəmiçilik üçün istifadə edilən" boğaz haqqında BMT-nin 1982-ci il Konvensiyasının 37-ci maddəsinin müddəalarının təsiri altına düşür. Argentina-Çili mübahisəsinin konkret şərtlərinə tətbiqən 1982-ci il Konvensiyasının müddəalarının mənası budur ki, Biql boğazında adalara malik olan tərəf, ərazi dənizini, iqtisadi zonanı və Odlu Torpağa bitişik, cənub-şərqi istiqamətdə uzanan, 78 min kv.km ərazisi olan şelfi ciddi şəkildə genişləndirmək imkanı qazanır. Bu sahədə zəngin neft və təbii qaz yataqları kəşf edilmiş, həmçinin böyük balıq ehtiyatları cəmləşmişdir.

1971-ci ildə Argentina və Çili arbitraj haqqında razılaşma

imzaladılar. Arbitrajın baxacağı məsələlər sırasında Argentina və Çili arasında sərhədlər haqqında 1881-ci il müqaviləsinin də təfsir edilməsi məsələləri var idi. Bu müqavilə vaxtilə Biql boğazındakı adaların kimə aid olması məsələsini həll etməmişdi. Arbitrajın 1977-ci ildəki qərarı Çilinin maraqlarına cavab verdiyindən Argentinanı qane etmədi, ona görə də Argentina Çili ilə danışıqları bərpa etdi. Danışıqlarda tərəflər mübahisənin tənzimlənməsi ilə bağlı irəli sürülən müxtəlif ideyaları rədd etdilər və bu danışıqlar heç bir nəticə vermədi.

1984-cü ildə Biql boğazı haqqındakı ərazi mübahisəsinin həlli ilə bağlı bərpa edilən danışıqlar Argentinanın ciddi güzəşti nəticəsində uğurla həll olundu. Argentina faktiki olaraq özünün Pikton, Lennoks və Pueva adalarına iddialarından, Çili ilə sərhədlərdə sülh naminə əl çəkdi. Bağlanan Argentina - Çili müqaviləsinə görə mübahisə edən tərəflərin materikin cənubundakı suverenliyini ayıran xətt Qorn burnundan Cənub qütbünə qədər keçəcək.

Oxşar müqavilənin imzalanması ona ümid etməyə əsas verir ki, bir çox hallarda Cənubi Amerikadakı vəziyyəti müəyyənləşdirən Biql boğazı haqqındakı mübahisə həll edilməyə yaxındır.

Bununla bağlı, bizim fikrimizcə, ədalətsiz olan "Sahələrin ayrılma xətləri" haqqında SSRİ ilə ABŞ arasında imzalanmış müvəqqəti 1990-cı il 1 iyun Sazişini də qeyd etmək lazımdır. SSRİ-nin və ABŞ-ın Bering dənizindəki iqtisadi zonalarının ayrılması haqqındakı (hər iki ölkə tərəfindən ratifikasiya edilməli olan) bu Saziş yalnız ABŞ tərəfindən onlar üçün fəvqəladə əhəmiyyəti olan sənəd kimi ratifikasiya edilmişdir. ABŞ ilə yeni münasibətlərin eyforiyasından özünə gələn Rusiya Federasiyası bu Sazişi ratifikasiya etmədi. Bu Sazişə görə Bering dənizi ərazisinin 7 faizi ABŞ-ın yurisdiksiyasına keçdi və ABŞ ayırma xəttinin iki dövlətin sahilləri arasından bərabər məsafədə keçəcəyi halda ala biləcəyi ərazidən 55 min kv. km. çox ərazi qazandı.

Nəticədə ABŞ-ın müstəsna iqtisadi zonası bəzi məntəqələrdə beynəlxalq hüquqla müəyyən edilən 200 millik limitdən 50 mil çox oldu, Rusiyanın zonası isə həmin məntəqələrdə bu kəmiyyət qədər azaldı.⁵⁶ 1990-cı il Sazişi imzalanana qədər BMT-nin dəniz hüququ üzrə 1982-ci il Konvensiyası hələ qüvvəyə minməmişdi, amma onun müddəaları, xüsusən də müstəsna iqtisadi zonaya aid hissələr adı hüquq normaları qismində tətbiq edilməli idilər. Bu, məsələn, 1982-ci ildə BMT-nin Beynəlxalq Məhkəməsinin Liviya ilə Malta arasındakı mübahisə ilə bağlı qərarında təsdiq edilmişdi. Beləliklə, ABŞ tərəfindən 200 millik zonadan kənar

⁵⁶ Зиланов В. А после Аляски еще одна клякса // «Российская газета», 1997, 14 января.

yerləşən dəniz sahəsinə münasibətdə suveren hüquqların və yurisdiksiyanın həyata keçirilməsi, bizim fikrimizcə, beynəlxalq hüququn normaları ilə ziddiyyət təşkil edir, hərçənd bəzi alimlər bu nöqteyi-nəzəri bölüşümlər.

Belə dəniz sahələrinə münasibətdə həm Rusiya, həm də ABŞ tərəfindən suveren hüquqların və yurisdiksiyanın həyata keçirilməsinin bu dövlətlər arasındakı sazişdən irəli gəlməsi və onların iqtisadi zonalarının genişlənməsi demək olmaması haqqındakı 1990-cı il Sazişinin 3-cü maddəsinin 3-cü bölməsindəki göstəriş, bizim fikrimizcə, beynəlxalq hüquq normalarının düzgün olmayan şərhidir. İstənilən dövlət beynəlxalq müqavilə vasitəsilə ona aid olan hər hansı hüququ başqa bir dövlətə verə bilər. Amma 1990-cı il Sazişinə əsasən bu yolla bütün suveren hüquqlar və yurisdiksiya verilir və bununla da bəzi rayonlarda sahilyanı dövlətin (ABŞ) müstəsna iqtisadi zonasının eni 200 mildən çox olur. Müasir beynəlxalq hüquqa görə isə (BMT-nin 1982-ci il Konvensiyasının 57-ci maddəsi) hal-hazırda 200 millik sahədən kənarında bu hüquqlar və yurisdiksiya həyata keçirilə bilməz. Rusiyanın iqtisadi zonasından ABŞ-a verilən rayonun dibində ekspertlərin fikrincə, dünyanın neft ehtiyatlarının 16 %-i cəmləşmişdir.

Tərəflər tərəfindən qeyd olunan adi hüquqi normaların pozulması ilə yanaşı, SSRİ 1990-cı il Sazişini imzalamaqla, beynəlxalq müqavilələr hüququ haqqında 1969-cu il Vyana konvensiyasının 18-ci maddəsinin müddəalarını pozmuşdu. Bu müddəalara görə, ratifikasiya etmək şərt ilə müqavilə⁵⁷ imzalayan dövlət bu müqaviləni onun obyektindən və məqsədindən məhrum edən hərəkətlərdən çəkinməlidir.

Hazırda Rusiya üçün ədalətsiz və biabırçı olan müqavilənin qüvvəsinin dayandırılması və Rusiyaya itirilmiş ərazisinin qaytarılması haqqında məsələ nəzərdən keçirilir. Hüquqi nöqteyi-nəzərdən belə imkan aşağıdakı müddəalar əsasında mümkündür. Məlum olduğu kimi, Saziş onu imzalayan tərəflər tərəfindən ratifikasiya edilməli və ratifikasiya sənədlərinin mübadiləsi günü qüvvəyə minməlidir (Sazişin 7-ci maddəsi). Saziş qüvvəyə minənə qədər o, ABŞ tərəfinin təklifi və Rusiya tərəfinin razılığı ilə 1969-cu il Vyana konvensiyasının 25-ci maddəsinə uyğun olaraq müvəqqəti qaydada tətbiq edilməlidir. ABŞ onun özü üçün sərfəli olan sazişi 1991-ci il sentyabrın 16-da ratifikasiya etsə də, Rusiya Federasiya bu sazişi hələ ratifikasiya etməyib. Dövlət Duması Sazişin ratifikasiyası haqqında və ona Rusiya tərəfindən müvəqqəti əməl edilməsi müddətinin artırılması haqqında Federal qanun layihəsini bir neçə dəfə təxirə salıb.

"Rusiya Federasiyasının beynəlxalq müqavilələri haqqında" 1995-ci

⁵⁷ Burada BMT-nin dəniz hüququ üzrə 1982-ci il Konvensiyası nəzərdə tutulur

il 15 iyul 101-F3 №-li Federal qanununun 23-cü maddəsinin 3-cü bölməsinə uyğun olaraq, əgər beynəlxalq müqavilədə başqa hal nəzərdə tutulmayıbsa, ya da müvafiq dövlətlər öz aralarında digər bir razılığa gəlməyiblərsə, Rusiya tərəfindən müqavilənin və ya onun hissələrinin müvəqqəti tətbiqi, bu müqaviləni müvəqqəti icra edən dövlətlər, Rusiya Federasiyasının bu müqavilənin iştirakçısı olmamaq niyyəti haqqında xəbərdar edilməklə dayandırılır. Deyilənlərin əsasında, eləcə də 1969-cu il Vyana Konvensiyasının 25-ci maddəsi nəzərə alınmaqla Rusiya Federasiyası ABŞ-ı özünün bu müqavilənin iştirakçısı olmamaq niyyəti haqqında xəbərdar edə bilər. Bu halda Rusiyaya münasibətdə müqavilənin müvəqqəti tətbiqi dayandırılır (1969-cu il Vyana Konvensiyasının 25-ci maddəsinin 2-ci bölməsi). Bununla bağlı, 1990-cı il Sazişi ratifikasiyaya çıxarılmalıdır və Dövlət Duması tərəfindən onun ratifikasiya olunmasından imtina edilməsi haqqında qərar qəbul etmək məqsədəuyğun deyil. Bu halda, 1969-cu il Vyana Konvensiyasının 25-ci maddəsinin 2-ci bölməsinə və "Rusiya Federasiyasının beynəlxalq müqavilələri haqqında" Federal qanunun 23-cü maddəsinin 3-cü bölməsinə müvafiq olaraq 1990-cı il Sazişinin müvəqqəti tətbiqi dayandırılacaq. Bu, Rusiyaya ABŞ ilə Bering dənizində və Bering boğazında dəniz sahələrinin bölünməsi ilə bağlı tam suallar kompleksi üzrə yeni danışıqların başlanması haqqında məsələ qaldırmaq imkanı verir.

Rusiya balıqçılara Bering dənizinin mübahisəli rayonunda balıq ovu üçün kvotaların ayrılması ilə bağlı ABŞ-a edilən müraciəti isə Beynəlxalq hüquq nöqteyi-nəzərindən çətin ki, hüquqauyğun hesab etmək mümkün olsun. Bu, faktiki olaraq, özünü 1990-cı il Sazişinin fəaliyyətdə olan tərəfi kimi tanımaq demək olardı.

Bununla bağlı, Rusiya Federasiyasının balıqçılıq üzrə Dövlət komitəsinin mövqeyi çox təcrübəli görünür. Komitə 1990-cı il Sazişi ilə Rusiyaya vurulan maddi ziyanın kompensasiya edilməsi ilə bağlı xüsusi sazişi nəzərdən keçirmək üçün Rusiya - ABŞ danışıqlarını başlamağa təşəbbüs göstərir. Xüsusi sazişin layihəsində belə bir şərt var ki, o, 1990-cı il Sazişi hər iki dövlət tərəfindən ratifikasiya ediləndən sonra qüvvəyə minir. Rusiya Federasiyasının Dövlət Dumasının Sazişi ratifikasiya etməyi mümkün saymadığından, çətin ki, ABŞ tərəfindən hər hansı güzəşt gözləmək mümkün olsun.

3. Müstəsna iqtisadi zonanın canlı ehtiyatlarının istismar edilməsinin hüquqi tənzimlənməsi

İqtisadi zona konsepsiyası ilə bağlı kəskin problemlərdən biri də

iqtisadi zonanın təbii ehtiyatlarının istismarının hüquqi tənzimlənməsi problemdir. Bu onunla izah edilir ki, bir çox dövlətlərin iqtisadiyyatı keçmişdə və indi əsasən balıq ovundan və başqa dəniz bioresurslarının hasilatından asılı olmuşdur. Bəzi mütəxəssislərin məlumatlarına görə, okeanların və dənizlərin canlı maddəsinin ehtiyatları 60 mlrd. tona çatır, quruda isə biokütlə 10 mlrd. tondan artıq olmur. Dənizlərdə və okeanlarda heyvanların 150 min növü, o cümlədən də 10 min balıq növü yaşayır.⁵⁸ Dünya okeanında balıq resurslarının ehtiyatları, xüsusən onun böyük dərinliklərdə yerləşən hissələrindəki ehtiyatlar tam tədqiq olunmamışdır. Dünya üzrə balıqların və başqa dəniz su obyektlərinin illik ovu 110 mln. tondan artıq təşkil edir və planetin hər bir sakininin qida rasionundakı heyvan zülalının istehlakının 25 %-nə qədərini təmin edir.

BMT-nin ərzaq və kənd təsərrüfatı təşkilatı (FAO) mütəxəssislərinin proqnozlarına görə, balıq məhsullarına tələbat XXI əsrdə daim artacaq, tələb ilə təklif arasındakı fərq isə hal-hazırda 10-15 mln. tondan artıqdır.

BMT-nin dəniz hüququ üzrə 1982-ci il Konvensiyasının qəbul edilməsilə Dünya okeanının resurslarından istifadə sahəsində köklü yenidənqurma, beynəlxalq münasibətlərdə yeni yanaşma üsullarının axtarışı baş verdi. Bu beynəlxalq hüquqi aktın qəbul edilməsi ilə beynəlxalq birlik, ilk dəfə olaraq, sahilyanı dövlətlərin öz sahilləri yaxınlığında 200 millik müstəsna iqtisadi zona elan etmək hüququnu tanıdı. Bu ərazidə sahilyanı dövlətlər canlı və cansız təbii resursların kəşfiyyatı və qorunması ilə bağlı suveren hüquqlarını həyata keçirə bilərlər. 200 millik iqtisadi zonanın erası bir tərəfdən balıqçılıq sahəsində ən çox inkişaf etmiş dövlətlərin uzaq dəniz və okean balıqçılığı sahələrindəki imkanlarını kəskin şəkildə azaltdı, o biri tərəfdən isə, bütün dövlətlər, ilk növbədə inkişaf etməkdə olan dövlətlər qarşısında iqtisadi zonaların canlı dəniz resurslarından optimal istifadə edilməsi məsələsini qoydu. Sonuncu isə, ancaq maraqlı ölkələr arasında, onların öz üzərlərinə götürdükləri beynəlxalq hüquq öhdəliklərinin və normalarının vicdanla yerinə yetirilməsi nəzərə alınmaqla, geniş əməkdaşlıq əsasında mümkündür.

Müstəsna iqtisadi zonanın canlı ehtiyatlarının istismarının beynəlxalq hüquqi tənzimlənməsinin formalaşmasında böyük rol sahilyanı dövlətlərin 200 millik iqtisadi zona haqqındakı qanunvericiliyinə məxsusdur. Məhz sahilyanı dövlətlər öz qanunvericilik aktlarında mövcud olan müqavilə və adi normaları da nəzərə almaqla balıqçılıq və iqtisadi zonaların rejimini müəyyən edirlər. Beynəlxalq hüquqi normalar isə, öz növbəsində, ayrı-ayrı

⁵⁸ Горизонтов Б. Мировой океан – экономика, экология, сотрудничество. – Междунар. жизнь, 1978. № 11. С. 54.

dövlətlərin qanunvericilik təcrübəsi nəzərə alınmaqla, bu təcrübədən ən rəşional və hamı tərəfindən qəbul edilən müddəaları əks etməklə formalaşır və ya işlənilib hazırlanır.

Dəniz balıqçılığı sahəsində beynəlxalq və dövlətdaxili hüququn obyektinin qismən üst-üstə düşməsi göstərilən hüquq sistemlərinin bu sahədə optimal nisbəti problemini yaratdı. Yuxarıda qeyd edildiyi kimi, bu problem sonuncu iki onillikdə xüsusi aktualıq qazandı. Bu dövrdə beynəlxalq balıqçılıq hüququnda əks tendensiyaların toqquşması baş verdi: bir tərəfdən, beynəlxalq hüququn requlyativ rolunun artması, o biri tərəfdən isə sahilyanı dövlətlərin milli qanunvericilik vasitəsilə sahilyanı dəniz sularında, canlı dəniz resurslarından istifadə edərkən, özlərinə müəyyən üstünlüklər təmin etməsi. Bununla bağlı, beynəlxalq və dövlətdaxili hüququn dəniz balıqçılığı sahəsindəki münasibətlərinin tənzimlənməsində qarşılıqlı təsir haqqında sual meydana çıxdı. Bu halda problemin iki aspektini vurğulamaq mümkündür. Dövlətdaxili normaların beynəlxalq hüquq normalarının inkişafına təsiri və əksinə - beynəlxalq hüquq normalasının milli qanunvericiliyə təsiri. Qeyd etmək lazımdır ki, göstərilən iki hüquq sisteminin qarşılıqlı təsiri zamanı ilkin, əsas milli normaların beynəlxalq hüquq normalarına təsiridir. Belə vəziyyət əslində mübahisəsizdir, çünki məhz **"dövlətlər beynəlxalq hüquq yaradır, beynəlxalq hüquq dövlətləri yox"**⁵⁹.

Bu məsələni nəzərdən keçirərkən, aydındır ki, bundan çıxış etmək lazımdır ki, dövlətin hüquq sistemi nə qədər çox inkişaf etmişsə, beynəlxalq hüquq onun milli hüququnun normalarına bir o qədər çox təsir etmiş olur. Bundan başqa, belə təsir kifayət dərəcədə həmin dövlətlərin beynəlxalq birlikdəki rolundan asılı olur.

Beynəlxalq dəniz hüququnda dövlətdaxili və beynəlxalq hüququn, ümumiyyətlə, dəniz sahəsinin, xüsusi halda isə iqtisadi zonanın hüquqi rejiminin müəyyən edilməsi ilə bağlı məsələlərdə təsir sferalarını ayırmaq çox çətin olur. Dəniz balıqçılığı ilə bağlı məsələlərdə dövlətdaxili və beynəlxalq hüququn təsir sferaları nəinki sadəcə, bir-birinə çox yaxındır, hətta qismən üst-üstə düşürlər, üstəlik onlar arasındakı sərhəd şərtidir və daim dəyişir.

"Beynəlxalq və dövlətdaxili hüququn obyektinin üst-üstə düşən hissəsi: dövlət tərəfindən onun beynəlxalq hüquqi öhdəlikləri həyata keçirilməsi qaydasında dövlətin təsiri və ya onun təsirdən çəkinməsi, xarici münasibətlərə aid olan və başqa dövlətlər tərəfindən tanınmalı olan təsir və

⁵⁹ Вах: Тункин Г.И. Основы современного международного права. М., 1956. С.

ya təsirdən çəkinmə"⁶⁰. Hər iki təsir növü müasir balıqçılıq hüququ üçün xarakterikdir, çünki balıqçılıq rejiminin əsas məqamları faktiki olaraq milli qanunvericiliyin əsas müddəaları ilə və beynəlxalq hüquq normaları ilə müəyyən edilir. Bu elementlərə sahilyanı dövlətin və zonada ov aparmaqda maraqlı olan dövlətlərin aşağıdakı əsas hüquq və öhdəlikləri aiddir:

1. Sahilyanı dövlətin iqtisadi zonanın canlı resurslarına münasibətdə suveren hüquqları:

a) elmi məlumatlar əsasında ümumi mümkün olan ovu, ov imkanlarını və ümumi mümkün ovun məxsusi ov imkanlarından artıq və istifadə olunmayan hissəsinin həcmi müəyyən etmək;

b) balıq ehtiyatlarının istifadə olunmayan artıq hissələrini qanunda nəzərdə tutulan əsasda və beynəlxalq hüquqda tanınan prioritetlər əsasında xarici dövlətlər arasında paylaşdırmaq.

c) xarici ovun zonada tənzimlənməsi qaydalarının və aparılması şərtlərinin, o cümlədən maraqlı dövlətlərlə balıqçılıq üzrə ikitərəfli sazişlər bağlamaq yolu ilə müəyyən edilməsi;

ç) xarici gəmilər tərəfindən milli qanunvericiliyin və beynəlxalq hüququn müvafiq normalarının gözlənilməsi.

2. Sahilyanı dövlətin öhdəlikləri:

a) canlı resursların qorunmasını təmin etmək, onların maksimum məhsuldarlığını zəruri tədbirlər qəbul etmək yolu ilə qoruyub saxlamaq;

b) balıq ehtiyatlarından optimal istifadəni təmin etmək, o cümlədən ümumi mümkün ovun istifadə olunmayan artıq hissəsindən xarici dövlətlərin istifadəsinə icazə vermək;

c) qonşu və başqa dövlətlərlə digər dövlətlərin zonalarına və Dünya okeanının iqtisadi zonadan kənardakı rayonlarına miqrasiya edən balıq ehtiyatlarından rəşional istifadə və mühafizə sahəsində əməkdaşlıq etmək;

ç) iqtisadi zonada başqa dövlətlərin BMT-nin 1982-ci il Konvensiyasına müvafiq şəkildə həyata keçirdikləri hüquqlarını və maraqlarını nəzərə almaq.

3. Qeyri-sahilyanı dövlətlərin hüquqları:

a) istifadə olunmayan balıq ehtiyatlarının artıq hissəsinə ənənəvi ov, tədqiqatlar aparmaq sahəsində sahilyanı dövlət ilə əməkdaşlıq etmək və başqa meyarlar nəzərə alınmaqla giriş əldə etməsi;

b) danışıqlar və mübahisələrin tənzimlənməsinin başqa vasitələri ilə ovun aparılmasının ədalətli şərtlərinə nail olmaq.

4. Qeyri-sahilyanı dövlətlərin öhdəlikləri:

⁶⁰ Мюллерсон Р. Национально-правовая имплементация международных договоров. – В кн.: Сов. Ежегодник междунар. права. М., 1978. С. 125.

a) balıqçılıq üzrə sazişdə və sahilyanı dövlətin qanunvericiliyində nəzərdə tutulan ovun aparılma qaydalarının və şərtlərinin göstərilməsi;

b) canlı resursların mühafizəsinə və dəniz mühitinin çirklənməsinin qarşısının alınmasına yönələn tələbləri göstərmək;

c) iqtisadi zonanın canlı resurslarının mühafizəsi və öyrənilməsi üzrə zəruri tədbirlərdə iştirak etmək.

Əksər dövlətlərin dövlətdaxili balıqçılıq hüquqlarının belə şərti təsnifatının göstərilən müddəalarını müstəsna iqtisadi zonada balıqçılıq məsələlərini tənzimləyən BMT-nin 1982-ci il Konvensiyasının müddəaları ilə müqayisə edərək belə nəticə çıxarmaq olar ki, bütün bu hüquq və öhdəliklər bu və ya başqa formada BMT-nin 1982-ci il Konvensiyasında öz əkslərini tapmışlar.

Məlumdur ki, beynəlxalq hüquq normalarının yaradılması ilk növbədə dövlətlərin maraqları ilə şərtlənir⁶¹. Xüsusi halda müxtəlif dövlətlərin dəniz balıqçılığının inkişafındakı maraqları xarici iqtisadi zonalarda balıqçılıq rejimi məsələlərinin, giriş rejiminin və balıqçı gəmilərin xarici limanlarda dayanması məsələlərinin beynəlxalq hüquqi rəqlamentasiyaya obyektiv ehtiyacını yaradır. Xüsusi halda, məhz dəniz dövlətlərinin milli qanunvericiliyinin təcrübəsinin öyrənilməsi yolu ilə gəmilərin xarici limanlardakı rejimi haqqında Beynəlxalq konvensiyanın layihəsi hazırlanmışdır. Bu məsələdə meydana çıxan çətinliklər müəyyən dərəcədə bəzi dövlətlərin qeyri-konstruktiv mövqeyi ilə bağlı idi. Məsələn, 1962-ci ilin aprel ayında Beynəlxalq Dəniz Komitəsinin (BDK) Afinadakı konfransında dəniz (o cümlədən, balıqçılıq) gəmilərinin xarici limanlardakı hüquqi vəziyyəti məsələsinə baxılmışdır. Konfrans təsdiq etməyə məcbur olmuşdur ki, onun sərəncamında **"təəssüf ki, bu problemi dərinədən öyrənmək üçün material olmayıb, belə ki, beynəlxalq hüququn ancaq çox azsaylı milli assosiasiyaları BDK-nın suallarına cavab vermişdilər"**⁶².

Nəticədə belə bir, vəziyyətlə BMT-nin 1982-ci il Konvensiyasının 200 millik müstəsna iqtisadi zonasının rejiminə aid bölmələrini işləyib hazırlayanlarda rastlaşmışdılar.

Hal-hazırda iqtisadi zonalarda balıqçılığın tənzimlənməsi sahəsində beynəlxalq-hüquqi normaların əsas xüsusiyyəti BMT-nin 1982-ci il Konvensiyasının müddəaları ilə çox, amma heç də həmişə ardıcıl olmayan sahilyanı rayonların canlı dəniz resurslarından istifadə üzrə milli qanunvericilik aktlarına əsaslanan dövlətlərarası münasibətlərin

⁶¹ Левин Д.Б. Вопросы теории международного права. - М., 1974, С. 238.

⁶² Очередная Конференция ММК. ЦНИИМФ//Инф. Сборник, вып. 86, М., 1962. С. 79.

tənzimlənməsi təcrübəsi arasındakı ziddiyyətdir.

Belə təcrübənin meydana çıxması, bizim fikrimizcə, birincisi, bir çox dövlətlərin, xüsusən də inkişaf etməkdə olan dövlətlərin öz hüquqlarını maksimum sahilyanı balıq ehtiyatlarına şamil etmək və bununla da onları özləri üçün ehtiyata çevirmək cəhdi ilə, ikincisi, qlobal miqyaslarda dəniz bioresurslarının səmərəli istifadəsi və mühafizəsi üzrə tədbirlərin görülməsi ilə izah edilir. Bununla bağlı, 60-80-ci illərdə müxtəlif adlı, müxtəlif rejimli, amma balıqçılığın tənzimlənməsi haqqında müddəaların hökmən daxil edildiyi sahilyanı dəniz zonalarının bərqərar olması sürətli axın şəklinə keçmiş və prinsipcə dönməz xarakter almışdır.

Ona görə də təcrübədə əksər dövlətlər tərəfindən 200 millik balıqçılıq və iqtisadi zonaların bərqərar olması haqqında qanunların qəbul və tətbiq edildiyi şəraitdə bu aktların BMT-nin 1982-ci il Konvensiyasının və başqa beynəlxalq-hüquqi sənədlərin müddəalarına uyğunluq dərəcəsi haqqında məsələ hal-hazırda çox böyük aktualıq kəsb edir. Bu dövlətlər tərəfindən 200 millik iqtisadi zonanın yaradılması haqqında özlərinin qəbul etdikləri qanunvericilik aktları BMT-nin dəniz hüququ üzrə 1982-ci il Konfransının iş prosesində, BMT-nin 1982-ci il Konvensiyasının istənilən və qəbul edilən müddəalarının mühüm hissəsinin, yuxarıda qeyd edildiyi kimi, kifayət qədər ümumi və kompromis xarakter daşmasıyla nəticələndi.

Baxmayaraq ki, BMT-nin 1982-ci il Konvensiyasının bütün iştirakçı - dövlətləri öz dövlətdaxili hüquqlarını beynəlxalq hüquqdakı öhdəliklərlə uyğunlaşdırmalı idilər, təcrübədə bir çox dövlətlər bunu etmədilər, yeni qanunvericilik qəbul edən ayrı-ayrı dövlətlər isə bu məsələyə formal yanaşdılar. Bu dövlətlərin qanunvericiliyi, faktiki olaraq, beynəlxalq hüquq normalarının formal şəkildə gözlənilməsindən ibarətdir. Xüsusi halda, bəzi dövlətlər öz qanunvericiliklərində öz sahilyanı sularında bu hüquq üçün hədsiz dərəcədə böyük ödəniş müəyyən etmişlər, kifayət qədər elmi əsas olmadan bu sulara balıq ovunun tənzimlənməsi və idarə edilməsi üçün sərt tədbirlər görmüşlər və s. Bundan başqa, bu qanunvericilik aktlarını inkişaf etdirməli və konkretləşdirməli olan daxili qaydalar, təlimatlar, əmrlər və başqa normativ aktlar, əslində onların mahiyyətini dəyişdirir və ya təhrif edirlər, formal olaraq BMT-nin 1982-ci il Konvensiyasının müddəalarına uyğun olan qanunlarda nəzərdə tutulandan daha çox həcmdə hüquqların bərqərar olması tendensiyasını əks etdirirlər. Ayrı-ayrı dövlətlərin belə təcrübəsi beynəlxalq balıqçılığa hiss olunacaq ziyan vurmağa və Dünya okeanının bəzi rayonlarındakı iqtisad zonalarındakı zəngin balıq ehtiyatlarından axıra qədər istifadə edilməsinə gətirməyə bilməz.

Bununla bağlı biz güman edirik ki, BMT-nin 1982-ci il Konvensiyasının qüvvəyə minməsindən sonra gələn mərhələ xüsusi

əhəmiyyət kəsb etmiş və etməkdədir. Məhz bu dövrdə BMT-nin 1982-ci il Konvensiyasının normalarının şərhinin rolu artmışdır. Bu, bilavasitə milli qanunvericiliyin müxtəlif səviyyələrdə unifikasiya prosesi ilə bağlı idi. Belə olan halda nəzərə almaq lazımdır ki, sahilyanı zonaların canlı dəniz resurslarına yurisdiksiyanın şamil edilməsi prosesi faktiki olaraq dönməzdir və gündəlikdə Konvensiyanın dəniz balıqçılığına aid maddələrinin elə doktrinal şərh məsələsi dayanır ki, onlara təcrübədə əldə edilmiş kompromis yardımçı olsun. Belə yanaşmanın zəruriliyi milli qanunvericiliyin analizi ilə də təsdiq edilməlidir ki, sonuncuların ziddiyyətlərinə və onların dünya miqyasında formalaşmasının bəzi qanunauyğunluqlarına kölgə salmasın.

Sahilyanı dəniz sahələrinin vahid rejiminin möhkəmlənməsinə və formalaşmasına, indiki vaxtda, bizim fikrimizcə, artıq sahilyanı dövlətlərin yeni qanunvericilikləri deyil, aşağıdakı amillər mane olur:

1. Yuxarıda qeyd edildiyi kimi, dövlətlərin bir qismi öz qanunlarına elə müddəaların daxil olunması yolu ilə getmişlər ki, onlar BMT-nin dəniz hüququ üzrə III Konfransının situasiyalarında əldə edilmiş kompromisin çərçivələrindən kənara çıxır, bəzən isə BMT-nin 1982-ci il Konvensiyasının müddəaları ilə ziddiyyət təşkil edir.

2. Sahilyanı dövlətlərin qanunvericiliklərində 200 millik iqtisadi zonalar barəsində yanaşmalarda xeyli fərqlər var və yekdillik gözlənilmir, bu isə nəinki dənizdə balıqçılıqla məşğul olan təşkilatların işini çətinləşdirir, eyni zamanda BMT-nin 1982-ci il Konvensiyasının müvafiq maddələrinin və qanunların müxtəlif cür şərhinə gətirib çıxarır.

3. Bəzi dövlətlər özlərinin milli qanunlarında əsasən düzgün və BMT-nin 1982-ci il Konvensiyasına uyğun olan xarici ovun tənzimlənməsi haqqında müddəalar təsbit edərək müxtəlif səbəblərdən onların gerçəkləşməsinə maneçilik yaradırlar (siyasi, iqtisadi və s.), eləcə də ayrı-ayrı dövlətlərin və dövlətlər qrupunun balıqçılıq gəmilərinə qarşı diskriminasiyaedici tədbirlərini tətbiq edirlər.

Bir sıra dövlətlərin qanunvericiliyinin analizi əsasında sahilyanı dövlətlərin öz iqtisadi zonalarında balıqçılığın tənzimlənməsini reqlamentləşdirən qanunvericiliyinin bəzi inkişaf tendensiyalarını müəyyən etmək mümkündür.

Praktiki olaraq, bütün böyük dəniz dövlətlərinin də daxil olduğu 60 dövlətdən 41-inin qanunvericiliyi xarici balıqçılara balıq resurslarından müəyyən şərtlər daxilində istifadə etməyə imkan verir, 14 aktda balıqçılığın tənzimlənməsi haqqında heç nə deyilmir, 5 kiçik ölkə isə ancaq yerli balıqçılara ovla məşğul olmaq hüququ verir. Göstərilən analizdən görünür ki, bütün sahilyanı dövlətlər ilk növbədə öz zonalarında balıqçılığın

tənzimlənməsi üçün narahatdırlar, lakin dövlətlərin çox kiçik hissəsi, özü də böyük sahillərə malik olmayan dövlətlərin kiçik hissəsi özlərinin sahiyanı rayonlarındakı balıq resurslarından istifadə etməyi xarici gəmilərə birbaşa qadağan edirlər. Qanunvericilik aktlarının mühüm hissəsinin yenidən işlənməyə və konkretləşdirilməyə ehtiyacı var, onlar deklarativ xarakter daşıyırlar.

Bəzi dövlətlər xarici balıqçılıq gəmilərinə lisenziya vermək ərəfəsində bir sıra şərtlər irəli sürürlər. Belə ki, məsələn, Yeni Zelandiyanın 1978-ci il 20 mart Hökumət sərəncamına uyğun olaraq, belə lisenziyalar Yeni Zelandiyanın Balıqçılıq Nazirliyi tərəfindən ovçuluq əməliyyatlarının planı təsdiq edildikdən sonra verilə bilər. Bu planda aşağıdakı informasiyalar olur:

- Yeni Zelandiyanın müstəsna iqtisadi zonalarının rayonları, o yerlərdə ki, xarici dövlətlərin balıqçılıq gəmiləri ov edəcəklər;

- ov ilə məşğul olacaq balıqçılıq gəmilərinin fərz edilən sayı; balıqçılıq gəmilərinin müstəsna iqtisadi zonaya girişinin və oradan çıxışının güman edilən vaxtı;

- ovçuluq əməliyyatlarının planının təsirinin fərz edilən müddəti;

- balıqların müstəsna iqtisadi zonada ov əməliyyatlarının planının qüvvədə olduğu müddətdə xarici dövlətlərin balıqçılıq gəmilərindən başqa gəmilərə yüklənməsi ilə bağlı planlaşdırılan bütün əməliyyatların layihəsi;

- ov əməliyyatlarının planının qüvvədə olduğu müddət ərzində Yeni Zelandiyada balıqların xarici dövlətin balıqçılıq gəmilərindən boşaldılması üzrə bütün planlaşdırılan əməliyyatların layihəsi⁶³.

Xarici gəmilərə Perunun yurisdiksiyasında olan sulara balıq ovu ilə məşğul olmaq üçün icazənin verilməsi Prezidentin 30 aprel 1965-ci il 7 Nəli Dekreti ilə rəqlamentləşdirilir.

Balıq tutmağa icazə almaq üçün xarici gəmilər bir il qüvvədə olan matrikulda (reyestr) qeyd edilməlidirlər. İcazə isə 100 gün qüvvədə olur. Matrikulda qeyd edilmək üçün hər bir gəmi balıqçı gəmisinin hər tonluq tutumuna (netto) görə 500 ABŞ dolları ödəyir. Balıq tutmaq üçün icazə haqqında müraciətlər Perunun limanlar və ticarət donanması üzrə baş idarəsinə göndərilir və ya gəmilərin olduğu limanlardakı səlahiyyətli Peru konsulluğuna ünvanlanır. Xarici gəmilər tərəfindən həyata keçirilən bütün balıqçılıq fəaliyyəti məhdudiyətləri və qadağaları, eləcə də balıq resurslarının mühafizəsi üçün ən çox məqsədəuyğun hesab etdiyi texniki xarakterli müddəaları diqtə edən kənd təsərrüfatı hazırlığının balıqçılıq

⁶³ Сборник законодательных актов прибрежных государств по вопросам режима прибрежных вод. Часть II. М., 1980, С. 74.

şöbəsi tərəfindən nəzarətdə saxlanılır⁶⁴.

Bəzi Sakit okean regionu dövlətlərinin qüvvədə olan qanunvericiliyinin iqtisadi zonada balıqçılığın tənzimlənməsi məsələləri üzrə analizi belə bir nəticə çıxarmağa imkan verir ki, xarici hüquqi və fiziki şəxslər üçün məcburi olan balıqçılıq haqqındakı müddəaların əksər hissəsi səlahiyyətli dövlət orqanlarının qanunvericilik aktlarında deyil, onların inkişafı və icrası məqsədilə qəbul edilmiş aktlarda, qaydalarda, sərəncamlarda, əmrlərdə və s. nəzərdə tutulub.

BMT-nin dəniz hüququ üzrə III konfransının işinin gedişində təzahür edən tendensiyalar nəzərə alınmaqla Afrika dövlətlərinin əksəriyyətinin qanunvericiliyində müəyyən edilir ki, sahilyanı dövlət iqtisadi zonada suverenliyi deyil, su qatında və dənizin dibindəki təbii resursların tədqiqatına, istehsalına, mühafizəsinə və tənzimlənməsinə münasibətdə suveren hüquqları həyata keçirir. Bu problem, məsələn, Federal İslam Respublikasının Komor Adalarının, Keniyanın, Mavrikiyanın, Seyşel adalarının, Mavritaniyanın və Afrikanın bəzi başqa dövlətlərinin müstəsna iqtisadi zona üzrə hüquq qanunvericiliyində məhz belə həll edilir.

Bu dövlətlərin müstəsna iqtisadi zonanın hüquqi rejimi məsələlərini tənzimləyən qanunvericiliklərdə zonanın bütün resurslarından istifadə edilməsinə, mühafizəsinə və idarə olunmasına münasibətdə suveren hüquqlar ilə dövlətin iqtisadi zonada iqtisadi fəaliyyət məsələləri üzrə (dənizə çıxan terminalların, qurğuların tikintisi, süni adaların yaradılması və s.), elmi tədqiqatlara, ətraf mühitin mühafizəsinə münasibətdə müstəsna yurisdiksiyası arasında dəqiq fərqləndirmə aparılır⁶⁵.

Sahilyanı dövlətlərin iqtisadi zonada müxtəlif fəaliyyət növlərinə münasibətdə hüquqlarının həcmi arasında fərq BMT-nin 1982-ci il Konvensiyasının müddəalarını, xüsusilə də sahilyanı dövlətin müstəsna iqtisadi zonada hüquqlarını, yurisdiksiyasını və öhdəliklərini müəyyən edən 56-cı maddənin müddəalarına uyğun gəlir.

Eyni zamanda fərq Afrika dövlətlərinin qanunvericiliyində, (Cibuti, Kot-d'İvuar, Nigeriya) dəniz hüququ üzrə III Konfransa təqdim olunan bəzi layihələrdə müşahidə olunan sahilyanı dövlətə müstəsna iqtisadi zonada bütün məsələlər üzrə nəinki suveren hüquqlar, eləcə də müstəsna hüquqlar və müstəsna yurisdiksiya vermək tendensiyasında öz əksini tapıb. Məsələn, Cibutinin 52/AN78 №-li qanununun 13-cü maddəsinə görə, bu dövlət **"bərpa olunan və olunmayan təbii resursların müdafiəsinin tədqiqinə,**

⁶⁴Сборник законодательных актов зарубежных государств по вопросам режима прибрежных вод. Часть II. М., 1980, С. 128-129.

⁶⁵ Вах: Ковалев А.А. Африка и Мировой океан. Международно-правовой аспект. Владивосток, 1998, С. 172.

istehsalına və idarə olunmasına münasibətdə, eləcə də sudan, axından və küləkdən enerji istehsalına münasibətdə suveren və müstəsna hüquqlara malikdir". Göstərilən qanunvericilik, BMT-nin 1982-ci il Konvensiyasına baxmayaraq iqtisadi zonanın hüquqi təsnifatını xüsusi hüquqi rejimə malik olan açıq dəniz hissəsi kimi yox, sahilyanı dövlətə praktiki olaraq bütün məsələlər üzrə müstəsna hüquqlar verən sui generis zonası kimi hüquqi cəhətdən təsbit edir. Başqa sözlə, iqtisadi zona hüquqa uyğun olmayaraq, faktiki olaraq, milli yurisdiksiya və ya milli zona elan edilir. Bu mənada Nigeriya Federativ Respublikasının 200 millik iqtisadi zona müəyyən edən qüvvədə olan 1978-ci il 8 oktyabr Dekreti xüsusilə diqqətəlayiqdir. Bu Dekretin 2 (1)-ci bölməsinə uyğun olaraq, Nigeriya həm təbii resurslara, həm də zonanın özünə, yəni onun su sahəsinə münasibətdə suveren və müstəsna hüquqları həyata keçirir, bu isə BMT-nin 1982-ci il Konvensiyasının 56-cı maddəsinin 1-ci bölməsi ilə aşkar ziddiyyət təşkil edir. Bununla bağlı qeyd etmək lazımdır ki, BMT-nin 1982-ci il Konvensiyasının 56-cı maddəsində söhbət, məlum olduğu kimi, sahilyanı dövlətin iqtisadi zonada sadəcə yurisdiksiyasından deyil, bu dövlət tərəfindən məhdud həcmdə və xüsusi məqsədlər üçün həyata keçirilən hüquq və imtiyazları nəzərdə tutan funksional yurisdiksiyadan gedir. Konvensiyanın bu maddəsinə uyğun olaraq, sahilyanı dövlətin hüquqlarının həcmi kifayət qədər böyükdür.

Amma sahilyanı dövlətin iqtisadi zonada ciddi şəkildə təyin edilən sahələrdə və həcmdəki hüquqlarının məcmusu bu dövlət tərəfindən bu zonada olan təbii resurslar üzərində suverenliyin həyata keçirilməsi demək deyil. Bu halda təkcə onu qeyd etmək vacib deyil ki, bu hüquqlar milli yurisdiksiya sferasında daha kiçik həcmdə həyata keçirilir, nəinki suverenliyin təsir sferasında (məsələn, ərazi dənizində), habelə onu qeyd etmək lazımdır ki, onlar həm təbiət, həm də xaraktercə suverenliyə əsaslanan hüquqlardan fərqlənirlər.

Bundan başqa, Dekretin 3 (2) bəndinə görə, Nigeriya iqtisadi zonada təbii resursların kəşfiyyatı, istehsalı, mühafizəsi və idarə edilməsi məqsədilə **"təsis edilmiş rayonlar"** elan edə bilər. Bu halda xarici gəminin belə rayonlara girişi Nigeriyanın hakimiyyətinin icazəsi olmadan qadağandır. Bu Dekretin pozulduğu halda xarici baliqçılıq gəmisinin kapitanı və ya sahibi həbs edilə bilər. Dekretin **"təsbit edilmiş rayonlar"** haqqında göstərilən müddəası BMT-nin 1982-ci il Konvensiyasından kənara çıxmıdı, hərçənd bu konvensiya **"xüsusi rayonlar"** yaradılması imkanını (1 mad. 211, 6-cı bölmə) nəzərdə tutur. Amma sonuncuların bərqərar edilməsi bir neçə şərtlə əlaqələndirilir ki, bunlardan ən mühümü bu tədbirin səlahiyyətli beynəlxalq təşkilat tərəfindən bəyənilməsidir. Dekretin pozulmasına görə həbs şəklində

cəzanın tətbiq edilməsi imkanı isə BMT-nin 1982-ci il Konvensiyası ilə ziddiyyət təşkil edir. Bu Konvensiya, ümumiyyətlə, belə cəzaları nəzərdə tutmur. Sahilyanı dövlətin özünün ərazi sularına bitişik açıq dəniz rayonlarında xüsusi və beynəlxalq hüququn təsir sferasına müdaxilə edən yurisdiksiyasının bərqərar edilməsinə yönəlmiş birtərəfli hərəkətlər, nəinki beynəlxalq dəniz hüququnun əsas inkişaf tendensiyalarına, həm də onun əsas institutlarına və normalarına uyğun olmalıdır. Beynəlxalq hüququn dövlətdaxili hüquqla müqayisədə üstünlüyü prinsipinə uyğun olaraq, əgər qanunlar universal kodlaşdırıcı müqavilədən (BMT-nin 1982-ci il Konvensiyası kimi) əvvəl gəlirsə, onlar, bizim fikrimizcə, həmin dövlət bu müqaviləyə qoşulandan sonra onun müddəaları ilə uyğunlaşdırılmalıdır. Bununla bağlı böyük praktiki əhəmiyyəti olan problem meydana çıxır: hansı hallarda qanunun müddəaları tamamilə müqavilənin normalarına uyğun olmalı, hansı hallarda isə konkret yerli şəraitdən, coğrafi vəziyyətin xüsusiyyətlərindən, iqtisadi zonada canlı dəniz resurslarının ehtiyat həcmindən, tarixən formalaşan əlaqələrdən və onların istifadə edilməsində məxsusi imkanlardan və s. çıxış edərək onları tamamlamalı və inkişaf etdirməlidir.

Nümunə kimi göstərilən bəzi dövlətlərin qanunvericilik aktları nümayiş etdirir ki, sahilyanı dövlətlər ilk növbədə özlərinin iqtisadi zonalarında balıqçılığın təmin edilməsinin qeydinə qalırlar. Böyük ölçülü sahillərə malik olmayan az sayda dövlət xarici balıqçılıq təsərrüfatlarına canlı dəniz resurslarından istifadə etməyi birbaşa qadağan edir. Qanunvericilik aktlarının mühüm hissəsinin daha da konkretləşməyə ehtiyacı var, onlar deklarativ xarakter daşıyırlar.

Yuxarıda qeyd edildiyi kimi, dəniz balıqçılığının inkişafı üçün təcrübədə təsadüf olunan və tez-tez sırf siyasi xarakter daşıyan və sahilyanı rayonların balıq ehtiyatlarından natamam istifadəyə gətirib çıxaran məhdudiyətlər böyük təhlükə kəsb edirlər. BMT-nin 1982-ci il Konvensiyasının qəbul edilməsi ənənəvi ov rayonlarında öz ov həcmi sahilyanı dövlətlərlə ikitərəfli sazişlər bağlanmaqla qorunmağa çalışan dövlətlərə öz sərəncamlarına konvensiyanın maddələrinin düzgün şərhinə əsaslanan yeni hüquqi vasitələr almaq imkanı verdi.

Sahilyanı dövlətlərin 200 millik iqtisadi zona haqqında qanunvericiliklərinin inkişafında bir sıra oxşar əlamətlər tapmaq mümkündür. Bir qayda olaraq, iqtisadi zonaya və onun resurslarına münasibətdə yurisdiksiyanın xarakteri haqqında ümumi müddəaları özündə ehtiva edən əsas qanun bir sıra qanunqüvvəli normativ aktlarla tamamlanır, o cümlədən, xarici ovun tənzimlənməsi qaydaları da. Əgər qanunda adətən balıq ehtiyatlarının istifadə olunmayan artıq hissəsindən istifadə etmə

hüququ haqqında şərtlər, rəsmi orqanların səlahiyyətləri və zonanın rejiminin pozulmasına görə məsuliyyət öz əksini tapırsa, balıqçılıq qaydaları rayonlar, ov müddətləri, ov vasitələri haqqında tətbiq edilən bütün məhdudiyyətləri özündə birləşdirir. Əksər dövlətlərin milli qanunvericiliyi ilə balıq resurslarının tənzimlənməsi və mühafizəsi üzrə bütöv tədbirlər sistemi müəyyən edilir və burada subyektlərin Dünya okeanının resursları ilə münasibətlərində imkan verilən davranışların hüdudlarını reqlamentləşdirən hüquqi tədbirlər əsas yer tutur. Belə reqlamentləşdirmə üsullarından biri balıq ehtiyatlarından istifadə edilməsində normativ aktlarda təsbit olunan həm məhdudiyyətlər və qadağalar haqqında ümumi müddəaları, həm də konkret tədbirləri özündə əks etdirən məhdudiyyətlərin və qadağaların bərqərar edilməsidir.

Üstəlik, məhdudiyyətlər və qadağalar haqqında ümumi müddəalar aşağıdakılardan ibarət olur:

- onlar qanunvericilik qaydasında təsbit olunmalıdırlar;
- balıq resurslarından rəşional istifadə və onların qorunması məqsədini daşıyırlar;
- onların köməyi ilə balıqçılıq sənayesinin hüquqi tənzimlənməsi həyata keçirilir;
- qadağalar və məhdudiyyətlər müxtəlifdir. Onların forması, məzmunu və tətbiq şərtləri normativ aktlarla müəyyən edilir;
- onların gözlənilməsi məcburidir.

Balıq resurslarından istifadənin məhdudlaşdırılması və qadağan edilməsi üzrə konkret tədbirlərin siyahısı müxtəlif dövlətlərin qanunvericiliyində fərqlənsə də, ümumi halda aşağıdakılardan ibarətdir:

- balıq ovu rayonlarının məhdudlaşdırılması;
- balıq ovu müddələrinin məhdudlaşdırılması;
- müəyyən balıq növlərinin tutulmasına qarşı məhdudiyyətlər qoyulması və ya onların qadağan edilməsi;
- ov vasitələrinin və üsullarının tətbiqindəki məhdudiyyətlər;
- balıq resurslarına münasibətdə istehsal gününün məhdudlaşdırılması;
- ovun məhdudlaşdırılması;
- başqa məhdudiyyət növləri (ov silahının dəliyinə ölçüsünün məhdudlaşdırılması, balıq ovuna hüququ olan şəxslərin, təşkilatların dairəsinin məhdudlaşdırılması).

Bütün bu məhdudiyyətlər SSRİ-nin qanunvericiliyində və müvafiq olaraq balıqçılıq məsələlərinə görə davamçı dövlət olan Rusiya Federasiyasının qanunvericiliyində nəzərdə tutulub. Belələri, SSR İttifaqının "Heyvanlar aləminin mühafizəsi və ondan istifadə edilməsi

haqqında" Qanununun 21-ci maddəsi göstərir ki, heyvanlar aləminin (o cümlədən balıq resurslarının) mühafizəsi heyvanlar aləmində istifadəyə qoyulan məhdudiyətlər və qadağalar vasitəsilə təmin edilir. Konkret qadağalar və məhdudiyətlər SSRİ-nin iqtisadi zonasının mühafizəsi haqqında 30.01.1985 tarixli Əsasnamədə, SSRİ-nin iqtisadi zonasının canlı resurslarından istifadə edilməsi haqqında əsasnamədə, eləcə də SSRİ-nin iqtisadi zonasından kənarında SSRİ çaylarında yaranan anadrom balıq növləri ehtiyatlarının istifadə edilməsi və mühafizəsi haqqında 17.02.1986 tarixli Əsasnamədə müəyyən edilmişdir.

ABŞ-da balıqçılığın idarə edilməsi üzrə tədbirləri balıq resurslarının mühafizəsi və balıqçılığın idarə edilməsi haqqında 1976-cı il Qanununa görə üç qrupda cəmləndirmək olar: kvotalar, icazələr (lisensiyalar) və balıq resurslarının ovlanma həcminin və ya istehsal gücünün məhdudlaşdırılması⁶⁶. Xarici balıqçılığın idarə etmək üçün ölkələr üzrə paylanan ümumi ov kvotalarından (normalarından) istifadə edilir. Normalar ABŞ-ın özündə balıqçılığın tənzimlənməsi üçün istifadə edilir. İstehsal güclərinin məhdudlaşdırılmasından və icarələrdən ancaq bəzi spesifik ov növləri üçün istifadə edilir və onların bir neçə növü ola bilər:

- müəyyən balıq növü və ya ov aləti üçün müəyyən müddətə rayonun bağlanması;
- müəyyən rayonlar üçün mövsümlərin (müəyyən balıq növlərinə və ya ov alətlərinə münasibətdə tətbiq edilməsi);
- ov alətlərinin məhdudlaşdırılması;
- balıqların ölçülərinə və cinslərinə görə məhdudiyətlər;
- tutulması qadağan olan balıq növlərinin qorunması.

ABŞ-ın balıq ehtiyatlarının qorunduğu zonada ovla məşğul olan xarici gəmilərin fəaliyyəti spesifik tələblər altına düşür: xarici dövlət ABŞ-la (həmin dövlətə zonada balıq tutmağa icazə verilməkdən əvvəl) balıqçılıq haqqında beynəlxalq satış imzalamalıdır. Belə tələblər Avstraliyanın, Yeni Zelandiyanın və bir sıra başqa dövlətlərin qanunvericiliklərində də var.

ABŞ-da balıq ovunun həcminin məhdudlaşdırılması üçün ən çox yayılmış tədbir-bağlamadır. Bu tədbir balıqçılıq rayonunun hər hansı hissəsində ovun müəyyən müddətə qadağan edilməsini nəzərdə tutur. Bağlamalar illik və ya qısamüddətli ola bilər, müəyyən balıq növünün qorunması ilə və ya müəyyən tip dəniz ipləri ilə (məsələn, tilov ilə balıq tutma və ya dərin sualtı tilovla balıq tutmaq) məhdudlaşdırıla bilər ki, bu da min kvadrat millik sahələri əhatə edə bilər.

Beləliklə, ABŞ qanunvericiliyi bütün yuxarıda qeyd olunan və

⁶⁶ Bax: 94 th Congress, 2-nd Session, Senate, Report № 94-711, Washington, 1976.

Rusiya Federasiyasının qanunvericiliyində istifadə edilən məhdudlaşdırıcı və qadağanedici xarakterli tədbirləri nəzərdə tutur.

Yaponiyada balıq ovu qaydalarının bir hissəsi sahilyanı ova (ov üçün hüquq verilməsi), digər hissəsi isə okeanik ova (icazənin verilməsi) tətbiq edilən müddəalar sistemini təşkil edir. Sonuncu halda bütün balıqçılıq fəaliyyəti verilən icazənin şərtləri ilə nəzərdə tutulan xüsusi istehsaldan başqa ümumi qadağa altında olur. Beləliklə, icarə, bir tərəfdən, ümumi qadağalardan müstəsna hesab edilir, digər tərəfdən isə özü özünəməxsus məhdudiyyət və ya qadağa sayılır. Belə icazələrdə aşağıdakılar bərqərar edilə bilər:

- qadağan olunmuş rayonlar (məüyyən rayonlarda sahilyanı balıq ovu əməliyyatları ilə əlaqələndirmək üçün tələblərdən (tral ilə balıq tutma və s.) istifadə edilməsi ilə ov qadağan edilir);

- bağlı rayonlar (resursların qorunması və balıqçılar arasında balıqçılıq əməliyyatlarının koordinasiya edilməsi üçün ilin müəyyən vaxtlarında açıq dənizdə tral ilə balıq tutma, kiçik miqyaslı tral tədqiqatlarının ayrılması, böyük torlardan istifadə edilməsi qadağan edilir);

- gəmilərə və ya avadanlığa münasibətdə məhdudiyyətlər və qadağalar (gəmilərin tonnajının və ya kiçik miqyaslı tral zamanı maşınların gücünün məhdudlaşdırılmasını nəzərdə tutur; - Şərqi-Çin dənizində və Sarı dənizdə tral ilə balıq tutma zamanı istifadə olunan torlara münasibətdə qaydaların və sayının məhdudlaşdırılması).

ABŞ qaydalarından fərqli olaraq, Yaponiya qaydaları balıq ovunun hər növü üzrə qadağaları və məhdudiyyətləri, məsələn, hər tonnaj tipi üçün maksimal gəmi sayının, qadağan edilmiş balıq ovu rayonlarının, dəniz - iplərinin, mövsümlərin, balıq ovunun miqdarının müəyyən edilməsini nəzərdə tutur. Belə ki, məsələn, böyük və orta tonnajlı gəmilər vasitəsilə balina ovunun məhdudlaşdırılması və qadağan edilməsi üçün tədbirlər işlənib hazırlanmışdır. Bu tədbirləri üç qrupa bölmək olur. Balina ovunun qadağan edildiyi tunes, skumbriya, stavrida, eləcə də başqa ov növlərinin qadağan edildiyi rayonlar; qadağan edilmiş alətlərin müəyyən edilməsi (ov alətinin növünün və onların istifadə edilməsinin qadağan olunduğu rayonlar göstərilməklə); balıq resurslarının ov üçün qadağan olan növlərinin müəyyən edilməsi (obyekt rayon, gəminin növü). Habelə, Yaponiyada da belə tədbirlər işlənib hazırlanmışdır.

Yaponiyanın iqtisadi zonasında xarici ov, Yaponiyanın balıq ovu zonasında resursların mühafizəsi üzrə müvəqqəti tədbirlər haqqında 1977-ci il 31 №-li Qanunun bir sıra maddələri ilə tənzimlənir⁶⁷. Qanunla

⁶⁷ Вах. Сборник законодательных актов зарубежных государств по вопросам режима

Yaponiyanın balıq ovu zonasında xarici gəmilər vasitəsilə ov aparılmasının müəyyən prosedurları təyin edilib. Qanununun 5-cı maddəsi xarici ovun qadağan edildiyi rayonları müəyyən edir. Qanununun 6-cı maddəsinə uyğun olaraq, əcnəbi şəxslər dəniz faunası və florası obyektlərinin ovuna ancaq əkinçilik, meşəçilik və balıq ovu nazirinin razılığı ilə buraxıla bilər. Əkinçilik, meşəçilik və balıqçılıq naziri xüsusi sərəncamla balıq ovunun ölçünün və kvotaları müəyyən edir (mad. 7).

İndoneziyanın qanunvericiliyinə uyğun olaraq (İndoneziyanın müstəsna iqtisadi zonası haqqında 30 sentyabr 1983-cü il Qanunu) İndoneziyanın müstəsna iqtisadi zonasının müəyyən rayonunda canlı resursların kəşfiyyatının və ya istehsalının əcnəbi fiziki və ya hüquqi şəxslər, yaxud dövlət tərəfindən həyata keçirilməsinə ancaq o halda icazə verilir ki, ov növlərinin istehsal həcmi onun İndoneziya tərəfindən istifadə edilməsi imkanından çox olsun⁶⁸. Belə fəaliyyəti həyata keçirmək üçün icraçının Respublika hökumətindən icazəsi olmalı, ya da bu fəaliyyət İndoneziya ilə bağlanmış beynəlxalq saziş əsasında həyata keçirilsin. Belə fəaliyyətin zəruri şərti İndoneziya zonasının resurslarının mühafizəsi Qaydalarına əməl edilməsidir.

Meksika qanunvericiliyində balıq ovunun optimal tənzimlənməsi məqsədilə tətbiq edilən məhdudiyətlər və qadağalar haqqında bir sıra ümumi müddəalar var. Belə ki, Konstitusiyanın müstəsna iqtisadi zonaya aid olan 27-ci maddəsinə konkretləşdirən Qanununun 6-cı maddəsində qeyd edilir ki, federal icra hakimiyyəti canlı resursları müşahidə və mühafizə etmək məqsədilə müvafiq tədbirlər tətbiq edir ki, onların izafi istismarının qarşısını almaq mümkün olsun. Elə bu məqsədlə də müstəsna iqtisadi zonadakı canlı resursların mümkün ov həcmi müəyyən edilir⁶⁹. Balıqçılığın inkişafı haqqında 1972-ci il 10 may Federal qanununun 13-cü maddəsinə görə məhz federal hökumətin səlahiyyətlərinə sənaye və ticarət Nazirliyi vasitəsilə ehtiyatların istismarı zonalarını, - bağlı məhdudiyətləri (balıqçılığın aparılma müddətinə, ov növlərinə və başqa parametrlərə görə), ovun aparılmasına qadağaların şamil edildiyi zonalara və vaxta, eləcə də ov obyektlərinin çəkisinin və minimal ölçünün, onların istehsal həcminin müəyyən edilməsi daxildir⁷⁰.

İqtisadi zonalarda balıq ovunun tənzimlənməsi sahilyanı dövlətin milli qanunvericiliyindəki məhdudiyətlər və qadağalar üzrə sadalanan

прибрежных вод. Часть II. М., 1980, С. 311.

⁶⁸ Вах. Сборник законодательных актов зарубежных государств по вопросам режима прибрежных вод. Часть II. М., 1980, С. 75.

⁶⁹ Вах. Сборник законодательных актов зарубежных государств по вопросам режима прибрежных вод. Часть II. М., 1980, С. 28.

⁷⁰ Yənə orada, S. 30.

tədbirlər, bir qayda olaraq, balıq ovuna aid ikitərəfli sazişlərdə öz əksini tapır. Belə ki, məsələn, Rusiya və Yaponiya sahillərində balıq ovunun tənzimlənməsi ilə bağlı məhdudlaşdırıcı tədbirlər hər iki ölkənin sahilləri yaxınlığında balıqçılıq haqqında 1984-cü il 7 dekabrda imzalanmış Rusiya-Yaponiya sazişlərində və balıq təsərrüfatı sahəsində əməkdaşlıq haqqında 1985-ci il 17 mayda bağlanan satışda detallandırılmışdır. Detallaşdırma aşağıdakı parametrlər üzrə aparılmışdır.

- 1) ovuna icazə verilmiş balıq resursları növləri;
- 2) resursların növləri üzrə ov həcmnin (gəmi kateqoriyalarına və ov rayonlarına (balıq) görə tonla və ədədlə müəyyən edilir) müəyyən edilməsi;
- 3) Ov üçün xaricilərin istifadəsinə verilmiş Rusiyanın və Yaponiyanın sahillərinə bitişik olan ov rayonları;
- 4) ov mərhələləri;
- 5) müəyyən ov alətlərinin və üsullarının tətbiqi.

1985-ci il Sazişinə Rusiya tərəfindən bu ölkənin uzaq-şərq çaylarında yaranan anadrom balıq növlərinə aid Qaydalar əlavə edilmişdir. Bu Qaydalarda anadrom balıq növlərinin Rusiya və xarici gəmilər tərəfindən ov qaydaları, məhdudlaşdırıcı və qadağanedicilik xarakterli idarəetmə tədbirləri müəyyən edilmişdir.

200 illik iqtisadi zonaların mövcud olduğu şəraitdə aydındır ki, bioloji və sosial amilləri eyni vaxt kəsiyində nəzərə almadan, başqa maraqlı dövlətlərlə canlı dəniz resurslarının tədqiqi, rəşional istifadəsi və mühafizəsi sahəsində əməkdaşlıq etmədən balıq ovunu səmərəli şəkildə idarə etmək mümkün deyil.

Bununla bağlı, dəniz balıqçılığı sahəsində beynəlxalq münasibətlərin birdəfəlik stabilləşməsinə, bizim fikrimizcə, bir sıra inkişaf etməkdə olan dövlətlərin mövqeyi mane olur. Bu dövlətlərin mövqeyi bəzən nəinki beynəlxalq balıqçılıq hüququnun əsas inkişaf tendensiyalarına, onun universal və regional normalarına, eləcə də bu dövlətlərin özlərinin iqtisadi zonalarında xaricilər tərəfindən ovu tənzimləyən qanunvericiliklərinə uyğun olmalıdır. Bu, xüsusi halda, bu ölkələrlə bağlanan ikitərəfli müqavilələrdə və qanunlarda iqtisadi zonanın balıq ehtiyatlarından optimal istifadə edilməsi prinsipini ovun əhəmiyyətliyinin nəzərə alınması prinsipinin və s. inkar edilməsində təzahür edir. Dəniz balıqçılığı sahəsində belə dövlətlərlə ikitərəfli müqavilə münasibətləri stabil olmur və bir qayda olaraq, tərəfdaş dövlətlər arasında mövcud olan siyasi və iqtisadi münasibətlərlə bütövlükdə müəyyən edilir.

Əhəmiyyətlik prinsipinin gözlənilməsi, bizim fikrimizcə, balıq ehtiyatlarından istifadə etməyə xarici balıqçılara hüquq verilməsi haqqında

hamı tərəfindən qəbul edilən müddəaların qanunvericiliyə formal daxil edilməsi ilə həmin dövlətin real praktikasını arasındakı uyğunsuzluğu aydınlaşdırmaq üçün müəyyən meyardır.

Sahilyanı dövlətlərin mümkün ümumi ovun istifadə edilməyən artıq hissəsindən xarici dövlətlərə istifadə etmək üçün icazə vermək kimi öhdəliyi (maraqlı dövlətlərlə danışıqlar aparmaq üçün əsas rol oynayan öhdəlik) hələ ki, milli qanunvericilikdə öz əksini tapmamışdır. Bu mərhələdə balıqçılığın inkişaf perspektivləri o dövlətlərin iqtisadi zonalarında saxlanılır ki, onlara münasibətdə qarşılıqlı fayda prinsipi qüvvədə olur və bununla bağlı əməkdaşlığın ənənəvi formaları yeni formalarla əvəz edilir (qarışıq kompaniyaların yaradılması, onun birgə aparılması, ovla əlaqəli mübadilə əməliyyatları və s.).

Sahilyanı dövlətlər adətən ən azı dolayı yolla onların beynəlxalq hüquq üzrə öhdəliklərini əks etdirən ifadələri tətbiq edərkən maksimum ehtiyatlılıq nümayiş etdirirlər. Sözsüz ki, mülki qanunvericilikdə sahilyanı dövlət tərəfindən tanınmırlar. Amma hətta bunu nəzərə almaqla qeyd etmək zəruridir ki, sahilyanı dövlətin xarici dövlətlərə icazə verilən ümumi ovun istifadə edilməyən artıq hissəsinə giriş verməsi haqdakı və maraqlı dövlətlərdə danışıqlar aparmaq üçün əsas rol oynayan hüquqi öhdəliyi hələ ki, bir çox dövlətlərin milli qanunvericiliyində öz əksini lazımınca tapmamışdır.

Dəniz hüququ bu məsələdə hal-hazırda dövlətlərin iqtisadi inkişaf prinsiplərini dənizin canlı aləminin mövcudluq qanunauyğunluqları ilə inteqrasiya edir. Bununla bağlı biz hesab edirik ki, (dünya balıqçılığının gələcəyi) onların nə dərəcədə dəqiq müəyyən edilməsindən, biri-birilə uyğunlaşdırılmasındakı və müvafiq beynəlxalq-hüquqi və dövlətdaxili normaların mürəkkəb tətbiq edilməsindən asılı olacaq. Aydındır ki, burada sahilyanı dövlətlərin üzərinə xüsusi məsuliyyət düşür, çünki onların qanunvericiliyində BMT-nin 1982-ci il Konvensiyasının ümumi müddəa və prinsipləri konkretlik və inkişafı təcəssüm edir. Təəssüf ki, əksər hallarda sahilyanı dövlət tərəfindən xarici balıqçılığın tənzimlənməsinə və onun aparılmasına nəzarət etmək üçün tətbiq edilən bütün normalar və qaydalar sistemi ilk növbədə balıqçılıq təsərrüfatına tərəf yönələn ziyanın qarşısının alınmasına, rüsumların yığılmasına, qanun pozucularının aşkar edilməsinə və məsuliyyətə cəlb edilməsinə yönəlib. Çox nadir hallarda bu normalar və səlahiyyətli orqanların onların tətbiqi üzrə fəaliyyəti iqtisadi zonada balıqçılığın idarə edilməsinin əsas məqsədinə - balıq ehtiyatlarından optimal istifadəyə uyğun gəlir. Bunun nəticəsində bəzi hallarda resurslar korlanır, başqa hallarda isə sona qədər istifadə edilmir. Bu hadisələrin hər ikisi eyni sahilyanı dövlətin zonasında həyata keçir, nəinki xarici, hətta yerli

balıqçılara ciddi ziyan vurur.

Yuxarıda deyilənlərlə bağlı BMT-nin 1982-ci il Konvensiyasının effektivliyi haqqında, xüsusi halda, dəniz balıqçılığını tənzimləyən müddəaların effektivliyi haqqında, eləcə də dövlətlərin konvensiyada iştirakının nə dərəcədə real və universal olması haqqında məsələ meydana çıxır. Bu sual onun nəticəsində yaranır ki, birincisi, heç də bütün dövlətlər Konvensiyanı imzalamamışlar və / və ya ratifikasiya etməmişlər, ikincisi, bəzi dövlətlər BMT-nin dəniz hüququ üzrə III konfransı çərçivəsində özləri üçün sərfəli olmayan müddəaları tanımaq istəmirlər.

Bununla bağlı üçüncü, yəni 1982-ci il Komissiyasını imzalanmayan və ratifikasiya etməyən dövlətlərin Konvensiyasının bəzi maddələrindən irəli gələn hüquqlardan və üstünlüklərdən istifadə etməsi, eləcə də konvensiyanın digər müddələrindən irəli gələn öhdəliklərin yerinə yetirilməsinin hüququayğunluğu haqqında məsələ meydana çıxır. Buradan aydındır ki, hər şeydən əvvəl beynəlxalq müqavilənin üçüncü dövlətlərə münasibətdə məcburiliyini bu dövlətlərin beynəlxalq müqavilələrə, xüsusən də bütün beynəlxalq birliyin maraqlarına toxunan universal xarakterli müqavilələrə hörmət etmək öhdəliyindən fərqləndirmək lazımdır. Başqa cür desək, formal və ya real olaraq çoxtərəfli müqavilələrdə iştirak etməyən dövlətlər öz hərəkətləri ilə belə tipli beynəlxalq müqavilələrin məqsəd və istiqamətini pozmamalıdırlar. Bu məsələnin həlli, bizim fikrimizcə, beynəlxalq müqavilələr hüququ haqqında Vyana konvensiyasının 34-36-cı maddələrinin müvafiq qaydada şərh edilməsindən və inkişafından, üçüncü dövlətlərin çox tərəfli müqaviləyə münasibətdə göstərilən hüququayğun davranışın normativ qaydada təsbit edilməsindən ibarətdir, ələlxüsus da yada salsaq ki, başqa dövlətlərə hörmət edilməsi beynəlxalq hüququn əsas prinsiplərindən nəticə kimi alınır.

ƏLAVƏ FAKTOLOJİ İNFORMASIYA

1. SSRİ ilə ABŞ arasında dəniz sahələrinin bölünməsi haqqında 1 iyun 1990-cı il Sazişinin müddəaları praktikada beynəlxalq hüququn və Rusiyanın milli hüquq normalarının pozulması ilə tətbiq edilir. Amerika tərəfinin fikrincə, Bering dənizindəki iqtisadi zonaların bölünmə xətlərini pozan Rusiya balıqçılıq gəmiləri ABŞ Sahil mühafizə gəmiləri tərəfindən, o cümlədən də açıq dənizdə saxlanılır və onlara baxış keçirilir. Belə ki, 1997-ci il avqustun 15-dən 16-na keçən gecə Rusiyanın "Çernyayevo" trauleri açıq dənizdə iqtisadi zonaların delimitasiya xəttindən çox uzaqda saxlanılmışdı. 20 nəfər silahlı əsgər gəminin göyertəsinə qalxmış, kapitanın kayutunna hücum etmiş və ondan kursu 180 dərəcə dəyişməyi tələb

etmişdilər. Amerikalılar traulerin kapitanını bunda ittiham etmişdilər ki, guya o, əvvəllər onların müstəsna iqtisadi zonalarının hüdudlarına daxil olmuş və orada icazəsiz ovla məşğul olmuşdur. ABŞ hakimiyyətinin Bering dənizində başqa oxşar davranış halları da qeydə alınmışdır. Sonuncu dəfə Rusiya gəmisi 2002-ci il 5 sentyabrda saxlanılmışdı. Ancaq Rusiya Federasiyasının Federasiya Şurasının iş qarışmasından sonra balıqçı gəmisi azad edildi.

2. 1997-ci ilin noyabrında dəniz hüququ üzrə beynəlxalq tribunala Sent-Vinsent və Qrenadina Respublikası Qvineya Respublikası əleyhinə iddia ilə müraciət etmişdi. Səbəb Qvineya hakimiyyəti tərəfindən "Sayqa" gəmisinin həbs edilməsi idi və iddiaçı onun dərhal azad edilməsini tələb edirdi. İddianı irəli sürən dövlətin arqumentləri əsasən ondan ibarət idi ki, Qvineya BMT-nin dəniz hüququ üzrə 1982-ci il Konvensiyasının 73-cü maddəsini müddəalarını pozmuşdur. Bu müddəalara görə sahilə yaxın dəniz iqtisadi zonanın təbii resurslarına münasibətdə öz suveren hüquqlarını həyata keçirərkən zonanın sularında peyda olan gəmini həbs edə və ya ona qarşı özünün zəruri saydığı digər tədbirləri tətbiq edə bilər. Bununla belə, həmin dövlət həbs və ya saxlanılma kimi qəbul edilmiş tədbirlər haqqında bayraq dövlətini dərhal xəbərdar etməli, ikincisi isə həbs edilmiş gəmini və onun ekipajını kifayət qədər girov təqdim edildəndən və ya başqa təminat verildəndən sonra ləngimədən azad etməlidir.

Sent-Vinsent və Qrenadina Respublikası hesab edirdi ki, birincisi, tankeri həbs edəndən sonra Qvineya gəminin həbsi haqqında bayraq dövlətinə xəbər verməmişdir; ikincisi, gəminin və onun ekipajının bir hissəsini saxlamaqda davam etmişdir; üçüncüsü, tankerin həbsi Qvineyanın müstəsna iqtisadi zonasının sularında deyil, Syerra-Leonda həyata keçirilmişdir.

Bu pozuntular, iddiaçı dövlətin fikrincə, ona BMT-nin 1982-ci il konvensiyasının 292-ci maddəsində nəzərdə tutulan prosedura müraciət etməyə imkan verir. Bu prosedura görə, əgər bir dövlət başqa dövlətin bayrağı altında ikən gəmini saxlayırsa və kifayətedici girovun təqdim edilməsindən dərhal sonra gəminin azad edilməsi haqqında Konvensiyanın müddəalarını yerinə yetirməyirsə, gəminin saxlanılmasından 10 gün keçəndən sonra onun azad edilməsi haqqında məsələ dəniz hüququ üzrə Beynəlxalq Tribunalaya verilə bilər.

Qvineyanın fikrincə, tankerin həbsi beynəlxalq hüququn normalarına uyğun olmuşdur və konvensiyanın 73-cü maddəsinin əsasında onun azad edilməsini tələb etmək olmaz, belə ki, başqa gəmilərin yanacaq təminatı edilməsi üzrə əməliyyatlar Qvineyanın sahilə yaxın sularında həyata keçirilib (Alkatraj adasından 24 dəniz milindən yuxarı məsafədə). Qvineya tankerin

hərəkətini (onun müstəsna iqtisadi zonasında balıqçılıq haqqındakı qanunvericiliyin pozulması kimi deyil), özünün gömrük qanunvericiliyinin pozulması kimi qiymətləndirirdi. Həbsin Syera-Leonun iqtisadi zonasının sularında həyata keçirilməsi üzündən onun qeyri-qanuni olması haqqındakı iddianı Qvineya onunla rədd edirdi ki, həbs Konvensiyanın 111-ci maddəsinin əsasında "qaynar izlər üzrə təqib" nəticəsində baş tutub. Deməli, bu insidentə, Qvineyanın rəyinə görə, 292-ci maddənin proseduru tətbiq edilir. Beləliklə, tribunal Sent-Vinsent və Qrenedina Respublikasının iddiasını rədd etməlidir. Əlavə arqumentlərdə Sent-Vinsent və Qrenadina respublikası göstərdi ki, Konvensiyanın 292-ci maddələrinin proseduru gəmilərin qanuni saxlanılmasının 1982-ci il Konvensiyasında nəzərdə tutulan bütün hallarına aiddirsə, onda o, Konvensiyada nəzərdə tutulmayan digər bütün hallara da aid olmalıdır.

Tribunal ilk növbədə bu suala cavab tapmağa cəhd etdi: tankerin başqa dövlətin müstəsna iqtisadi zonasının sularında balıqçı gəmilərinin yanacaqla təmin etmək əməliyyatını həmin başqa dövlətin özünün "təbii resursların kəşfiyyatına, istismarına, mühafizəsinə münasibətdə və onların müstəsna iqtisadi zonada idarə edilməsinə münasibətdə" suveren hüquqlarını həyata keçirmək çərçivəsində reqlamentləşdirmək hüququ olan fəaliyyət növü kimi nəzərdən keçirmək olarmı? Tribunal göstərdi ki, əgər bu suala təsdiqləyici cavab verilsə, onda sahilyanı dövlətin balıqçı gəmilərinin yanacaqla təmin edilməsinə aid qanunvericiliyin pozulması onun balıqçılığı və özünün müstəsna iqtisadi zonasının sularında başqa fəaliyyəti tənzimləyən qanunvericiliyinin də pozulması demək olardı. Bu halda gəminin həbsi və müvafiq girov təqdim ediləndən sonra onun azad edilməsi haqqında tələb Konvensiyanın 73-cü maddəsinin təsiri altına düşür. Gəminin dərhal azad edilməsi haqqında tələb yerinə yetirilməyəndə isə BMT-nin dəniz hüququ üzrə Konvensiyanın 292-ci maddəsinin proseduru qüvvəyə minir.

Tribunal belə bir arqumenti də əsaslandırdı ki, yanacaqla təmin etmə əməliyyatları dövlətin özünün müstəsna iqtisadi zonasının sularında suveren hüquqlarını həyata keçirərkən tənzimlədiyi məsələlərin çevrəsinə aiddir, çünki balıqçı gəmilərinin yanacaqla təmin edilməsi, Qvineyanın qanunvericiliyinə görə, müstəsna iqtisadi zonanın sularında balıqçılıqla bağlı olan fəaliyyət kimi nəzərdən keçirilir. Ona görə də Tribunal belə nəticəyə gəldi ki, Konvensiyanın 73-cü maddəsinin müddələrinin pozulması haqqında iddiaçının arqumentləri əsaslandırılmışdır.

Cavabdehin tankerin müstəsna iqtisadi zonanın rejimini tənzimləyən qanunvericiliyin pozulmasını görə yox, Qvineyanın zonasına bitişik sularda kontrabanda ilə məşğul olması səbəbindən həbs edilməsi, eləcə də gəminin

"isti izlərlə təqib" qaydasında saxlanması haqqındakı etirazlarını Tribunal rədd etdi və göstərdi ki birincisi, "Sayqanın" göyərtə jurnalında açıq şəkildə qeyd edilmişdir ki, yanacaqla təmin etmə Qvineyaya bitişik zonanın hüdudlarından kənarda baş vermiş, ikincisi, Qvineya özü etiraf edib ki, təqibi ancaq növbəti gün, yanacaqla təmin etmə əməliyyatı başa çatandan sonra başlamışdır.

Cavabdehin gəminin iddiaçı tərəfindən girov təqdim edilmədiyinə görə azad edilməməsi haqqındakı arqumentinə gəldikdə isə, Tribunal göstərmişdir ki, dərhal azad etmə haqqında tələbin, ancaq girov təqdim ediləndən sonra irəli sürülməsi zəruri deyildir. Belə ki, girov rədd oluna bilər, onun təqdim edilməsi qeyri-mümkün ola bilər, və ya o sahilyanı dövlətin qanunvericiliyində nəzərdə tutulmaya bilər.

Ancaq bütün bu hallarda gəmi və ekipaj azad edilməlidir. Qvineya gəminin saxlanması haqqında bayraq-dövlətinə məlumat vermədiyindən, bu məsələni müzakirə etməkdən imtina etdiyindən və 10 gün müddət bitdikdən sonra gəmini və ekipajı azad etmədiyindən, tribunal iddiaçını girov qoymamağa görə təqsirli bilməmişdir.

Şərh edilənlərdən çıxış edərək, Tribunal 1997-ci ilin 4 dekabrında Sent-Vinsent və Qrenadina Respublikasının iddiasını əsaslı hesab etdi və müəyyənləşdirdi ki, Qvineya Konvensiyanın 73-cü maddəsinə uyğun olaraq gəmini ekipajla birlikdə dərhal azad etməlidir⁷¹.

⁷¹ Ətraflı bax: Блищенко И.П., Дориа Ж. Прецеденты в международном публичном и частном праве. М., 1999. S. 190-198.

VI FƏSİL KONTİENTAL ŞELF

1. Kontinental şelf anlayışı

Geoloji nöqteyi-nəzərdən kontinental şelf dedikdə materikin dənizə doğru kəskin uçuruma qədər və ya materik enişinə keçidə qədər sualtı davamı başa düşülür. Beynəlxalq hüquq nöqteyi-nəzərdən isə kontinental şelf dedikdə dənizin təkisi də daxil olmaqla ərazi dənizinin xarici sərhədindən başlayaraq, dövlətin qum (materik və ya ada) ərazisinin bütün təbii davamı boyunca beynəlxalq hüquq tərəfindən müəyyən edilən hüdudlara (hansılar üzərində ki, sahilyanı dövlət onların təbii resurslarının kəşfiyyatı və işlənilməsi məqsədilə suveren hüquqlarını həyata keçirir) qədər uzanan dəniz dibi rayonu başa düşülür.

"Kontinental şelf" anlayışının özü XX əsrin əvvəlində beynəlxalq əlaqələr praktikasında meydana çıxmışdır. Belə ki, 1976-cı ildə Rusiya Şimal Buzlu okeanında bəzi adalara (Qenrietta, Uyedineniye və s.) öz suveren hüquqlarını əsaslandıraraq bəyan etdi ki, bu adalar Sibir kontinental platformasının şimala doğru davamıdır⁷². Sonradan bu anlayış sahilyanı dövlətlər tərəfindən sualtı dəniz sahələrinin təbii resurslarına, onları əldə etmək məqsədilə iddialarının əsası kimi istifadə olunmağa başladı. Bu prosesi kontinental şelflərin tərkibindəki təbii resursların kəşfiyyatının və işlənməsinin həyata keçirilməsi üzrə texniki imkanların meydana çıxması sürətləndirdi. Bu məsələdə yeni söz ABŞ-ya məxsus oldu. 1945-ci il 28 sentyabrda ABŞ prezidenti Q.Trumenin 2667 №-li "Kontinental şelfin dibinin və onun səthinin təbii resurslarına münasibətdə Birləşmiş Ştatların siyasəti" adlı bəyannaməsi dərc edildi. Bu müraciətdə, xüsusi halda, nəzərdə tutulurdu ki, "Birləşmiş Ştatlar hökuməti açıq dənizin suları altında yerləşən və Birləşmiş Ştatların sahillərinə bitişik olan "kontinental şelfin təkisi və səthinin təbii sərvətlərinə ona məxsus olan Birləşmiş Ştatların nəzarəti və yurisdiksiyası altında olmalı olan sərvətlər kimi baxır"⁷³.

Beləliklə, ABŞ birtərəfli qaydada onun sahillərinə bitişik olan kontinental şelfin təbii resurslarını öz mülkiyyəti elan etdi, üstəlik, bəyannamədə bu resurslar ABŞ-ın hakimiyyəti altındadır, amma bu resursların həcmi müəyyən edilməmişdir.

Trumenin ardınca nəinki kontinental şelfin təbii resurslarına şelfin özüne və onu örtən suya dövlətlərin birtərəfli qaydada dalbadal iddiaları

⁷² Вах: Лахтин В.Л. Права на северные полярные пространства. - М., 1928.

⁷³ Вах: Хиггинс и Коломбос. Международное морское право. М. 1953, С. 58

meydana çıxdı. 1946-cı ildə Argentina kontinental şelf və onu örtən sular üzərində suverenliyə iddia edirdi. Həmin il Panama Milli akt qəbul etdi və bu sənəddə onun kontinental şelf hüdüdlərindəki dəniz məhsullarına iddiaları ifadə edilmişdi. Kontinental şelfə və onu örtən sulara münasibətdə oxşar iddialar, eləcə də başqa Latın Amerikasını dövlətlərinin qanunvericiliyində təsbit edilmişdir. (Çili - 1947-ci ildə; Peru - 1947-ci ildə; Kosta-Rika - 1950-ci ildə; Braziliya - 1950-ci ildə; Honduras - 1950-ci ildə; Nikaraqua - 1950-ci ildə; Ekvador - 1951-ci ildə və s.).

Kontinental şelfin belə bölgüsünün nəticəsində dəniz dibinin ayrı-ayrı dövlətlər tərəfindən mənimsənilməsi təhlükəsi, bir çox sahilyanı dövlətlərin kontinental şelfinin təkində böyük neft ehtiyatlarının və başqa təbii resursların kəşf edilməsi, bu resursları getdikcə daha böyük dərinliklərdə istehsal etməyə imkan verən texnoloji imkanların yaradılması bir sıra hüquqi problem yaratdı. Onlardan ən aktualı sahilyanı dövlətin kontinental şelfin təbii resurslarının kəşfiyyatına və işlənilməsinə münasibətdə suveren hüquqlarının məkan baxımından şamil edilməsi problemi oldu.

Bununla bağlı, beynəlxalq hüquq Komissiyasına kontinental şelfə aid olan hüquqi normaların layihələrini hazırlamaq tapşırıldı. Komissiya tərəfindən hazırlanan və əsasını sahilyanı dövlətə "kontinental şelf üzərində onun təbii sərvətlərinin kəşfiyyatı və işlənilməsi məqsədilə suveren hüquqlar"ın verilməsi təşkil edən yekun layihə, BMT-nin dəniz hüququ üzrə Konfransına baxılmaq üçün təqdim edildi.

Konfransda beynəlxalq hüquq Komissiyasının təklifi bir neçə tərəfdən tənqidə məruz qaldı. Bir tərəfdən, texnoloji aspektdən ən çox inkişaf etmiş dövlətlər (AFR, Yaponiya və b.) beynəlxalq hüquqa istinad edərək, sahilyanı dövlətin ərazi dənizinin xarici sərhədlərindən kənarında kontinental şelfə hər hansı hüququnun olmamasını israr edirdilər. Bir sıra Latın Amerikasını dövlətlərinin nümayəndələri, əksinə, sahilyanı dövlətin hüquqlarının genişlənməsinin və onu örtən sulara açıq dənizin azadlığı prinsipinin ləğv edilməsinin lehinə çıxış edirdilər. Aydınır ki, ayrı-ayrı dövlətlərin qeyd olunan kəskin mövqeləri əksər dövlətlərin dəstəyini qazanmadı⁷⁴.

Konfransda uzunmüddətli diskussiyalar və maraqlı dövlətlərin mövqelərinin razılaşdırılması nəticəsində kontinental şelf haqqında - 1958-ci il Cenevrə konvensiyası qəbul edildi. Onun əsasını belə bir müddəə təşkil edirdi ki, "sahilyanı dövlət kontinental şelf üzərində onun təbii sərvətlərinin kəşfiyyatı və istehsalı məqsədilə suveren hüquqları həyata keçirir". Bununla

⁷⁴ Bu haqda ətraflı bax: Молодцов С.В. Международное морское право. - М. 1987. С. 118-121.

da qanunvericilik qaydasında bu hüquqların müstəsna xarakteri sahilyanı dövlətin bitişik kontinental şelfə münasibətdə qanunlar və qaydalar qəbul etmək, eləcə də onlara əməl olunması üçün tədbirlər görmək hüququ təsbit edilmişdir. Bununla belə, konvensiya sahilyanı dövlətlərin belə suveren hüquqlarını müəyyən, konkret şəkildə göstərilən məqsədlərlə məhdudlaşdırır ki, bu da həmin hüquqların daha geniş mənada şərhini istisna edir. Sahilyanı dövlət belə hüquqlara daimi əsasda, hər hansı amillərdən (konvensiyada göstərilənlərdən başqa) asılı olmadan malik olur. Xüsusi halda, 1958-ci il Konvensiyasının 2-ci maddəsində birbaşa göstərilir ki, "əgər sahilyanı dövlət kontinental şelfin kəşfiyyatını" aparmırsa və ya onun təbii resurslarını istismar etmirsə, başqa heç kim bunu edə bilməz və ya onun kontinental şelfinə özünün birbaşa razılığı olmadan iddia edə bilməz". Üstəlik, sahilyanı dövlətin kontinental şelfi hüquqları (effektiv və ya fikri şəkildə) əhatə etməsindən və ya onun bu haqda birbaşa bəyanat verib - verməməsindən asılı olmur. (Konvensiyanın 2-ci maddəsi 3-cü bölməsi) Cenevrə Konvensiyasına (mad. 1) müvafiq olaraq kontinental şelf dedikdə sahilə bitişik, amma ərazi dənizinin zonasından kənarında, 200 metr dərinliyə qədər və ya bundan da artıq, üst suların dərinliyi bu rayonların təbii sərvətlərini hasil etməyə imkan verdiyi yerə qədər, sualtı rayonların dəniz dibinin təki və səthi başa düşülür. Beləliklə, kontinental şelfin müəyyən edilməsinin əsasında üç meyar mövcuddur: şelfi örtən suların dərinliyi (200 m), şelfin təbii sərvətlərinin istismar edilməsi imkanı və sahilə yaxınlıq (bitişmə). Kontinental şelfin tərifində olan bu meyarlar praktiki olaraq sahilyanı dövlətlər tərəfindən dəniz dibinin resurslarının kəşfiyyatına və işlənilməsinə hüquqlarının qeyri-məhdud şəkildə şamil edilməsini istisna edir.

Bununla belə, 1969-cu ildə ABŞ-ın neft və qaz məsələləri üzrə Milli Şurası tərəfindən hazırlanan "Okean dibi təkinin neft resursları" adlı məruzədə qeyd edildiyi kimi, kontinental şelfin məlum tərfi onun xarici hədudları üçün dəqiq meyarlar müəyyən etmir, şelfi örtən 200 metr dərinlikli su meyarı isə "işlənilmə - istehsal imkanı" meyarı ilə ziddiyyətə girir. Əgər konvensiya layihəsinin hazırlanması zamanı kontinental şelf resurslarının 200 millik sərhəddən kənarında istehsalı az ehtimal olunurdusa, texnikanın inkişafı ilə "istehsal imkanı" meyarı şelfi örtən suların dərinliyi meyarı ilə ziddiyyətə girirdi.

1958-ci ilin Cenevrə Konvensiyasında "sahilə yaxınlıq" meyarı o qədər də dəqiq müəyyən edilməyib. Bu meyar beynəlxalq hüquq Komissiyasının bir sıra üzvləri (ABŞ-ın, İngiltərənin, Latın Amerikasının bəzi ölkələrinin) tərəfindən təkcə kontinental şelfin təbii sərvətlərinin istismar imkanı kimi deyil, eləcə də dövlətin sahillərindən ağlabatan

məsafədə olan rayonların da təbii sərvətlərinin istismar imkanı kimi şərh edilirdi. Konfransda digər dövlətlərin təmsilçiləri (xüsusi halda, Dominikan Respublikasının nümayəndəsi) bunu israr edirdilər ki, sahilə yaxınlıq meyarı həlledici meyardır, "belə yaxınlığın qırıldığı sərhədlərdən kənarında resursların istismarı isə konvensiyanın müddəaları ilə ört-basdır edilə bilməzdi"⁷⁵.

Kontinental şelfin konvension tərifinə daxil edilən sahilə yaxınlıq meyarı şelfin geoloji anlayışından geri çəkilmədir, bu isə, bizim fikrimizcə, geoloji mənada kontinental şelfi olmayan və ya şelfləri sahilədən qısa məsafəyə qədər uzanan (məsələn, Fars körfəzi ölkələri, Afrika ölkələri, Nepal, Boliviya və s.) dövlətlərin maraqları nöqtəyi-nəzərindən əsaslıdır.

1958-ci il Cenevrə konvensiyasında təsbit olunan kontinental şelfin tərifinin müxtəlif yozumları gələcəkdə kontinental şelfin daha dəqiq tərifinin işlənilməsi üçün hazırlanmasını, onun xarici sərhədlərinin hüdudlarının müəyyən olunmasını zəruri etmişdir. Bu tərif bütün sahilə dövlətlərin, geoloji şelfi olmayan dövlətlər də daxil olmaqla, maraqlarını eyni dərəcədə nəzərə almalıdır.

2. Kontinental şelfin xarici sərhədləri

Beynəlxalq dəniz hüququna kontinental şelf konsepsiyasının daxil edilməsi dövlətlərin dənizin təki resurslarının mənimsənilməsi istiqamətindəki fəaliyyətinin nəticəsi oldu. İlkin olaraq, bir sıra dövlətlərin birtərəfli iddiaları nəticəsində meydana çıxan bu anlayış geniş dəstək qazandıqdan sonra, 1958-ci il Kontinental şelf haqqında Cenevrə Konvensiyasında müqavilə xarakterli beynəlxalq hüquq norması məzmununu kəsb etdi. Bu Konvensiyaya uyğun olaraq, sahilə dövlətlər üçün dəniz dibinin, sahilə bitişik, amma ərazi dənizindən kənarında 200 metrə qədər dərinlikdə və ya bundan da artıq - orada belə resursların istismarının mümkün ola bildiyi dərinliyə qədər rayonlarındakı səthdə və dənizin dibində yerləşən təbii resursların kəşfiyyatı və hasilatı hüququ tanınırdı.

Dövlətlərin açıq dənizin sahilə sularında kontinental şelf konsepsiyası əsasında dəniz dibi resurslarının mənimsənilməsi üzrə fəaliyyətinin belə beynəlxalq - hüquqi qaydaya salınması, prinsipcə, dəniz dibinin resurslarının mənimsənilməsinin ehtiyatlarına cavab verir. Kontinental şelf sərvətlərinin istifadə edilməsinin belə əsasda tənzimlənməsi şelfdəki neft və mineral resursların hasilatı ilə bağlı beynəlxalq hüquq qaydalarını təmin etmiş, həmçinin bu resursların istismarı

⁷⁵ UN doc. A/Conf. 13/42, P. 9

ilə bağlı dövlətlər arasında münaqişənin qarşısını almış, eləcə də zəngin kontinental şelf resurslarına malik olan, iqtisadi baxımdan zəif dövlətləri iqtisadi cəhətdən güclü dövlətlərin təzyiqindən müdafiə etmişdir.

Amma elmi-texniki tərəqqi 200 metrlik dərinlik nişanını keçən dərinliklərdəki dəniz dibi resurslarının istismar imkanlarının artmasına təkan verdi. Bununla bağlı, BMT-nin 1967-ci ildə Baş Assambleyasının XXII sessiyasında Maltanın təşəbbüsü ilə dənizlərin və okeanların milli yurisdiksiyasından kənarında yerləşən dibinin hüquqi rejimi və müvafiq olaraq bu rayonlardakı resursların istismarının beynəlxalq-hüquqi tənzimlənməsi haqqında məsələ qaldırıldı.

Xüsusi halda, dəniz dibi rayonlarının milli yurisdiksiyanın təsiri altına düşən rayonlara və dibi dərin sular rayonlarına bölünməsi haqqında məsələ qaldırıldı. Sonunculara münasibətdə, dəniz dibinin sahilyanı dövlətlərin suverenliyinə tabe edilməsini və ya onların suveren hüquqlarının dəniz dibinin resurslarına şamil olunmasını istisna edən və "bəşəriyyətin ümumi irsi" konsepsiyası əsasında işlənib - hazırlanan yeni beynəlxalq - hüquqi rejimin formalaşması tələb olunur.

Dövlətlərin dəniz dibi resurslarına 1958-ci il Cenevrə konvensiyasında verilən tərif milli yurisdiksiyanın digər növləri ilə müqayisədə, bir qayda olaraq, sahildən ən uzaq məsafədə qüvvədə olduğundan, beləliklə, söhbət kontinental şelfin xarici sərhədinin dəqiqləşdirilməsindən gedirdi. Bu sərhəddən kənarında "dənizlərin və okeanların milli yurisdiksiyasının təsir hüdudlarından kənardakı dibi" yerləşməlidir.

Çoxlu sayda dövlətlər dəniz dibinin iki zonaya ayrılmasında maraqlı idilər və bu məqsədlə birləşdirilmiş meyardan - dərinliyin sahildən məsafə ilə uzlaşdırılmasından - istifadə etməyə hazır idilər. Belə yanaşma sahilyanı dövlətin materikinə davamı olan dəniz dibinin konfigurasiyasında və quruluşundakı fərqləri nəzərə alırdı: məlum olduğu kimi, yer kürəsinin müxtəlif hissələrində şelf zonasının ölçülərindəki fərqlər, bir neçə on mildən bir neçə yüz milə qədər dəyişir. Üstəlik, bir çox dəniz növlərində geoloji mənada şelf, ümumiyyətlə, yoxdur. Dəniz dibinin iki zonasının ayrılması üçün belə bir birləşdirilmiş meyarın tətbiq edilməsi, sahilyanı dövlətin özünə dərinliyi və ya sahildən olan məsafə arasında seçim etməyə imkan verərdi və bununla da kontinental şelfin xarici hüdudlarının elə delimitasiya metoduna müraciət etməyə təhrik edərdi ki, məhz bu metod dövlətin maraqlarına tam cavab verər və 1958-ci il Cenevrə Konvensiyası ilə onlara verilən sahilyanı sulara dəniz dibinin resurslarına suveren hüquqları təmin edərdi.

Fərqli ənə malik olan şelflərə sahib olan dövlətlərin müxtəlif

maraqlarını nəzərə alaraq, uzun müddət, praktiki olaraq, BMT-nin dəniz hüququ üzrə III konfransının bütün gedişi ərzində, kontinental şelfin xarici hüdudu haqqında məsələnin qarşılıqlı şəkildə məqbul həllini tapmaq mümkün olmadı. Məsələn, geniş şelfə və ya uzun sahil xəttinə malik olan dövlətlər qrupu, eləcə də bir sıra ada dövlətləri şelfin xarici hüdudları haqqında məsələnin belə həllinə tərəfdar çıxırdılar ki, sahiyanı dövlət dəniz dibinin resurslarına materikin bütün su altındakı ucqarları boyunca bu Dünya okeanının abissalisinə qədər dəniz dibi resurslarının suveren hüquqlarına malik olsun. Bu dövlətlər kontinental şelf haqqında 1958-ci il Konvensiyasını kontinental şelfin beynəlxalq-hüquqi anlayışının əsasını təşkil edən geomorfoloji meyarı nəzərdə tutmadığına görə, eləcə də diqqəti sahiyanı dövlətlərin nəinki onların sahillərinə bitişik kontinental şelfə, həmşəlik materikin bütün qalan sualtı ucqarlarına hüquqlarını əsaslandırmaq ərazinin "təbii davamı" konsepsiyası üzərində cəmləşdiriyinə görə tənqid etdilər. Ancaq qüvvədə olan beynəlxalq hüquq, xüsusi halda, 1958-ci il Konvensiyasının hətta dolayı yolla Konvensiyanın materiklərin bütün sualtı ucqarlarına şamil edilməsini nəzərdə tutmamış və fərz etməmişdir. Buna diqqət, xüsusilə, dənizə çıxışı olmayan, amma sahiyanı dövlətlərlə şelfin, resurslarından istifadə etmək sahəsində təbii bərabər hüquqlar almaq məqsədilə kontinental şelf haqqında qüvvədə olan beynəlxalq-hüquqi normaların ciddi şəkildə təftiş olunmasına çalışan dövlətlər yönəldilər. Dövlətlərin əksəriyyəti isə kontinental şelfin mövcud beynəlxalq-hüquqi rejiminin saxlanılmasında maraqlı idilər.

Belə şəraitdə kontinental şelf probleminin yeganə məqbul olan həlli elə razılaşmanın əldə edilməsi ola bilərdi ki, o, kontinental şelf konsepsiyasının qüvvəsini təsdiq etməklə bərabər, əğlabatan kompromis əsasında dövlətlərin bu məsələ ilə bağlı yuxarıda qeyd edilən kəskin mövqelərini yaxınlaşdırma bilsin. BMT-nin dəniz hüququ üzrə III Konfransında uzunmüddətli müzakirələrdən sonra belə kompromis əldə olundu və BMT-nin dəniz hüququ üzrə 1982-ci il Konvensiyasının 76-cı maddəsində təsbit edildi.

Həmin Konvensiyanın bu maddəsinin 1-ci bölməsində ilkin olaraq deyilirdi: "Sahiyanı dövlətin kontinental şelfi onun ərazi dənizindən kənara quru ərazisinin bütün təbii davamı boyunca materikin sualtı kənarının xarici sərhədinə qədər və ya materikin sualtı kənarının sərhədlərinin belə məsafəyə çatmadığı halda, ərazi dənizinin eninin ölçüldüyü başlanğıc xətdən 200 dəniz milli məsafəsinə qədər uzanan sualtı rayonların dəniz dibini və təkini əhatə edir". Bu tərif 1958-ci il Cenevrə Konvensiyasında kontinental şelf üçün verilən tərifin çatışmazlıqlarını nəzərə alır və sahiyanı dövlətə kontinental şelfin xarici sərhədlərini onun sahilinə bitişik şelfin

materik kənarının digər hissələri ilə birgə (məsələn, kontinental eniş) bu məsafədən kənara çıxdığı halda başlanğıc xətlərdən o tərəfə müəyyən etməyə imkan verir.

Əgər materikin sualtı ucqarları başlanğıc xətdən 200 dəniz milindən çox məsafəyə qədər uzanırsa, onda sahilyanı dövlət 76-cı maddənin 4-cü bəndinə müvafiq olaraq, kontinental enişli ətəyindən 60 mildən artıq uzaqlıqda olmayan, kontinental şelfin dəniz dibinin xarici sərhəd xətlərini xarici konkret bir nöqtədən hesablayıb ayırmaqla düz xətlər fəsilə müəyyən edir. Dəniz dibində kontinental şelfin xarici sərhədlərini təşkil edən bu müəyyən olunmuş nöqtə başlanğıc xətlərdən 350 dəniz milindən uzaqda olmamalıdır və ya 2500 metr dərinlikləri birləşdirən 2500 metrlik izobatlar adlanan xətlərdən 100 dəniz milindən artıq məsafədə olmamalıdır (mad. 76, b. 5.). Sualtı dağ silsilələrində isə "kontinental şelfin xarici sərhədləri ərazi dənizinin eninin ölçüldüyü başlanğıc xətlərdən 350 dəniz mili qədər məsafədən kənara çıxmır".

Kontinental şelf anlayışının BMT-nin 1982-ci il Konvensiyasında qəbul edilmiş tərifinin belə çox komponentliyi və mürəkkəbliyi, Y.Q.Barseqovun çox düzgün qeyd etdiyi kimi, dar şelfə və geniş materik kənarlara malik olan dövlətlərin, eləcə də dərin sulu dəniz dibinin mineral resurslarının hasilatından yüksək gəlir almağa iddialı və dənizə çıxışı olmayan dövlətlərin maraqlarının nəzərə alınması zərurəti ilə izah edilir⁷⁶.

BMT-nin 1982-ci il Konvensiyasının 76-cı maddəsinə və ona II əlavəyə uyğun olaraq, kontinental şelfin sərhədlərinin müəyyən edilməsi sahilyanı dövlətin müstəsna imtiyazıdır. Yalnız dövlət kontinental şelfin başlanğıc xətdən 200 dəniz mili qədər kənardakı sərhədləri haqqında məlumatları ədalətli coğrafi təmsilçilik əsasında, II əlavəyə uyğun olaraq yaradılan kontinental şelfin sərhədləri üzrə komissiyaya təqdim etməlidir. Sahilyanı dövlət tərəfindən müəyyən edilən şelfin sərhədləri o vaxt yekun və başqa dövlətlər üçün də məcburi hesab edilə bilər ki, onlar göstərilən konvensiyanın tövsiyələri əsasında müəyyən edilsinlər (mad. 76, 8-ci b.).

Özünün 200 dəniz milindən kənarında kontinental şelfinin sərhədlərini müəyyən etmək niyyətində olan dövlət bu halda komissiyaya belə limitlə bağlı olan və BMT-nin 1982-ci il Konvensiyası qüvvəyə minəndən 10 il müddətində geofiziki, seysmik, geoloji məlumatlarla təsdiq olunan təfərrüatları xəbər verməlidir. (1982-ci il Konvensiyanın II Əlavəsinin 4-cü maddəsi). 200 dəniz milindən kənarında şelfin sərhədlərini əsaslandırmaq üçün zəruri olan məlumatların toplanması və hazırlanması böyük maliyyə

⁷⁶ Bu haqda ətraflı bax: Барсегов Ю.Г. Мировой океан: право, политика, дипломатия, М., 1983. С. 167-187.

məsərəfləri və vaxt tələb etdiyindən, Sakit Okean forumunun inkişaf etməkdə olan dövlətləri (Fici, Marşal adaları, Mikroneziya, Nauru, Papua, Yeni Qvineya, Samoa, Solomon adaları, Tonqa və Vanuatu) Avstraliyanın və Yeni Zelandiyanın dəstəyi ilə 2001-ci ilin aprelində kontinental şelfin sərhədləri üzrə Komissiyanın katibliyinə zəruri məlumatların hazırlanması üçün maliyyə resurslarının olmadığını əsas gətirərək, 200 dəniz milini keçən kontinental şelf sərhədlərinin müəyyən şelf sərhədlərinin müəyyən edilməsi üçün sifarişçilərin təqdim edilməsi müddətinin uzadılması xahişi ilə müraciət etdilər.

Göstərilən dövlətlər inkişaf etməkdə olan dövlətlərin adından çıxış edərək, ümumilikdə Komissiyadan xahiş etdilər:

- BMT-nin 1982-ci il Konvensiyasının II Əlavəsində müəyyən edilən 10 illik müddət uzadılsın.

- Müəyyən edilsin ki, hər hansı dövlət üçün 10 illik müddət bu dövlətin 1982-ci il Konvensiyasına qoşulmasından və ya onun ratifikasiya edilməsi tarixindən asılı olmasın.

Bu məsələ BMT-nin 1982-ci Konvensiyasının iştirakçısı olan dövlətlərin 11-ci iclasında nəzərdən keçirildi. Nümayəndələrin əksəriyyəti inkişaf etməkdə olan dövlətlərin arqumentləri ilə ümumi aralığa gəldirlər və 200 dəniz milindən kənarında kontinental şelfin sərhədlərinin bərqərar edilməsi haqqında sifarişin verilməsinin hesablandığı müddət kimi 1999-cu ilin mayından başlayaraq 10 illik müddətin müəyyən edilməsini razılaşdırdılar. Bu tarix BMT-nin 1982-ci il Konvensiyasının 1999-cu ilin 13 mayına qədər qüvvəyə mindiyi dövlətlərə də şamil edilir. 200 dəniz milindən kənarında şelfin sərhədlərinin müəyyən edilməsi haqqında kontinental şelfin sərhədləri üzrə Komissiyaya ilk sifariş 2002-ci ildə olmuşdu. Komissiya bu dövlət üçün şelfin xarici sərhədinin bərqərar edilməsi məsələsi üzrə tövsiyələri təsdiq etdi.

Elə həmin bu iclasda belə məqsədlər üçün maliyyə dəstəyinə ehtiyacı olan ölkələr üçün zəruri sənədlərin hazırlanmasının təmin edilməsi üzrə xüsusi fond yaradıldı.

Rusiya Federasiyası özünün şelf sərhədləri ilə bağlı 2001-ci il 20 dekabrında Komissiyanın baş katibi vasitəsilə materialları (sənədləri) təqdim etdi.

3. Kontinental şelfin hüquqi rejimi

Kontinental şelfin hüquqi rejimi ilk dəfə olaraq BMT-nin dəniz hüququ üzrə 1958-ci il I Konfransında işlənib hazırlanmış, hüquqi cəhətdən isə kontinental şelf haqqında 1958-ci il Cenevrə Konvensiyasında təsbit

edilmişdir.

Bu Konvensiyada aşağıdakıları nəzərdə tutan müddəalar var: birinci, sahilyanı dövlətin şelfin təbii resurslarının kəşfiyyatı və istehsalı ilə bağlı suveren hüquqlarının tanınması; ikincisi, dəqiq məqsədyönlü məhdudiyət və bu hüquqların müstəsna xarakterinin o mənada başa düşülməsi ki, heç bir dövlət, onun fiziki və hüquqi şəxsi şelfin təbii resurslarının kəşfiyyatını və istehsalını sahilyanı dövlətin müəyyən şəkildə ifadə edilmiş razılığı olmadan həyata keçirmək hüququna malik deyil;⁷⁷ üçüncüsü, şelfi örtən suların açıq dənizin suları kimi, onlarda hamı tərəfindən qəbul edilən gəmiçilik, balıqlıq, uçuş, kablərin, boru kəmərlərinin və s. çəkilişi azadlığının həyata keçirilməsi şərtilə, statusunun təsdiq edilməsi; dördüncüsü, başqa dövlətlər tərəfindən şelfdə elmi tədqiqatların aparılması üçün icazəli qaydaların təftiş edilməsi.

Kontinental şelfin hüquqi rejimini xarakterizə edən bütün bu müddəalar BMT-nin dəniz hüququ üzrə III Konfransında kontinental şelf problemi nəzərdən keçirilərkən əsas kimi götürülmüşdür: 1958-ci il Konvensiyasının bütün müddəaları dənizdə və okeanlarda qayda-qanuna aid müasir tələblər nəzərə alınmaqla tənqidi qaydada nəzərdən keçirilmiş və bunları son nəticədə BMT-nin dəniz hüququ üzrə III konfransının çağırılmasını şərtləndirmişdir. Bu tələblərdən bəziləri kifayət qədər əsaslandırılmış və Konfrans iştirakçılarının dəstəyini qazanmış, bu isə 1958-ci il Konvensiyasının bəzi əsas müddələrinin konkretləşməsinə, əlavələrlə zənginləşməsinə və hətta dəyişməsinə səbəb oldu.

Belə ki, məsələn, 1958-ci il Konvensiyasının su örtüyünün statusu və başqa dövlətlərin hüquq və azadlıqlarına aid norması belə bir müddəa ilə tamamlandı ki, kontinental şelfə münasibətdə sahilyanı dövlətin hüquqlarının həyata keçirilməsi gəmiçiliyi və digər dövlətlərin başqa hüquq və azadlıqlarını məhdudlaşdırmamalı, və ya onların həyata keçməsi üçün hər hansı əsas maneə yaratmamalıdır. BMT-nin 1982-ci il Konvensiyasının maddəsi bu şəkildə bütün dövlətlərin hüquq və azadlıqlarını daha tam təmin edir, daha dəqiqdir və o, 1958-ci il Konvensiyası ilə müqayisədə sualların daha geniş dairəsini əhatə edir. Həmin Konvensiyanın 5-ci maddəsi isə nəzərdə tutur ki, şelfin kəşfiyyatı və işlənməsi "gəmiçilik, balıqçılıq və ya dənizin canlı resurslarının mühafizəsi üçün əsassız maneələr yaratmamalı, eləcə də böyük miqyaslı okeanoqrafik və ya başqa elmi tədqiqatlar üçün maneələr törətməməlidir". Beləliklə, 1958-ci il Konvensiyasının kontinental şelf üzərindəki sulara açıq dənizin azadlığına ziyan vurulmamasının yolverilməzliyi haqqında əsas müddəaları ciddi şəkildə genişlənməmişdir.

⁷⁷ Вах: Международное право/ Отв. ред. Г.И.Тункин. М., 1982, С. 437.

BMT-nin 1982-ci il Konvensiyasında (mad. 79) sualtı kabellərin və boru kəmərlərinin çəkilməsinə aid 1958-ci il Konvensiyasının müddəaları da əhəmiyyətli dərəcədə genişlənmişdir. 1958-ci il Konvensiyasında sahilyanı dövlət tərəfindən kabellərin və boru kəmərlərinin çəkilişi və ya onların saz vəziyyətdə saxlanılmasının təmin edilməsi zamanı maneələr yaradılmasının yolverilməzliyinin sahilyanı dövlətin şelf resurslarının kəşfiyyatına və hasilatına münasibətdə hüquqlarının gözlənilməsi ilə şərtləndirən göstəriş BMT-nin 1982-ci il Konvensiyasının 79-cu maddəsində kabellərin və boru kəmərlərinin çəkilməsi şərtlərinə münasibətdə konkretləşdirilmişdir. Xüsusi halda, bu maddədə müəyyən edilir ki, onların şelf üzərində çəkiliş istiqamətinin müəyyən edilməsi sahilyanı dövlətin razılığı ilə həyata keçirilir, çəkilişin özü isə artıq uzadılmış kabellərin və boru kəmərlərinin nəzərə alınması ilə aparılır. Sahilyanı dövlətin kabellərin və boru kəmərlərinin çəkilişi üçün trassların müəyyən edilməsində iştirakı bir tərəfdən imkan verir ki, artıq şelfdə mövcud olan kabellərin və boru kəmərlərinin zədələnməsinin qarşısı alınsın, o biri tərəfdən isə kabel və boru kəmərlərinin çəkilişi üçün onların təhlükəsizliyinin təmin edilməsi nəzərə alınmaqla optimal şərtlər seçilsin.

1958-ci il Konvensiyasında kabellərin və boru kəmərlərinin təhlükəsizliyinin təminatı məsələsi, onların çəkilişinin miqyasının böyük olmaması ucbatından, lazımı qaydada həll edilməmişdir.

BMT-nin 1982-ci il Konvensiyasında 1958-ci il Konvensiyasından fərqli olaraq "Kontinental şelfdə qazma işləri" adlı xüsusi 81-ci maddə var. Bu maddə sahilyanı dövlətə kontinental şelfdə istənilən məqsədlər üçün qazma işlərinə icazə vermək və onları tənzimləmək hüququ verir. Bu müddəanın BMT-nin 1982-ci il Konvensiyasına daxil edilməsi onunla izah edilir ki, qazma, faktiki olaraq, şelf kəşfiyyatının və işlənməsinin əsas üsuludur və ona görə də sahilyanı dövlətin nəzarəti altında olmalıdır, çünki qazma yolu ilə əldə edilən məlumatlardan sahilyanı dövlətin əleyhinə istifadə edilə bilər.

BMT-nin 1982-ci il Konvensiyasında şelfin 200 dəniz milindən kənarında işlənilməsi ilə bağlı hesablamaları və üçillik haqları haqqında müddəalar da yenidir (mad. 82). Sahilyanı dövlət ərazi dənizinin eninin müəyyən edildiyi başlanğıc xətlərdən hesablanaraq, 200 dəniz milindən kənarında şelfin mineral resurslarının istismarı ilə bağlı aşağıdakı hesablamaları və vergiləri ödəyir: hasilatın altıncı ilində müvafiq məntəqədəki məhsulun dəyərinin və ya həcmiminin 1%-nin ödənilməsi. Bundan başqa, hər il, 12 illik müddət bitənədək, bu ədədin 1% artırılması nəzərdə tutulur, bundan sonra isə onların ölçüsü 7% səviyyəsində saxlanılır. Belə hesablamalar dəniz dibi üzrə Beynəlxalq orqanın vasitəsilə edilir. Bu

orqan onları BMT-nin 1982-ci il Konvensiyasının iştirakçı dövlətləri arasında ədalətlik prinsipi əsasında paylaşıdır və inkişaf etməkdə olan dövlətlərin, xüsusən də, dənizə çıxışı olmayan dövlətlərin maraqlarını nəzərə alır. BMT-nin 1982-ci il Konvensiyasının ayırmalar və üzvlük haqları haqqında müddəaları fond yaradılmasını, geniş profilə malik olmayan dövlətlər üçün qismən kompensasiya nəzərdə tutur.

1958-ci il Konvensiyasından fərqli olaraq, 1982-ci il Konvensiyasında (208, 214-cü maddələr) sahiləni dövlətin şelfin (xarici sərhədlərinə qədər) dəniz dibində fəaliyyəti nəticəsində yaranan şelfdəki çirklənmələrin qarşısını almaq üçün detallarına qədər qeyd edilmiş normaları var. Bundan başqa BMT-nin 1982-ci il Konvensiyasında (210, 216-cı maddələr) ərazi sularında, iqtisadi zonada və şelfdə tullantıların, başqa materialların basdırılması nəticəsində yaranan çirklənmənin qarşısının alınması üçün tədbirlər nəzərdə tutulur. Sahildən 200 mil məsafəyə qədər şelfin çirklənməsinin qarşısını almaq üçün BMT-nin 1982-ci il Konvensiyası bir sıra tədbirlər nəzərdə tutur: çirklənmənin qarşısının alınması üçün xüsusi rayonlar, çirklənmə yaradan gəmilərə qarşı onların saxlanması da daxil olmaqla təftiş tədbirlərinin həyata keçirilməsi, eləcə də buzla örtülmüş rayonlarda çirklənmənin qarşısının alınması üçün milli qanunların və qaydaların gözlənilməsinin təmin edilməsi.

Baxmayaraq ki, BMT-nin 1982-ci il Konvensiyasının şelfin hüquqi rejiminə aid müddəaları BMT-nin dəniz hüququ üzrə III Konfransının iştirakçıları tərəfindən razılaşıdırılmış və bəyənilmişdir, bir sıra dövlətlər Konvensiyanın imzalanması və ratifikasiyası zamanı onlar üçün bu müddəaların qüvvədə olmaması haqqında bəyanat vermişdilər. BMT-nin dəniz hüququ üzrə III Konfransının iş müddəti ərzində 30-a yaxın dövlət ötən əsrin 90-cı illərinə qədər öz kontinental şelfləri haqqında qanunlar və qaydalar qəbul etdilər. Amma bir çox qanunvericilik aktlarının müddəaları BMT-nin 1982-ci il Konvensiyasının müvafiq müddəalarından fərqlənirdi və onlar kontinental şelfin hüquqi rejiminin müxtəlif elementlərini kifayət qədər tam və dəqiq rəqləmləşdirmirdilər. Bu qanunların bəziləri əsasən deklarativ xarakterli müddəalardan ibarət idi və bu müddəalar sahiləni dövlətin öz şelfinə münasibətdə hüququnun ancaq ümumi planda müəyyən edirdilər (məsələn, Seneqalın 1976-cı il 1 aprel qanunu, Yeni Zelandiyanın 26 sentyabr 1977-ci il qanunu Haitinin 8 aprel 1977-ci il dekreti, Kolumbiyanın 4 avqust 1978-ci il qanunu və s.).

Bəzi dövlətlər öz normativ aktlarında şelfdə fəaliyyətin ancaq ayrı-ayrı tərəflərini nizamlayırdılar. Xüsusi halda, Böyük Britaniyanın 17 iyun 1976-cı il qanununun müddəaları əsasən kontinental şelf üzərindəki tikililər və qurğular ətrafındakı təhlükəsizlik zonalarına aid idi.

Bir çox dövlətlərin qanunvericiliyində (Binna, Seyşel Adaları, Qayana, Mavrikiya, Şri-Lanka və s.) şelf üzərində və onun üzərindəki sularda gəmiçiliyin məhdudlaşdırıldığı xüsusi rayonların yaradılması imkanını nəzərdə tutan normalar var idi. BMT-nin 1982-ci il Konvensiyasında müəyyən edilən kontinental şelf rejimindən yayınmalara da bəzi dövlətlərin qanunvericiliyində təsadüf etmək mümkündür: bu qanunvericiliklərdə şelfin rejimini pozmağa görə, gəmilərin həbsi və ekipaj üzvlərinin həbsxanaya salınması da daxil olmaqla cəza tədbirləri nəzərdə tutulmuşdur. Xüsusi halda, Pakistanın qanunu ilə belə pozuntulara görə üç ilə qədər həbs, Mavrikiya və Seyşel Adalarının qanunlarına görə isə beş ilə qədər həbs nəzərdə tutulur⁷⁸.

Kontinental şelfin rejiminə aid bəzi dövlətlərin qanunvericiliyinin müəyyən analizi təsdiq edir ki, milli qanunvericiliyin BMT-nin 1982-ci Konvensiyasının bu suallara toxunan müvafiq müddəaları ilə uyğunlaşdırmaq istiqamətində uzunmüddətli və mürəkkəb proses həyata keçirmək tələb olunur.

Bununla bağlı, BMT-nin 1982-ci il Konvensiyasını imzalayan və ratifikasiya edən dövlətlər tərəfindən kontinental şelfə münasibətdə öz üzərlərinə götürdüləri öhdəliklərin yerinə yetirilməsini diqqətdə saxlamaq üçün beynəlxalq nəzarəti təmin etmək zəruridir. Məlum olduğu kimi, dövlətlər tərəfindən beynəlxalq öhdəliklərin yerinə yetirilməsinə beynəlxalq nəzarət həm dövlətlərin özləri tərəfindən, həm də bu məqsədlə yaradılmış beynəlxalq orqanlar, beynəlxalq təşkilatlar, BMT çərçivəsində təsis edilən nəzarət missiyaları və eləcə də başqa formalı təsisatlar tərəfindən həyata keçirilir⁷⁹.

Kontinental şelfin hüquqi rejiminə tətbiqən ən optimal nəzarət forması, birincisi, dövlətlərin öz nəzarəti, ikincisi isə dənizin dibi üzrə Beynəlxalq orqan tərəfindən həyata keçirilən nəzarətdir.

Beynəlxalq hüquqda beynəlxalq nəzarətin müəyyən məsələlərini bərqərar edən hüquq normaları yoxdur. Amma bu hal üçün dövlətlərin özləri və müvafiq beynəlxalq orqanlar tərəfindən kontinental şelfə aid milli qanunvericiliyi BMT-nin 1982-ci il Konvensiyası ilə uyğunlaşdırmaq istiqamətində tövsiyələrin və göstərişlərin qəbul edilməsi faydalı ola bilərdi. Bu Konvensiyanın kontinental şelfin hüquqi rejimini nizamlayan müddəaları həm sahilyanı dövlətin maraqlarına, həm də bütövlükdə beynəlxalq birliyin maraqlarına cavab verir, digər dövlətlərin Dünya okeanının resurslarından və ərazisindən istifadə etmək üçün hamı tərəfindən

⁷⁸ Ковалев А.А. Африка и Мировой океан. Международно-правовой аспект. Владивосток, 1988, С. 185.

⁷⁹ Валиев Р.М. Контроль в современном международном праве. М, 2001, С. 7.

qəbul edilən hüquq və azadlıqlarını pozمامaq şərtilə dəniz sərvətlərinin kəşfiyyatında və hasilatında tərəqqiyə yardım edir.

4. Kontinental şelfin qarşı-qarşıya və qonşu sərhədləri olan dövlətlər arasında bölünməsi

Dövlətlər arasında kontinental şelfin ayrılma prinsipləri 1958-ci il Kontinental şelf haqqında Cenevrə konvensiyasında mövcuddur. Bu Konvensiyanın 6-cı maddəsinə uyğun olaraq "əgər eyni bir kontinental şelf sahilləri qarşı-qarşıya olan iki və ya daha çox dövlətin ərazisini birləşdirirsə, dövlətə məxsus olan kontinental şelfin sərhədi onlar arasında sazişlə müəyyən edilir. Sazişin olmadığı təqdirdə və əgər başqa sərhəd xətti xüsusi vəziyyətlə özünə bəraət qazandırmırsa, onda sərhəd kimi hər nöqtəsi hər bir dövlətin ərazi dənizinin eninin ölçüldüyü başlanğıc xətlərin ən yaxın nöqtələrindən eyni məsafədə olan orta xətt götürülür.

Əgər eyni bir kontinental şelf iki bitişik dövlətin ərazisinə toxunursa, onda sərhəd hər bir dövlətin ərazi dənizinin eninin ölçüldüyü başlanğıc xətlərinin ən yaxın nöqtələrindən bərabər məsafədə olmaq prinsipi ilə müəyyən edilir.

Kontinental şelf haqqında Konvensiyanın 6-cı maddəsinin qeyd olunan müddəalarından belə nəticə çıxır ki, sahilyanı dövlətlər arasında şelfin bölüşdürülməsi ya saziş əsasında, ya da orta xətt və ya bərabər uzaqlıqda olmaq prinsipi əsasında həyata keçirilməlidir. Bundan başqa, şelfin ayrılması zamanı bu prinsipin tətbiqinə təsir edən "xüsusi səbəbdən" nəzərə alınmalıdır.

Ümumi kontinental şelfə malik olan dövlətlər arasında şelfin orta və ya bərabər uzaqlıqda olan xətt konsepsiyası əsasında bölünməsi haqqında danışıqlar heç də həmişə tərəflər arasında sazişlərlə yekunlaşmayıb, çünki onlardan biri bərabər uzaqlıq prinsipini israr etmiş, digəri isə "xüsusi səbəblərə" görə bu xətdən kənara çıxmağı tələb etmişdir. Bundan başqa, hətta 1958-ci il Konvensiyanın qəbul edilməsindən 18 il keçəndən sonra bu sazişdə 41 dövlət iştirak etdiyindən 1958-ci il Konvensiyanın 6-cı maddəsinin kontinental şelfin bölünməsi haqqındakı müddəaları geniş tətbiq olunmadı⁸⁰. Ədalət naminə qeyd etmək lazımdır ki, bölünmə metodlarından Konvensiyanın iştirakçısı olmayan dövlətlər də istifadə edirlər. Bəzi dövlətlərin praktikasında ədalət prinsipinə istinadlara təsadüf etmək olar.

⁸⁰ Молодцов С.В. Международно-правовое разграничение пространств Мирового океана. – В кн.: Международная безопасность и Мировой океан/Под ред. Л.А.Ивашенко, Ю.М.Колосова. М., 1982, С. 53

Bununla bağlı nəzərə almaq zəruridir ki, 1958-ci il Konvensiyasının 6-cı maddəsinə uyğun olaraq, orta və ya bərabər uzaqlıqda olan xətt prinsipi bütün hallarda tətbiq edilə bilməz. Xüsusi halda, bu metoddan müvafiq hala xas olan xüsusi səbəblər (məsələn, tarixən formalaşan hüquqi ənənələr, iqtisadi, coğrafi, geoloji, geomorfoloji və s. xarakterli amillər) olduğu təqdirdə, eləcə də onun istifadəsi ədalət prinsipinə uyğun olmadığı təqdirdə istifadə oluna bilməz.

Kontinental şelf haqqında Cenevrə konvensiyasının tətbiq təcrübəsi göstərdi ki, 6-cı maddənin müddəaları bölünmə ilə bağlı hüquq münasibətlərini kifayət qədər səlis təmin etmirdi və dəyişikliklərə və əlavələrə ehtiyac duyulurdu. Dövlətlərin təcrübəsinin ümumiləşməsində və kontinental şelfin delimitasiyası ilə bağlı ideyaların inkişafında BMT-nin Beynəlxalq Məhkəməsi mühüm rol oynayır. Belə ki, məsələn, Şimal dənizində bir tərəfdən Danimarka ilə Hollandiya, o biri tərəfdən isə AFR arasında kontinental şelfin bölünməsi ilə bağlı Məhkəmənin 1969-cu il 20 fevral tarixli qərarında göstərilir ki, 1958-ci il Konvensiyası bu mübahisəyə tətbiq edilə bilməz.

Xüsusi halda, Məhkəmə qərara aldı ki, kontinental şelfin bərabər uzaqlıq prinsipi əsasında delimitasiyası metodu tərəflər üçün məcburi deyil, ona görə də "şelfin sərhədləri ədalət prinsipinə müvafiq və məsələyə aid olan bütün təsərrüfatlar nəzərə alınmaqla, və elə formada imkan daxilində hər tərəfə kontinental şelfin onun ərazisinin dənizə tərəf və dəniz altında tətbiqi davamını təşkil edən hissələri saxlamaq şərtilə bağlanan sazişlər vasitəsilə təyin edilir; üstəlik bu halda digər tərəfin quru ərazisinin təbi davamına müdaxilə edilməməlidir"⁸¹.

Məhkəmənin göstərilən qərarında, eləcə də belə bir mühüm nəticə çıxarılmışdır ki, kontinental şelfi bölmək üçün bütün şəraitlərdə istifadə edilməsi məcburi olan başqa vahid metod yoxdur. Üstəlik, şelfin bölünməsi üçün dövlətlərin razılığının son dərəcə mühüm əhəmiyyət kəsb etdiyi vurğulanmışdır.

Kontinental şelfin bölünməsi haqqında məsələ BMT-nin dəniz hüququ üzrə III Konfransında da müzakirə edilmişdir. Bununla belə, konfransa təqdim olunan qeyri-rəsmi mətnin əsasını kontinental şelf haqqında Cenevrə konvensiyasının 6-cı maddəsinin müddəaları, şelfin bölünməsi ilə bağlı dövlətlərin təcrübəsi, BMT-nin Beynəlxalq Məhkəməsinin qərarları təşkil edirdi. Üstəlik, kontinental şelfin bölünməsi haqqında məsələ Konfransda iqtisadi zonanın bölünməsi məsələsi ilə birləşdirilmişdir.

⁸¹ Ətraflı bax: Блищенко И.П. Прецеденты в международном праве. М., 1977, С. 113-121.

Konfransın işi zamanı delimitasiya məsələlərində müxtəlif, bəzən bir-birinə əks mövqelər tutan bir neçə dövlət qrupları aşkar edildi. Belə ki, məsələn, dövlətlərin bir qrupu (29 dövlət) kontinental şelfin ədalət prinsipi əsasında bölünməsinin lehinə çıxış edirdi. Başqa qrup (22 dövlət) israr edirdi ki, şelfin bölünməsi üçün yeganə metod kimi ancaq bərabər uzaqlıq metodu götürülə bilər.

Konfransda müxtəlif qrup dövlətlərin mövqeləri çox çətinliklə yaxınlaşdırılırdı⁸². Sonda BMT-nin dövlət hüququ üzrə III Konfransının iştirakçıları ilə uzunmüddətli danışıqlar nəticəsində "paket" yanaşması əsasında kontinental şelfin və iqtisadi zonanın ayrılması prinsipləri, eləcə də belə ayrılma zamanı meydana çıxan mübahisələrin həll edilməsi qaydası razılaşdırıldı. Bu prinsiplər kontinental şelfin və iqtisadi zonanın delimitasiyasını əhatə edir və aşağıdakılardan ibarətdir:

1. Delimitasiya beynəlxalq hüquq əsasında razılaşdırmaq yolu ilə Beynəlxalq Məhkəmənin Statutunun 38-ci maddəsinə uyğun və ədalətli qərara nail olmaq məqsədilə həyata keçirilir.

2. Saziş bağlanana qədər maraqlı dövlətlər delimitasiya məsələləri ilə bağlı müvəqqəti razılaşmaya nail olmaq üçün səy göstərirlər.

Ədalətli həll və saziş prinsipləri müasir beynəlxalq hüququn əsas prinsip və normalarına uyğundur. Xüsusi halda, kontinental şelfin bölünməsi zamanı saziş prinsipi beynəlxalq dəniz hüququnun və ümumi beynəlxalq hüququn prinsiplərinə uyğun gəlir, belə ki, şelfin qarşı-qarşıya və ya bitişik sahilləri olan dövlətlər arasında bölünməsi münaqişələrin və ziddiyyətlərin səbəblərini aradan qaldırmağa və müvafiq olaraq bu dövlətlərin əməkdaşlığı üçün şərait yaratmağa imkan verir.

Bu prinsiplər, faktiki olaraq, BMT-nin dəniz hüququ üzrə 1982-ci il Konstitusiyasının 83-cü maddəsinin layihəsinə daxil oldular. Həmin maddədə deyilir: "Qarşı-qarşıya və ya bitişik sahilləri olan dövlətlər arasında kontinental şelfin delimitasiyası beynəlxalq hüquq əsasında, Beynəlxalq Məhkəmənin Statusunun 38-ci maddəsində göstəriləndiyi kimi, ədalətli həllə nail olmaq məqsədilə həyata keçirilir.

Bölünmənin qeyd olunan formulunun qəbul edilməsi iki dövlət qrupu arasında kompromisin nəticəsində mümkün olmuşdur. Qruplardan biri israr edirdi ki, delimitasiyanın əsas meyarı kimi orta xətt bunun üçün əsasların olduğu yerdə götürülsün, həm də istənilən xüsusi hallar nəzərə alınsın. İkinci qrupun tərəfdarları təklif edirdilər ki, delimitasiya ədalət prinsipinə

⁸² BMT-nin dəniz hüququ üzrə III konfransında kontinental şelfin delimitasiyası haqqında məsələyə baxışın gedişi haqqında ətraflı bax: Шинкарецкая Г.Г. Международно-правовые аспекты делимитации морских пространств. – В кн.: Советский ежегодник международного права. 1984. М. 1986, С. 184-186.

uyğun olaraq, bütün müvafiq hallar nəzərə alınmalı və o yerdə ki, bu məqsədəuyğundur, başqa delimitasiya metodlarından, o cümlədən orta xətt metodundan istifadə etməklə həyata keçirilsin.

Beləliklə, BMT-nin 1982-ci il Konvensiyasına uyğun olaraq dövlətlər kontinental şelfin bölünməsi məsələlərini ilk növbədə razılaşıdırma yolu ilə və ədalət prinsipini rəhbər tutaraq həll etməyə borcludurlar.

BMT-nin Beynəlxalq Məhkəməsi dövlətlər arasında onların dəniz sahələrinin yaxınlığı ilə bağlı, xüsusən də, kontinental şelfin bölünməsi zamanı meydana çıxan mübahisələri nəzərdən keçirərkən göstərilən prinsiplərə istinad edir.

Belə ki, Qvineya ilə Qvineya-Bisau arasındakı kontinental şelf üzərində yurisdiksiya ilə bağlı mübahisə ədalətlik prinsipi əsasında, bütün halların nəzərə alındığı şəraitdə şelfin mübahisə edən tərəflər üçün əhəmiyyətini bilməklə, həll olunmuşdu.

ƏLAVƏ FAKTOLOJİ İNFORMASIYA

AFR hökuməti aşağıdakı mövqeyi tutmuşdu:

1. Kontinental şelf haqqında 1958-ci il Konvensiyasının bərabər uzaqlıq prinsipinin təsbit olunduğu 6-cı maddəsi (2-ci b) AFR-ə tətbiq oluna bilməz, çünki o, bu Konvensiyanı ratifikasiya etməyib.

2. Kontinental şelfin bərabər uzaqlıq prinsipi əsasında bölünməsi metodu məsələ ilə bağlı saziş olmadığı təqdirdə beynəlxalq hüququn adi norması kimi qəbul edilə / tətbiq oluna bilməz.

3. Şimal dənizində kontinental şelfin bölünməsi bütün sahilyanı dövlətlər arasında ədalətli bölüşdürmə prinsipi əsasında həyata keçirilməli, üstəlik Şimal dənizinin bütün şelfi ümumi istifadədə olan şelf kimi nəzərdə tutulmalıdır və ona görə də hər bir dövlətin ədalətli paya iddia etmək hüququ var.

4. Şelfin bölünməsi metodu sektoral olmalı və bir nöqtədən və ya Şimal dənizindən keçən orta xətdən hesablanmalıdır.

Danimarkanın və Niderlandın hakimləri aşağıdakı mövqeyi tutdular:

1. Bu işdə bərabər uzaqlıq prinsipindən istifadə etmək zəruridir. Belə ki, o, adi beynəlxalq hüququn normasına çevrilib. AFR-ın 1958-ci il Konvensiyasını ratifikasiya etməməsinə baxmayaraq, hər halda o, elə AFR-ın özünün Komissiya ilə razılıq haqqında verdiyi rəsmi bəyanatla və onun tərəfindən Konvensiyanın 6-cı maddəsinə hər hansı qeyd-şərt edilməməsinə görə həmin Konvensiyanın müddəaları ilə bağlıdır.

2. Şelfin bölünməsi ancaq Danimarkanın və AFR-ın bir-birinə münasibətdə sahil xətlərinin konfigurasiyasından və müvafiq olaraq,

Niderland və AFR-in sahil xətlərinin konfiqurasiyasından irəli olmalıdır.

Məhkəmədə bu məsələyə baxış zamanı iki əsas sual mübahisə yaradırdı:

a) paylanmanın mütənasibliyi nəzəriyyəsi tətbiq edilə bilərmə;

b) kontinental şelfin sərhədlərinin bərabər uzaqlıq prinsipi ümumi beynəlxalq hüququn normasıdır?

Beynəlxalq Məhkəmə AFR tərəfindən irəli sürülən mütənasiblik nəzəriyyəsini kontinental şelfə münasibətdə hüququn əsas normaları ilə ziddiyyət təşkil edən nəzəriyyə kimi rədd etdi. Məhkəmə qeyd etdi ki, sahilyanı dövlətin onun dəniz altındakı ərazisinin təbii davamı olan kontinental şelf rayonuna münasibətlə hüququ dövlətin onun ərazisi üzərindəki suverenliyinə görə şübhəsiz hesab edilir⁸³.

AFR üçün 1958-ci il Konvensiyasının müddələrinin məcburiliyinə gəldikdə isə, Məhkəmə hesab etdi ki, AFR Konvensiyanı ratifikasiya etmədiyindən onun müddəaları ilə bağlı ola bilməz və Konvensiyanın 6-cı maddəsinə əməl etməyə borclu deyil.

Beynəlxalq Məhkəmənin qərarında eləcə də qeyd edildi ki, kontinental şelfin sərhədlərinin bərabər uzaqlıq prinsipi təbii davam haqqında müddəaya tam uyğun ola bilməz, belə ki, bu prinsipin təcrübədə tətbiqi şelfin elə rayonlarını yarada bilər ki, onlar bir dövlətin ərazisinin davamı, lakin digər dövlətə aid ola bilərlər.

Ayrılma metodu haqqında məsələdə məhkəmə belə qərara gəldi ki:

a) bərabər uzaqlıq metodundan istifadə edilməsi mübahisə aparın tərəflər üçün məcburi deyil;

b) bütün hallarda istifadəsi məcburi olan başqa vahid ayrılma metodu yoxdur.

Yuxarıda qeyd olunanları nəzərə alaraq, Məhkəmə qərara aldı: ayrılma ədalətli prinsiplərə uyğun olmalı və işə aid olan bütün elə hallar nəzərə alınmaqla razılaşma yolu ilə həyata keçirilməlidir ki, hər bir tərəfə imkan daxilində kontinental şelfin bütün elə hissələri saxlanılmalıdır ki, onlar digər tərəfin quru ərazisinin təbii davamını təşkil edirlər⁸⁴.

Məhkəmə eləcə də göstərdi ki, kontinental şelfin bölünməsi zamanı müasir beynəlxalq hüququn ən mühüm prinsiplərindən biri olan ədalətlik prinsipinin nəzərə alınması zəruridir.

⁸³ Ətraflı bax. Лукшин И.В. Международно-правовой режим Мирового океана и неурегулированные вопросы суверенитета государств // Право и политика. №2 (26) 2002, М., 2002, С. 66.

⁸⁴ International Court of Justice. The North Sea Continental Shelf Case. Judgement of 20 February 1969. p. 54.

VII FƏSİL MİLLİ YURİSDİKSİYANIN TƏSİRİNDƏN KƏNARDA OLAN DƏNİZ DİBİ

1. "Bəşəriyyətin ümumi mirası" konsepsiyası

Faydalı qazıntıların kəşfiyyatı və hasilatının yeni texnologiyalarının inkişafı, dəniz dibinin resurslarının istismarının iqtisadi metodlarının təkmilləşməsi dəniz dibinin resurslarının xüsusi hüquqi tənzimlənməsinin zəruriliyini və milli yurisdiksiyanın təsirindən kənarada olan dəniz dibinin hüquqi statusunun müəyyən edilməsini şərtləndirdi.

Milli yurisdiksiyadan kənardakı dəniz dibinin istifadə edilməsi üzrə dövlətlərin fəaliyyətinin Dünya okeanının dibinin və onun resurslarının (Konvensiyanın terminologiyasına görə - "rayon") "bəşəriyyətin ümumi mirası" olması haqqındakı prinsipə uyğun olaraq beynəlxalq-hüquqi tənzimlənmənin konsepsiyası ilk dəfə Maltanın səfiri A.Pardo tərəfindən BMT-nin 1967-ci ildə keçirilmiş Baş Assambleyasının sessiyasında irəli sürülmüşdü⁸⁵. 1970-ci ildə dənizin dibi üzrə komitənin işinin nəticələrinə görə Baş Assambleya dənizlərin və okeanların dibinin və onların təkinin milli yurisdiksiyasının təsirindən kənardakı hissəsinin rejimini tənzimləyən prinsiplər Deklarasiyasını qəbul etdi. Deklarasiyada nəzərdə tutulurdu ki, bu rayon və onun resursları "bəşəriyyətin ümumi irsidir" və mənimsənilə bilməz və bu rayonlarda resursların hasilatının beynəlxalq rejimini bərqərar etmək lazımdır⁸⁶.

XX əsrin 60-cı illərinin sonunda bəşəriyyətin ümumi mirası konsepsiyasının formalaşma səbəbləri əsasən inkişaf etməkdə olan dövlətlərin siyasəti ilə bağlı idi. Bu konsepsiyadan inkişaf etməkdə olan dövlətlər tərəfindən YUNESKO-da mədəni dəyərlərə və ətraf mühitə müraciətdə, YUNKTAD və YUNİDO-da isə texnologiyaların ötürülməsi problemlərinə münasibətdə geniş istifadə edilir. 1975-ci ildə Şri-Lankanın nümayəndəsi Antarktita materikinə və sularının bəşəriyyətin ümumi irsi kimi tanınmasının zəruriliyi haqqında məsələ qaldırdı⁸⁷.

İnkişaf etməkdə olan ölkələr bu konsepsiyaya ilk növbədə öz maraqlarının gerçəkləşməsi, beynəlxalq hüququn dünya sərvətlərini yenidən onların xeyrinə bölüşən alətə çevrilməsi vasitəsi kimi baxırlar. Bu ölkələrin təmsilçilərinin əksəriyyətinin fikrincə bəşəriyyətin ümumi irsi aşağıdakıları

⁸⁵ Барсегов Ю.Г. «Общее наследие человечества» - В кн.: Горное дело и окружающая среда: мировой опыт правовой гармонизации. М., 2000. С. 273.

⁸⁶ Ətraflı bax: Колодкин А.Л. Мировой океан. М., 1973, С. 120.

⁸⁷ Bax: UN Doc. A/PY. 2380. P. 13-15.

nəzərdə tutur:

- dibin resursları bütün bəşəriyyətin ümumi mülkiyyətidir, bu halda "mülkiyyətçi" kimi çıxış edən hər bir dövlət ümumi mirasın idarə edilməsində iştirak etmək, müvafiq gəlir payını və digər nemətləri almaq hüququna malikdir;

- ümumi mülkiyyət hüququndan irəli gələn səlahiyyətləri bəşəriyyət adından xüsusi beynəlxalq orqan həyata keçirir və bu orqan çərçivəsində də bütün müvafiq fəaliyyət beynəlmilləşdirilir.

Bundan başqa, bəşəriyyətin ümumi mirası konsepsiyasının formalaşmasının səbəblərini beynəlxalq səhnədə baş verən obyektiv proseslərdə axtarmaq lazımdır. Onlardan ən mühümü dövlətlərin qarşılıqlı asılılığının, qloballaşmanın, integrasiya təmayüllərinin, bəşəriyyətin qlobal problemlərinin kəskinləşməsinin güclənməsi prosesidir. Bir çox dövlətlərin ümumi maraqlarının, yəni hər dövlət üçün eyni obyektə və oxşar, amma identik olmayan son gerçəkləşmə məqsədinə malik olan obyektiv ehtiyacların təşəkkül tapması məhz bu amillərlə şərtlənir. Oxşar maraqlar, ya da onların ayrı-ayrı dövlətlər tərəfindən gerçəkləşməsinin nəticələri bütün ölkələrə toxunur və bütün bəşəriyyətin ümumi maraqlarına çevrilir. Belə maraqlar, xüsusi halda sülhün təmin edilməsi ilə, ətraf mühitin mühafizəsi ilə, Dünya okeanından və kosmik fəzadan istifadə edilməsi ilə və s. bağlı olur. Bu maraqların dərk edilməsi, faktiki olaraq, bütün bəşəriyyətin sərvəti, bəzi obyektlərdən ümumi istifadə edilməsi və müvafiq fəaliyyətin beynəlmilləşməsi, ədalət və bütün dövlətlərin maraqlarının nəzərə alınması zərurəti haqqında ideyaları yaratmışdır. Hüquqi şüurda ümumi maraqların inikas formalarından biri bəşəriyyətin ümumi mirası Konsepsiyasıdır.

Bəşəriyyətin ümumi mirası konsepsiyası beynəlxalq-hüquqi tənzimlənmənin sferasının genişlənməsinə olan obyektiv ehtiyacı əks etdirir. Bu və ya digər obyektin ümumi miras elan edilməsi mahiyyətə onun xüsusi hüquqi rejiminin hazırlanması zərurətinin tanınmasına bərabərdir və təsadüfi deyil ki, təcrübədə dənizlərin və okeanların dibinin və onların təkinin milli yurisdiksiyanın təsirindən kənardakı hissəsinin istifadə edilməsinə aid 1970-ci il prinsiplər Bəyannaməsi müqavilə-hüquq qaydasında bu fəza sferasına tətbiqən bəşəriyyətin ümumi mirası haqqında anlayışı konkretləşdirməyi tövsiyə etmişdir. Bu və ya digər obyektin bəşəriyyətin ümumi mirası elan edilməsi mühüm prosessual nəticələr törədir. Bu, bütün dövlətlərin həmin obyektə münasibətdə maraqlarının qanuniliyinin, iştirak etmək hüququnun tanınmasına bərabərdir. Bundan başqa, bu və ya digər obyektin ümumi miras elan edilməsi əhəmiyyətli dərəcədə norma yaradıcılığı prosesinin istiqamətini irəlicədən müəyyən

edir, çünki Konsepsiyanın özünün məzmunu müvafiq olan hüquqların iştirakçıları qarşısında labüdcəsinə bu və ya digər fəaliyyət sferasının inhisarlaşmasının qarşısının alınması, bütün maraqlı dövlətlərin maraqları nəzərə alınmaqla geniş beynəlxalq əməkdaşlığın təşkili məsələlərini irəli sürür. Əgər mədəni dəyərlər, texnologiyaların ötürülməsi və ətraf mühitin mühafizəsi halında "ümumi miras" anlayışı geniş mənada istifadə edilirsə və bilavasitə hüquqi tənzimlənmənin mövcud rejimində hər hansı dəyişiklik törətmirsə, onda dərinsulu dəniz dibi üçün resurslarından istifadə edilməsi işində söhbət iqtisadi fəaliyyətlə bağlı, dövlətlərin yurisdiksiyasından kənarında onların suverenliyi altında olan tamamilə yeni münasibətlər dairəsinin tənzimlənməsindən gedir. Ona görə də beynəlxalq dəniz hüququnda bəşəriyyətin ümumi mirası anlayışı müvafiq prinsip yaradan və müvafiq hüquq rejiminin mahiyyətini cəmlənmiş şəkildə əks etdirən hüquqi kateqoriya mənasını kəsb edir.

Nəticədə onların maraqlarının bu və ya başqa dərəcədə gerçəkləşdiyi dövlətlərin hüquq və öhdəlikləri meydana çıxır. Beynəlxalq dəniz hüququnda ümumi miras anlayışı beynəlxalq dəniz hüququnun hamı tərəfindən qəbul edilən prinsiplərinin əksinə interpretasiya oluna, beynəlxalq hüququn bu sahəsinin əsas prinsipləri ilə ziddiyyət təşkil edə bilməz. Bununla bağlı olan birbaşa göstərişlər BMT-nin 1982-ci il Konvensiyasında mövcuddur. Üstəlik, bəşəriyyətin ümumi miras rejimi genetik şəkildə açıq dəniz rejimi ilə bağlıdır. Belə əlaqə, xüsusi halda, onda ifadə edilir ki, açıq dəniz rejiminin elementləri ilə yanaşı qeyd olunan rejimdə daha ümumi şəkildə açıq dənizin azadlığı prinsipini tamamlayan, amma onu hətta dənizin dibinə münasibətdə əvəz etməyən spesifik elementlər mövcuddur⁸⁸.

Başqa sözlə, söhbət qüvvədə olan prinsiplərin gələcək inkişafından və onların dövlətlərin yeni fəaliyyət sahəsi olan dərinsulu sulardakı dəniz dibinin resurslarından istifadə edilməsinə tətbiqən konkretləşdirilməsindən gedir.

Belə prinsiplərdən biri dəniz dibinin dərinsulu rayonlarında hasil olunan resursların milli özəlləşdirilməsini qadağan edən prinsipdir. Dəniz dibinin istifadə edilməsi prinsipləri haqqında 1970-ci il Deklarasiyası bəyan edib ki, dəniz dibinin beynəlxalq ərazisi dövlət, hüquqi və fiziki şəxslə tərəfindən hər hansı formada mənimsənilə bilməz, heç bir dövlət bu ərazinin istənilən hissəsində suverenliyi və ya həyata keçirə suveren hüquqlara iddia edə bilməz. Bu müddəə əksər dövlətlər tərəfindən

⁸⁸ Вах: Барсегов Ю.Г. Концепция общего наследия человечества в международном праве (Вопросы теории). Советский ежегодник международного права. 1984. М., 1986. С. 50-51.

hazırlanan Konvensiya layihələrində qəbul edildi və üç bənd üzrə geniş təfsir olundu: 1) mənim səməninin qadağan edilməsi; 2) iddialardan imtina edilməsi; 3) mənim səmələrin və iddiaların tanınmaması. Bu müddəalar istənilən qəsdləri qadağan edərək, müəyyən şəkildə dəniz dibinin beynəlxalq ərazisinin bütövlüyünü və toxunulmazlığını təmin edir və belə bir faktı təsdiq edir ki, dəniz dibinin beynəlxalq əraziləri ayrı-ayrı dövlətlərə məxsus ola bilməz.

BMT-nin dəniz hüququ üzrə III Konfransının dənizin dibi üzrə komitəsinin işində bəşəriyyətin ümumi mirası anlayışı üç istiqamətdə inkişaf edirdi: 1) kontinental şelfdən kənarında dənizlərin və okeanların dibi, onların tərkii eyni dərəcədə bütün dövlətlərə məxsusdur və bütün dövlətlərin onları istismar etmək hüququ var; 2) heç bir dövlət və ya dövlətlər qrupu bu rayonu mənim səməyə bilməz; 3) istismardan əldə olunan gəlirlər dövlətlər arasında inkişaf etməkdə olan və kontinentdaxili ölkələrin xüsusi ehtiyacları və maraqları nəzərə alınmaqla bərabər qaydada bölüşdürülməlidir.

Bəşəriyyətin ümumi mirası anlayışının müəyyən edilməsi nöqtəy-nəzərindən dənizin dibi üzrə Komitənin sessiyalarında ən çox mübahisə yaradan birinci istiqamət oldu. Söhbət bütün dövlətlərə bərabər şəkildə dəniz dibinin və onun təkinin məxsus olmasından gedir, bu isə faktiki olaraq, ümumi sərvət anlayışının əsasıdır.

Bir çox dövlətlərin nümayəndələri bəşəriyyətin ümumi mirası anlayışının dənizin dibinə və onun resurslarına tətbiqinin təsirinə müxtəlif cür yanaşdılar. Belə ki, məsələn, Böyük Britaniyanın, Keniyanın və s. təmsilçiləri ümumi miras haqqında anlayışı dəniz dibinin istismarından daxil olan gəlirlərin bütün dövlətlər arasında ədalətli şəkildə inkişaf etməkdə olan ölkələrin ehtiyaclarının xüsusi şəkildə nəzərə alınması ilə bölüşdürülməsi haqqında müddəa daxil etmişlər.

Avstriyanın nümayəndəsi, prinsipçə, bu müddəa ilə razılaşıaraq, hesab etdi ki, ümumi miras problemi dəniz dibinin resurslarının rəasional istismarı və kəşfiyyatı məsələlərində beynəlxalq əməkdaşlığın qurulmasını nəzərdə tutur.

Bəzi dövlətlərin nümayəndələri o mövqedən çıxış etdilər ki, ümumi miras - dövlətlərin dənizin dibində birgə mülkiyyətidir. Belə mövqeyi, xüsusi halda, Braziliyanın, Maltanın, Meksikanın və bir sıra başqa dövlətlərin nümayəndələri bölüşürdülər. Ümumi mirası ümumi mülkiyyətlə eyniləşdirən mövqe, qəbul edilə bilməzdi, çünki ümumi mülkiyyətdən fərqli olaraq ümumi mirasın bölgüsü mümkün deyil, belə ki, bu, həmin anlayışın mahiyyətinə ziddir.

Dənizin dibinə və təkinə ümumi istifadə konsepsiyasının da tətbiqi qəbul edilməz idi, çünki bu halda dövlətlərə, müvəqqəti də olsa, dəniz

dibinin ayrı-ayrı hissələrinin resurslarının işlənməsi üçün müstəsna hüquqlar verilməli idi.

BMT-nin dəniz hüququ üzrə III Konfransında müxtəlif dövlətlərin nümayəndələrinin yanaşmalarında sahiyanı dövlətlərin yurisdiksiyasından kənarada, dənizin dibinə və onun resurslarına tətbiqən, ümumi miras konsepsiyasının məzmununa münasibətdə təsadüf edilən ümumi detalları cəmləşdirərək bu konsepsiyanın məzmununun əsas elementlərini belə ifadə etmək olar:

1. Bütün bəşəriyyət ümumi mirasın subyektidir. Bu o deməkdir ki:

a) mirasa sahib olmaq, istifadə etmək və sərəncam vermək hüququ bütün bəşəriyyətə aiddir; b) bu səlahiyyətlər bütün dövlətlərin maraqları çərçivəsində həyata keçirilir; c) dövlətlər dəniz dibinin resurslarının mənimsənilməsi formasını birgə müəyyən edirlər.

2. Dənizin dibi bütün bəşəriyyətə aiddir, deməli, bütövlükdə bəşəriyyətdən başqa heç kimə məxsus ola bilməz. O, mülkiyyət hüququ əsasında hər hansı beynəlxalq orqana məxsus ola bilməz. Dövlətlər dəniz dibinin hər hansı hissəsinə münasibətdə suverenliyə və ya suveren hüquqlara iddia edə bilməz və belə qəbildən olan heç bir iddianı tanımamalıdırlar. Eyni qayda ilə, dənizin dibi və onun tək fiziki və ya hüquqi şəxslər tərəfindən hər hansı yolla mənimsənilə bilməz.

3. Operativ idarəetmə hüququ, yəni sahiblik, istifadə və sərəncam səlahiyyətləri, dəniz dibinin resurslarının istismarı, lisenziyaların verilməsi, kontraktların bağlanması və s. hüquqlar dövlətlər tərəfindən bu hüquqlar çərçivəsində və dövlətlərin müəyyən etdiyi məqsədlərə uyğun olaraq fəaliyyət göstərən beynəlxalq təşkilatlara verilə bilər.

4. Dənizin dibi ayrı-ayrı dövlətlərə, fiziki və ya hüquqi şəxslərə ancaq onun resurslarının hasilatı məqsədilə müvəqqəti istifadə edilmək üçün verilə bilər.

5. Dəniz dibinin resursları onun təkinin tərkib hissəsidir və deməli, onlar istifadəçi tərəfindən işlənilməyə qədər bütün bəşəriyyətin ümumi mirasının hissəsidir. İşləniləndən sonra resurslar istifadəçinin mülkiyyətinə keçir. Resursların beynəlxalq rejimlə müəyyən edilən qaydaların pozulması ilə hasil edilməsi mülkiyyətin bəşəriyyətin ümumi sərvətindən istehsalının mülkiyyətinə göstərişlər keçidinin tanınmamasına aparır (buradan çıxan bütün nəticələrlə birlikdə).

Bəşəriyyətin ümumi mirası konsepsiyasının qeyd olunan elementlərini rayona və onun resurslarına tətbiqən nəzərdən keçirərkən bir sıra suallar meydana çıxır⁸⁹.

⁸⁹ Ətraflı bax: Клименко Б.М. Морское дно за пределами континентального шельфа как общее

Birincisi, yuridik planda "bütün bəşəriyyətin" rayonun resurslarına konvension hüquqları haqqında məsələ aydın deyil və buna Rusiya doktrinasında diqqət yetirilib. Y.Q.Barseqovun qeyd etdiyi kimi, "bəşəriyyət, yəni planetin bütün əhalisi bu sözün əsl mənasında hüquq münasibətlərinin subyekti ola bilməz"⁹⁰.

Bununla bağlı, M.İ.Lazarev vurğulayır ki, bütün bəşəriyyətin hüquq subyektiyi haqqında məsələnin qoyuluşu iki haldan birində bəraətli ola bilər: birincisi, Yer kürəsinin bütün dövlətlərinin bir tam kimi, planetin bütövlükdə, digər planetlərdə yaşayanlarla xarici siyasət münasibətlərində və ikincisi isə bizim planetdə dövlətlərin sosial institut kimi mövcudluğunu dayandırdığı və bütün planetin tək monolit beynəlxalq birliyə çevrildiyi halda"⁹¹.

İkincisi, belə bir müddəa da şübhə doğurur ki, bütün bəşəriyyət adından BMT-nin 1982-ci il Konvensiyasında nəzərdə tutulan dəniz üzrə Beynəlxalq orqan (Orqan) çıxış edir (mad. 187, b.2). Qüvvədə olan beynəlxalq hüquq nöqtəyi-nəzərindən, xüsusi halda beynəlxalq müqavilələr hüququ haqqında 1969-cu il Vyana konvensiyası nöqtəyi nəzərindən bu müddəa da zəifdir. Müqavilə əsasında yaranan beynəlxalq təşkilatın-orqanın fəaliyyətini əgər ona müqavilə qaydasında bəşəriyyətin Konvensiyasının iştirakçıları olmayan dövlətlər tərəfindən təmsil olunan hissəsi belə səlahiyyət verməyibsə, çətin ki, qanuni hesab etmək mümkün olsun"⁹². Aydındır ki, bu cür "üçüncü dövlətlərin" aşkar şəkildə ifadə edilmiş razılığı olmadan Orqan, dövlətlərin suveren bərabərliyi prinsipinə və beynəlxalq müqavilələr hüququ haqqında 1969-cu il Vyana Konvensiyasına görə, belə dövlətlər adından hərəkət etmək hüququna malik deyil. Bununla belə, BMT-nin 1982-ci il Konvensiyasının iştirakçıları belə razılığa gəlmişlər ki, Orqan təkcə onların adından deyil, eləcə də "bütün bəşəriyyətin", yəni BMT-nin 1982-ci il Konvensiyasının iştirakçıları olan beynəlxalq birliyin üzv-dövlətləri adından hərəkət edir. Orqanın belə səlahiyyətli hüquqi əsasını, A.N.Vileqjaninin çox doğru qeyd etdiyi kimi, nəinki BMT-nin 1982-ci il Konvensiyasının və Beynəlxalq müqavilələr hüququ haqqında 1969-cu il Konvensiyasının, eləcə də beynəlxalq hüququn

достояние человечества. В кн.: Международно-правовые проблемы Мирового океана на современном этапе. М., 1976. С. 92.

⁹⁰ Барсегов Ю.Г. Концепция «общего наследия человечества» в международном праве (теоретические вопросы)// Советский ежегодник международного права. 1984, М., 1986, С. 54.

⁹¹ Лазарев М.И. Теоретические вопросы современного международного морского права. М., 1983, С. 173.

⁹² Вилегжанин А.Н. Морские природные ресурсы (международно-правовой режим). М., 2001. С. 145.

adi və müqavilə normalarının məcmu təsiri təşkil edir⁹³. Bu məsələdə, bizim fikrimizcə, xüsusi rolu beynəlxalq adət oynayır. 1982-ci il Konvensiyasının 140 üzv-dövlətinin nəinki bu dövlətlərin özləri tərəfindən, eləcə də 1982-ci il Konvensiyasının iştirakçısı olmayan (məsələn, ABŞ, İsveçrə) dövlətlər tərəfindən hüquq norması keyfiyyətində qəbul edilər təcrübəsi sonuncuların orqanın onların adından hərəkət etmək səlahiyyəti haqqında yazılı razılığının olmamasını kompensasiya edir.

Kontinental şelfdən kənarında Dünya okeanının dibinə tətbiqən bəşəriyyətin ümumi mirası konsepsiyasına baxışa yekun vuraraq, istərdik ki, bu konsepsiyanın sənayesinin inkişaf səviyyəsindən və coğrafi vəziyyətindən asılı olmayaraq dünyanın bütün dövlətlərinin dəniz dibinin resurslarından ədalətli şəkildə istifadə edə bilməsi baxımından əhəmiyyətini vurğulayaq. "Bəşəriyyətin ümumi mirası" konsepsiyasının adının özü hamının bu mirasa münasibətdə eyni vəziyyətdə olmasını vurğulayır. Konsepsiyanın məzmunu ondan ibarətdir ki, heç bir xalq, heç bir dövlət dənizin dibində bunun üçün yaradılmış xüsusi beynəlxalq orqan tərəfindən təmsil olunan "bütün bəşəriyyət" adından rəsmi qaydada alınmış razılıq olmadan hər hansı bir aksiyanı həyata keçirə bilməz. Başqa sözlərlə, heç kim ümumi halda Dünya okeanının, xüsusi halda isə dənizin dibinin resurslarından digərlərinin razılığı olmadan istifadə edə bilməz, çünki digərlərinin də "miras"dan istifadə etmək istəyən və edən varislər kimi eyni hüquqları var.

Əlbəttə, bəşəriyyətin ümumi mirası konsepsiyası, dəniz dibinin beynəlxalq ərazisinə hamının bərabər hüququnu və bir qrup dövlətlərin digər qrup dövlətlərin ziyanına olaraq dəniz dibinin sərvətlərinə iddia etməsinin yolverilməzliyini qeyd etsə də, ancaq formal nöqtəyi-nəzərdən ədalətlidir. Bu konsepsiya təbii ki, dəniz dibinin dərin sular altındakı resurslarının hasilatı üzrə dövlətlərin qabiliyyətləri arasındakı fərqi yox edə bilməz, çünki bu mirasa münasibətdə bəşəriyyətin müxtəlif hissələrinin (yəni dövlətlərin) vəziyyəti qeyri-bərabərdir. Təbii ki, sənaye baxımından inkişaf etmiş dövlətlər dəniz dibinin dərin sular altındakı resurslarının hasilatı sahəsində inkişaf etməkdə olan dövlətlərlə müqayisədə daha böyük imkanlara malikdirlər. Amma, yuxarıda qeyd edildiyi kimi, BMT-nin 1982-ci il Konvensiyasında inkişaf etməkdə olan dövlətlərin maraqlarının nəzərə alınmasına yönələn bir sıra müddəalar var. Birincisi, dəniz dibi üzrə Beynəlxalq orqan tərəfindən rayon ərazisində fəaliyyət nəticəsində əldə edilən maliyyə və başqa iqtisadi gəlirlərin "ədalətli bölgüsüdür" (mad. 140). İkincisi, 144-cü maddəyə müvafiq olaraq, Orqan inkişaf etməkdə olan

⁹³ Yenə orada. C. 146.

ölkələrə kommersiya şərtlərilə rayonun resurslarının kəşfiyyatı və hasilatı ilə bağlı texnologiyaların, inkişaf etməkdə olan ölkələr üçün kadrların hazırlanmasına yardım edəcək.

Bundan başqa, BMT-nin 1982-ci il Konvensiyası nəzərdə tutur ki, rayon ərazisində fəaliyyət elə qurulacaq ki, inkişaf etməkdə olan ölkələrin iqtisadiyyatını və gəlirlərini rayonun resurslarının hasilatı nəticəsində yarana biləcək mənfi nəticələrdən qorumaq mümkün olsun (150-ci maddə, b, "h"). Bununla da inkişaf etməkdə olan və xammal ixrac edən ölkələrin maraqları təmin edilsin.

Deyilənlər belə nəticə çıxarmağa imkan verir ki, ümumi miras konsepsiyası, müxtəlif vaxtlarda irəli sürülən və kontinental şelfdən kənardakı dəniz dibinin istifadə edilməsini əsaslandırان ("hüquqi vakuüm", "heç kimə məxsus olmayan şeylər", "ümumi mülkiyyət", "ümumi istifadə obyektı" konsepsiyaları) konsepsiyalardan fərqli olaraq müasir dünya şəraitində yeganə məqbul konsepsiyadır. Dərin sulardakı dəniz dibi resurslarının BMT-nin 1982-ci il konvensiyasında bu konsepsiya əsasında təsbit olunan hüquqi rejimi, bizim fikrimizcə, milli yurisdiksiyadan kənardakı dəniz dibi resurslarının bütün dövlətlərin və bütün bəşəriyyətin maraqları çərçivəsində hasilatına imkan verəcək.

2. Dəniz dibinin milli yurisdiksiyanın təsirindən kənarında hüquqi rejimi

Dəniz hüququ üzrə BMT-nin 1982-ci il Konvensiyasının qəbul edilməsi ilə beynəlxalq dəniz hüququnun tarixində ilk dəfə olaraq Dünya okeanının məkanlarından biri - dərin sular altındakı dib və onun təkisi - başqa dəniz sahələrindən ciddi şəkildə fərqlənən xüsusi hüquqi status qazandı. Bu Konvensiyanın 136-cı maddəsinə müvafiq olaraq dənizlərin və okeanların dibi və onun təkisi milli yurisdiksiyanın təsirindən kənarında bəşəriyyətin ümumi mirası hesab edilir. Dəniz dibinin (Konvensiyanın terminologiyasına görə - "Rayon") resursları da ümumi miras hesab edilir.

BMT-nin dəniz hüququ üzrə 1982-ci il Konvensiyası milli yurisdiksiyanın təsirindən kənardakı dəniz dibini və onun təkisini bəşəriyyətin ümumi mirası elan edərək, yuxarıda qeyd edildiyi kimi, bu anlayışa özündə iki həlledici məqamı birləşdirən çox konkret məzmun verir: mənimsəmək prinsipi və ümumi istifadə prinsipi.

Bu Konvensiyaya müvafiq olaraq heç bir dövlət rayonun hər hansı bir hissəsinə və ya onun resurslarına münasibətdə suverenliyə və suveren hüquqlara iddia edə və ya onları həyata keçirə bilməz, heç bir dövlət, fiziki və ya hüquqi şəxs onların hər hansı hissəsini mənimsəmək hüququna malik

deyil, belə qəbildən olan heç bir iddia, yaxud suverenliyin və ya suveren hüquqların həyata keçirilməsi, heç bir belə mənimsəmə tanınmır (mad. 137.). Rayonun resurslarına olan hüquqlar bütün bəşəriyyətə məxsus olduğundan məhz onun adından dəniz dibi üzrə Beynəlxalq orqan fəaliyyət göstərir, bu resurslar ayrılmazdır, rayon ərazisində hasil edilən faydalı qazıntılar ancaq Konvensiyanın müddəalarına müvafiq olaraq ayrıla bilər (mad. 137, b.2). Heç bir dövlət, fiziki və ya hüquqi şəxs rayonda hasil edilən faydalı qazıntılara münasibətdə hüquqa iddia edə bilməz, onları Konvensiyada nəzərdə tutulandan fərqli şəkildə əldə edə və ya həyata keçirə bilməz: əks halda belə hüquqlara heç bir iddia, onların əldə edilməsi və ya həyata keçirilməsi tanınmır (mad. 137, b 3).

Yuxarıda sadalananlardan savayı, BMT-nin 1982-ci il Konvensiyası rayonun hüquqi rejiminin aşağıdakı elementlərini özündə ehtiva edir:

- Konvensiyada belə bir müddəa təsbit edilir ki, rayon ərazisindəki bütün fəaliyyəti - dənizin dibi üzrə Beynəlxalq xüsusi orqan (Orqan) tərəfindən ixtisaslaşdırılır və nəzarətdə saxlanılır. Bu orqanın üzvləri BMT-nin 1982-ci il Konvensiyasının iştirakçısı olan bütün dövlətlər ola bilərlər. Orqan rayon ərazisindəki fəaliyyətdən əldə edilən maliyyənin və digər iqtisadi gəlirlərin ayrı-seçkilikdən kənar əsasda qüvvədə olan müvafiq mexanizm vasitəsilə ədalətli bölgüsünü təmin edir.

- Konvensiyada, necə deyirlər, "paralel sistemin" bərqərar edilməsi. Bu sistemə görə nəinki Orqanın, elə dövlətlərin özlərinin də Rayonun resurslarına giriş hüququ var; dövlətlər rayonda Orqanla birlikdə fəaliyyət göstərə bilərlər: belə fəaliyyət dövlət müəssisələri tərəfindən Konvensiyanın iştirakçısı olan dövlətlərin həvalə etməsi şərtilə, eləcə də bu dövlətlərin vətəndaşları olan fiziki şəxslər vasitəsilə həyata keçirilə bilər.

- Dəniz dibinin resurslarının işlənilməsi zamanı gəmiçilik, balıqçılıq, elmi tədqiqatların aparılması azadlığına, eləcə də açıq dənizdə fəaliyyətin digər hüquqa uyğun növlərinə maneələrin qadağan edilməsi (mad. 147, v. 2).

- Konvensiya vasitəsilə dövlətlərin dənizin dibində fəaliyyəti nəticəsində yarana biləcək dəniz mühitinin çirklənmədən müdafiəsini və insan həyatının mühafizəsini təmin etmək məqsədilə rayonda bütün zəruri tədbirləri görmək sahəsindəki öhdəliklərinin təsbit edilməsi. Eləcə də orqan rayonda fəaliyyətin həyata keçirilməsi zamanı meydana çıxacaq ziyanlı nəticələrdən dəniz mühitinin effektiv müdafiəsinin təmin edilməsi məqsədilə tədbirlər görməlidir. Rayonda fəaliyyəti həyata keçirmək üçün istifadə edilən qurğular Orqanın norma, qayda və prosedurlarını gözləməklə quraşdırılmalıdır (mad. 145).

- Konvensiyada müstəsna olaraq dini məqsədlər üçün və bütün

bəşəriyyətin rifahı naminə elmi tədqiqatların aparılması hüququnun təsbit edilməsi, üstəlik dəniz elmi tədqiqatları rayonda, Orqan və dövlətlər tərəfindən bir-birindən asılı olmadan aparıla bilər (mad. 143).

- Belə bir müddəanın təsbit edilməsi: "Rayonda fəaliyyət bütün bəşəriyyətin, coğrafi vəziyyətindən asılı olmayaraq həm sahilyanı, həm də dənizə çıxışı olmayan dövlətlərin və xüsusilə də inkişaf etməkdə olan dövlətlərin və tam müstəqilliyə və ya özünüidarənin digər statusuna nail olmayan xalqların maraqları nəzərə alınmaqla, bütün bəşəriyyətin rifahı naminə həyata keçirilməlidir (mad. 140).

- Orqana göstəriş vermək: inkişaf etməkdə olan dövlətlərə, xüsusən də dənizə çıxışı olmayan və ya coğrafi baxımdan əlverişsiz vəziyyətdə yerləşən dövlətlərə xüsusi diqqət yetirsin (mad. 152, 2-ci b). Rayonun resurslarının istismarından əldə edilən gəlirlərin inkişaf etməkdə olan dövlətlərin xüsusi maraqlarının nəzərə alınması ilə bölüşdürülməsi, onlara elmi biliklərin verilməsi, onlar üçün kadr hazırlanması, texnologiya verilməsilə yanaşı, Konvensiya quruda metal istehsal edənlərin müdafiəsinə yönələn (əgər rayondakı fəaliyyət quruda müvafiq faydalı qazıntılar hasil edən inkişaf etməkdə olan ölkələrin ixracı üçün mənfəətli nəticələr yaradacaqsa) normalar və prinsiplər nəzərdə tutur (mad. 150, b. "h", mad. 151, b. 10).

İnkişaf etməkdə olan dövlətlərin iqtisadiyyatının hüquqi müdafiəsi məsələsi onlar üçün çox mühüm iqtisadi və siyasi məsələdir. Dəniz dibindən hasil ediləcəyi güman olunan xammalın (mis, nikel, kobalt, manqan) quruda hasilatının hüquqi müdafiəsi məqsədilə və müvafiq olaraq xammal istehsal edən dövlətlərin maraqlarının müdafiəsi məqsədilə dəniz hüququ üzrə III Konfransda iki yanaşma işlənilib hazırlanmışdır: kompensasiya preventiv BMT-nin 1982-ci il Konvensiyasının 151-ci maddəsinin 10-cu bölməsi bilavasitə kompensasiya sistem nəzərdə tutur. Bu sistem Orqanın Assambleyası tərəfindən "Şüranın tövsiyələri ilə iqtisadi plan komissiyasının təklifləri" əsasında bərqərar edilir. Konfrans tərəfindən hazırlanan preventiv yanaşma isə metalların konkresiyalardan nikelin dəqiq şəkildə müəyyən edilən illik limitlərdən çox istehsalı əsasında istehsalının qadağan edilməsindən və Orqanın xammal məhsulları üzrə istənilən konfransda (istehsalçılar və istehlakçılar da daxil olmaqla bütün maraqlı tərəflərin iştirak etdiyi) iştirak etmək imkanından və eləcə də belə konfranslar nəticəsində Orqanın iştirakçı olması imkanından ibarətdir (151-ci maddənin 3-7 bölmələri və "b" bölməsi).

Bundan başqa, BMT-nin 1982-ci il Konvensiyası göstərilən məqsədə nail olmaq üçün, eləcə də "faydalı qazıntıların müvafiq növünə qiymətlərin aşağı düşməsi və ya belə növ faydalı qazıntıların idxal həcmiminin azalması

nəticəsində iqtisadiyyatları və ixracdan daxil olmaları üçün ciddi mənfi nəticələr yayan inkişaf etməkdə olan dövlətlərin iqtisadiyyatının elə aşağı düşməyə və azalmaya rayondakı fəaliyyətin yaratdığı dərəcədə uyğunlaşmasına yardım edən digər tədbirlər" nəzərdə tutur (151-ci mad. b. 10).

Quru ərazidəki xammal istehsalçılarını kompensasion müdafiə metodu, BMT-nin dəniz hüququ üzrə III Konfransının gedişindəki diskussiyalarını göstərdiyi kimi, əksər dövlətlər üçün ən az məqbul olan variantdır, çünki, birincisi, bu metod "quru" istehsalçılar üçün dəniz dibinin resursları hasilatının mənfi nəticələrini nəzərdə tutur, ikincisi, onun tətbiqinin effektivliyi, dəniz dibinin dərin sular altındakı resurslarının hasilatından alması təmiz gəlirlərdən asılı olur. Qeyd olunan hallar belə faktı izah edir ki, inkişaf etməkdə olan dövlətlərin əksəriyyəti YUNKTAD çərçivəsində hazırlanan və faktiki olaraq, dəniz dibinin xammalı üzərində nəzarətdən, xammal üzrə əmtəə sazişlərinin bağlanmasından və xammalın qiymətinin tənzimlənməsindən ibarət olan uzunmüddətli preventiv strategiyayı müdafiə etdilər.

Konvensiya Rayon ərazisində fəaliyyət nəticəsində ziyan çəkə bilən və iqtisadiyyatlarının müdafiəsi məqsədilə yuxarıda sadalanan tədbirlər şamil edilə bilinən dövlətlərin dairələrini inkişaf etməkdə olan dövlətlərlə məhdudlaşdırır. Konvensiyada ümumi formada ifadə olunan başqa məhdudsiyyət də var - bu elə dövlət olmalıdır ki, onların "iqtisadiyyatları və ixrac daxil olmaları üçün mənfi nəticələr yaranmışdır" (mad. 151, 10-cu b). Ehtimal ki, həm məqsədəuyğun deyil, həm də çətin ki, göstərilən nəticələrin "ciddiliyinin" sərt kəmiyyət meyarlarını müəyyən etmək mümkün olsun, çünki quruda xammal istehsal edən dövlətlərin iqtisadi inkişaf səviyyəsi, eləcə də onların iqtisadiyyatının xammal ixracından asılılığı müxtəlifdir. Amma, bizim fikrimizcə, xatırlanan konvension müddəanı konkretləşdirmək və mənfi iqtisadi nəticələrdən müdafiəyə iddia edən dövlətlərin dairəsini minimuma çatdırmaq lazım idi.

Rayonda faydalı qazıntıların konkret inkişaf etməkdə olan dövlətə ziyan vura biləcəyini nəzərə alaraq, zənn edirik ki, hər bir inkişaf etməkdə olan ənənəvi ixrac dövləti ikitərəfli əsasda özünün iqtisadiyyatı üçün mənfi nəticələrin zəiflədilməsi üzrə tədbirlər haqqında məsələni o dövlətlərlə tənzimləməlidir ki, məhz onların fəaliyyəti nəticəsində belə mənfi nəticələr yaranır. Bu məsələni ikitərəfli əsaslarla maraqlı tərəflər (- inkişaf etməkdə olan ənənəvi ixrac dövləti və ənənəvi idxal dövləti və ya yeni ixrac dövlətləri) arasında tənzimləmək üçün zəruridir: a) inkişaf etməkdə olan dövlətlərin ixrac daxil olmalarına dəyər biləcək real ziyanı razılaşıdırmaq; b) bilavasitə belə ziyanın tələblərini müəyyən etmək; c) göstərilən ziyanı

azaltmaq məqsədilə konkret tədbirləri razılaşdırmaq.

İnkişaf etməkdə olan ənənəvi ixrac dövlətlərinin iqtisadiyyatlarının yeni şəraitə uyğunlaşdırılmasına yönələn tədbirlər kontekstində, xüsusi halda, tövsiyə etmək olar ki, ənənəvi, idxal dövlətlən müvafiq inkişaf etməkdə olan dövlətdən idxallarının qeyd alınmış orta illik səviyyəsini yuxarıda qeyd olunan 10 illik güzəşt müddətində dəyişməz saxlasınlar, üstəlik ilk 5 il ərzində bu səviyyə 5 bazis ilinin orta illik səviyyəsindən aşağı olmasın. Yeni xammal ixracatçıları olan inkişaf etmiş ölkələrə gəldikdə isə, onlar göstərilən ikitərəfli prosedur əsasında inkişaf etməkdə olan ənənəvi ixrac dövlətləri ilə xammalın müvafiq növü üzrə dünya bazarına çıxışını razılaşdırırlar. Bu o məqsədlə edilir ki, inkişaf etməkdə olan ənənəvi ixrac dövlətlərinin ixracının 5 güzəşt ili müddətində ixtisar edilməsinə imkan verilməsin, sonrakı beş il ərzində isə yenə də inkişaf etməkdə olan dövlətlərlə razılaşdırmaq yolu ilə tədricən öz ixracının həcmi artırın⁹⁴. Rayonun yeni hüquqi rejiminin mühüm fərqli xüsusiyyəti odur ki, onun ərazisində mineral resursların kəşfiyyat və hasilatı üzrə bütün fəaliyyət, dövlətlərin təqdim etdikləri sifarişlər və iş planları əsasında Orqanın nəzarəti altında və orqanın verdiyi razılıq əsasında həyata keçirilir. BMT-nin 1982-ci il Konvensiyasının 151 və 153-cü maddələrini və III əlavədə Rayon ərazisindəki fəaliyyətin Orqan tərəfindən tənzinlənməsinin ətraflı şəkildə işlənilib hazırlanan prinsipləri mövcuddur.

Bu prinsiplərə uyğun olaraq, rayon ərazisində fəaliyyət göstərən ya Orqanın himayəsi altında işləyən, onun resurslarının kəşfiyyatı və hasilatı ilə məşğul olan beynəlxalq müəssisə, ya da - Orqanla əməkdaşlıq etməklə Konvensiya iştirakçısı olan dövlətlər və ya onların dövlət müəssisələri, həmçinin fiziki və hüquqi şəxslər tərəfindən (əgər iştirakçı dövlətlər onları öhdəsinə götürürsə, və onların bu dövlətlərdə vətəndaşlığı varsa, həmçinin onların effektiv nəzarəti altında yerləşirlərsə) həyata keçirilə bilər. Orqan metal hasilatının maksimum həcmi müəyyən edir, təsdiq olunan iş planlarının həyata keçməsinə nəzarət edir və rayon ərazisindəki fəaliyyətlə bağlı istifadə edilən istənilən qurğunu təstiq etmək hüququna malikdir.

Bununla bağlı, rayon ərazisində hüquqi rejimin mühüm elementlərindən birini Orqan tərəfindən rayonda fəaliyyət üçün yaradılan Müəssisənin, eləcə də inkişaf etməkdə olan dövlətlərin, müvafiq texnologiyaların ədalətli və ağılabatan şərtlər əsasında girişinin asanlaşdırılması istiqamətində Orqan ilə iştirakçı dövlətlərin əməkdaşlığı haqqındakı müddəalar təsdiq edir. Rayonda fəaliyyəti həyata keçirmək üçün

⁹⁴ Daha ətraflı bax: Ковалев А.А. Правовая защита экономики государств Африки от отрицательных последствий разработки морского дна. В кн.: Правовые вопросы безопасности мореплавания и перевозки грузов. Ленинград, ЦНИИ Морского флота, 1988, С. 53.

hər bir müqavilədə müqavilə iştirakçısı, o cümlədən dövlət, öz üzərinə Orqanın Müəssisəsinə "ədalətli və ağılabatan kommertiya əsasında və şərtlərilə orqanın bunu tələb etdiyi bütün hallarda kontraktorun rayonda kontrakt üzrə həyata keçirdiyi fəaliyyət zamanı istifadə etdiyi və qanuni əsaslarla kiməsə vermək hüququ olan texnologiyayı təqdim etmək haqqında öhdəlik götürür" (Konvensiyanın III əlavəsi, mad. 5, b. 3a).

BMT-nin dəniz hüququ üzrə 1982-ci il Konvensiyasında dəniz dibinin milli yurisdiksiya xaricindəki hüquqi rejiminin əsas prinsipləri bunlardır. Bu prinsiplər sonradan orqanın fəaliyyət normalarında, qaydalarında və prosedurlarında konkretləşdirilmişdir.

Mineral resursların hasilatı və kəşfiyyatının Dünya okeanında fəaliyyətin yeni sahəsi olması nəzərə alaraq, Konvensiya 154-cü maddədə nəzərdə tutur ki, onun qüvvəyə mindiyi andan bəri hər beş il ərzində Orqanın Assambleyası onun təkmilləşdirilməsi məqsədilə bu rejimin praktiki fəaliyyətinin ümumi və sistemik müşahidəsini aparacaq. Konvensiyanın rayonun mineral resurslarının kəşfiyyatı və hasilatı məsələlərini tənzimləyən müddəalarına (XI hissə, III əlavə) gəldikdə isə, 155-ci maddəyə uyğun olaraq, təsdiq olunan iş planı üzrə sənaye istehsalının ilk dəfə başlayacağı ilin yanvar ayının 1-dən etibarən 15 il keçəndən sonra, orqanın Assambleyası Konvensiyanın və ona əlavələrin göstərilən müddələrinin praktiki fəaliyyətinin icmalı üzrə konfrans çağıracaqdır. Bu konfrans praktiki təcrübəni nəzərə alaraq, prinsipcə, iştirakçı dövlətlərə Konvensiyanın yuxarıda xatırlanan müddələrini ratifikasiya edilmək və ya qoşulmaq üçün düzəlişlər hazırlayıb təqdim edə bilər. Belə konfransın keçirilməsi, eləcə də, ABŞ-ın BMT-nin dəniz hüququ üzrə 1982-ci il Konvensiyasına, xüsusilə də dəniz dibinin resurslarının istismarı məsələlərini tənzimləyən müddəalarına münasibətdə mövqeyi ilə də bağlı və mühümdür. Məlum olduğu kimi, ABŞ-ı Konvensiyadakı dənizin dibi üzrə Beynəlxalq orqan tərəfindən dənizlərin və okeanların dibinin resurslarının hasilatı və kəşfiyyatı ilə bağlı fəaliyyət üzərində nəzarətin həyata keçirilməsini nəzərdə tutan müddəalar qane etmir, çünki bu, dəniz dibinin resursları üzərində Amerika inhisarçılarının maraqları naminə nəzarətsiz və təkbəşinə sərəncam vermək hüququna mane olur. Konvensiyanın imzalanmasına mane olaraq, ABŞ və onun yaxın müttəfiqləri separatist şəxslər yolunu tutdular. Belə ki, 1982-ci il avqustun 2-də ABŞ, Böyük Britaniya və Fransa Vaşinqtonda "mini-müqavilə" adlanan "Dəniz dibinin dərinisulu rayonlarındakı yarımmetal konkretiyalara münasibətdə müvəqqəti tədbirlər haqqında" sənəd imzaladılar. 1984-cü il avqustun 3-də isə daha çox qərb dövlətinin iştirakı ilə (ABŞ, Böyük Britaniya, AFR, Fransa, Yaponiya, Belçika, İtaliya və Hollandiya) "Dərin

sular altındaki dəniz dibində mədən hasilatı haqqında müvəqqəti anlaşma" adlı digər saziş imzalandı⁹⁵.

Hər iki saziş dəniz dibinin ən perspektivli sahələrinin bütün digər dövlətlərin maraqlarına zidd olaraq qeyri-qanuni şəkildə zəbt edilməsi üçün psevdo hüquqi baza yaratmağa yönəlmişdi. Elə bu tədbirlərlə bir sırada ABŞ-ın ticarət nazirliyinin okean və atmosfer məsələləri üzrə Milli agentliyi tərəfindən bəzi konsorsiumlara Sakit okean dəniz dibinin Beynəlxalq rayonunun məntəqələrində manqan konkresiyasının kəşfiyyatına verilən lisenziya dayandırılır⁹⁶.

Belə mini-sazişlərin bağlanması, faktiki olaraq, dərin sulu dəniz dibinin resurslarının iki beynəlxalq-hüquqi rejiminin bərqərar olmasına gətirib çıxardı. Bu isə rayonun resurslarının kəşfiyyatı və hasilatı ilə bağlı beynəlxalq münaqişələrin və müxtəlif cür gərginliyin mənbəyi ola bilər. Məsələn, BMT-nin 1982-ci il Konvensiyası mineral resurslara həmin konvensiyadan kənarında əldə edilən hər hansı hüququ tanımır. Öz növbəsində qərb ölkələrinin yuxarıda qeyd olunan sazişləri də həmin resurslara bu sazişlərin çərçivəsindən kənarında əldə edilən hər hansı hüququ tanımır. Son nəticədə bu problemin vahid müqavilə əsasında kompromis tənzimlənmə qaydasının tapılmasına ehtiyac yaranmışdır.

Beləcə, 1987-ci ildə Belçika, İtaliya, Hollandiya, Kanada və SSRİ dərin sulu mədən işlərinə aid praktik problemlərin həlli haqqında Saziş imzaladılar. Sonra ABŞ-ın və BMT-nin dəniz hüququ üzrə 1982-ci il Konvensiyasını imzalayan digər qərb dövlətlərinin təşəbbüsü ilə 1994-cü ilin 17 avqustunda onlar tərəfindən BMT-nin 1982-ci il Konvensiyasının XI hissəsinin həyata keçirilməsi haqqında saziş imzalandı. Xatırladaq ki, BMT-nin dəniz hüququ üzrə 1982-ci il Konvensiyasına müddəaları resurslar üzərində böyük inhisarçıların maraqları naminə, təkbaşına və nəzarətsiz sərəncam vermək hüququna mane olurdu. 1994-cü ilin Sazişi isə BMT-nin Baş Assambleyası tərəfindən dərhal müdafiə edildi. Assambleya öz qətnaməsində etiraf etdi ki, "siyasi və iqtisadi dəyişikliklər, xüsusilə də bazar prinsiplərinin getdikcə geniş tətbiqi rayonun və onun resurslarının rejiminin bəzi aspektlərini yenidən qiymətləndirmək zərurəti yaratdı. BMT dəniz hüququ üzrə özünün 1982-ci il 10 dekabr Konvensiyasına XI hissəsinin həyata keçməsi haqqında Sazişi qəbul edir, ...və müəyyən edir ki, Saziş XI Hissə ilə birlikdə, vahid sənəd kimi şərh və tətbiq edilməlidir"⁹⁷.

1996-cı ilin 28 iyununda qüvvəyə minən 1994-cü il Sazişi Rayonun

⁹⁵ Вак: Des Cent Dix-Neuf Signatures a la Ratification de le convention le chemin sera long - Journal de le Marine Marchande, 1982, Pn, 2928-2931.

⁹⁶ «Известия», 1985, 6 июня.

⁹⁷ Вак: BMT-nin BA qətnaməsi A/RES/48/263 17 avqust 1994-cü ildən.

mineral resurslarının rejimini və Rayondakı resurs fəaliyyətini bazar prinsiplərinin xeyrinə dəyişdi, amma 1982-ci il Konvensiyası ilə bərqərar edilən Rayon ərazilərinin və onun resurslarının rejimin əsas prinsipini - bəşəriyyətin ümumi mirası prinsipini dəyişməz saxladı. Sazişə əlavədə nəzərdə tutulmuşdur ki, "Rayonun resurslarından istifadə edilməsi səmərəli kommertiya prinsiplərinə müvafiq qaydada həyata keçirilir". (6-cı bölmə, 1-ci bənd).

Rayonun və onun resurslarının rejiminə 1982-ci il Konvensiyasında nəzərdə tutulan rejimlə müqayisədə 1994-cü il Sazişinə Əlavə də prinsiplə dəyişikliklər edir. Bu dəyişikliklər əsasən dəniz dibinin dərin sulardakı mədənlər işlərinə tətbiqin - "kommertiya prinsiplərinin" tətbiqi ilə bağlıdır. Əlavənin 1-ci bölməsində (2, 3, 5-ci bəndlər) birbaşa Sazişin iştirakçısı olan dövlətlərin xərclərinin minimuma çatdırılması göstərilir. Bunun üçün dəniz dibi üzrə Beynəlxalq orqanın bütün orqanları və köməkçi bölmələri şəraitçilik prinsipi əsasında fəaliyyət göstərməlidirlər. Bununla bağlı, vəsaitlərin qənaəti məqsədilə Müəssisənin funksiyaları başlanğıc mərhələdə hələ də Orqanın katibliyi tərəfindən həyata keçirilir. (2-ci bölmə 2-ci bənd). Əlavədə həmçinin Rayondakı fəaliyyət nəticəsində iqtisadiyyatları və ixrac daxil olmaları üçün mənfəət nəticələr yaranan inkişaf etməkdə olan ölkələrə iqtisadi kömək göstərilməsi nəzərdə tutulur. Belə kömək bu məqsədlə iqtisadi yardım fondu təsis edən Orqan tərəfindən göstərilir. Belə fondun vəsaitləri müəssisə də daxil olmaqla, kontraktorların ödəmələri, eləcə də könüllü üzvlük haqları şəklində daxil olur (7-ci bölmə, bənd 1 a).

Bundan başqa, nəzərdə tutulur ki, rayondakı fəaliyyətlə bağlı texnologiyaya ehtiyacı olan inkişaf etməkdə olan ölkələr, onu kommertiya şərtləri ilə açıq bazarda əldə edirlər. (5-ci bölmə, bənd 1 a). Əlavədə eləcə də digər müddəalar və o cümlədən, belə müddəalar da var: Rayonda faydalı qazıntıların istehsalı sahəsindəki siyasət haqqında; kontraktların maliyyə şərtləri haqqında; maliyyə komitəsinin təsis edilməsi haqqında və s.

BMT-nin 1982-ci il Konvensiyasının XI hissəsinin həyata keçirilməsi haqqında 1994-cü il Sazişinin 1-ci maddəsinin 1-ci bəndinin mənasına görə Konvensiyanın XI hissəsinin özü bu Sazişə uyğun olaraq həyata keçirilməlidir. Üstəlik, Sazişdə BMT-nin 1982-ci il Konvensiyasının müddəaları ilə Sazişin müddəaları arasında uyğunsuzluq yarananda Sazişin müddələrinin daha üstün hüquqi qüvvəyə malik olması nəzərdə tutulmuşdur. Sazişin 2-ci maddəsinin 1-ci bəndində deyilir ki, "Bu Sazişin və XI Hissənin müddəaları birlikdə vahid sənəd kimi şərh və tətbiq edilir. Bu sazişlə XI Hissə arasında uyğunsuzluq olduğu halda, sazişin müddəaları üstün hüquqi qüvvəyə malikdirlər".

1994-cü il Sazişi 1982-ci il Konvensiyası ilə əlaqəli çıxış edir. "Hec

bir dövlət və ya hüquq subyekti - Sazişin 4-cü maddəsinin 2-ci bəndində belə deyilir - buna qədər və ya bununla eyni vaxtda özü üçün Konvensiyanın məcburi olması haqqında razılıq ifadə etməyibsə - bu Sazişin özü üçün məcburi olmasına razılıq ifadə edə bilməz".

Bu müddəanın inkişafı kimi Saziş nəzərdə tutur ki, 1994-cü il Sazişinin qəbul edilmə tarixindən sonra (17 avqust 1994-cü il) "Konvensiyanın ratifikasiyası, onun rəsmi təsdiqi və ya ona qoşulmaq haqqında istənilən sənəd eyni zamanda bu Sazişin məcburiliyinə razılığın ifadə edilməsi deməkdir" (mad. 4 b. 1).

Belə bir fakt mövcuddur ki, 1994-cü il Sazişinin imzalanmasından sonra, BMT-nin 1982-ci il Konvensiyanın ratifikasiyalarının və ona qoşulmaların sayı kəskin şəkildə artdı ki, bu, bir daha Sazişin dəniz dibinin dərin sulardakı resurslarının işlənməsi mexanizminin hərəkətə gətirilməsinin böyük oyunçuların iştirakı ilə Konvensiyanın real həyata vəsiqə alması nöqtəyi-nəzərindən müsbət əhəmiyyətini sübut edir.

1982-ci il Konvensiyanın 60 dövlət tərəfindən ratifikasiya edilməsindən sonra, onun formal olaraq qüvvəyə minməsi, çətin ki, Konvensiyanın müddəalarının, xüsusilə onun XI hissəsinin effektiv tətbiqini təmin edə bilirdi. Bu izah, güman edirik ki, 1997-ci il 26 fevral tarixli F3 30 №-li Federal qanun ilə BMT-nin 1982-ci il Konvensiyanını və BMT-nin dəniz hüququ üzrə Konvensiyanın XI hissəsinin həyata keçirilməsi haqqında Sazişi ratifikasiya edərək, ədəbiyyatda meydana çıxan suala - niyə görə "Rusiya dəniz dibinin (Rayon) və onun resurslarının beynəlxalq rayonunun konvension rejiminin belə ciddi şəkildə dəyişməsilə asanca razılaşdı?" - sualına cavab verir⁹⁸. Məhz 1994-cü il sazişi, bizim fikrimizcə, dəniz dibinin milli yurisdiksiyasının təsiri xaricindəki hissəsinin və onun resurslarının universal rejimini təmin etdi.

⁹⁸ Барсегов Ю.Г. Рец. на кн. Вылегжанин А.Н. Морские природные ресурсы (международно-правовой режим) // Государство и право, 2002, № 3. С. 123-124.

VIII FƏSİL AÇIQ DƏNİZ

1. Açıq dəniz anlayışı və onun hüquqi rejimi

Açıq dəniz — ərazi dənizindən kənarında yerləşən, hər hansı dövlətin və ya dövlətlərin suverenliyinin şamil edilmədiyi, bütün xalqların bərabərhüquqlu və ümumi istifadəsində olan dəniz sahəsidir. Açıq dənizin tərfi üçün onun hər iki əlaməti mühümdür: 1) o heç bir dövlətin suverenliyinə tabe deyil; 2) ərazi dənizindən kənarında yerləşir. Beləliklə, ərazi dənizindən kənarında yerləşən hər hansı bir dövlətin suverenliyi altında olmayan bitişik zona iqtisadi zona, açıq dənizin spesifik hüquqi rejimli rayonlarını özündə birləşdirir. Bitişik və iqtisadi zonalar ora daxil olmaqla açıq dənizə BMT-nin 1982-ci il Konvensiyasının 89-cu maddəsi tətbiq edilir. Həmin maddəyə uyğun olaraq "heç bir dövlət açıq dənizin hər hansı hissəsini öz suverenliyinə tabe etməyə iddia edə bilməz".

Açıq dənizin hüquqi rejiminin əsasında açıq dənizin azadlığı haqqında imperativ prinsip dayanır. Müasir dəniz hüququnun hamı tərəfindən qəbul edilən mühüm prinsipi olan bu prinsip BMT-nin 1982-ci il Konvensiyasının 87-ci və 89-cu maddələrində təsbit olunub. Belə ki, Konvensiyanın 87-ci maddəsində göstərilmişdir ki, "açıq dəniz, həm sahiləni, həm də dənizə çıxışı olmayan bütün dövlətlər üçün açıqdır. Açıq dənizin azadlığı bu Konvensiyada müəyyən edilən şərtlərə və beynəlxalq hüququn başqa normalarına uyğun olaraq həyata keçirilir". Elə bu maddədə göstərilir ki, "bütün dövlətlər bu azadlıqları digər dövlətlərin açıq dənizin azadlığından istifadə etmək maraqlarını, fəaliyyətə münasibətdə nəzərdə tutulan hüquqları yetərinə nəzərə almaqla həyata keçirirlər".

BMT-nin 1982-ci il Konvensiyasının 87-ci maddəsinin formulundan belə nəticə çıxarmaq olur ki, açıq dənizin azadlığı mütləq deyildir. Xüsusi halda, açıq dəniz azadlığından güc və ya güc tətbiq etməklə hədələmək məqsədilə istifadə edilə bilməz. Heç bir dövlət açıq dənizin hər hansı azadlığından istifadə edərək bütün digər dövlətlərə bu azadlıqdan və ya hər hansı başqa azadlıqdan istifadə etməyə mane ola bilməz. Beləliklə, söhbət açıq dənizdən istifadənin müxtəlif növlərinin səmərəli şəkildə uzlaşdırılmasından gedir. BMT-nin 1982-ci il Konvensiyasının 87-ci maddəsinə müvafiq olaraq açıq dənizin azadlığına aşağıdakılar daxildir:

- a) gəmiçilik azadlığı;
- b) uçuş azadlığı;
- c) sualtı kabellərin və boru kəmərlərinin çəkilməsi azadlığı;
- ç) beynəlxalq hüquqa müvafiq olaraq icazə verilən süni adalar və

digər qurğular yaratmaq azadlığı;

d) balıqçılıq azadlığı;

e) elmi tədqiqatlar azadlığı.

Üstəlik, BMT-nin 1982-ci il Konvensiyası açıq dənizin bir azadlığını digərinə nisbətən prioritet kimi qəbul etmir.

Gəmiçilik azadlığının mənası budur ki, hər bir dövlət, sahiləni dövlət və ya dənizə çıxışı olmayan dövlət olmasından asılı olmayaraq, belə bir hüquqa malikdir ki, gəmilər onun bayrağı altında açıq dənizdə üzə bilərlər (BMT-nin 1982-ci il Konvensiyasının 90-cı maddəsi). Gəmiçilik azadlığı - həm ticarət, həm də hərbi dənizçilik azadlığıdır. Bütün dövlətlər açıq dənizdə öz bayraqları altında üzən gəmilər üzərində müstəsna yurisdiksiyanı həyata keçirirlər. Açıq dənizdə gəmilər, bir qayda olaraq, digər dövlətin bayrağı altında üzən hər hansı gəmi və ya hətta hərbi gəmi tərəfindən saxlanıla və baxışa məruz qala bilməzlər. Açıq dənizdə toqquşma və ya gəmi ilə başqa bir hadisə baş verən zaman, gəmidə yerləşən vəzifəli şəxsə tətbiqən cinayət və inzibati məsuliyyət yaranarsa, cinayət və ya inzibati təqib açıq dəniz haqqında 1958-ci il Cenevrə konvensiyasına müvafiq olaraq, ancaq o dövlətin hakimiyyəti tərəfindən başlanıla bilər ki, gəmi onun bayrağı altında üzsün və ya vəzifəli şəxs həmin dövlətin vətəndaşı olsun. Gəminin nə həbsi, nə də saxlanması gəminin bayrağının məxsus olduğu dövlətin hakimiyyətindən başqa heç kim tərəfindən hətta təqib tədbiri kimi həyata keçirilə bilməz⁹⁹.

Hərbi gəmilər isə BMT-nin 1982-ci il Konvensiyasının 96-cı maddəsinə müvafiq olaraq, açıq dənizdə bayraq dövlətindən başqa, istənilən digər dövlətin yurisdiksiyasından tam immunitetə malikdir.

Hərbi gəminin immuniteti ona qeyri-məhdud azadlıqların verilməsini nəzərdə tutmur. Xarici dövlətlərin daxili sularında və mülki limanlarında, mülki ya tranzit keçid zamanı, hərbi gəmi sahiləni dövlətə məxsus olan, gəmiçiliyə və nəqliyyata həmçinin, limanla dayanma şərtlərinə aid qanun və qaydalara əməl etməlidir, iqtisadi zonada hərbi atəşlər açmaq, döyüş bombalarından və s. istifadə etmək qadağandır.

Gəmiçilik azadlığı ilə bağlı hərbi dənizçilik azadlığının hüquqi xüsusiyyətlərini qeyd etmək lazımdır. O, digər dənizçilik növlərindən onunla fərqlənir ki, xüsusi hüquqlara və öhdəliklərə, xüsusi hüquqi əlamətlərə və xassələrə malik gəmilər tərəfindən həyata keçirilir.

Hərbi gəmiçilik azadlığı müasir beynəlxalq hüququn hamı tərəfindən tanınan prinsiplərindən biri olaraq, beynəlxalq hüququn əsas prinsipləri ilə bağlı şərh edilməli və tətbiq edilməlidir. İlk növbədə, hərbi dənizçilik

⁹⁹ Ətraflı bax: Волков А.А., Бежяшев К.А. Морское и рыболовное право. М., 1980. С. 180-181.

azadlığı prinsipi istənilən dövlətin ərazi bütövlüyü və ya müstəqilliyi əleyhinə güc və ya güc tətbiq etməklə hədələməyi qadağan edən prinsipə uyğun olaraq həyata keçirilməlidir¹⁰⁰.

Hərbi gəmiçilik azadlığı beynəlxalq hüququn hamı tərəfindən qəbul edilən normaları ilə tənzimlənir və dövlətlərin və onların hərbi-dəniz qüvvələrinin üzərinə ancaq müasir beynəlxalq hüquq tərəfindən icazə verilən hədlərdə fəaliyyət göstərmək öhdəliyi qoyur.

Hərbi dənizçiliyi tənzimləyən prinsip və normalar, əsasən imperativ xarakter daşıyır. Onların özbaşına şərhə və tətbiqi açıq dənizdə qüvvədə olan hüquq qaydasının kobud şəkildə pozulması deməkdir. Bu isə başqa dövlətlərin üzərinə beynəlxalq sülhün və təhlükəsizliyin saxlanılmasına yönələn müvafiq tədbirlər tətbiq etmək öhdəliyi qoyur¹⁰¹.

Dövlətlərin son illərdə bağlanan beynəlxalq "anti-nüvə" müqavilələrindən irəli gələn öhdəliklər əsasında, açıq dənizdə hərbi dənizçilik beynəlxalq-hüquqi qadağalar və məhdudiyətlər nəzərə alınmaqla həyata keçirilməlidir. Xüsusi halda, qüvvədə olan beynəlxalq-hüquqi normalarla istənilən dövlətin hərbi-dəniz qüvvələrinə aşağıdakılar qadağan edilir:

1. Atmosferdə, kosmik fəza da daxil olmaqla onun hüdudlarından kənarında, daxili sular, ərazi dənizi və açıq dəniz daxil olmaqla, su altında nüvə silahının hər hansı sınaq partlayışlarını və hər hansı digər nüvə partlayışlarını həyata keçirmək.¹⁰²

2. Hərbi xarakterli istənilən tədbirlərin, xüsusi halda, hərbi manevrlərin, eləcə də Antarktida cənub enliyinin 60-cı paralelindən cənubda istənilən silah növünün sınağını keçirmək¹⁰³.

3. Dəniz dibinin 12 millik zonasının hüdudlarından kənarında dənizlərin və okeanların dibində, onun təkində hər hansı nüvə silahı və ya kütləvi qırğın silahlarının istənilən başqa növünün, belə silahın tətbiqi və saxlanması üçün xüsusi olaraq nəzərdə tutulan tikililərin, buraxılma qurğularının və istənilən digər qurğuların bərqərar edilməsi və yerləşdirilməsi¹⁰⁴.

4. Digər dövlətlərə nüvə silahı və ya istənilən nüvə partlayış qurğusu (raket, mina, torpeda və s.) vermək, eləcə də belə silah və ya partlayıcı

¹⁰⁰ Ətraflı bax: Ивашенко Л.А. Свобода открытого моря и проблемы военного мореплавания. В кн.: «Актуальные проблемы современного международного морского права», М., 1972. С. 91-140.

¹⁰¹ Вах: Ушаков Н.А. Невмешательство во внутренние дела государств. М., 1971, С. 72.

¹⁰² Вах: ст. Договора о запрещении испытаний ядерного оружия в атмосфере, космическом пространстве и под водой от 11 февраля 1971 г.

¹⁰³ Вах: ст. I, VI, Договора об Антарктиде, 1959 г.

¹⁰⁴ Вах: п. 1 ст. I Договора о запрещении размещения на дне морей и океанов и его недрах ядерного оружия и других видов оружия массового уничтожения от 11 февраля 1971 г.

cihaz üzərində birbaşa və dolayı nəzarət etmək¹⁰⁵.

Bununla bağlı, dənizlərin və okeanların dibində, onun təkində nüvə silahının və kütləvi qırğın silahlarının digər növlərinin yerləşdirilməsinin qadağan edilməsi haqqında Müqavilənin norması çox mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bu norma Müqavilə istifadəçisi olan dövlətlərə digər iştirakçı dövlətlərin dənizlərin və okeanların dibində 12 millik zonadan kənarında həyata keçirdikləri fəaliyyəti yoxlamaq hüququ verir (mad. 3). Bu Müqavilənin mahiyyətinə görə obyektlərə, tikililərə, qurğulara və ya dənizlərin və okeanların dibində və onun təkində yerləşdirilməsi qadağan edilən digər obyektlər üzərində müşahidələrin həyata keçirilməsi üzrə funksiyalar müvafiq dövlətlərin hərbi gəmilərinə həvalə edilə bilər. Beynəlxalq hüququn hərbi gəmilərə göstərilən müşahidələri həyata keçirmək hüququ və öhdəliyi verən bu norma beynəlxalq əhəmiyyətli məsələlərin dairəsini genişləndirir, belə ki, bunların həll edilməsində hərbi gəmilər sülhün və beynəlxalq təhlükəsizliyin müdafiə edilməsi sahəsində mühüm rol oynaya bilər.

Bayraq dövlətinin yurisdiksiyası məsələsi ilə bağlı gəminin milliliyi haqqında məsələ mühüm rol oynayır. Gəminin mühüm milli əlaməti onun bayrağıdır. Beynəlxalq dəniz hüququnun normaları ilə dövlətlər üçün dəniz gəmilərinə onların bayrağı altında təmsil olunmaq və ya üzmək hüququna münasibətdə hər hansı tələblər siyahısı nəzərdə tutulmamışdır. Bununla belə dənizçilik təhlükəsizliyi tez-tez məhz necə deyirlər, "əlverişli" bayraqlar altında istismar edilən gəmilər tərəfindən pozulur. Öz bayraqlarını xarici gəmilərə təqdim edən dövlətlərdə (Panama, Liberiya və s.) dənizçiliyin təhlükəsizlik qaydalarının pozulmasına görə məsuliyyət kəskin şəkildə aşağı salınmış, dəymiş ziyana görə ödənişlərin maksimum həddi kəskin şəkildə endirilmiş, dəniz mühitinin çirklənməsinə görə məsuliyyət azaldılmışdır. Gəmilərə və onların heyətlərinə texniki ixtisaslaşmış tələblərin aşağı salınması, eləcə də bu cür gəmilərdə dənizçilərin maaşından "qənaət" etmək imkanı, bir çox ölkələrin gəmi sahiblərini öz gəmilərini "əlverişli" bayraq altında qeydiyyatdan keçirməyə cəlb edir. Xarici gəmilərin "əlverişli" bayraqlar altında qeydiyyatdan keçirilməsi, bayrağı təqdim edən dövlətlərə də az gəlir gətirmir.

Beynəlxalq gəmiçilikdə "əlverişli" bayraqlardan istifadə etmə təcrübəsi beynəlxalq gəmiçilikdə vəziyyəti destabilizasiya edir, dənizçiliyin təhlükəsizliyini təhlükə altında qoyur. Təsədüfi deyil ki, son illərdə ən böyük qəzalara Liberiyanın ("Torri Kenon", "Amoko Kadis") Panamanın və özlərinin "əlverişli" bayraqlarını təqdim edən bəzi başqa dövlətlərin bayrağı

¹⁰⁵ Вах: ст. 1 Договора о нераспространении ядерного оружия от 1 июля 1968 г..

altında üzən tankerlər məruz qalmışlar.

Açıq qeydiyyat institutunun mövcudluğuna və "əlverişli" bayraq donanmasının böyüməsinə ilk növbədə transmilli kompaniyalar tərəfindən sui-istifadələrin mənbəyi kimi baxmaq lazımdır. Ayrı-ayrı dövlətlərin öz donanmaları üzərində nəzarətinin və dövlətin onun bayrağı altında olan gəmi arasında real əlaqənin yoxluğu beynəlxalq dənizçilikdə kritik hadisələrə, donanmalarda qəzaların artmasına və bununla bağlı dəniz mühitinin çirklənməsinə və çoxlu sayda insan itkilərinə səbəb olur. Ona görə də S.A.Qureyevlə onda razılaşımaq lazımdır ki, dövlətlər onların gəmilərinin başqa bayraq altında üzməsinin nəticələrini dərk etməlidirlər¹⁰⁶. BMT-nin 1982-ci il Konvensiyasının 94-cü maddəsinə uyğun olaraq, dövlətin məsuliyyəti onun bayrağı altında üzən gəmiyə aid inzibati, texniki və sosial məsələlərə münasibətdə öz öhdəliklərini yerinə yetirməmək nəticəsində yarana bilər. Üstəlik, dövlətin məsuliyyəti ancaq dövlət ilə gəmi arasında real əlaqə olduğu təqdirdə meydana çıxar bilər.

Amma bu əlaqə o vaxt real olacaq ki, gəmi, onun heyəti, səmənşinlər və gəmidə yük olan bu "Real əlaqə" prinsipi, faktiki olaraq, açıq dəniz haqqında 1958-ci il Cenevrə Konvensiyası ilə müəyyən edilən və sonradan BMT-nin 1982-ci il Konvensiyasında təsbit edilən yeni müddəaların sırasına aiddir. Belə prinsipin daxil edilməsi böyük beynəlxalq əhəmiyyət kəsb edir və müəyyən dərəcədə bəzi dövlətlər tərəfindən gəmilərə onların bayrağı altında üzmək hüququnun verilməsi işindəki özbaşınalığı aradan götürür.

BMT-nin 1982-ci il Konvensiyasının 91-ci maddəsinə uyğun olaraq, hər bir dövlət gəmilərə öz milliliyini təqdim etmənin, gəmilərin onun ərazisində qeydiyyatının və onun bayrağı altında üzmək hüququnun şərtlərini özü müəyyən edir. Ona görə də gəminin milli mənsubiyyəti onun altında üzmək hüququ olduğu bayrağın məxsus olduğu dövlətlə müəyyən edilir. Hər hansı dövlətin bayrağı altında üzən gəminin bu dövlət tərəfindən verilən üzmək hüququ haqqında müvafiq sənədi olur. Gəminin fərqləndirici əlaməti, yəni onun müəyyən dövlətə məxsusluğunun əlaməti bayraqdır. Gəminin müdafiəsi, gəmi sahilinə və ya dövlətə qarşı iddia irəli sürüldüyü halda immunitetin verilməsi və s. məsələlər bayraqla bağlıdır. BMT-nin 1982-ci il Konvensiyasının 92-ci maddəsinə müvafiq olaraq açıq dənizdə "gəmilər ancaq bu dövlətin bayrağı altında üzməlidir və birbaşa beynəlxalq müqavilələrdə və ya bu Konvensiyada nəzərdə tutulan istisna hallardan başqa, ancaq onun müstəsna yurisdiksiyasına tabe olmalıdır". Bu halda sözsüz ki, geniş mənada yurisdiksiya, yəni təkə məhkəmə hakimiyyəti

¹⁰⁶ Гуреев С.А. Коллизийные проблемы морского права. М., 1972, С. 183.

yox, həm də bayraq dövlətinin, digər hakimiyyət forması nəzərdə tutulur. Başqa sözlərlə, açıq dənizdə gəmi, bayrağının altında üzdüyü dövlətin hakimiyyətinə və qanunlarına tabedir. Kapitanın və ya heyət üzvü olan hər hansı başqa şəxsin cinayət və gəmi ilə hər hansı digər naviqasiya insidenti halında "bu şəxsin əleyhinə bayraq dövlətinin və ya onun vətəndaşı olduğu dövlətin məhkəmə və ya inzibati hakimiyyətləri qarşısındakı məsuliyyətdən başqa hər hansı cinayət və ya inzibati məsuliyyət həyata keçirilə bilməz". (1982-ci il Konvensiyasının 97-ci maddəsi). Bu halda gəminin nə həbsi, nə də saxlanılması "gəminin bayrağının məxsus olduğu dövlətin hakimiyyətindən başqa, heç bir hakimiyyət ilə" hətta təhqiqat tədbiri kimi həyata keçirilə bilməz.

Yuxarıda qeyd edildiyi kimi, Cenevrə Konvensiyasında dövlət ilə gəmi arasında real əlaqənin olmasının zəruriliyi ilə bağlı göstəriş kifayət olmadı. Bunu hələ də davam edən "əlverişli" bayrağın təqdim edilməsi praktikası sübut edir. Ona görə də BMT-nin 1982-ci il Konvensiyası hazırlanarkən, dövlət ilə onun bayrağı altında üzən gəmi arasında real əlaqəni təmin edən minimum tələbləri razılaşdırmağa cəhd edilmişdir. Amma öz ərazilərində xarici gəmilərin qeydiyyatından maliyyə gəlirləri əldə edən və dəniz gəmilərinə öz bayraqlarını sadələşdirilmiş qaydada təqdim edən bir sıra inkişaf etməkdə olan dövlətlər tərəfindən göstərilən müqavimət ucbatından BMT-nin 1982-ci il Konvensiyasında ancaq gəmi ilə bayrağının altında üzdüyü dövlət arasında real əlaqənin olmasının zəruriliyinə istinad edilməsi ortada qalmışdır. Bununla belə, BMT-nin 1982-ci il Konvensiyasında (mad. 94 bənd 5.) belə bir müddəanın olması ki, əgər "hər hansı gəmiyə münasibətdə lazımı yurisdiksiya və nəzarət həyata keçirilmirsə", onda belə məlumat alan bayraq dövləti bu məsələni münasib vaxtda tədqiq etməyə və vəziyyəti yaxşılaşdırmaq üçün istənilən tədbiri görməlidir, dövlət ilə onun bayrağı altında üzən gəmi arasında əlaqənin möhkəmlənməsi haqqında hüquqi tələbin lehinə şəhadət verilməlidir. Vəziyyətin yaxşılaşdırılması üçün hansı konkret tədbirlərin tətbiq edilə bilməsini isə dövlətin özü öz suverenliyi baxımından həll etməlidir.

Dövlət ilə onun bayrağı altında üzən gəmi arasında real əlaqə bayraq dövlətinin nəzarəti olmadan mümkün deyil. Dənizçiliyin təhlükəsizlik normalarının yerinə yetirilməsi üzərində nəzarətin intensivliyi səviyyəsi hər bir dövlətin özü tərəfindən müəyyən edilir. Gəmilərin yoxlanılmasının həcmi dənizçiliyin təhlükəsizliyi, dənizdə insan həyatının mühafizəsi, dəniz mühitinin çirklənməsinin qarşısının alınması və nəzarət altında saxlanılması, dəniz gəmilərinin heyətinin hazırlanması və ixtisaslaşması üzrə beynəlxalq müqavilələrdə müəyyən edilən əsas tələbləri əhatə edir. BMT-nin 1982-ci il Konvensiyası bayraq dövləti üzərinə belə nəzarət

öhdəliyi qoymuşdur (mad. 94, b. 1).

Yuxarıda qeyd edildiyi kimi, açıq dəniz rejimi həmçinin **uçan aparatların** (həm mülki, həm də hərbi) bu fəza üzərindən **uçuş azadlığı** ilə müəyyən edilir. Bu prinsipləndən çıxış edərək, bütün dövlətlər aşağıdakı fəaliyyət növlərinə münasibətdə bərabər hüquqlara malikdirlər. Mülki və hərbi uçan aparatların uçuşunun təşkili və həyata keçirilməsi, onların vasitəsilə elmi tədqiqatların aparılması, radiotexniki vasitələrdən istifadə edilməsi, elmi-tədqiqat, ov, hərbi, ticarət gəmilərinin maraqları naminə dənizdəki vəziyyətin havadan müşahidə edilməsi, dənizdə köməyin göstərilməsi¹⁰⁷.

Rabitə vasitələrinin inkişafı ilə bağlı XIX əsrin sonunda o dövr üçün yeni olan açıq dənizin azadlığı - **sualtı kabellərin və boru kəmərlərinin azadlığı** formalaşdı. BMT-nin 1982-ci il Konvensiyasında göstərilmişdir ki, birincisi, sualtı kabellərin və boru kəmərlərinin çəkilməsi azadlığı açıq dənizdə 1982-ci il Konvensiyasının "Kontinental şelf" adlı VI hissəsinin müddəaları gözlənilməklə həyata keçirilir. Belə ki, xüsusi halda, 1982-ci il Konvensiyasının 78-ci maddəsinə (2-ci bölmə) uyğun olaraq "sahilyanı dövlətin kontinental şelfə münasibətdə hüquqlarının həyata keçirilməsi digər dövlətlərin bu Konvensiya ilə nəzərdə tutulan gəmiçilik azadlığı və başqa hüquq və azadlıqlarının həyata keçirilməsini məhdudlaşdırmalıdır". İkincisi, bütün dövlətlərin kontinental şelfdən sualtı kabellər və boru kəmərləri keçirmək hüququ vardır (mad.79, b. 1). Sahilyanı dövlət, öz növbəsində, belə kabellərin və boru kəmərlərinin çəkilişinə və ya saz vəziyyətdə saxlanılmasına maneçilik törədə bilməz, bir şərtlə ki, onun kontinental şelfdə kəşfiyyat aparmaq, onun təbii resurslarından istifadə etmək və boru kəmərlərindən yarana biləcək çirklənmənin qarşısını almaq, onu azaltmaq və nəzarət altında saxlamaq üçün səmərəli tədbirlər görmək hüququ gözlənilsin. Üçüncüsü, "kontinental şelfdə belə boru kəmərlərinin çəkilişi üçün yolun müəyyən edilməsi sahilyanı dövlətin razılığı ilə həyata keçirilir" (Konvensiyanın 79-cu maddəsinin 3-cü bölməsi).

Açıq dənizin hüquqi rejimi həm də bu dəniz sahəsində **balıq ovu azadlığı** ilə müəyyən edilir. Balıq ovu azadlığı BMT-nin 1982-ci il Konvensiyasının VII hissəsinin "Açıq dənizin canlı resurslarının mühafizəsi" adlı 2-ci bölməsində şərh edilən şərtlərə riayət etməklə həyata keçirilir.

BMT-nin 1982-ci il Konvensiyasının müddəalarına uyğun olaraq (mad. 116), balıq ovu azadlığı o deməkdir ki, bütün dövlətlərin vətəndaşlarının açıq dənizdə öz müqavilə öhdəliklərini və Konvensiyanın

¹⁰⁷ Ətraflı bax: Тарханов И.Е., Михалев В.Н. Международное воздушное право. Л., 1978. С. 54.

müvafiq maddələrini gözləməklə, balıq ovu ilə məşğul olmaq hüququ vardır.

Mübahisədən sonrakı illərdə texniki tərəqqi ov alətlərinin və balıq ovu metodlarının təkmilləşməsinə təkan verdi, balıqçılıq gəmilərinin istehsalına sərf edilən və getdikcə artan kapital qoyuluşu XX əsrin 60-70-ci illərində ümumi balıq ovunun kəskin şəkildə artmasına gətirib çıxardı. Nəticədə bəzi canlı dəniz resurslarının kökünün tamamilə kəsilməsi üçün ciddi təhlükə yarandı. Bu, BMT-nin dəniz hüququ üzrə III Konfransının iştirakçısı olan dövlətlərin böyük hissəsinə, açıq dənizdə, milli yurisdiksiyanın həddlərindən kənarında balıq ovunun mütləq azadlığı ənənəvi prinsipini mübahisəli predmetə çevirməyə imkan verdi. Belə prinsip inkişaf etməkdə olan dövlətlər tərəfindən xüsusi tənqiddə məruz qaldı. Onlar, ədalətli olaraq belə hesab edirdilər ki, açıq dənizdə balıq ovunun mütləq azadlığı prinsipi əslində balıq ovu üçün okean gəmilərinə və açıq dənizdə ov aparmaq üçün zəruri sursata malik olan ayrı-ayrı dövlətlərə imtiyazlar və üstünlüklər verir və bununla da sənaye baxımından olan dövlətlər arasındakı bərabərsizliyi gücləndirir.

BMT-nin dəniz hüququ üzrə III Konfransında uzunmüddətli diskussiyalar nəticəsində müstəsna iqtisadi zona konsepsiyası işlənildi və qəbul edildi. Bu konsepsiya sahiləni dövlətə müstəsna iqtisadi zonada canlı resurslardan optimal istifadə qaydalarını və onların ovuna münasibətdə öz imkanlarını müəyyən etmək hüququ verdi. Müstəsna iqtisadi zonanın yaradılması, sözsüz ki, canlı resursların mühafizəsinə və onların açıq dənizdə effektiv idarə olunmasına səbəb olacaqdır.

Müstəsna iqtisadi zonadan kənarında açıq dənizə gəldikdə isə, BMT-nin 1982-ci il Konvensiyasının 117-ci maddəsinə müvafiq olaraq bütün dövlətlər özləri tədbir görməyə və canlı resursların mühafizəsi sahəsində əməkdaşlıq yolunu axtarmağa borcludurlar. Belə ki, bütün dövlətlər belə tədbirlər görür və ya belə tədbirlərin görülməsində başqa dövlətlərlə əməkdaşlıq edir. Belə tədbirlər isə açıq dənizin canlı resurslarının mühafizəsi üçün çox zəruri olacaq.

Beynəlxalq balıq ovunun təcrübəsi göstərdiyi kimi, dövlətlərin açıq dənizin resurslarını mühafizə etmək məqsədilə ən məhsuldar əməkdaşlığının yolu maraqlı dövlətlərlə balıq ovu üzrə hökumətlərarası regional təşkilatlarda əməkdaşlıq etməkdir. Bu təşkilatlar ayrı-ayrı regionlarda canlı resursların bu və ya digər növlərinin ehtiyatlarının öyrənilməsi və qiymətləndirilməsi sahəsində alimlərin səylərini birləşdirir və onun rəasional qaydada aparılması tədbirləri, o cümlədən hər il üçün ovun

mümkün səviyyəsi haqqında tövsiyələr işləyib hazırlayır¹⁰⁸.

Bu təşkilatların fəaliyyəti ona görə xüsusi və mühümdür ki, istənilən sahıyanı dövlət ayrı-ayrı balıq növlərinin təkrar bərpasını yüksək səviyyədə saxlamağa və eyni zamanda bu ehtiyatlardan rasional şəkildə istifadə etməyə imkan verən ehtiyatları obyektiv şəkildə qiymətləndirə bilməz. Balıq sürüsü çox geniş hədudlarda miqrasiya etdiyindən, bir çox hallarda iqtisadi zonanın hədudlarından kənara çıxdığından, onlar üzərində Dünya okeanının bütün rayonlarında sistemətik müşahidə aparmaq zərurəti meydana çıxır. Yalnız maraqlı dövlətlərin geniş beynəlxalq əməkdaşlığı əsasında zəruri məlumatları toplamaq və işləmək, əldə edilmiş materiallarla mübadilə etmək mümkündür. Məhz bu məlumatlar və materiallar ovun, o cümlədən ümumi imkan verilən ovun həcmi və ov norması da daxil olmaqla, tənzimlənmə tədbirlərini işləyib hazırlamaq üçün obyektiv baza rolunu oynayır.

BMT-nin 1982-ci il Konvensiyası birbaşa dövlətlərin canlı dəniz resurslarının mühafizəsi və rasional istifadəsi istiqamətində əməkdaşlıq imkanını və bu məqsədlə balıq ovu üzrə regional və subregional təşkilatların yaradılmasını nəzərdə tutur (mad.118).

BMT-nin dəniz hüququ üzrə 1982-ci il Konvensiyasına açıq dənizin azadlığının yeni elementi daxil edilmişdir. Bu, açıq dəniz haqqında 1958-ci il Cenevrə Konvensiyasında yox idi. Həmin element **süni adalar və tikililər yaratmaq azadlığıdır**. Bu, ETT dövründə dövlətlərin açıq dənizdə müxtəlif məqsədlər üçün süni adalar və tikililər yaratmaq sahəsində geniş fəaliyyətə başlaması ilə şərtlənir. Belə məqsədlər üçün süni adalar üzərində qurulan limanlar, neft anbarları, dəniz dibinin mineral resursları, dəniz dibinin mineral resurslarının kəşfiyyatı və hasilatı üçün nəzərdə tutulan qurğular və tikililər, hava gəmilərinin aralıq enmələri üçün üzən platformalar, süni adalarda tullantıların saxlanması yerləri ola bilər.

Konvensiyanın 87-ci maddəsinə müvafiq olaraq ancaq elə süni adalar və tikililər yaradıla bilər ki, onlara beynəlxalq hüquqla icazə verilir. Praktikada bu o deməkdir ki, süni adaların və tikililərin yaradılması zamanı beynəlxalq hüququn əsas prinsipləri pozulmamalıdır.

İqtisadi zonanın və dəniz dibinin dərin sular altında olan rayonlarının təbii resurslarının kəşfiyyatı və hasilatı üçün nəzərdə tutulan elmi-tədqiqat qurğularının və tikililərin təhlükəsizliyini təmin etmək məqsədilə, eləcə də bu qurğuların və tikililərin yerləşdiyi rayonda gəmiçiliyin təhlükəsizliyini təmin etmək məqsədilə təhlükəsizlik zonaları yaradılır. Belə zonanın eni sahıyanı dövlət tərəfindən müəyyən edilir, amma bir qayda olaraq, 500 m-

¹⁰⁸ Ətraflı bax: Волков А.А., Бекяшев К.А. Морское и рыболовное право. М, 1980. С. 179.

dən çox olmamalıdır. Süni adalar və tikililər, eləcə də onlar ətrafındakı təhlükəsizlik zonaları, bütün dövlətlər tərəfindən açıq dənizin istənilən azadlığının həyata keçirilməsi üçün maneə yaratmamalıdır. Bu, xüsusən də gəmiçilik və balıq ovu azadlığına aiddir.

Elmi tədqiqatların aparılması azadlığı. Beynəlxalq dəniz hüququnda ilk dəfə kodlaşdırılan bu məsələyə BMT-nin 1982-ci il Konvensiyasının XIII "Dəniz elmi tədqiqatları" adlı hissəsi həsr edilmişdir. Dənizdə elmi tədqiqatlarla bağlı məsələlərə münasibətdə BMT-nin dəniz hüququ üzrə III Konfransında ayrı-ayrı dövlət qrupları müxtəlif, bəzən isə birbaşa əks mövqe tutduqlarından, Konvensiyanın XIII Hissəsinin müddəaları kompromis xarakteri daşıyır və həm elmi tədqiqat aparan dövlətlərin, həm də sularında müvafiq elmi tədqiqatlar aparılan sahiləyən dövlətlərin maraqlarına cavab verir¹⁰⁹.

Dəniz elmi tədqiqatlarının BMT-nin 1982-ci il Konvensiyasının qəbul edilməsinə qədərki hüquq rejimi 1958-ci il Cenevrə Konvensiyası və adi beynəlxalq hüququn normaları ilə müəyyən edilirdi. Bu rejimin mahiyyəti aşağıdakıdan ibarətdir: açıq dənizdə elmi tədqiqatların azadlığı prinsipi qüvvədə olur; ərazi dənizində elmi hüquqlar ancaq sahiləyən dövlətin razılığı ilə onun müəyyən etdiyi şərtlər əsasında həyata keçirilir; kontinental şelfdə də elmi tədqiqatların aparılması da sahiləyən dövlətlərin razılığını tələb edir. Bu başlanğıc xarakterli müddəalar BMT-nin 1982-ci il Konvensiyasında təsbit olunan, dənizdə aparılan elmi tədqiqatların ümumi prinsiplərinin əsasını təşkil etdi. Beləcə, bu Konvensiyada ölkədə olaraq elmi tədqiqatların azadlığı prinsipi açıq dənizin azadlıqlarından biri kimi təsbit olunmuşdur (mad. 87). Bundan başqa, Konvensiyanın 238-ci maddəsində bütün dövlətlərin və səlahiyyətli beynəlxalq təşkilatların dənizdə elmi tədqiqatları həyata keçirmək hüququ nəzərdə tutulmuşdur. Bu hüquq, Konvensiyanın 238-ci maddəsində qeyd edildiyi kimi, "digər dövlətlərin bu Konvensiyada nəzərdə tutulmuş hüquq və öhdəliklərinin göstərilməsi şərtilə" həyata keçirilə bilər.

Konvensiyanın 240-cı maddəsinə müvafiq olaraq, dənizdə elmi tədqiqatlar istisnasız olaraq dinc məqsədlərə xidmət etməli, müvafiq elmi metod və vasitələrlə həyata keçirilməli və dənizdən istifadənin digər növləri üçün əsassız maneələr yaratmamalıdır; eləcə də, dənizdə elmi tədqiqatlar dəniz mühitinin müdafiəsi və mühafizəsi haqqındakı müddəaların pozulmasına aparıb çıxarmamalıdır.

BMT-nin 1982-ci il Konvensiyasında həmçinin dənizdə tədqiqatların

¹⁰⁹ Ətraflı bax: *Мировой океан и международное право* / Отв. ред. А.П.Мовчан, А.Янков. М., 1986, С. 179.

aparılması üçün əlverişli şəraitin yaradılmasını təmin etməyə yönələn beynəlxalq əməkdaşlığa aid müddələrdə vardır (242-244-cü maddələr). Bu halda Konvensiya beynəlxalq təşkilatlara geniş beynəlxalq əməkdaşlığın mərkəzləri kimi mühüm yer ayırır.

BMT-nin 1982-ci il Konvensiyası müstəsna iqtisadi zonada və kontinental şelfdə dəniz elmi tədqiqatlarının aparılmasının vahid qaydasını və şərtlərini müəyyən edir. Kontinental şelfin xarici hüdudlarının genişlənməsi və konvensiyada nəzərdə tutulan müstəsna iqtisadi zonaların yaradılması, elmi tədqiqatların azadlığı prinsipinin təsir dairəsini daraldır. Belə ki, əgər kontinental şelf haqqında 1958-ci il Cenevrə Konvensiyasının normalarına görə sahilyanı dövlət, bir qayda olaraq, öz kontinental şelfində istənilən elmi tədqiqatın aparılmasına icazə verməkdən imtina etmək hüququna malik olmurdusa, BMT-nin 1982-ci il Konvensiyası belə hüququ verir. 246-cı maddənin 5-ci bəndinə müvafiq olaraq dövlət kontinental şelfdə dəniz elmi tədqiqat layihələrinin həyata keçirilməsinə icazə verməkdən o vaxt imtina edə bilər ki, bu layihə təbii resursların kəşfiyyatı və hasilatı üçün bilavasitə əhəmiyyət kəsb etsin:

- kontinental şelfdə qazma işini, partlayıcı maddələrdən istifadə edilməsini və ya ziyanlı maddələrin dəniz mühitinə gətirilməsini nəzərdə tutur;

- süni adaların, qurğuların və tikililərin inşasını, istismarını və ya istifadəyə verilməsini nəzərdə tutur.

Bundan başqa, kontinental şelfdə elmi-tədqiqat işlərinin aparılmasına o vaxt etiraz oluna bilər ki, layihənin xarakteri və məqsədilə bağlı təqdim edilən informasiya dəqiq olmasın, eləcə də əvvəllər həyata keçirilən layihə üzrə sahilyanı dövlət qarşısında yerinə yetirilməyən öhdəliklər olsun.

Kontinental şelfdə 200 dəniz milindən kənarda elmi tədqiqatların aparılması zamanı sahilyanı dövlət kontinental şelfin ancaq o rayonlarında elmi-tədqiqat işlərinin aparılmasına icazə verməyə bilər ki, onlar rəsmi şəkildə sahilyanı dövlətin təbii resurslarla bağlı ətraflı kəşfiyyat və hasilat işləri aparmaq istədiyi rayonlar qismində elan edilsin (BMT-nin 1982-ci il Konvensiyasının 246-cı maddəsinin 6-cı bəndi).

BMT-nin 1982-ci il Konvensiyasında ətraflı şəkildə sahilyanı dövlətdən onun iqtisadi zonasında və kontinental şelfində elmi tədqiqatların aparılması üçün razılıq əldə edilməsinin proseduru ətraflı şəkildə tənzimlənir. Konvensiyanın 250-ci maddəsinə müvafiq olaraq, elmi-tədqiqat işlərinin aparılması haqqında sifariş və layihə üzrə bütün zəruri informasiya sahilyanı dövlətə diplomatik kanallarla dəniz elmi tədqiqatlarının güman edilən başlanma tarixinə qədər 6 aydan az olmayaraq müddət ərzində göndərilir. İnformasiyalarda layihənin xarakteri və məqsədi,

istifadə ediləcək metod və vasitələr (dəniz gəmilərinin xarakteristikası, elmi-tədqiqat aparatlarının təsviri), elmi tədqiqat işlərinin aparılacağı rayonların dəqiq coğrafi koordinatları, layihəni həyata keçirən təşkilat, layihənin həyata keçməsinə görə məsul şəxslər haqqında məlumatlar öz əksini tapmalıdır.

Aparılan elmi-tədqiqat işləri ilə sahilyanı dövlətə layihənin xarakteri və məqsədi haqqında təqdim olunan informasiyalar, eləcə də digər məlumatlar arasında uyğunsuzluq yarananda belə işlər dayandırıla bilər.

Sahilyanı dövlətlərin onun iqtisadi zonasında və kontinental şelfində dəniz mühitinin elmi tədqiqatının aparılmasına icazə alınmasının belə mürəkkəb proseduru, eləcə də elmi-tədqiqat işlərinin aparılmasına etiraz edilməsinin mümkünlüyü, Dünya okeanının geniş rayonlarının, faktiki olaraq, elmi-tədqiqat işlərinin aparılması üçün, bütövlükdə dəniz elminin və texnikasının inkişafı üçün qapanması demək olardı.

Açıq dənizin geniş sahələrində elmi tədqiqatların sahilyanı dövlətin nəzarətinə tabe edilməsi haqqında BMT-nin 1982-ci il Konvensiyasında gerçəkləşən ideya praktikada ona gətirib çıxara bilər ki, həyata keçməsində obyektiv olaraq dünyanın bütün dövlətlərinin və xalqlarının maraqlı olduğu bir çox milli və beynəlxalq dəniz elmi tədqiqat proqramları tabeli sahilyanı dövlətin qərarından asılı vəziyyətə düşə bilər. Təcrübənin göstərdiyi kimi, xarici gəmilərə iqtisadi zonada və kontinental şelfdə elmi tədqiqatlar aparılmasına icazə verilməsindən imtina olunması tendensiyası çox dayanaqlı vəziyyətdə qalmaqda davam edir.

Sahilyanı dövlətləri onların müstəsna iqtisadi zonalarında və kontinental şelflərində elmi tədqiqatların aparılmasına maraqlandıрмаq üçün BMT-nin 1982-ci il Konvensiyasında dövlətlərin və beynəlxalq təşkilatların dənizdə elmi tədqiqatların aparılması zamanı bu tədqiqatların nəticələrini sahilyanı dövlətlə "bölüşmək" haqqında çox mühüm müddəə qəbul edilmişdir.

Konvensiyanın 249-cu maddəsinə müvafiq olaraq, belə öhdəliklərə aşağıdakılar aiddir:

- dövlətlərin və beynəlxalq təşkilatların sahilyanı dövlətə ilkin məruzələr, eləcə də son nəticələr və tədqiqatlar bitəndən sonra yekun rəylər təqdim etmək öhdəliyi;

- elmi tədqiqat layihələri əsasında alınan məlumatlara və nümunələrə sahilyanı dövlətlər girişini təmin etmək, eləcə də surəti çıxarıla bilən və nümunələri yaradıla bilən, elmi dəyərinə ziyan dəymədən bölüşmək mümkün olan elmi məlumatları vermək haqqında öhdəlik; sahilyanı dövlətə tədqiqatların nəticələrinin, nümunələrinin və məlumatlarının qiymətləndirilməsi haqqında informasiya təqdim etmək və ya onların

qiymətləndirilməsi və interpretasiyası üçün köməklik göstərmək haqqında öhdəlik;

- sahilyanı dövlətə tədqiqat proqramında istənilən ciddi dəyişiklik haqqında dərhal informasiya vermək haqqında öhdəlik.

Dənizdə elmi-tədqiqat işləri aparən dövlətlərin sadalanan öhdəlikləri BMT-nin 1982-ci il Konvensiyasında hal-hazırda öz iqtisadi zonalarında və kontinental şelflərində təbii resursların ehtiyatlarını müəyyən etmək üçün zəruri texnoloji və maliyyə imkanları olmayan inkişaf etməkdə olan sahilyanı dövlətlərin maraqlarını təmin etmək üçün nəzərdə tutulmuşdur.

2. Açıq dənizdə cinayət və mülki yurisdiksiya

Açıq dəniz haqqında 1958-ci il Konvensiyasına (mad.2) və BMT-nin 1982-ci il Konvensiyasına (mad. 92) müvafiq olaraq, açıq dənizdə gəmilər ancaq öz bayraqlarının məxsus olduğu dövlətin yurisdiksiyasına tabe olurlar və bir qayda olaraq başqa dövlətin bayrağı altında üzən gəmi tərəfindən saxlanıla və baxışa məruz qala bilməzlər. Bu normalar bayraq dövlətinin müstəsna yurisdiksiyasından kənara çıxarılmamış verilir. Belə ki, açıq dəniz haqqında 1958-ci il Konvensiyasının 22-ci maddəsi nəzərdə tutur: "Müdaxilə aktlarının beynəlxalq müqavilələrlə müəyyən edilən hüquqlara əsaslandığı hallar istisna olmaqla, açıq dənizdə ticarət gəmisi ilə rastlaşan hərbi gəmi ona baxış keçirə bilməz, əgər bunun üçün kifayət qədər şübhəli əsaslar yoxdursa:

- bu gəmi dəniz quldurluğu ilə məşğul olur və ya

- bu gəmi qul alveri ilə məşğul olur".

Bundan başqa, 1958-ci il Konvensiyası o halda da beynəlxalq müqavilə əsasında müdaxilə imkanının nəzərdə tutur ki, gəmidə xarici bayraq qaldırılıbsa, və ya gəmi bayraq qaldırmaqdan imtina edirsə, baxmayaraq ki, gəminin milli mənsubiyyəti hərbi gəminin milli mənsubiyyəti ilə eynidir.

BMT-nin dəniz hüququ üzrə 1982-ci il Konvensiyası bayraq dövlətinin müstəsna yurisdiksiyası prinsipindən kənara çıxmaların siyahısını genişləndirdi. Belə ki, BMT-nin 1982-ci il Konvensiyasının 110-cu maddəsinə uyğun olaraq hərbi gəmi xarici dəniz gəmisinin üzməsinə müdaxilə edə bilər, bir şərtlə ki, əgər xarici gəmi icazəsiz yayım ilə məşğul olursa. Dövlətin ərazisinə onun ərazi sularından kənarda yerləşən gəmilərdən və qurğulardan tele və ya radio yayımı həyata keçirmək son illərdə çox geniş yayılmışdır. Belə yayım müvafiq beynəlxalq təşkilatlarda qəbul edilmiş qaydalara maneə yarada bildiyindən, eləcə də ondan təxribat məqsədilə istifadə edilə bildiyindən, o, beynəlxalq hüququn və əksər

dövlətlərin daxili hüququnun normaları ilə qadağan olunmuşdur. Xüsusi halda, 1985-ci ildə Avropa Şurası çərçivəsində milli ərazilərdən kənarında yerləşən stansiyalardan radioyayımın qarşısının alınması haqqında Avropa sazişi bağlanmışdır. Saziş iştirakçıları öz qanunvericiliklərində həm öz vətəndaşları, həm də xarici vətəndaşlar tərəfindən belə yayımı cəzalandırılan əməl elan etmişlər.

1982-ci il Konvensiyasının 109-cu maddəsinə görə icazə verilməyən yayım "açıq dənizdə gəmidən və ya qurğudan əhali tərəfindən qəbul edilmək üçün beynəlxalq qaydalara zidd olaraq yayımlanan səsli radio və ya televiziya proqramlarıdır (fəlakət siqnallarının verilməsi istisna olmaqla)". İcazə verilməyən yayımla məşğul olan istənilən şəxs məhkəmədə məsuliyyətə cəlb edilə bilər; o cümlədən gəminin bayraq dövlətinin məhkəməsində; qurğunun qeydə alındığı dövlətin məhkəməsində; bu şəxsin vətəndaşı olduğu dövlətin məhkəməsində; verilişlərin qəbul edilə bildiyi istənilən dövlətin məhkəməsində və ya icazəli radio rabitəsi üçün maneə yaranan istənilən dövlətin məhkəməsində.

BMT-nin 1982-ci il Konvensiyasının 109-cu maddəsində istifadə edilən "beynəlxalq qaydaların pozulması" termini qanuna zidd yayımı qanuni yayımdan fərqləndirən əsas meyardır. Bu termini, S.A.Malinin və A.İ.Zyabkinin həll etdiyi kimi, 1982-ci il Konvensiyası geniş mənə verir - həm beynəlxalq hüquq pozuntularını (hüquq pozuntularının və məsuliyyətin subyektləri dövlətlərdir), həm də beynəlxalq xarakterli hüquq pozuntularını (bu hüquq pozuntuları beynəlxalq hüquq qaydalarına qəsd edir və onların törədilməsinə görə məsuliyyət fiziki və hüquqi şəxslərə münasibətdə yaranır)¹¹⁰.

İcazəsiz yayıma görə xəbərdarlıq məsələsində və onun qarşısının alınmasında dövlətlərin əməkdaşlığı böyük rol oynayır. Dövlətlər bu məqsədlə, birincisi, açıq dənizdə onların bayrağı altında olan gəmilər ilə və qurğuların yayım zamanı beynəlxalq qaydalara ciddi şəkildə əməl etməsini təmin etməyə borcludurlar, ikincisi isə, radio və televiziya qurğularının belə qaydaları pozmaqla tətbiq edilməsinin qarşısını almaq üçün birgə səylər göstərməlidirlər.

İcazəsiz yayımın qarşısının alınması və buna görə xəbərdarlıq edilməsi uyğun radio və televiziya qurğularının istifadəsini tənzimləyən hüquqi normaların konkretləşməsindən asılıdır. Belə normalara ilk növbədə 1982-ci il Beynəlxalq elektrorabitə konvensiyası və 1959-cu il radiorabitə reqlamenti (sonrakı dəyişikliklərlə) kimi beynəlxalq-hüquqi aktlarda

¹¹⁰ Малинин С.А., Зябкин А.И. Международно-правовые вопросы пресечения несанкционированного вещания из открытого моря. В кн.: Актуальные проблемы советского и иностранного морского права. Ленинград, 1986. С. 30.

nəzərdə tutulan normalar aiddir. Söhbət açıq dənizdən yayım haqqında getdiyindən belə beynəlxalq-hüquqi aktlara BMT-nin 1982-ci il Konvensiyasını da aid etmək lazımdır. Açıq dənizdən icazəsiz yayımla bağlı bir çox məsələlər bu Konvensiyada tənzimlənməmiş qalır. Xüsusi halda, hüquq pozuntularının subyektlərinə münasibətdə, belə yayımın hüquqa zidd kimi təsnif edilməsinə aid aydınlıq yoxdur. Dövlətlərin əməkdaşlığının, beynəlxalq təşkilatların fəaliyyətlərin, xüsusən də BMT-nin və onun ixtisaslaşmış təsisatlarının (YUNESKO, İMO, MSE və s.) fəaliyyətinin mexanizmləri dəqiqləşmə tələb edir. BMT-nin 1982-ci il Konvensiyasında belə bir məsələ də həll edilməmişdir ki, açıq dənizdən icazəsiz yayım zamanı kimin (hansı dövlətin) müdaxilə etmək hüququ var? Yuxarıda qeyd edildiyi kimi, dəniz quldurluğu və qul alveri ilə bağlı hallarda baxış keçirmək səlahiyyəti hərbi gəmilərə və ya buna səlahiyyəti çatan dövlət gəmilərinə məxsusdur. 1982-ci il Konvensiyasının 109-cu maddəsinin 3-cü bəndinə görə icazəsiz yayım zamanı müdaxilə etmək hüququ aşağıdakı subyektlərə verilmişdir:

a) gəminin bayrağının məxsus olduğu dövlət; b) qurğunun qeydiyyatı alındığı dövlət; c) verilişlərin qəbul edilə bilindiği istənilən dövlətə; ç) radio rabitəsinə maneə yaradılan istənilən dövlətə.

BMT-nin 1982-ci il Konvensiyasında açıq dənizdə qeyri-qanuni narkotik və psixotrop maddələr ticarəti kimi cinayət növlərinə aid çox mühüm müddəalar var. Onun bayrağı altında üzən gəminin qeyri-qanuni narkotik və ya psixotrop maddələr alveri ilə məşğul olduğu haqqında ciddi əsaslara malik olan dövlət belə qeyri-qanuni ticarətin qarşısının alınması üçün əməkdaşlıq etmək xahişi ilə digər dövlətlərə müraciət edə bilər.

Amma Konvensiyanın gəmiyə baxış keçirmək hüququ verən halları müəyyən edən 110-cu maddəsi, narkotiklərlə və ya psixotrop maddələrlə qeyri-qanuni ticarəti xarici gəminin üzməsinə müdaxilə etmək üçün əsas hesab etmir. 1982-ci il Konvensiyasının bu "çatışmazlığı" narkotik vasitələrin və psixotrop maddələrin qeyri-qanuni dövriyyəsinə qarşı mübarizə haqqında 1988-ci il Konvensiyasının qəbul edilməsi ilə aradan qaldırıldı. Bu Konvensiyanın 17-ci maddəsinə müvafiq olaraq hərbi gəminin xarici dəniz gəmisinin üzməsinə müdaxilə etməyə, onu qeyri-qanuni narkotiklər və ya psixotrop maddələr daşımaq predmeti ilə bağlı yoxlamaq və müvafiq tədbirlər görmək hüququna malikdir.

Dəniz quldurluğu ilə mübarizə. Dəniz quldurluğu halları, bu cür beynəlxalq cinayətlərə qarşı sanksiyalar nəzərdə tutan beynəlxalq-hüquq normalarının və qanunvericilik aktlarının mövcud olmasına baxmayaraq, azalmır və əvvəlki kimi gəmiçilik azadlığı prinsipinin reallaşması üçün ciddi təhlükə olaraq qalır, xüsusən Cənub-Şərqi Asiya və Cənub-Qərbi

Afrika regionunda dəniz gəmiçiliyinə böyük ziyan vurur.

Beynəlxalq dəniz Bürosunun məlumatlarına görə, 1991-ci ildən 1999-cu ilə qədər müddət ərzində açıq dənizdə gəmilərə qarşı 500-dən artıq pirat hücumu qeydə alınmışdır. Dəniz quldurluğu hallarının sayına görə 2000-ci il rekord ili olmuşdur. Bu il ərzində Cənubi və Cənub-Şərqi-Asiya bölgəsində 300-dən çox quldurluq halları qeydə alınmışdır.

Açıq dənizdə quldurluq hərəkətlərinə qarşı mübarizə haqqında müddəalar olan ilk beynəlxalq hüquq aktı, açıq dəniz haqqında 1958-ci il Cenevrə Konvensiyası oldu. Amma bu sənədin dəniz quldurluğuna qarşı mübarizə məsələlərinə aid səkkiz maddəsi bununla bağlı heç də bütün hüquqi məsələləri həll etmir.

Birincisi, 1958-ci il Konvensiyasında¹¹¹ dəniz quldurluğuna verilən tərif, bizim fikrimizcə, müasir beynəlxalq hüquqla quldurluq hesab edilən heç də bütün əməlləri əhatə etmir. Təcrübədə bu, həmin anlayışın geniş yozumuna gətirib çıxara bilər. 1958-ci il Konvensiyasında dəniz quldurluğu əməlləri kimi ancaq o hərəkətlər təsnif edilir ki, onlar şəxsi məqsədlərlə xüsusi mülkiyyətdə olan gəmilərin heyəti və ya sərnişinləri tərəfindən həyata keçirilir. Belə tərifin mühüm elementi quldurluq hərəkətlərinin şəxsi məqsədlər üçün törədilməsinin qeyd edilməsidir. Deməli, o, bu və ya başqa şəkildə hökumət tərəfindən icazə verilən quldurluq hallarını əhatə etmir. 1958-ci il Konvensiyası açıq dənizdə qiyamçılar tərəfindən nəzarət edilən hərbi gəmilər və dövlət gəmiləri tərəfindən həyata keçirilən hüquqa zidd hərəkətlər haqqında məsələni tənzimləmir.

BMT-nin 1982-ci il Konvensiyası (101-ci maddə) quldurluq anlayışına aşağıdakıları daxil edir:

a) hər hansı şəxsi gəminin və ya şəxsi təyyarənin heyəti, yaxud sərnişinləri tərəfindən şəxsi məqsədlərlə həyata keçirilən və açıq dənizdə hər hansı başqa gəminin və ya uçan aparatın, onların göyertəsində və ya hər hansı dövlətin yurisdiksiyasından kənarında yerləşən şəxslərin və ya əmlakın əleyhinə yönələn, istənilən hüquqa zidd zorakılıq aktı, saxlanılma və ya soyğunçuluq;

b) hər hansı gəmi, gəmi və ya uçan aparatın pirat gəmisini və ya uçan aparat olmasını əvvəlcədən bilə-bilə, onlardan istifadə edilməsində istənilən könüllü iştirak aktı;

c) yuxarıda göstərilən hərəkətin həyata keçməsinə şüurlu şəkildə yardımçılıq edən və ya ona təhrik edən istənilən əməl.

Hərbi gəmilər və ya dövlət gəmisini tərəfindən həyata keçirilən

¹¹¹ Dəniz quldurluğu, hər hansı gəminin və ya uçan aparatın, onların göyertəsində yerləşən şəxslərin və əmlakın əleyhinə bu gəminin və ya uçan aparatın açıq dənizdə və ya hər hansı dövlətin yurisdiksiyasında kənarında olan bir yerdə olduğu vaxt yönələn hüquqa zidd zorakılıq aktı, saxlanılma və soyğunçuluqdur.

quldurluq aktlarını Konvensiya ancaq o halda belə hərəkətlərə aid edir ki, heyət qiyam qaldırmış olsun və hakimiyyəti ələ keçirsin.

1982-ci il Konvensiyasının 105-ci maddəsinə müvafiq olaraq, istənilən dövlətin açıq dənizdə quldurluqla məşğul olan gəmini, onun içindəki mülkiyyəti ələ keçirmək, heyəti və sərnəşinləri həbs etmək hüququ var. Quldurların cəzalandırılması haqqında məsələ quldurluqla məşğul olan gəmini ələ keçirən dövlətin məhkəməsi tərəfindən həll edilir. Quldur gəmilərinin və ya uçan aparatların tutulması, ancaq hərbi gəmilər və ya dövlət xidmətində olan və bununla bağlı xüsusi səlahiyyətləri olan dəniz gəmiləri vasitəsilə həyata keçirilə bilər.

BMT-nin 1982-ci il Konvensiyasının 101-ci maddəsi dəniz quldurluğunun mahiyyətini açaraq, 1958-ci il Konvensiyasında olduğu kimi əsas açıq dənizdə şəxsi gəmilər tərəfindən şəxsi məqsədlər üçün həyata keçirilən hüquqa zidd hərəkətlərə qarşı yönəldir. Belə vəziyyəti qismən onunla izah etmək olar ki, qərb doktrinası dəniz quldurluğuna aid 1958-ci il Konvensiyasının müddəalarına yenidən baxmağı zəruri hesab etdi və bunu onunla əsaslandırdı ki, "bu müddəalar dənizdə ancaq xüsusi zorakılığın aradan qaldırılmasına yönəlmişdir"¹¹². Bəzi müəlliflər isə 1958-ci il Konvensiyasının müddəalarını qoruyub saxlamaq üçün argument kimi 60-cı illərin sonunda müstəsna iqtisadi zona konsepsiyasını əsas gətirirdilər. Beləcə, P.Xodqzon 1958-ci il Konvensiyasının quldurluq anlayışını "açıq dənizlə və ya digər hər hansı dövlətin yurisdiksiyasından kənarında olan hər hansı sahə ilə" məhdudlaşdıran 14-cü maddəsinə istinad edərək iddia edirdi ki, 200 millik iqtisadi zonanın qəbul edilməsi dövlətlərin ərazi yurisdiksiyasından kənarında olan və ərazilərindəki hüquqa zidd əməllərin dəniz quldurluğu kimi nəzərdən keçirə biləcəyi dəniz rayonlarını çox ciddi şəkildə azaldacaq. Bu halda, P.Xodqzonun fikrinə görə, baxmayaraq ki, iqtisadi zonalarda açıq dənizin bütün azadlıqları saxlanılır, bununla belə sahilyanı dövlət dəniz quldurluğuna dövlətlərin bu zonalardakı müəyyən suveren hüquqlarına qarşı olan təhlükə kimi baxmalı və bununla bağlı iqtisadi zonada müstəsna yurisdiksiya tələb etməlidir¹¹³.

Belə yanaşma, bizim fikrimizcə, iki mübahisəyə görə, hüquqa uyğun deyildir. Birincisi, açıq dənizin iqtisadi zonada statusundan ciddi kənara çıxmalara baxmayaraq (xüsusi halda, dövlətin onun əmlakında, dənizin dibində və təkində kəşfiyyat, hasilat, canlı və cansız resursların mühafizəsi məqsədilə suveren hüquqları), bütün dövlətlər - sahilyanı və dənizə çıxışı olmayan dövlətlər - iqtisadi zonada açıq dənizin bütün azadlıqlarından, o

¹¹² Mc. Dougal, Burke. The Public Order of the Oceans. New Haven Yale University Press. 1962, P. 879.

¹¹³ Sitat: Dubnez B.H. The Law of the International Sea Piracy, L, 1980, P. 157.

cümlədən "gəmiçilik və uçuş, sualtı kabellərin və boru kəmərlərinin çəkilişi azadlıqlarından və dənizdən istifadənin beynəlxalq hüquq nöqtəyindən nəzərdən hüquqa uyğun olan digər növlərindən" istifadə edirlər. (BMT-nin 1982-ci il Konvensiyasının 58-ci maddəsi). Bu mənada iqtisadi zonanın hüquqi rejimi açıq dənizin rejimindən fərqlənmir. İkincisi, P.Xodqzonun sahilyanı dövlətlərin suverenliyinin açıq dənizin bir hissəsi olan iqtisadi zonaya (onun ərazisində açıq dəniz azadlıqlarının həyata keçirilməsi baxımından) şamil edilməsi haqqında təklifinin qəbul edilməsi 1958-ci və 1982-ci illər Konvensiyaları ilə müəyyən edilən bu azadlıqlara ciddi ziyan vura bilərdi. Bu, sahilyanı dövlətlərin digər ölkələrin donanmalarının fəaliyyətinə müdaxilə etmək hüququnun konvension qaydada təsbit olunmasına gətirib çıxarırdı, bu isə öz növbəsində faktiki olaraq iqtisadi zonaların hüquqi rejiminin ərazi sularının rejimi ilə əvəz olunması demək olardı. Dövlətlərin iqtisadi zonada 1982-ci il Konvensiyası ilə müəyyən edilən suveren hüquqlarının və yurisdiksiyalarının gerçəkləşməsi üçün quldur gəmiləri tərəfindən kiçik təhlükə prinsipcə mövcud olsa da, çətin ki, bu, iqtisadi zonanın hüquqi statusuna yenidən baxmağa adekvat ola.

Quldurluq anlayışının tərfi ilə bağlı ən mürəkkəb və mübahisəli məsələ belə hərəkət qismində dənizdə mütəşəkkil qruplar tərəfindən həyata keçirilən siyasi motivli hərəkətləri tanımaq məsələsidir. Bu mənada Portuqaliya gəmisi "Santa Mariya"-nın 1961-ci ildə ələ keçirilməsi çox xarakterik nümunədir. Gəminin ələ keçirilməsi sırf siyasi aksiyaya idi və müstəsna olaraq Salazar hökumətinin əleyhinə yönəlmişdi. Baxmayaraq ki, bu aksiyaya sırf siyasi xarakter daşıyırdı və bir məqsəd-siyasi sığınacaq almaq məqsədini güdüdü, Portuqaliya hökuməti onu quldurluq hərəkəti kimi qiymətləndirdi.

Braziliya limanı Resifiyə yönələn bu gəminin ələ keçirilməsi və saxlanması haqqında (Portuqaliya hökumətinin onun saxlanması haqqında birbaşa ifadə olunmuş müraciətinə uyğun olaraq), ABŞ hökumətinin qərarı ancaq ABŞ-ın gəmidə sərnəşin və heyət qismində olan öz vətəndaşlarının həyatını müdafiə etmək öhdəliyinə əsaslanırdı.

Bəzi dövlətlərin məhkəmə təcrübəsi və doktrinası açıq dənizdə gəmilərin ələ keçirilməsi ilə bağlı olan siyasi motivli hərəkətləri dəniz quldurluğu kimi tanıyır. Amma bu, həmin praktikanın beynəlxalq hüquqda konvension qaydada təsbit olunması üçün əsas vermir. Hüququayğun hərəkət kimi tanınması mümkün olmayan belə cəhdlər, bir qayda olaraq, bəzi dövlətlərin birmənalı şəkildə müəyyən hərəkət növlərini hüquqa zidd elan etməyə və hökumət tərəfindən görülən bütün tədbirlərə bəraət qazandıрмаğa can atması ilə bağlıdır. Bununla bağlı, BMT-nin 1982-ci il Konvensiyasında dəniz quldurluğuna verilən tərfi dənizdə siyasi motivli

zorakı aksiyaları daxil etməklə genişləndirməyə ehtiyac yoxdur.

Bizim fikrimizcə, açıq dənizdə hökumət tərəfindən icazə verilən hüquqa zidd hərəkətlərin tərffüatı məsələsi də ciddi surətdə diqqətə layiqdir. Hələ 1958-ci il Konvensiyasının layihəsi müzakirə edilərkən SSRİ və digər sosialist ölkələri dövlət tərəfindən icazə verilən dəniz quldurluğunun böyük təhlükə olduğuna diqqəti yönəltmişdilər və dənizdə quldurluq hərəkətinə görə fərdi qaydada təqsirli bilinən fiziki şəxslərin müstəqil beynəlxalq məsuliyyəti ilə yanaşı, icazəsi ilə belə hərəkətlərin həyata keçirildiyi dövlətlərin, beynəlxalq-hüquqi məsuliyyətini də nəzərdə tutmağı təklif edirdilər. Bizim fikrimizcə, fiziki şəxslərin törətdikləri quldurluq hərəkətlərinə görə dövlətin beynəlxalq-hüquqi məsuliyyəti haqqında məsələnin qoyuluşu hüquqa uyğundur. Belə məsuliyyət haqqında məsələlərin qoyuluşu hüquqa uyğundur. Belə məsuliyyət təkcə fiziki şəxslərin hüquqa zidd hərəkətləri ilə deyil, həmçinin quldurluq hərəkətlərinin qarşısının alınması üçün lazımi və vaxtında tədbirlər görməyən dövlət orqanlarının fəaliyyətsizliyi nəticəsində yaranır. Belə davranış quldurluqdan ziyan çəkən dövlətlərə müəyyən dövlətlərin orqanlarının fəaliyyətsizliyində öz ərazisində yerləşən şəxslərin hüquqa zidd hərəkətlərini şüurlu şəkildə şirnikləşdirmək meyli sezməyə və buna görə də onu beynəlxalq hüquq pozuntusu kimi təsnif etməyə əsas verir¹¹⁴.

Son illərdə dənizdə quldurluq hərəkətləri əsasən açıq dənizdə deyil, ərazi dənizində, daxili sulara, boğazlarda və digər dəniz yollarında baş verir. Beynəlxalq hüquq baxımından belə hərəkətlər açıq dənizdə həyata keçirilmədiyindən, onlar yüngül cinayətlərdir. Belə cinayətlərə görə cinayət təqibi ancaq sahilyanı dövlət tərəfindən həyata keçirilir. Gəmiçiliyin təhlükəsizliyi və dəniz fəaliyyətinin digər növlərinin əleyhinə yönələn terrorizm də daxil olmaqla belə, cinayətlər monoqrafiyanın ayrıca bölməsində nəzərdən keçirilmişdir.

Qul alveri ilə mübarizə. Gəmilərin açıq dənizdə bayraq dövlətinin müstəsna səlahiyyətindən kənara çıxarılması əsaslarından biri qul alveri ilə məşğul olmaqdır. BMT-nin 1982-ci il Konvensiyasının 99-cu maddəsinə müvafiq olaraq, "hər bir dövlət onun bayrağı altında üzmək hüququ olan gəmidə qulların daşınmasının qarşısını almaq üçün effektiv tədbirlər görür, belə daşınmalar üçün, eləcə də onun bayrağından bu cür hüquqa zidd məqsədlər üçün istifadə edilməsinin qarşısını almaq üçün cəzalar nəzərdə tutur. Gəmidə sığınacaq tapan qul, onun hansı bayraq altında üzməsindən asılı olmayaraq ipso facto tərzində azaddır".

¹¹⁴ Ətraflı bax: Ковалев А.А. Борьба с пиратством и другими преступными действиями на море. В кн. Современное морское право и международное судоходство/Ред. А.Л. Колодкин. М., 1988. С. 42-43.

Başqa sözlərlə, hər şeydən əvvəl, bayraq dövləti özü qulların onun bayrağı altında üzən gəmidə daşınmasının qarşısını almalı və belə daşınmaya görə cəzalandırılmalıdır. Bayraq dövləti tərəfindən tədbir görülməməsi açıq dənizdə digər istənilən dövlətin hərbi gəmisi tərəfindən müdaxiləyə səbəb ola bilər. Əgər hərbi gəminin xarici gəminin "qul alveri ilə məşğul olduğu"nu "güman etməyə ciddi əsaslar" varsa, onda o, bu gəminin üzməsinə müdaxilə edə və ona qul daşınması ilə əlaqədar baxış keçirə bilər.

Açıq dəniz rejimini müəyyən edən normaların yerinə yetirilməsinin təmin edilməsi.

Quldardlığa və qul alverinə, eləcə də beynəlxalq müqaviləyə əsaslanan hüquqların həyata keçirilməsinə aid hallardan başqa, xarici gəmi açıq dənizdə sürətli təqib hüququ əsasında dayandırılı və saxlanıla bilər. 1982-ci il Konvensiyasından 111-ci maddəsinə müvafiq olaraq, xarici gəminin təqibi o vaxt başlanıla bilər ki, "sahilyanı dövlətin səlahiyyətli orqanlarının bu gəminin həmin dövlətin qanunlarını və qaydalarını pozması haqqında ciddi əsasları olsun". Təqib "sürətli" üzrə (hot pur-suit) həyata keçirilməlidir, yəni o vaxt başlanıla bilər ki, xarici gəmi (və ya onun qayıqlarından biri) təqib edən dövlətin ərazi dənizinin daxili sularında və ya bitişik zonasında yerləşir və ərazi dənizinin və bitişik zonanın hüdudlarından kənarında o vaxta qədər davam etməlidir ki, təqib kəsilməmiş olsun. Bu halda tələb edilmir ki, ərazi dənizində və ya bitişik zonada olduğu vaxt xarici gəmi dayanmaq haqqında səs və ya təsvir signalı alsın, eləcə də güman edilən pozucu gəmiyə dayanmaq əmri verən gəmi ərazi dənizinin və ya bitişik zonanın hüdudları daxilində yerləşsin. O istənilən yerdə, o cümlədən açıq dənizdə ola bilər.

Sürətli təqib hüququ o vaxt dayandırılır ki, təqib olunan gəmi özünün və ya hər hansı bir üçüncü dövlətin ərazi dənizinə daxil olsun.

Təqib hüququ və əvvəldə qeyd edildiyi kimi, quldur gəmisinin ələ keçirilməsi ancaq hərbi gəmilər və ya bunun üçün xüsusi səlahiyyəti olan dövlət xidmətində dayanan dəniz və ya hava gəmiləri tərəfindən həyata keçirilə bilər¹¹⁵.

Hazırda bəzi dövlətlərin doktrinasında, xüsusi halda Avstraliyanın və Yeni Zelandiyanın doktrinalarında, açıq dənizin müdafiə olunan rayonlarının yaradılması haqqında məsələ qoyulur. Hələ ki, bu məsələ müzakirə mərhələsindədir, amma güman etməyə əsas var ki, belə rayonlar yaxın vaxtlarda Dünya okeanında meydana çıxmağa bilər. Belə ki, BMT-nin

¹¹⁵ Ətraflı bax: Морское и рыболовное право// А.А.Волков, К.А.Бекяшев, А.М.Александров, Н.Н.Попов. Под ред. А.А.Волкова. М., 1986. С. 93.

2000-ci ildə dayanıqlı inkişaf haqqındakı komissiyasının 7-ci sessiyasında dövlətlərə açıq dənizin milli yurisdiksiyanın təsiri hüdudların da və təsirdən kənarında müdafiə olunan zonalar yaratmaq haqqında tövsiyələr qəbul edilmişdi.

Bu konsepsiyanın ideoloqları belə hesab edirlər ki, BDT, dəniz dibi üzrə Beynəlxalq orqan Dünya okeanının canlı və cansız resurslarının mühafizəsi məqsədilə, hər hansı bölgənin bir və bir neçə dövlətinin təklifi ilə açıq dənizdə belə müdafiə olunan zonalar yaratmaq hüququna malikdirlər.

Belə müdafiə olunan, faktiki olaraq, açıq dənizdə qapalı zonaların yaranması, çətin ki, beynəlxalq birlik tərəfindən müdafiə edilsin, çünki bu, açıq dənizin azadlığına qəsd etməklə bağlıdır.

3. Dənizə çıxışı olmayan dövlətlərin dənizə giriş və ondan istifadə etmək hüququ

Yuxarıda qeyd edildiyi kimi, açıq dənizdən istifadə etmək hüququ hər hansı dövlətin və ya dövlətlər qrupunun imtiyazı deyil. Açıq dəniz bütün dövlətlər, həm dəniz sahilləri olan, həm də olmayan dövlətlər tərəfindən istifadə edilmək üçün azaddır. Dənizə çıxışı olmayan dövlətlərin hüququ beynəlxalq əməkdaşlığın inkişafı baxımından əsaslandırılmışdır. Bu dövlətlər bərabərhüquqlu, ayrı-seçkilik olmayan beynəlxalq ticarətdə iştirak etməyə maraqlıdırlar və bu məqsədlə də beynəlxalq dəniz yollarından azad istifadə etmək hüququna malik olmalıdırlar.

Dünyada 33 qitə daxili dövlət var. Onlardan 4-ü Asiyadadır: Əfqanıstan, Laos, Monqolustan Xalq Respublikası, Nepal; 14-ü Afrika qitəsindədir: Botsvana, Burundi, Burkina-Faso, Zambiya, Zimbabve, Lesoto, Malavi, Mali, Nigeriya, Ruanda, Svazilend, Uqanda, MƏR, Çad; 10-u Avropadadır: Avstriya, Andorra, Belarusiya, Vatikan, Macarıstan, Lixtenşteyn, Lyuksemburq, Monako, San-Marino, Çexoslovakiya, İsveçrə; 2-si Latın Amerikasındadır: Boliviya və Paraqvay. 3-ü Asiyadadır: Qırğızıstan, Monqolustan, Tacikistan.

Dövlətlərin bu qrupu üçün beynəlxalq hüququn aktual problemlərindən biri dənizə azad girişin təmir olunmasıdır. İlk dəfə bu problemin beynəlxalq-hüquqi səviyyədə həllinə BMT-nin dəniz hüququ üzrə 1958-ci il Konfransında cəhd edilmişdir. Açıq dənizlər haqqında 1958-ci il Konvensiyasının 3-cü maddəsində qeyd edilir ki, "dəniz sahili olmayan dövlətlər sahilyanı dövlətlərlə bərabər hüquqlar əsasında dənizlərin azadlıqlarından istifadə etmək üçün dənizə azad girişə malik olmalıdırlar". Beləliklə, qitə daxili ölkələrin dənizə azad giriş hüququ 1958-ci il

Konvensiyasında açıq dənizin azadlığı prinsipindən bilavasitə alınan nəticə kimi nəzərdən keçirilir. Amma belə hüququn verilməsi iki şərtlə səciyyələndirilir. Birincisi: dəniz ilə qitəndaxili dövlət arasında yerləşən dövlətin ərazisindən azad yol, dəniz postlarına giriş və onlardan həmin kontinentdaxili dövlətin gəmiləri üçün istifadə edilməsi "ancaq mövcud beynəlxalq konvensiyaların razılığı ilə və onlara uyğun olaraq həyata keçirilir".

İkincisi - tranzit və limanlardan istifadə zamanı verilən hüquqların həcmi, dəniz ilə kontinentdaxili dövlət arasında yerləşən dövlətlə sahilyanı dövlətin və ya ərazisindən tranzit həyata keçirilən dövlətin hüquqlarını nəzərə almaqla ümumi saziş əsasında müəyyən edilir.

Açıq dəniz haqqında 1958-ci il Konvensiyasının 3-cü maddəsinin 1 "a" və "b" bəndlərində deyilir ki, dəniz ilə kontinent daxili dövlət arasında yerləşən dövlətlər "dəniz sahilləri olmayan dövlətə öz ərazisindən qarşılıqlı əsasında azad yol" təqdim edir, qitə daxilində olan dövlətin bayrağı altında üzən gəmilərə isə "dəniz limanlarına və bu limanlardan istifadəyə giriş" verirlər.

Beləliklə, 1958-ci il Konvensiyası, konvension qaydada qanuni tranzit hüququnu və dəniz limanlarından istifadə etmək hüququnu təsbit etsə də, konvensiyada maraqlı dövlətlərin başqa dövlət ərazisindən tranzit məsələlərini və bu yaxud üçüncü dövlətin dəniz limanlarından istifadə məsələlərini tənzimləyən ikitərəfli müqavilələr bağlanarkən əsas kimi istinad edəcəkləri hər hansı normaları müəyyən etməmişdir¹¹⁶.

Başqa sözlərlə, tranzit probleminin praktiki aspekti açıq dəniz haqqında 1958-ci il Konvensiyası qəbul edilənə qədər həll edilməmiş qaldı.

1958-ci il Konvensiyasının 3-cü maddəsinin 1-ci bəndinə uyğun olaraq qitə daxilindəki dövlətlərin dənizə giriş hüququ müvafiq saziş imzalanmaqla gerçəkləşməlidir. Bu halda dövlətin tranzitə razılığının saziş şəklində və ya başqa formada tərtib olunması zəruridir. Deməli, dənizə girişin ehtiyacı ilə onun həyata keçirilməsi arasında danışıqlar dayanır. Bu danışıqlar zamanı isə qitədaxilində olan dövlətlər irəlicədən qeyri-bərabər vəziyyətdə olurlar. Üstəlik, qitədaxilində olan dövlətlərin müvafiq sazişlər imzalanarkən beynəlxalq hüquqda razılaşdırılan normada istinad etmək imkanı da olmur.

Qitədaxilində olan dövlətlərin dənizə giriş hüququ açıq dəniz haqqında 1958-ci il Konvensiyasının qəbul edilməsi ilə hamı tərəfindən qəbul edilən norma olsa da və bu andan başlayaraq konvension xarakter daşısa da, o, Konvensiyada kifayət qədər kodlaşdırılmamışdır. Tranzit,

¹¹⁶ Ətraflı bax: Клименко Б.М. Право прохода через иностранную территорию. М., 1967, С. 14-15.

limanlara giriş və istifadə zamanı bu norma əsasında verilən hüquqların həcmi ikitərəfli və bəzən də çoxtərəfli sazişlərlə müəyyən edilir. Sazişlər qitədaxilində olan dövlətlərin hüququna bu dövlətlərin gömrük və tranzit rüsumlarından azad edilməsi, onların gəmilərinə yer almaq üçün körpülər, anbarlar, limanlarda azad zonalar və s. verməklə konkret məna və məzmun verirdilər.

BMT-nin dəniz hüququ üzrə 1982-ci il Konvensiyası (maddə 125) da qitədaxili dövlətlərin dənizə giriş hüququnu dəqiqləşdirmir və belə göstərişlər məhdudlaşır ki, "tranzit azadlığının həyata keçməsinin şərt və qaydaları dənizə çıxışı olmayan maraqlı dövlətlərlə tranzit dövlətləri arasında ikitərəfli, subregional və ya regional sazişlər vasitəsilə razılaşdırılır". Başqa sözlə, 1982-ci il Konvensiyası da qitədaxili dövlətlərə real tranzit hüququ vermir, sadəcə sahilyanı və tranzit dövlətləri üçün kontinentdaxili dövlətlə dənizə giriş hüququnu tənzimləyən və müəyyən edən saziş bağlamaq öhdəliyini müəyyənləşdirir. Üstəlik, bu Konvensiyaya uyğun olaraq, (125-ci maddə p.3), "tranzit dövlətlər öz əraziləri üzərində tam suverenliklərini həyata keçirmək üçün bütün tədbirləri görmək hüququna malikdirlər ki, bu Hissədə dənizə çıxışı olmayan dövlətlərin nəzərdə tutulmuş hüquq və imkanları tranzit dövlətin qanuni maraqlarına xələl gətirməsin".

Beləliklə, həm açıq dəniz haqqında 1958-ci il Konvensiyası, həm də BMT-nin dəniz hüququ üzrə 1982-ci il Konvensiyası əsasən sahilyanı dövlətlərin və tranzit dövlətlərinin maraqlarının prioritet kimi qəbul edilərək, faktiki olaraq, müvafiq sazişin olmadığı təqdirdə kontinentdaxili dövlətlər üçün dənizə girişi nəzərdə tutan adi hüquq normasının məzmunu korladılar.

Dənizə çıxışı olmayan dövlətlər nəinki belə çıxış almaqda, həmçinin Dünya okeanının canlı və mineral resurslarını istismar etməklə, sahilyanı dövlətin yurisdiksiyasındakı kənar dəniz dibinin dərin sular altındakı resurslarının hasil edilməsində maraqlıdılar. BMT-nin dəniz hüququ üzrə III Konfransında iqtisadi zona konsepsiyasının lehinə çıxış edən sahilyanı dövlətlərin əksəriyyəti dənizə çıxışı olmayan ölkələrin ədalətli və ayrı-seçkilik olmadan qonşu sahilyanı dövlətin iqtisadi zonasının canlı resurslarının kəşfiyyatı və istismarı ilə məşğul olmaq hüququnu tanıdılar. Onların təkliflərinin və konfransın müzakirəsinə çıxarılan layihələrin mahiyyəti aşağıdakılardan ibarət olmuşdur.

1. Sahilyanı dövlətlər dənizə çıxışı olmayan dövlətlərin ədalətli əsasda və ayrı-seçkilik olmadan qonşu sahilyanı dövlətin iqtisadi zonasındakı canlı resurslarının kəşfiyyatı və istismarı ilə məşğul olmaq hüququnu tanıyır.

2. Bununla belə, kontinentdaxili dövlətlərin bu hüququ ancaq müvafiq ikitərəfli və ya regional sazişlərin bağlanması yolu ilə həyata keçə bilər. Sahilyanı dövlətlə dənizə çıxışı olmayan ölkə arasında bağlanan sazişdə təkcə zonanın resurslarının istismarı hüququ deyil, həmçinin bu hüququn həyata keçdiyi iqtisadi zona rayonu müəyyən ediləcək. Başqa sözlərlə, qitəyə daxil olan dövlətə verilən qonşu sahilyanı dövlətin iqtisadi zonasının canlı resurslarını istismar etmək hüququ bütün zonaya deyil, ancaq koordinatları sazişdə göstərilən müəyyən rayona şamil edilir.

3. Kontinent daxili dövlətlərin canlı dəniz resurslarına münasibətdə preferensial hüququ tanınır və bu hüquqlar sahilyanı dövlətlə ikitərəfli və regional sazişlər əsasında həyata keçirilir. Belə prefensial hüquqlar üçüncü tərəfin fiziki və hüquqi şəxslərinə verilə bilməz.

4. Dənizə çıxışı olmayan ölkələrə bitişik olmayan sahilyanı dövlətlər eyni bir regionda və ya subregionda onlarla bitişik olan dəniz hüdudlarında dənizə çıxışı olmayan belə ölkələrin milli müəssisələrinə istifadə hüququ və preferensial rejimi regional, subregional və ya ikitərəfli sazişlərə uyğun olaraq verirlər. BMT-nin dəniz hüququ üzrə III Konfransında dənizə çıxışı olmayan və əlverişsiz vəziyyətdə olan dövlətlər tərəfindən təqdim olunan layihələr sahilyanı dövlətlərin layihələrindən fərqlənirdilər. Birincisi, qitə daxilində olan dövlətlərin təmsilçiləri onlara verilən qonşu sahilyanı dövlətin iqtisadi zonasının canlı resurslarından istifadə etmək hüququnu ikitərəfli və ya subregional sazişlərin bağlanmasından asılı olaraq qəbul etmirdilər. Bu halda onlar bu nöqteyi-nəzərdən çıxış edirdilər ki, belə hüququn həyata keçirilməsi üçün onun dəniz hüququ üzrə universal konvensiyaya daxil edilməsi kifayət olacaqdır. İkincisi, kontinent daxili dövlətlər öz layihələrində "qonşu sahilyanı dövlət" ifadəsi altında sərhəd deyil, regionun və ya subregionun bütün sahilyanı dövlətlərini nəzərdə tuturdular.

Son nəticədə konfransda dənizə çıxışı olmayan dövlətlərin dənizə girişi və ondan istifadə etmək hüququ haqqındakı maddənin layihəsi bəyənilmişdi.

4. Dənizdə terrorizmlə mübarizə

Son illərdə Rusiyada, ABŞ-da, İspaniyada və digər dövlətlərdə həyata keçirilən və praktiki olaraq bütün beynəlxalq birliyin maraqlarına toxunan hədsiz dərəcədə böyük insan itkiləri ilə müşayiət olunan çoxlu sayda beynəlxalq terrorizm aktları beynəlxalq hüquq elmi və dövlətlərarası münasibətlər təcrübəsi qarşısında yeni aktualılıqla bu bəla ilə mübarizə aparmaq üçün zəruri olan effektiv hüquqi vasitələrin yaradılması məsələsini

ön plana çəkir¹¹⁷.

Əsrlər ərzində siyasi mübarizədə qeyri-qanuni, amma effektiv silah kimi istifadə edilən terrorizm XX əsrdə bütün beynəlxalq birlik üçün ciddi problemə çevrildi. Terrorizm ayrı-ayrı dövlətlərin sərhədlərindən kənara çıxır, onun miqyasları elə ölçülərə çatmış, konkret təzahürləri elə təhlükəli formalar almışdır ki, onu tam əsasla XX əsrin taun xəstəliyi adlandırmaq olar - onun təhlükəsi və bəşəriyyətin inkişafı üçün mümkün ola bilən nəticələri o qədər böyükdür ki, belə bənzətmə kifayət qədər adekvat görünür.

ABŞ-da 2001-ci il 11 sentyabrda baş vermiş minlərlə günahsız insanın ölümü ilə nəticələnən faciə göstərdi ki, bu gün heç bir dövlət, hətta fəvqəladə gücə malik olan dövlət, terrorizmin hər yerə nüfuz edən təhlükəsindən sığortalanmamışdır. Bununla bağlı, bəşəriyyət üçün hədsiz dərəcədə təhlükəli olan bu sosial-siyasi hadisə ilə effektiv mübarizənin təşkili bütünlüklə bütün beynəlxalq birlik üçün, eləcə də ayrı-ayrı dövlətlər üçün prioritet məsələlərdən biri olur. Terrorizm dövlətlərin fəaliyyətinin əsaslarını sarsıdır, dinc vətəndaşların həyatı üçün təhlükə törədir, qorxu, atmosferi, əhali arasında psixoloji dayanıqsızlıq yaradır. Beynəlxalq birlik gözəl dərk edir ki, terrorizm təhlükəsi artır, elm və texnikanın nailiyyətlərindən istifadə etməklə terroristlərin hərəkətlərinin metod və üsulları təkmilləşir. Terroristlər tərəfindən nüvə, kimyəvi və bioloji vasitələrdən istifadə edilməsi təhlükəsi realdır. ABŞ-a poçtla göndərilən Sibir yarasının mübahisələri buna əyani sübutdur. O da aydındır ki, terroristlər daim maliyyə baxımından təmin olunurlar; bu, terrorizmin narkobiznes, silah alveri kimi beynəlxalq cinayətlərə qovuşmasının nəticəsidir. Bundan başqa, dünya birliyinin inteqrasiyası, dövlətlərarası iqtisadi əlaqələrin genişlənməsi, Dünya okeanında dəniz gəmiçiliyinin inkişafı, miqrasiya və turist axınlarının artması, sərhəd nəzarətinin liberallaşması terroristlər üçün teraktlar həyata keçirməyə yeni imkanlar açır.

Son illərdə yüksələn terrorizm dalğası dəniz sahələrindən də yan keçməmişdir. 1985-ci ildə terroristlər tərəfindən İtaliya layneri "Akille Lauro"nun ələ keçirilməsi, onun göyertəsində ABŞ vətəndaşının öldürülməsi, Türkiyə gəmisi "Avrasiya"da çeçen terroristləri tərəfindən Rusiya vətəndaşlarının girov götürülməsi, Səudiyyə Ərəbistanının sularında

¹¹⁷ ABŞ Dövlət departamentinin məlumatlarına müvafiq olaraq, 1968-ci ildən 1982-ci ilə qədərki dövrdə dünyada 8000 terror aktı həyata keçirilmişdir. 188 terrorist qrupu tərəfindən 540 girov götürülmüşdür. 90-cı illərdə dünyada 600-dən 850-yə qədər terror aktı həyata keçirilmişdir. Bax. Cf.G.Siegle "Le terrorism" in La prevention du crime et le traitement des delinquents. Doc. UN A/Conf. 144/Republique federale d'Allemagne, juillet, 1990. P. 34.

Amerika təyyarə gəmisinin partladılması, dənizdə terrorizmin beynəlxalq komponentinin güclənməsini və Dünya okeanının su sahələrindən və resurslarından istifadə sahəsində beynəlxalq birlik üçün onun təhlükəsinin artmasını təsdiq edir.

Dənizdə törədilən beynəlxalq xarakterli cinayətlərlə mübarizənin beynəlxalq-hüquqi tənzimlənməsi sahəsində mütəxəssis Y.S.Romaşevin qeyd etdiyi kimi, "XXI əsrdə dənizdə beynəlxalq xarakterli cinayətlərin həyata keçməsinə yardımçı olan şərtlər və amillər mövcud olacaq. Belə cinayətlərin təhlükəsinin mövcudluğu, dövlətlər və beynəlxalq münasibətlər üçün onların təhlükəsinin artması, eləcə də bu cinayətlərlə mübarizənin qeyri-kafi səviyyəsi dövlətlərin bu sahədə fəaliyyətinin effektivliyinin artmasını tələb edir"¹¹⁸.

Dənizdə terrorizm problemlərinin həlli geniş beynəlxalq əməkdaşlıq əsasında tədbirlərin həyata keçirilməsini, beynəlxalq səviyyədə bu ictimai təhlükəli hadisə ilə mübarizəyə yönəlmiş aktların qəbul edilməsini tələb edir. Dəniz gəmilərinə münasibətdə terrorizm aktları dövlətlərin sahillərinə bitişik regionlarda tez-tez həyata keçirildiyindən belə cinayətlərlə mübarizədə sahilyanı dövlətlər tərəfindən görülən tədbirlərə böyük rol ayrılır. Beləliklə, terrorizmlə mübarizə - beynəlxalq və dövlət səviyyəsində həyata keçirilən və terrorizm aktlarının qarşısının alınmasına, onların irəliləmədən xəbər verilməsinə və nəticələrinin aradan qaldırılmasına yönələn tədbirlər kompleksidir.

Belə tədbirlər daxili sularda, dövlətlərin ərazi dənizində, açıq dənizdə, gəmilərin göyertəsində həyata keçirilə bilər.

Dənizdə terrorizmlə mübarizədə mühüm rol beynəlxalq-hüquqi tədbirlərə ayrılır - bu mübarizənin bütövlükdə uğuru bilavasitə onların effektivliyindən asılıdır. Bununla bağlı dəniz gəmiçiliyinin təhlükəsizliyinin əleyhinə yönələn qeyri-qanuni aktlar haqqında 1988-ci il Konvensiyasına, eləcə də kontinental şelfdə yerləşən stasionar platformaların təhlükəsizliyi əleyhinə yönələn qeyri-qanuni aktlar haqqında Romada 1988-ci il martın 10-da Beynəlxalq konfransda qəbul edilən Protokola xüsusi önəm verilir.

Bu beynəlxalq-hüquqi aktların qəbul edilməsinin zəruriliyi bu müddət ərzində dəniz terrorizmi aktlarının çıxılması ilə, eləcə də dəniz terrorizminin digər sferalarda və sahələrdə həyata keçirilən terrorist aktlarla müqayisədə daha özəl xüsusiyyətlərə malik olması ilə şərtlənirdi.

1988-ci il Konvensiyasının 3-cü maddəsinə müvafiq olaraq, şəxs o vaxt cinayət törətmiş hesab edilir ki, "qeyri-qanuni və ya qəsdən:

¹¹⁸ Ромашев Ю.С. Борьба с преступлениями международного характера, совершаемыми на море. М., 2001, С. 128.

- güc ilə və ya güc təhdidi ilə, ya da qorxutmanın istənilən digər formasından istifadə edərək gəmini mənimləyir və ya onun üzərində nəzarəti həyata keçirir;

- gəmidə şəxs əleyhinə zorakılıq aktı həyata keçirir, əgər bu akt həmin gəminin təhlükəsiz üzməsinə təhdid edirsə;

- gəmini dağdır, yaxud gəmiyə və onun yükünə elə zədə vurur ki, bu, gəminin təhlükəsiz üzməsi üçün təhlükə yaradır;

- gəmiyə hansısa üsulla onu və ya onun yükünü dağıda bilən, ona və onun yükünə zədə vura bilən və gəminin üzməsi üçün təhlükə yaradan cihaz və ya maddə qoyur və bunun üçün müvafiq hərəkətlər edir;

- dəniz naviqasiyası avadanlığını dağdır və ya ona ciddi zədə vurur, ya da onun istismarı üçün ciddi maneələr yaradır və əgər belə tipli istənilən akt gəminin təhlükəsiz itməsinə təhdid edirsə;

- irəlicədən gəminin üzməsi üçün təhlükə yaradan yalan məlumatlar verir;

- yuxarıda qeyd olunan cinayətləri həyata keçirmək və ya həyata keçirməyə cəhd etməklə bağlı, istənilən şəxsi yaralayır və ya onu öldürür.

Sadalanın cinayətləri həyata keçirməyə cəhd edən, eləcə də bu cinayətlərdən hər hansı birini həyata keçirməyə təhrik edən şəxslər 1988-ci il Konvensiyasının 3-cü maddəsinə müvafiq olaraq cinayətkar hesab edilir.

Dəniz gəmiçiliyinin təhlükəsizliyinin əleyhinə yönələn qeyri-qanuni aktlarla mübarizə haqqında 1988-ci il Konvensiyasının 3-cü maddəsinin dispoziyasından, bu maddədə sadalanın cinayət növlərindən görüldüyü kimi, onların həyata keçirilməsinin aşağıdakı nəticələri ola bilər: insanların həlak olması, onların sağlamlığına ciddi ziyan vurulması, gəminin zədələnməsi, deşilməsi və bunun nəticəsində məhv olması, dövlətə ciddi iqtisadi ziyanın dəyməsi, beynəlxalq münasibətlərin sabitliyinin pozulması. Başqa sözlə, bu cinayətlər ictimai cəhətdən təhlükəli nəticələrə səbəb olur.

Göstərilən beynəlxalq-hüquqi sənədlərin, eləcə də terrorizmlə mübarizəyə aid oxşar beynəlxalq müqavilələrin mətnində onlarda nəzərdə tutulan cinayətlərin dənizdə terrorizm aktlarına aid olması haqqında göstəriş yoxdur. Bununla belə, bu cinayətləri aşağıdakı əsaslara görə beynəlxalq terrorizm aktlarına aid etmək olar. Birincisi, beynəlxalq ictimaiyyəti adı çəkilən universal beynəlxalq müqavilələri imzalamağa təhrik edən motivlər, eləcə də bu sənədlər hazırlanarkən güdülməli məqsədlər deyilənləri təsdiq edir. İkincisi, 1988-ci ilin Konvensiyasının Preambulasında BMT Baş Assambleyasının 9 dekabr 1985-ci il tarixli 40/61 Qətnaməsinə istinad edilir. Bu Qətnamədə qeyd-şərtsiz olaraq, harada və kim tərəfindən həyata keçirilməsindən asılı olmayaraq, terrorizmin bütün aktları, metodları və praktikası, o cümlədən, dövlətlər arasında dostluq münasibətlərini və

onların təhlükəsizliyini təhlükə altına qoyan, bütün müvafiq hərəkətlər pislənir, həmçinin gəmilərin göyertələrində və ya dəniz gəmilərinə qarşı terrorizm aktları problemini müvafiq tədbirlərlə bağlı tövsiyələr hazırlamaq məqsədilə öyrənmək təklif edilir. Elə bu Preambulada da Konvensiya iştirakçıları dünyada terrorizm aktlarının bütün formalarda artmasından narahatlıq ifadə edirlər. Üçüncüsü, terrorizmlə mübarizəyə aid əksər beynəlxalq müqavilələr, o cümlədən nəzərdən keçirilən müqavilələr, "beynəlxalq terrorizm aktı" terminindən istifadə etmir. Amma beynəlxalq birlik tərəfindən qəbul edilib ki, aşağıdakı müqavilələrlə, məsələn, hava gəmilərində həyata keçirilən cinayətlər və digər aktlar haqqında 1963-cü il Konvensiyasında, hava gəmilərinin qeyri-qanuni şəkildə ələ keçirilməsi ilə mübarizə haqqında 1970-ci il Konvensiyası, mülki aviasiyanın təhlükəsizliyinin əleyhinə yönələn qeyri-qanuni aktlarla mübarizə haqqında 1971-ci il Konvensiyası, girov götürülməsi halları ilə mübarizə haqqında 1979-cu il Beynəlxalq Konvensiyası, nüvə materialının fiziki müdafiəsi haqqında 1980-cı il Konvensiyası, plastik partlayıcı maddələrin aşkar edilməsi məqsədilə markalanması haqqında 1991-ci il Konvensiyası və s.-də əhatə olunan cinayətlər beynəlxalq terrorizm aktlarıdır. Belə tanınma, xüsusi halda, BMT-nin Baş Assambleyasının 1994-cü il 9 dekabr tarixli 49/60 qətnaməsində təsbit olunmuşdur.

Beləliklə, 1979-cu il Konvensiyası, 1988-ci il Konvensiyası və Protokolu ilə əhatə olunan cinayətlər beynəlxalq terrorizm aktları və ya dəniz terrorizmi aktlarıdır.

1988-ci il Konvensiyasına müvafiq olaraq dəniz terrorizminin obyektləri daim dənizin dibinə bağlanmamış istənilən gəmilər, sualtı aparatlar, dövlətə məxsus olan və ya onun tərəfindən köməkçi-hərbi qismində yaxud gömrük, ya da polis məqsədləri üçün istismar edilən hərbi gəmilər və üzən vasitələr istisna olmaqla istənilən üzən qurğulardır.

1988-ci il Konvensiyası, 4-cü maddəyə müvafiq olaraq, o halda tətbiq edilir ki, gəmi üzür və ya onun marşrutuna hər hansı dövlətin ərazi dənizindən kənarında yerləşən sular və ya sulardan çıxış daxil olur. 1988-ci il Konvensiyası o vaxt tətbiq edilmir ki, gəmi ancaq Konvensiya iştirakçısı olan və gəminin milli mənsubiyyətinin aid olduğu dövlətin daxili sularında və ya ərazi dənizində üzür və bu dövlətin ərazi dənizindən kənar çıxmaq niyyətində deyil. Beləliklə, 1988-ci il Konvensiyasının təsir dairəsi, faktiki olaraq, BMT-nin dəniz hüququ üzrə Konvensiyasının dənizdə quldurluq məsələlərini tənzimləyən müddələrinin təsir dairəsi ilə eynidir. Yuxarıda qeyd edildiyi kimi, BMT-nin 1982-ci il Konvensiyasının bu müddəaları (mad. 101) açıq dənizdə həyata keçirilən hərəkətlərə tətbiq edilir.

1988-ci il Konvensiyasının 6-cı maddəsi nəzərdə tutur ki, aşağıdakı

dövlətlər dəniz terrorizmi aktlarına münasibətdə yurisdiksiyaya malikdirlər:
 - gəminin bayrağının məxsus olduğu dövlət və əgər belə dövlət əleyhinə onun tərəfindən gəminin göyərtəsində dəniz terrorizmi aktı həyata keçirilirsə;

- ərazisində dəniz terrorizmi aktı həyata keçirilən dövlət;
- vətəndaşı belə aktı həyata keçirən dövlət;
- ərazisində güman edilən cinayətkar yerləşən dövlət.

Bundan başqa, 1988-ci il Konvensiyasının iştirakçısı olan dövlət qeyd olunan cinayətlərə münasibətdə və o halda ki, belə cinayətlər daim onun ərazisində yaşayan, vətəndaşlığı olmayan şəxs tərəfindən törədilmişdir, yaxud belə terrorizm aktı həyata keçirilərkən həmin dövlətin vətəndaşı ələ keçibsə, öldürülüb, yaralanıbsa və ya təhdidlərə məruz qalıbsa, yaxud terrorizm aktı bu dövləti hər hansı hərəkəti görməyə və ya onu etməkdən çəkinməyə təhrik etməyə yönəlibsə, özünün yurisdiksiyasını bərqərar edə bilər. Belə yurisdiksiyanın bərqərar edilməsi haqqında iştirakçı-dövlət BDT-nin Baş katibini xəbərdar etməyə borclu olur. Əgər sonra da bu dövlət belə yurisdiksiyadan imtina edərdisə, bu halda da BDT-nin Baş katibini xəbərdar etməli olur. Ərazisində cinayətkar və ya güman edilən cinayətkar yerləşən dövlət əgər belə şəxsi digər dövlətə vermirsə, onda bu şəxs əleyhinə cinayətin onun ərazisində və ya ondan kənar da törədilməsindən asılı olmayaraq cinayət təqibinə başlamalıdır (mad. 10). 1988-ci il Konvensiyası dəniz terrorizmi ilə mübarizə sahəsində əməkdaşlığın müxtəlif dövlətlərarası formalarını nəzərdə tutur. Xüsusi halda, 13-cü maddəyə müvafiq olaraq, dövlətlər həm öz ərazilərində, həm də ondan kənarlarda dəniz terrorizmi aktlarının hazırlanmasının qarşısının alınması üçün nəinki bütün tədbirləri görməyə, eyni zamanda informasiya mübadiləsi etməyə, dəniz terrorizmi aktlarının həyata keçməsinin qarşısını almağa yönələn hərəkətlərini koordinasiya etməyə borcludurlar. 1988-ci il Konvensiyası iki və ya daha çox iştirakçı dövlət arasında Konvensiyanın yozumu və ya tətbiqi ilə bağlı mübahisələrin həlli prosedurunun nəzərdə tutur. Əgər mübahisə danışıqlar vasitəsilə müvafiq müddət ərzində tənzimlənmə bilmirsə, onda tərəflərdən birinin xahişi ilə mübahisə arbitrajda baxılmaq üçün təqdim olunur. O halda da, əgər bu danışıqların başlanmasından 6 ay ərzində tərəflər arbitrajın təşkili haqqında razılığa gələ bilmirlərsə, onda tərəflərdən istənilən birinin xahişi ilə mübahisə BMT-nin Beynəlxalq Məhkəməsinin Statutu müvafiq olaraq bu məhkəmənin sərəncamına verilir (mad. 16). Dövlət 1988-ci il Konvensiyasının qəbul edilməsi, ratifikasiyası, təsdiq edilməsi və ya ona qoşulan zaman mübahisələrin həllinin qeyd olunan prosedurlarından hər hansı birinin və ya bütün prosedurların tanınması haqqında bəyanat verə bilər.

1988-ci il Protokolunda kontinental şelfdə yerləşən stasionar platformaların təhlükəsizliyi əleyhinə yönələn cinayət hərəkətlərinin mahiyyəti açılır. Bu cinayət hərəkətləri və onların həyata keçirilməsi üsulları bütövlüklə 1988-ci il Konvensiyasının 3-cü maddəsində göstərilən hərəkətlərə analogidir. 1988-ci il Protokolunda praktik olaraq 1988-ci il Konvensiyasının bütün bəndləri təkrar edilir və "gəmi" sözü "stasionar platforma" sözü ilə əvəz edilib.

1988-ci il Protokoluna görə, cinayətlərin obyektivi kontinental şelfin işlənilməsinin təminatı sahəsində dövlətlərarası və ictimai münasibətlərdir. Cinayətkar şəxslərin obyektivi kimi eləcə ictimai təhlükəsizlik, stasionar platformaların xidmətçi personalı, onların sağlamlığı, həyatı, şəxsi azadlığı və toxunulmazlığı ola bilər.

1988-ci il Protokolunda aktların stasionar platformanın təhlükəsizliyi üçün təhdid yaratmasını, nəzərə alaraq bu cinayətlərin xüsusi təhlükəliliyi qeyd edilir. Y.S.Romaşevin qeyd etdiyi kimi, stasionar platformanın təhlükəsizliyi dedikdə, "dövlətin kontinental şelfinin işlənilməsinin həyata keçirilməsi zamanı stasionar platformanın, onun xidmətçi personalının 1988-ci il Protokolu ilə nəzərdə tutulan cinayətlər formasında daxili və xarici təhlükələrdən müdafiə olunmaq vəziyyəti"¹¹⁹ başa düşülür. Həyata keçirilən oxşar cinayətlərin nəticələri bunlar ola bilər: insanların tələf olması, stasionar platformanın zədələnməsi, hətta dağılması və bunun nəticəsi kimi dövlətlərə böyük iqtisadi ziyan dəyməsi, neftin axması nəticəsində dəniz mühərrikinin ciddi şəkildə çirklənməsi, kontinental şelfin resurslarının hasilatının təhlükəsizliyinin aşağı düşməsi.

Konvensiya və Protokol 1992-ci il mart ayının 1-də qüvvəyə minmişdir 2001-ci ilin 30 yanvarına qədər 52 dövlət Konvensiyanın, 48 dövlət isə Protokolun iştirakçısı olmuşdur. 2001-ci ilin 14 fevralında Rusiya Federasiyası "Dəniz gəmiçiliyinin təhlükəsizliyi əleyhinə yönələn qeyri-qanuni aktlarla mübarizə haqqında Konvensiyanın və kontinental şelfdə yerləşən stasionar platformaların təhlükəsizliyi əleyhinə yönələn qeyri-qanuni aktlarla mübarizə haqqında Protokolun ratifikasiyası haqqında" federal qanunu qəbul etmişdir. Bu aktlar Rusiya Federasiyası üçün ratifikasiya sənədlərinin BDT-na - 1988-ci il Konvensiyasının və Protokolunun depozitariyası verilməsindən 90 gün sonra qüvvəyə minmişdir.

1988-ci il Konvensiyasının və Protokolunun imzalanması ilə, faktiki olaraq, beynəlxalq hüquqdakı ciddi boşluq dolduruldu, çünki hər iki sənəd açıq dənizdə, tərifli BMT-nin dəniz hüququ üzrə 1982-ci il Konvensiyasında

¹¹⁹ Ромашев Ю.С. Гост. əsəri. S. 147.

verilən beynəlxalq dəniz quldurluğu cinayəti kateqoriyası altına düşməyən qeyri-qanuni aktlara (terrorizm) aiddir. Amma terrorizmlə onun indiki formasında mübarizənin ümumi kontekstində, bu sənədlərin əhəmiyyəti müqayisədə böyük deyil. Birincisi, 1988-ci il Konvensiyasında cinayət aktlarının verilən siyahısı tam deyil. L.A.Mocoryanın qeyd etdiyi kimi, bu beynəlxalq müqaviləyə, xüsusi halda, sahil tikililərinə və dəniz limanlarına terrorist aktlar həyata keçirmək məqsədilə həyata keçirilən hücumlar daxil edilməyib və yaxşı olardı ki, o, aerolimanlarda qeyri-qanuni zorakılıq aktları ilə mübarizəyə münasibətdə 1988-ci il 24 fevral Monreal protokolunda nəzərdə tutulan aktlara analogi aktları göstərməklə tamamlansın¹²⁰.

Bundan başqa, dənizdə terrorizmlə mübarizə ilə bağlı heç də bütün suallar bu sənədlərin müddəaları ilə əhatə olunmur. Xüsusi halda, beynəlxalq müqavilələrdə dövlətlər tərəfindən xarici gəmilərə qarşı terrorist aktları həyata keçirən şəxslər haqqında ziyan çəkmiş gəminin bayrağının məxsus olduğu dövlətin təcili və effektiv köməklik göstərə bilmədiyi halda, təcili məcburi tədbirlər həyata keçirmək mexanizminin hazırlanmasına və hüquqi cəhətdən təsbit olunmasına ehtiyac var. Bununla bağlı, maraqlı dövlətlər tərəfindən bu dövlətlərin bayraqları altında üzən gəmilərə dəniz gəmilərinə qarşı terrorist aktlar həyata keçirilərkən, birgə tədbirlərin həyata keçirilməsini tənzimləyən ikitərəfli, regional və beynəlxalq müqavilələrin bağlanmasına mühüm rol ayrılır. Bu müqavilələr, bizim fikrimizcə, dövlətlərin anti-terrorizm sahəsində əməkdaşlığının mexanizmini, onların güc və vasitələrinin dənizdə terrorizmlə mübarizədə istifadə edilməsini nəzərdə tutmalıdır¹²¹.

İlk mərhələdə, aydındır ki, dövlətlərin qarşılıqlı əlaqələrinin əsas prinsiplərinin hazırlanması ilə məhdudlaşmaq kifayətdir. Sonradan müvafiq beynəlxalq-hüquqi tənzimlənməni tələb edən mümkün situasiyaların böyük rəngarəngliyini nəzərə alaraq bu sahədə beynəlxalq-hüquqi normaların detallaşdırılması zəruridir.

Gəmilərin və onların heyətlərinin terrorist hücumlarından, bu məqsədlə silahdan istifadə edilməsi məsələləri, gəmidə onların qorunması qaydası, göstərilən funksiyaları həyata keçirə bilən şəxslərin dairəsinin müəyyən edilməsi də daxil olmaqla, özünümüdafiəsi kimi mühüm məsələ də beynəlxalq-hüquqi tənzimləmə tələb edir. Bu məsələlərin hamısı müxtəlif dövlətlərin qanunvericiliyində müxtəlif cür həll edilir.

Dəniz gəmilərinin daxili sulara, xüsusilə də, dəniz limanlarında

¹²⁰ Вах: Моджорян Л.А.Терроризм на море. М, 1991. С. 30.

¹²¹ Ətraflı bax: Ромашев Ю.С. Göst. əsər. S. 131.

təhlükəsizliyinin möhkəmləndirilməsi ənənələrinin də beynəlxalq səviyyədə bir qədər də işlənilməyə ehtiyacı var. Limanlarda təhlükəsizlik, hər şeydən əvvəl, dəniz gəmilərinin ələ keçirilməsinin və qaçırılmasının, heyət üzvlərinin və sərnəşinlərin girov qismində götürülməsinin qarşısını almağa yönələn hüquqi, təşkilati və texniki xarakterli kompleks tədbirlərlə təmin edilir. Belə tədbirlərə, limanlarda xüsusi dəniz təhlükəsizliyi xidmətinin yaradılması və fəaliyyəti, gəmilərin mühafizəsi, yüklərin ciddi şəkildə yoxlanılması, heyət üzvlərinə, sərnəşinlərə, onların yüklərinə və əl yüklərinə silah və partlayıcı maddələri keçirmək cəhdlərinin qarşısını almaq məqsədilə ciddi baxışın həyata keçirilməsi məsələlərini aid etmək olar. Sahilyanı dövlətlərin səlahiyyətinə aid olan göstərilən rejim tədbirləri Beynəlxalq dəniz təşkilatı çərçivəsində hazırlanan tövsiyələri nəzərə almalıdır.

Xüsusi halda, dövlətlər dəniz gəmiçiliyinin effektivliyinə təsir edən tədbirlərin görülməsindən çəkinməlidirlər və bu məqsədlə gəmilərin limanlara gəlməsi və dayanması zamanı formalizmin minimuma qədər azaldılmasına və sadələşdirilməsinə yönələn beynəlxalq dəniz gəmiçiliyinin asanlaşdırılması üzrə 1965-ci il Konvensiyasının normalarını nəzərə almalıdırlar.

Dövlətlərin, limanların əraziləri hüdüdlərində, dəniz sahillərində vaxtında tədbirlər həyata keçirmək yolu ilə dənizdə terrorizm aktlarının qarşısının alınması məqsədlərinə 1979-cu il girov götürülməsi ilə mübarizə haqqında Konvensiyası və dəniz gəmiçiliyinin təhlükəsizliyi əleyhinə yönələn qeyri-qanuni aktlarla mübarizə haqqında 1988-ci il Konvensiyası xidmət edir. Bu konvensiyalar dənizdə terrorizmlə mübarizə üçün çox mühüm müddəalar nəzərdə tutur və özündə dənizdə terrorizm aktlarının həyata keçirilməsi təhlükəsi haqqında informasiya mübadiləsinin və koordinasiyanın təmin edilməsinə yönələn beynəlxalq-hüquqi tədbirlər ehtiva edir. Dənizdə terrorizm əleyhinə mübarizə ilə bağlı müxtəlif dəniz sahələrində hərbi qüvvələrin tətbiq edilməsi imkanı və belə tətbiqin hüquqi əsasları və çərçivələri haqqında məsələ meydana çıxır.

Dinc dövrdə açıq dənizdə güc tətbiq etmək haqqında müasir təsəvvürlər BMT-nin dəniz hüququ üzrə 1982-ci il Konvensiyasının müvafiq müddəalarına əsaslanır və dəniz quldurluğu, qul daşınması, açıq dənizdən həyata keçirilən narkotiklərlə qeyri-qanuni alverlə məhdudlaşır.

Bununla belə məlumdur ki, Əfqanıstanda həyata keçirilən "Enduring Freedom" (sarsılmaz azadlıq) adlı anti-terrorist əməliyyatlarda Dünya okeanının, müxtəlif hüquqi rejimə malik olan geniş su aspektri də daxil olmaqla, geniş rayonlarda fəaliyyət göstərən müxtəlif dövlətlərin hərbi-dəniz qüvvələrinə mühüm yer ayrılırdı. Bu əməliyyatın gedişində heç kim

ilə müharibə vəziyyətində olmayan suveren kontinentdaxili dövlətin ərazisi boyunca raket və bomba zərbələri endirilirdi. Bu halda döyüş uçuşlarının 70%-i Ərəbistan dənizində dislokasiya olunan dörd təyyarə gəmisinin bortunda yerləşən göyərtə aviasiyası tərəfindən həyata keçirilmişdir¹²².

ABŞ-ın və Böyük Britaniyanın HDQ-nın sualtı qayıqlarının fortundan 300 ədəd qanadlı raket buraxılmışdı¹²³. Əfqanıstan ərazisinə zərbə endirilməsində iştirak bütün gəmilər edən, praktiki olaraq, nüvə enerji qurğuları ilə təchiz olunmuşdular.

Hərbi-dəniz qüvvələrinin anti-terror əməliyyatında iştirak etməyə cəlb olunması şəbəkə müharibəsi konsepsiyası çərçivəsində həyata keçirilmişdir. Bu konsepsiya, xüsusi halda, coğrafi baxımdan paylanmış qüvvədən, deməli, hərbi mübarizənin fəza sərhədlərinin yaygınlığından və obyektlərin lokallaşmasının çətinliyindən istifadə etməyi nəzərdə tuturdu¹²⁴. Belə ki, Yaponiyanın HDQ-nın gəmilərinin təsir dairəsi Sakit okeanda Havay adalarından Hind okeanına və Ərəbistan dənizinə qədər uzanırdı. Bu dairəyə Quam adası, Malakk boğazı, Benqal körfəzi və Dieqo-Qarsiya adası daxil idi. Fars körfəsinə və Hind okeanına Yunanıstanın HDQ-nın gəmisi "Psara"¹²⁵ cəlb edilmişdi. Almaniyanın HDQ-nın gəmiləri Yəmən, Sudan və Somali rayonunun ərazi sularında patrul xidmətini yerinə yetirirdi¹²⁶.

Beləliklə, faktiki olaraq böyük miqyaslı hərbi-dəniz əməliyyatı həyata keçirilirdi. Bu əməliyyat heç biri Əfqanıstanla müharibə vəziyyətində olmayan dövlətlərin birləşmiş donanma qüvvələri tərəfindən həyata keçirilirdi və dənizə çıxışı olmayan, dəniz müharibəsi aparmaq iqtidarında olmayan dövlətlə yanaşı, Dünya okeanının geniş sahələrini, həm döyüşməyən dövlətlərin yurisdiksiyası altında olan hissələri, həm də hüquqi şəkildə BMT-nin dəniz hüququ üzrə 1982-ci il Konvensiyasında təsbit olunan açıq dənizin azadlığı prinsipinin ənənəvi olaraq şamil edildiyi əraziləri əhatə edirdi.

Anti-terrorist əməliyyatın aparılması nəticəsində beynəlxalq hüquq nöqtəyi-nəzərindən çox da sadə olmayan situasiya yarandı. Bu situasiyaya tətbiqən Rusiya Federasiyasının xarici işlər nazirinin birinci müavini V.İ.Trubnikovun ABŞ-ın, Böyük Britaniyanın və digər dövlətlərin Əfqanıstandakı terroristlər əleyhinə hərbi əməliyyatların Beynəlxalq hüquq çərçivəsində BMT-nin Nizamnaməsinin məqsəd və prinsiplərinə uyğun olaraq dəqiq yoxlanılıb həyata keçirilməsinin mühümlüyü haqqındakı

¹²² Сокут С. Новое слово в военном искусстве. Обзор боевых действий в Афганистане со 2 по 15 ноября // Независимое военное обозрение. - № 42, - 2001.

¹²³ Независимое военное обозрение. - № 38-40. 2001.

¹²⁴ Гриняев С. «Сетевая война» по американски // Независимое военное обозрение. - № 5. 2002

¹²⁵ ИТАР-ТАСС - 2001, 8 ноября.

¹²⁶ Независимая газета. - 2002. - 21 марта.

iddiası əsasən ədalətlidir¹²⁷.

BMT-nin dəniz hüququ üzrə 1982-ci il Konvensiyası, 1988-ci il Roma Konvensiyası və Protokolu, məlum olduğu kimi, dinc dövrün sənədləridir. Əgər terrorizm haqqında "müharibə aktı" təsəvvüründən çıxış edilirsə, onda onunla bağlı situasiyaların həlli zamanı, xüsusi halda, dənizlərdəki hərbi münaqişələrə tətbiq edilə bilən beynəlxalq hüquq üzrə 1994-cü ildə San-Remo rəhbərliyinin vəsaitinə toplanan hərbi münaqişələr hüquqlarının prinsip və normalarına əsaslanmaq zəruridir. San Remo rəhbərliyinin vəsaitlinin hissəsində gəmiçilik üzərində effektiv nəzarəti həyata keçirməyə imkan verən bir sıra tədbirlər nəzərdə tutulmuşdur. Bunlara yaxalama, baxış, axtarış, kursun dəyişdirilməsi və tutma aiddir. Amma bu tədbirlərin tətbiq edilməsi üçün rəqib dövlətin bayrağını daşıyan gəmiləri neytral gəmilərdən ayırmaq lazımdır. Digər sözlə, döyüşən tərəflərin, "elan olunmuş müharibə, yaxud iki və ya daha çox dövlət arasında meydana çıxan istənilən başqa hərbi münaqişənin olması zəruridir"¹²⁸.

Və nəhayət, belə bir fikir də var ki, terrorçu, kriminal və digər strukturlar tərəfindən yaranan təhlükənin təsiri şəraitində hərbi qüvvələrin rolu və yeri dəyişir. Qeyri-hərbi əməliyyatların (Operations other than War.)¹²⁹ aparılmasına daha çox vurğu edilir. Aydınır ki, oxşar əməliyyatların aparılması üçün müharibə vəziyyətinin fiksə edilməsinə ehtiyac yoxdur. Qüvvənin, o cümlədən hərbi qüvvənin tətbiqinin dəniz hüququ üzrə 1982-ci il Konvensiyası qüvvədə olur. Bu halda 1982-ci il Konvensiyasının sülhməramlı potensialından istifadə edilməsi, beynəlxalq hüququn digər normaları ilə yanaşı konkret konvension müddəalardan istifadə edilməsi, yuxarıda qeyd olunan quldurluğa, açıq dənizdə icazəsiz yayınlama və s. münasibətdə edildiyinə oxşar olaraq həll edilməsi tələb olunan situasiyaları müəyyənləşdirməyə və onları hüquqi baxımdan təsnifləndirməyə imkan verərdi.

Bu əsasda eləcə də ayrı-ayrı situasiyaların həllinə münasibətdə yurisdiksiyaya malik olan dövlətlərin dairəsini müəyyənləşdirmək, onların həllinə yönələn böyük mexanizmləri tərtib etmək, zəruri halda, hərbi qüvvənin tətbiq edilməsinin çərçivələrini və onun açıq dənizdə istifadə edilməsinin tənzimlənməsinin əsaslarını müəyyən etmək olardı.

Oxşar müddəaların konvension qaydada təsbit olunması dövlətlərin Dünya okeanında anti-terror fəaliyyətinin beynəlxalq-hüquqi əsasını təşkil edə bilərdi.

¹²⁷ Трубников В.И. Борьба без компромиссов // Независимая газета. – 2001. - 23 октября.

¹²⁸ Ст. 2, общая для всех Женевских конвенций о защите жертв войны 1948 г.

¹²⁹ Гриняев С. «Сетевая война» по-американски // Независимое военное обозрение. - №5, 2002.

IX FƏSİL QAPALI VƏ YA YARIMQAPALI DƏNİZLƏR

Məlumdur ki, "qapalı dəniz" konsepsiyasının müəllifi ingilis hüquqşünası və siyasi xadimi Con Seldendir. O, bu konsepsiyayı özünün "Qapalı dəniz" ("Mare clausum") adlı kitabında əsaslandırmışdır. Bu konsepsiyaya görə ingilis taxt-tacı bitişik dəniz üzərində Britaniya İmperiyasının ayrılması və əbədi hissəsi kimi ağılıq etməlidir. Bununla bağlı, sübut etmək lazım idi ki, təbii hüquqa və ya xalqların hüququna müvafiq olaraq, dəniz bütün insanlar üçün ümumi deyil, o da torpaq kimi, ayrı-ayrı şəxslərin mülkiyyəti olmalı və ya onun hakimiyyəti altında olmalıdır. Açıq dənizin azadlığı haqqında konsepsiyanın müəllifi Hüqo Qrotsiydən xeyli əvvəl çıxış edən C.Selden dövlətlərin sahillərinə bitişik olan ayrı-ayrı dəniz rayonlarının mənimsənilməsinin mümkünlüyünü və hüquqa uyğunluğunu əsaslandırmaq məqsədi güdüdü, hətta onların Britaniya taxt-tacı üçün həyati mənada əhəmiyyəti olan xarici dənizçiliyin məhdudlaşdırılması hesabına təhlükəsiz olmasına nail olmaq istəyirdi. S.V.Molodstovun qeyd etdiyi kimi, "sahilyanı dövlətin onun sahillərinə bitişik dəniz sahələrinə mülkiyyət hüququna bəraət qazandıran Seldəndən və onun tərəfdarlarından fərqli olaraq, qapalı dəniz konsepsiyası sahiləni dövlətin qapalı dəniz üzərində hüququ haqqında məsələ qaldırmırdı. O, qapalı dənizin coğrafi xüsusiyyətlərinə, onun təcrid olunmasına əsaslanırdı və birinci plana eyni vaxtda qapalı dənizdə bütün bayraqlar üçün dəniz ticarəti azadlığına hörmət edilməklə yanaşı, sahiləni dövlətlərin təhlükəsizlik maraqlarının təşəbbüsünü çəkirdi¹³⁰.

Qapalı dəniz konsepsiyası özünün hüquqi ifadəsini XVIII əsrin sonlarında və IX əsrin birinci yarısında tapdı, xüsusilə də XX əsrdə böyük inkişaf qazandı.

SSRİ-də 70-ci illərin sonlarına qədər mövcud olan konsepsiyaya müvafiq olaraq, "qapalı dəniz" anlayışı, bir qayda olaraq, quruya dərindən girən, məhdud sayda dövlətlərin sahillərini yuyan dənizlərə tətbiq edilirdi. Hesab edilirdi ki, qapalı dənizlər açıq dənizlə ancaq boğaz və ya ancaq sahiləni dövlətlərin sahillərinə aparan su yaxud nəqliyyat (tranzit) yolu rolunu oynayan kanal vasitəsilə bağlanırdılar. İstisnasız olaraq sahiləni dövlət tərəfindən müəyyən edilən qapalı dənizin hüquqi rejiminə gəldikdə isə o, bütün ölkələrin tam ticarət gəmiçiliyi azadlığını və ya əksinə, qeyri-sahiləni üçüncü dövlətlərin hərbi dənizçiliyinin tam qadağan edilməsini tənzimləyən normalardan ibarət idi.

¹³⁰ Молодцов С.В. Международное морское право. М., 1987, С. 186.

"Qapalı dənizlər konsepsiyasının sonrakı inkişafının və saxlanılmasının zəruriliyini əsaslandıran bütün amillər arasında - Q.M.Melkov qeyd edir - birinci yerə təhlükəsizliyin təmin edilməsi amili çıxırdı. Bunun ardınca, ancaq sahilyanı dövlətlərin sahillərinə aparən su, nəqliyyat yolu amili və onun dünya beynəlxalq yollarından uzaqlığı amili gəlirdi"¹³¹.

80-ci illər ərəfəsində qapalı dəniz konsepsiyasının məzmunu əsaslı şəkildə dəyişildi. Bunu S.V.Molodsovun tərifindən görmək mümkündür: "Qapalı və yarımqapalı dəniz dedikdə, bir neçə dövlətin quru ərazisi ilə, demək olar ki, tam əhatə olunan və coğrafi vəziyyətinə görə digər dənizə giriş üçün tranzit məqsədilə istifadə edilə bilməyən dəniz başa düşülür. Qapalı və ya yarımqapalı dəniz və Dünya okeanının digər hissəsinə giriş ancaq quru əraziləri bu dənizi əhatə edən dövlətlərin sakinlərinə və ya limanlarına aparən dar dəniz yolları vasitəsilə həyata keçirilir"¹³².

Qapalı dəniz konsepsiyasının yeni interpretasiyasını verən BMT-nin dəniz hüququ üzrə 1982-ci il Konvensiyasının 122-ci maddəsində qeyd edilir: "... qapalı və ya yarımqapalı dəniz iki, yaxud daha çox dövlət tərəfindən əhatə olunan digər dənizlə, yaxud okeanla dar keçid ilə birləşən və ya tamamilə, ya da əsasən iki və ya daha çox sahilyanı dövlətin müstəsna iqtisadi zonasından və ərazi dənizindən ibarət olan körfəz, hövzə və ya dəniz deməkdir". Bu müddəanın analizi imkan verir ki, hər şeydən əvvəl, "qapalı dəniz" və "bağlı dəniz" terminlərinin arasında ciddi fərqi olmadığını qeyd edilsin, eləcə də, nəhayət, lazımsız terminoloji mübahisələr aradan qaldırılsın.

Konvensiyanın bu maddəsi, eləcə də digər analiz edilən elmi təriflər, qapalı dənizləri səhvən qapalı dəniz - "dar keçid" adlandırılan sərhəd göllərindən həqiqətən də fərqləndirən əsas əlaməti qeyd etməyə imkan verir. Buna baxmayaraq, Konvensiya bu terminin məzmununu dəqiqləşdirmir, bir sıra alimlər hesab edirlər ki, beynəlxalq və ya milli çaylar bu tərif altına düşmür¹³³.

BMT-nin 1982-ci il Konvensiyası kimi belə universal beynəlxalq müqavilədə təsbit olunan "qapalı və ya yarımqapalı dəniz" anlayışının tərfi indiki şəraitdə "qapalı və ya yarımqapalı dəniz" konsepsiyasının həyatiliyini və onun sahilyanı dövlətlərin təhlükəsizliyinin təmin edilməsi üçün mühümlüyünü təsdiq edir. Digər tərəfdən, Konvensiyada nəzərdə tutulan

¹³¹ Горшков Г.С., Мелков Г.М. Военное мореплавание и стратегическое равновесие: Международно-правовые аспекты. М., 1986. С. 66.

¹³² Молодцов С.В. Международное морское право. М., 1987, С. 186.

¹³³ Вах: məsələ, Мамедов Р.Ф. Международно-правовой статус Каспийского моря: вчера, сегодня, завтра (вопросы теории и практики). Средняя Азия и Кавказ, № 2 (8), 2000. С. 239.

"qapalı və ya yarımqapalı dəniz" tərifinin özündə elə bir element var ki, onun sayəsində həmişə qapalı və ya yarımqapalı dənizlərlə (Qara, Baltik, Azov) yanaşı çoxlu sayda digər dənizlər də qapalı və ya yarımqapalı dənizlərə aid edilə bilər. Bu tərifdəki belə bir cəhətin olması, yəni qapalı və ya yarımqapalı, "tamamilə və ya başlıca olaraq iki ya da daha çox sahiyanı dövlətin ərazi dənizindən və müstəsna iqtisadi zonalardan ibarət olan" dəniz, körfəz və ya hövzədir, belə dənizlərə Aralıq, Adriatik, Qırmızı və digər dənizləri qanuna uyğun şəkildə aid etməyə imkan verir. Sadalanan sonuncu dənizlər tamamilə və ya başlıca olaraq iki və ya daha çox dövlətin iqtisadi zonalarından ibarətdir. Bununla belə, BMT-nin 1982-ci il Konvensiyası (mad. 123) yarımqapalı dənizlər məsələsi kimi kəskin məsələdən yan keçərək, onu sahiyanı dövlətlərin öz öhdəsinə buraxaraq, onlara ancaq 1982-ci il Konvensiyası ilə bioresursların kəşfiyyatı, istismarı və mühafizəsi, elmi tədqiqatların aparılması, dəniz mühitinin mühafizəsi və s. məsələlərlə bağlı nəzərdə tutulan hüquq və öhdəliklərinin həyata keçirilməsində bir-biri ilə əməkdaşlıq etməyi tövsiyə etmişdir¹³⁴.

Qapalı və yarımqapalı dənizlərin hüquqi rejimi haqqında deyilənlərə əlavə olaraq aşağıdakıları qeyd etmək zəruridir.

Açıq dəniz haqqında 1958-ci il Cenevrə Konvensiyasında qəbul edilən qapalı dəniz anlayışı universal deyil və coğrafi vəziyyətdən asılı olmayaraq, bütün dənizlərə aid oluna bilməz. Qapalı dənizin hüquqi rejimi, bir qayda olaraq, sahiyanı dövlətlər tərəfindən müqavilə əsasında təhlükəsizlik və Mülki mühafizə təsəvvürlərindən çıxış edərək, dənizdə fəaliyyətin müxtəlif növlərinə aid beynəlxalq hüquq normalarına uyğun təradə müəyyən edilir. Bununla bağlı, bəzi mütəxəssislərin belə bir iddiası ilə razılaşmamaq olmur ki, sahiyanı dövlətlərin açıq dəniz rejimindən fərqlənən xüsusi qapalı dəniz rejimi bərqərar etmək üçün xüsusi hüquqları yoxdur¹³⁵. Bizim fikrimizcə, belə bir fakt ki, BMT-nin 1982-ci il Konvensiyasının müvafiq maddələri (mad. 122 və 123) qapalı və yarımqapalı dənizlərin nə hüquqi statusu, nə də hüquqi rejimi haqqındakı məsələlərə toxunmur, məhz onu təsdiq edir ki, ancaq sahiyanı dövlətlər öz maraqlarını, eləcə də gəmiçilik azadlığını, balıq ovu və digər fəaliyyət növlərini nəzərə almaqla beynəlxalq hüququn hamı tərəfindən qəbul edilən normaları əsasında müvafiq beynəlxalq müqavilələr bağlamaq yolu ilə qapalı və ya yarımqapalı dənizlərin hüquqi rejimini müəyyən edirlər.

BMT-nin dəniz hüququ üzrə Konvensiyasının 123-cü maddəsi bunu

¹³⁴ Ətraflı bax: Молодцов С.В. Международное морское право. М., 1987, С. 187.

¹³⁵ Вак: məsələ, Саваськов П.В. О правовом режиме замкнутых и полужамкнутых морей. В кн. Международно-правовые проблемы Мирового океана на современном этапе. М., 1976. С. 137; Морское рыболовное право/Ред. А.А.Волков. М., 1986. С. 127.

təsdiq edir. Bu maddəyə uyğun olaraq, qapalı və ya yarımqapalı dənizlərin sahiləni dövlətləri BMT-nin 1982-ci il Konvensiyası ilə nəzərdə tutulan hüquq və öhdəliklərini həyata keçirmək üçün öz aralarında əməkdaşlıq etməlidirlər. Bu əməkdaşlıq aşağıdakılara münasibətdə həyata keçirilməlidir:

- canlı dəniz resurslarının idarə edilməsi, konservasiyası, kəşfiyyatı və istismarı;

- dəniz mühitinin mühafizəsi və saxlanılması;

- dənizdə müştərək elmi-tədqiqat işlərinin həyata keçirilməsi.

Sahiləni dövlətlər müvafiq hallarda digər maraqlı dövlətləri və ya beynəlxalq təşkilatları onlarla BMT-nin 1982-ci il Konvensiyasının müddəalarını həyata keçirmək məqsədilə əməkdaşlıq etməyə dəvət edə bilərlər.

Bununla bağlı qapalı Azov dənizinin iki sahiləni dövləti - Rusiya Federasiyası ilə Ukrayna arasında Azov dənizinin hüquqi rejimi və Kerç boğazından gəmilərin keçid qaydalarının razılaşdırılması xarakterikdir. Ukrayna ilə dəniz sahələrinin ayrılması haqqındakı danışıqlar ilk növbədə 2 problemə toxunur: ikitərəfli qaydada Rusiyanın və Ukraynanın Azov dənizinin və Kerç boğazının bütün akvatoriyasında daxili sular rejiminin bərqərar edilməsi, eləcə də Kerç boğazı rayonundakı başlanğıc xətlərdən və Qara dənizdə kontinental şelfin bölünməsi haqqında SSRİ ilə Türkiyə Respublikası arasında 23 iyun 1978-ci ildə bağlanan hökumətlərarası Sazişlə nəzərdə tutulan ayırma xəttinə qədərki məntəqədə ərazi dənizinin bölünməsi.

Azov dənizi özünün coğrafi vəziyyətinə görə və beynəlxalq hüquq normalarına müvafiq olaraq SSRİ-nin daxili dənizi sayılırdı və bu status heç kim tərəfindən dəyişdirilməmişdir. Dənizin sahillərində və boğazda yeni müstəqil dövlətlərin - Rusiyanın və Ukraynanın yaranması ilə bu dəniz sahələrinin hüquqi statusunun müqavilə formasında təsbit olunma məsələsi meydana çıxdı.

Hal-hazırkı dövrə bu vaxta qədər Azov dənizinin və Kerç boğazının statusunun müəyyən edilməsi üzrə tərəflərin nümayəndələrinə bu məsələ ətrafında razılıq əldə etmək və göstərilən dəniz sahələrinin delimitasiyasının prinsip və metodikası ilə bağlı mövqeləri və ayrılma xəttinin keçirilməsinin hesabat sistemi üzrə mövqeləri yaxınlaşdırmaq mümkün olmamışdır. Bəzi mütəxəssislər tərəfindən söylənen bu akvatoriyalar üçün Rusiyanın və Ukraynanın daxili suları statusunun saxlanılması ideyası çətin ki, hüququayğun hesab edilsin. Yuxarıda nəzərdən keçirilən beynəlxalq dəniz hüququnun qüvvədə olan normalarına müvafiq olaraq, Azov dənizi qapalı dəniz anlayışına uyğun gəlir.

X FƏSİL

XƏZƏR DƏNİZİNİN HÜQUQİ REJİMİ

1. Xəzər dənizinin hüquqi statusu

Xəzər dənizinin statusu bir neçə onilliklər ərzində alimlər tərəfindən, əsasən, iki kateqoriya üzrə təsnif edilmişdir:

- 1) qapalı dəniz;
- 2) sərhəd gölü.

Xəzər dənizinin qapalı dəniz və ya sərhəd gölü formasında olmasının hüquqi təsnifatından Xəzərin hüquqi rejimi, həmçinin Xəzəryanı dövlətlərin hüquq və öhdəlikləri asılıdır.

Uzun müddət hüquqi ədəbiyyatda Xəzər dənizinə münasibətdə "sərhəd gölü" və "qapalı dəniz" kimi anlayışların ayrılması və tərifi haqqında məsələ üzrə mübahisəli diskussiyalar gedirdi.

Qapalı dəniz. Rusiyada Xəzəri qapalı dəniz hesab edən alimlərin rəyi daha çox populyardır. Xəzər dənizini beynəlxalq hüquq nöqteyi-nəzərindən ilk xarakterizə edənlərdən biri rus hüquqşünas-diplomatı F.Martens olmuşdur. Xüsusi halda, o yazırdı: "açıq dənizlərlə müqayisədə o dənizlər tamamilə fərqli vəziyyətdirlər ki, nəinki tək-cə bir dövlətin ərazisi ilə əhatə olunurlar, eyni zamanda okeanla heç bir əlaqələri yoxdur. Bunlar qapalı dənizlərdir: onlar o dövlətin hakimiyyəti altındadırlar ki, onun hüdudları çərçivəsində yerləşirlər. Bu əsasda... Xəzər dənizi də qapalı dənizdir və Rusiyaya və İrana məxsus olan sərhədləri əhatə etməsinə baxmayaraq, o, Rusiya dənizi hesab edilməlidir"¹³⁶.

Oxşar mövqeləri eləcə də L.Komarovskiy və V.Ulyanitskiy tuturdular¹³⁷.

V.Bellinin redaktorluğu altında nəşr olunmuş "Hərbi-siyasi məlumat kitabçasında" qeyd edilir ki, "Xəzər dənizi coğrafi baxımdan qapalı və iki dövlətin - SSRİ-nin və İranın əraziləri ilə əhatə olunan Sovet-İran dənizi kimi nəzərdə tutulur"¹³⁸.

1957-ci ildə dərc olunmuş "Beynəlxalq hüquq" dərsliyində, Xəzər qapalı dəniz kimi müəyyən edilir. Belə nəticə üçün əsas odur ki, onun sularının açıq dənizə çıxışı yoxdur"¹³⁹.

1966-cı ildə P.Barabolinin redaktorluğu altında dərc olunan "Hərbi –

¹³⁶ Мартенс Ф.Ф. Современное международное право цивилизованных народов. Изд. пятое. Т. 1. С.-Петербург, 1904, С. 385.

¹³⁷ Вах. Камаровский Л.А., Ульяницкий В.А. Международное право. М. 1908, С. 79.

¹³⁸ Военно-морской международно-правовой справочник. Сост. В.А.Белли. Кн. 2, М.-Л., 1940, С.

75

¹³⁹ Международное право. Отв. ред.Ф.И.Кожевников. М., 1957. С. 222.

dəniz beynəlxalq-hüquqi məlumat kitabçasında müəlliflərdən biri L.İvanəşkonun fikrincə, qapalı dənizlərə öz hüquqi vəziyyətlərinə və gəmiçilik rejimlərinə görə sahilələri dövlətlərin onların dövlət sərhədləri hüdudlarında daxili milli suları olan göl-dənizlər aiddir. Müəllif belə dənizlərə Xəzər dənizini də aid edir¹⁴⁰.

Həmin ərazidə bir-birilə uzlaşmayan bir necə müddəə V.Loqunov tərəfindən də irəli sürülmüşdür. Əvvəlcə o, bəyan edir ki, Xəzər dənizi nə açıq dənizlə, nə də okeanla yollar vasitəsilə bağlı deyil, ona görə də beynəlxalq hüquq nöqteyi-nəzərindən qapalıdır. Növbəti səhifədə isə onun tərəfindən digər konsepsiya irəli sürülür. "Okeana çıxışı olmadığından Xəzər dənizi iki dövlət - SSRİ və İran arasında yerləşən tipik sərhəd gölüdür". Bu fikrin təsdiqi kimi V.Loqunov qeyd edir ki, "açıq dənizə, açıq dənizdə üzən gəmilərə və heyətə, eləcə də açıq dənizin təbii resurslarının tətbiqinə və ovuna tətbiq edilən ümumi normalar, ərazi suları haqqındakı müddəələr sərhəd göllərinə şamil edilmədiyi kimi Xəzər dənizində şamil edilmir"¹⁴¹.

V.S.Boytsov, Q.Q.İvanov və A.L.Makovskiy də etiraf edirdilər ki, qapalı dəniz-göl olaraq bağlanmış müqavilələrə uyğun şəkildə, Xəzər Sovet-İran dənizi kimi nəzərdə tutulmalıdır¹⁴².

İrənin milli qanunvericilikdə əks olunan rəsmi mövqeyi haqqında V.Şestopalov yazır: "Hərçənd 1959-cu il 12 aprel qanununda (ərazi suları haqqında Qanuna dəyişikliklər edilməsi haqqında Qanun) bununla bağlı xüsusi qeyd yoxdur, əvvəllər qəbul edilmiş qanunvericiliyin və İrənin müqavilə-hüquqi təcrübəsinin təhlili əsasında belə nəticə çıxarmaq olar ki, bu qanunun müddəaları qapalı dəniz hesab edilən Xəzər dənizi hövzəsinə edilə bilməz. Belə bir aydın fakt İrənin qanunvericilik təcrübəsi tərəfindən hələ 50-ci illərin ortalarında etiraf olunmuş və öz əksini "Kontinental şelf haqqında" 1955-ci il 19 iyul qanununun 2-ci maddəsindəki qeyddə tapmışdır. Həmin qeyddə göstərilir ki, "qapalı dənizlərə münasibətdə beynəlxalq hüququn müddəaları Xəzər dənizinə tətbiq edilir"¹⁴³.

1975-ci ildə rus dilinə tərcümədə nəşr olunan "Beynəlxalq dəniz hüququ" kitabında D.Kolombos yazır: "Hər tərəfdən bir dövlətin quru ərazisi ilə əhatə olunan qapalı dənizlər bu dövlətin ərazisini təşkil edir. Əgər quru ilə əhatə olunan dənizin sahilləri iki və ya daha çox ölkəyə məxsusdursa, və aralarında onların müvafiq sərhədlərinin hüdudlarını

¹⁴⁰ Иванашенко Л.А. Международно-правовой режим закрытых морей. В кн.: Военно-морской международно-правовой справочник. М., 1966, С. 130.

¹⁴¹ Логунов В.Д. Международно-правовой режим Каспийского морского театра. В кн.: Военно-морской международно-правовой справочник. М., 1966, С. 371, 372, 375.

¹⁴² Вах. Бойцов В.С., Иванов Г.Г., Маковский А.Л. Морское право. М., 1985, С. 46.

¹⁴³ Шестопалов В.Я. Персидский залив: проблема континентального шельфа. М., 1982, С. 73.

müəyyən edən başqa saziş yoxdursa, onda hər dövlətin suveren hüquqları onun ərazi sularının zonasında tanınmalıdır, mərkəzi hissənin hüquqi rejimi isə açıq dənizin rejiminə analoji olmalıdır. Daxili dənizlərdə dənizarxası ticarət yollarına ehtiyac olmadığından demarkasiya xətti ortadan çəkilir. Sahilləri Rusiyaya və İrana məxsus olan Xəzər dənizi ilə bağlı da məsələdə belə olmuşdur. Ancaq 1913-cü il Gülüstən və 1928-ci il Türkmənçay müqavilələrinə əsasən, İran əbədi olaraq Rusiyaya bu dənizdə hərbi gəmilər saxlamağa müstəsna hüquq vermişdir. Bu isə onu o vaxta qədər Rusiyanın yurisdiksiyasına tabe etdi ki, Rusiya ərazisinin sistematik şəkildə genişlənməsi onun necə əhatə olunmasına gətirib çıxardı. Hal-hazırda 1935-ci il 27 avqust müqaviləsi ilə yenidən təsdiq olunan 1921-ci il Moskva müqaviləsinə görə hər iki dövlət Xəzər dənizində onların ticarət gəmiləri üçün məlum məhdudiyətlər daxilində eyni gəmiçilik hüquqlarına malikdirlər"¹⁴⁴.

Y.Q.Barseqov 1938-ci ildə nəşr olunmuş monoqrafiyada yazır: "Xəzər ilə müvafiq beynəlxalq-hüquqi statusu olmayan dəniz sahəsi kimi davranmaq cəhdlərinin heç bir əsası yoxdur. Təsəvvür etmək mümkün deyil ki, XX əsrin sonunda bütöv bir dəniz beynəlxalq hüququn təsirinə məruz qalmasın. Elementar məntiqdən savayı Xəzərin beynəlxalq-hüquqi statusunun mövcudluğu yuxarıda göstərilən normativ materiallarla təsdiq edilir" (1921-ci və 1940-cı illər Sovet-İran müqavilələri nəzərdə tutulur). Daha sonra o qeyd edir: "Xəzər sahilyanı dövlətlər tərəfindən müəyyən edilən və beynəlxalq birlik tərəfindən tanınan qapalı (hüquqi mənada) kontinentdaxili dəniz statusuna malikdir"¹⁴⁵.

Sərhəd gölü. Göllər ədalətsiz olaraq unudulan, az tədqiq edilən, müasir beynəlxalq hüququn və beynəlxalq münasibətlərin ən lokal və dar məsələləri sırasına aiddir. Buna baxmayaraq, göllər onların ətrafında yerləşən dövlətlərin taleyində böyük rol oynayır və beynəlxalq əhəmiyyətə malikdirlər.

Dünyada yüzə qədər sərhəd gölü, yəni iki və ya daha artıq dövlətin sahillərini əhatə edən və onların sərhəd sahələrini əhatə edən göl var. Ən böyük sərhəd gölləri Böyük göllərdir - Yuxarı, Eri, Quroi, Ontario və Miçiqa (ABŞ-la Kanada arasında), Leman və ya Cenevrə gölü, (Fransa ilə İsveçrə arasında), Çad gölü (Nigeriya, Çad və Kamerun arasında), Viktoriya gölü (Uqanda, Keniya və Tanzaniya arasında), Titikaka gölü (Boliviya ilə Peru arasında) və s. Sərhəd göllərinin istifadə edilməsinin müxtəlif növlərinə münasibətdə sahilyanı dövlətlər arasında üç yüzdən artıq

¹⁴⁴ Коломбос Д. Международное морское право. М., 1975. С. 177-178.

¹⁴⁵ Барсегов Ю.Г. Каспий в международном праве и мировой политике. М., 1998. С. 4.

xüsusi beynəlxalq saziş, müqavilə və konvensiya imzalanmışdır. Bu sənədlər həmsərhəd dövlətlər arasında sərhədlərin delimitasiyası, gəmiçilik, balıq ovu, irriqasiya, suların səviyyəsi, mineral resursların istismarı və hasilatı, təhlükəsizlik və bununla bağlı beynəlxalq-hüquqi təminatlar, suların çirkənmədən mühafizəsi və s. kimi çox mühüm məsələlərə toxunur.

Sərhəd göllərinə aid bizə gəlib çatan ilk beynəlxalq ikitərəfli saziş 1426-cı ildə İsveçrə kantonu ilə Milan hersoqluğu arasında sonuncuya Puqano gölünün güzəşt edilməsi haqqında sazişdir. Bu kateqoriyadan olan göllərdən daha tez Böyük göllərin, Konstans (Bodensk) - göllərinin və Lemanın beynəlxalq-hüquqi rejimi kodifikasiya edilmişdir. Bununla belə qeyd etmək lazımdır ki, bu qədər böyük sayda müqavilələrin bağlanması "sərhəd gölü" anlayışının beynəlxalq-hüquqi tərifinin meydana çıxmasına səbəb olmadı. 1966-cı il 20 avqustda beynəlxalq hüquq Assosiasiyasının 52-ci Konfransı tərəfindən sərhəd göllərinin ətraf mühitinin mühafizəsinə və gəmiçiliyə aid bəzi məsələlərə toxunan beynəlxalq çayların sularından istifadə edilməsi haqqında Helsinki qaydalarının qəbul edilməsi də bu boşluğu doldurmadı, çünki göstərilən sənəd beynəlxalq qeyri-hökumət təşkilatı tərəfindən qəbul edilmişdir və beynəlxalq hüquq normalarının qeyri-rəsmi və ya xüsusi kodifikasiyasıdır. Bundan başqa, beynəlxalq hüquqda və dünya siyasətində bu qədər böyük sayda beynəlxalq müqavilədən hansısa xüsusi dövlətlər üçün analoq rolunu oynaya bilər, digər dövlətlərin sahillərində yerləşdikləri konkret sərhəd gölləri üzrə öz sazişlərinin hazırlanması prosesində istinad edə və ya müraciət edə biləcəyi nümunə rolunu oynayan saziş seçib ayırmaq çətinidir. Demək olar ki, hər bir sərhəd gölündə, bir qayda olaraq, öz məxsusi, tamamilə fərqli gəmiçilik, balıq ovu və sərhəd göllərindən istifadə qaydaları müəyyən edilmişdir.

Baxmayaraq ki, sərhəd göllərinin hüququnun kodifikasiyası hələ baş tutmayıb, bununla belə, 60-cı illərdən başlayaraq dünya birliyinin bu göllərdən istifadə edilməsi problemlərinə münasibəti dəyişib. İlk növbədə beynəlxalq su yolları, problemləri ilə məşğul olmaq lazım gəldi. Bu problemin tərkib hissələrindən biri də sərhəd gölləridir. Bu həm də onlardan qeyri-gəmiçilik məqsədləri üçün - balıq ovu, irriqasiya, elektrik enerjisi və s. məqsədləri üçün istifadə növlərinə də aiddir. Beləcə, 1970-ci ildə BMT-nin Baş Assambleyası beynəlxalq su yollarına aid beynəlxalq hüquq normalarının mütərəqqi inkişafı və kodifikasiyası haqqında məsələyə baxdı və onu Altıncı komitəyə ətraflı öyrənilmək və işlənilmək üçün verdi. Təəssüf ki, onun fəaliyyəti bu vaxta qədər uğurla başa çatmamışdır.

Sərhəd göllərinin probleminin müqavilə-hüquqi əsasda kifayət qədər işlənilməməsi bu su sahələrinin statusunun müəyyən edilməsi məsələsində də öz əksini tapdı, amma bu, bəzi alimlərə bu problemi müstəqil şəkildə

işləməyə cəhd göstərməyə mane olmadı. Belə ki, Q.A. Qlazunov yazır ki, "o göllər sərhəd gölləri hesab edilir ki, onların boyunca iki və ya daha artıq dövlətin dövlət sərhədi keçir"¹⁴⁶. Bunun əsasında o, sahil göllərini iki kateqoriyaya bölmür: axarı olmayan sərhəd gölləri (Xəzər dənizi kimi) və okeanla birləşən göllər (məsələn, Şimali Amerikanın Böyük gölləri).

Amma sərhəd göllərinin bu tərifində və təsnifatında çox mühüm atribut olan sərhəd göllərinin coğrafi xarakteristikası yoxdur. Bu o qədər mühüm atributdur ki, onsuz müxtəlif hüquqi kateqoriyaların müqayisəli analizini aparmaq mümkün deyildir. Bundan başqa, bu tərifdə konkret göl haqqında sərhəd gölü kimi mühakimə yürütməyə əsas verən hüquqi kateqoriyalar tam həcmdə yoxdur.

Yuxarıda xatırlanan "Beynəlxalq dəniz hüququ" kitabında D.Kolombos göllərin belə tərifini verir: "Belə göllər müxtəlif dövlətlərə aid olan quru ərazisi ilə əhatə olunanda, məsələn, Almaniyanın və İsveçrənin əraziləri ilə əhatə olunan Bodensk gölü, Fransanın və İsveçrənin əraziləri ilə əhatə olunan Cenevrə gölü, Kanadanın və Birləşmiş Ştatların əraziləri ilə əhatə olunan Eri, Quron və Ontario gölləri kimi, qonşu dövlətlər arasında hər dövlətə məxsus olan sular haqqında, bu göllərdə onda gəmiçilik hüququ haqqında sazişlərin bağlanması praktikasında mövcud olur. Belə sazişlərin olmadığı təqdirdə hesab etmək düzgün olardı ki, sərhəd orta xətt ilə müəyyən edilməlidir, əgər "talveqa (relyefin alçaq hissəsi) və ya gölün farvaterində (dənizdə zəruri keçə bilən yer) orta xətt yoxdursa, onda çaylara münasibətdə istifadə olunan prinsipləri əsas götürmək lazımdır". Bu tərif sərhəd gölünü və qapalı dənizi dəqiq şəkildə fərqləndirməyə imkan vermir.

Bir sıra elmi işlərdə "beynəlxalq göl" termininə rast gəlmək olar. Belə ki, məsələn, İ.N.Tarasova qeyd edir: "Beynəlxalq göl – müxtəlif dövlətlərin quru ərazisi ilə əhatə olunan göldür. Beynəlxalq göllərin sularından istifadə edilməsi sahiləyən dövlətlərin dövlət sərhədləri xəttini, gəmiçilik hüquqlarını və sulardan qeyri-gəmiçilik məqsədləri üçün istifadə edilməsi şərtlərini müəyyən edən beynəlxalq sazişlərin vasitəsilə müəyyən edilir"¹⁴⁷.

Məşhur Portuqaliya alimi Juakim Silva Kunya haqlı olaraq belə hesab edir ki, göllərin beynəlxalq-hüquqi rejimini müəyyən etmək üçün ilk növbədə milli gölləri beynəlxalq, eləcə də dənizlə əlaqəsi olan gölləri belə əlaqəsi olmayan göllərdən fərqləndirmək lazımdır. Onun fikrincə,

¹⁴⁶ Глазунов Г.А. Международные пограничные реки и озера. Международное морское право. Справочник. М., Воениздат. 1985, С. 172.

¹⁴⁷ Тарасова И.Н. Некоторые международно-правовые проблемы сооружения в Европе единой системы внутренних водных путей международного значения. Морское право и международное судоходство на современном этапе. М., Транспорт, 1986.

beynəlxalq göllər kimi iki və ya daha artıq dövlətin ərazisinə bitişən göllər nəzərdə tutulur. Milli göllər isə bir dövlətin ərazisində yerləşən göllərdir¹⁴⁸.

Bu mövqeyə uyğun olaraq, dənizlə əlaqəsi olmayan beynəlxalq göllər sahilyanı dövlətin yurisdiksiyası altında olur, onların su sahələri sahilyanı dövlətlərin sayı qədər bərabər enə malik olan zonalara bölünür. Belə gölü dənizlə birləşdirən su kursuna gəldikdə isə alim belə hesab edir ki, əgər o bir dövlətin ərazisindən keçirsə, onda milli çaylar rejiminə, yəni bir dövlətin müstəsna yurisdiksiyasına aid olur, əgər o, müxtəlif dövlətlərin ərazisini kəsirsə, onda ona beynəlxalq çayların rejimi tətbiq edilir.

Göllərin ən ətraflı tərifini öz əsərlərində F.Pondaven verir. O, gölləri üç kateqoriyaya bölür: milli, beynəlxalq və sərhəd gölləri; üstəlik sonuncu iki kateqoriya müəllif tərəfindən daha ətraflı tədqiq edilir. Belə ki, onun tərifinə görə, beynəlxalq göl iki və daha çox dövlətin sərhədlərində yerləşən su gəmiçilik yollarına, Barselona konvensiyasına və beynəlxalq əhəmiyyətli su gəmi yollarının rejiminə münasibətdə 1921-ci il statusuna müvafiq olaraq beynəlxalq əhəmiyyətə malik olan, sularından müxtəlif ölkələr tərəfindən sənaye və ya aqrosənaye məqsədləri üçün istifadə edilən istənilən göldür.

Tədqiq olunan kateqoriyalar arasındakı sərhədi müəyyənləşdirməyə cəhd edən F.Pondaven hesab edir ki, iki və ya daha çox dövlətin ərazisində yerləşən sərhəd gölləri, öz vəziyyətlərinə görə beynəlxalq göllərdir, lakin, əksinə, beynəlxalq göllər heç də həmişə sərhəd gölləri olmurlar¹⁴⁹.

Amma bütün sərhəd gölləri beynəlxalq-hüquqi statusa malik olurlar, bu isə onların avtomatik olaraq beynəlxalq göl kimi tanınmasına gətirib çıxarır. Əgər hər hansı sahil gölü beynəlxalq gəmiçilik üçün açıq elan edilibsə və onun su yolları əlavə beynəlxalq əhəmiyyət kəsb edirsə və deməli onu beynəlxalq göl kimi fərqləndirir və adlandırırırlarsa, bunun nəticəsində həmin göl sərhəd gölü statusunu itirmir.

"Sərhəd gölü" termini daha konkret və dəqiqdir, çünki o, gölün bu və ya digər sahilyanı dövlətə məxsusluğunu təsdiq edir. Həmin sahilyanı dövlətlər məhz bu amilə görə öz sərhədlərinə və milli təhlükəsizliklərinə ziyan olaraq öz daxili su sahələrini üçüncü ölkələr üçün açıq elan etməyə borclu deyillər. Qeyd etmək lazımdır ki, beynəlxalq çaylara münasibətdə bu məsələ başqa cür qoyulur. Əgər bir neçə dövlətin ərazisini kəsən çay ən əlverişli su və dəniz kommunikasiyalarını birləşdirirsə, beynəlxalq gəmiçilik üçün açıq elan edilməlidir.

¹⁴⁸ Мамедов Р.Ф. Международно-правовой статус Каспийского моря: вчера, сегодня, завтра (вопросы теории и практики). Средняя Азия и Кавказ. № 2(8), 2000, С. 234.

¹⁴⁹ Мамедов Р.Ф. Международно-правовой статус Каспийского моря: вчера, сегодня, завтра (вопросы теории и практики). Средняя Азия и Кавказ. № 2(8), 2000, С. 235.

Sərhəd göllərinin coğrafi yerləşmə əlamətinə görə F.Pondaven
 İndən verilən təsnifat çox mühüm əhəmiyyət kəsb edir:

1) Açıq dənizlə təbii birləşməsi olan göllər. Bu şərtə Malavi (Nyasa)
 lü – (Boyana çayı vasitəsilə Adriatik dənizi ilə birləşir), Mirim gölü
 Atlantik okeanın cənub hissəsi ilə birləşir) və s. daxildir.

2) Açıq dənizlə, onları naviqasiya üçün əlverişli edən süni birləşməsi
 olan göllər (məsələn, Böyük göllər - Atlantik okeanına axan süni kanal
 vasitəsilə Müqəddəs Lavrentiy çayı ilə birləşib).

3) Beynəlxalq çaylarla birləşən göllər (məsələn, Viktoriya, Eduard və
 Albert gölləri. Onlar böyük beynəlxalq çay olan Nillə birləşirlər)¹⁵⁰.

Belə təsnifatın əhəmiyyəti ondadır ki, bu metoddan istifadə etməklə
 bu və ya digər sərhəd gölləri qrupunun qüvvədə olan beynəlxalq hüquqi
 rejimini öyrənmək asandır, eləcə də hər göl qrupu üçün ayrılıqda az yaxud
 çox dərəcədə beynəlxalq-hüquqi normalar müəyyənləşdirmək mümkündür.

80-ci illərdən başlayaraq sovet hüquq ədəbiyyatında Xəzərin sərhəd
 və ya beynəlxalq göl kimi tanınmasının mümkünlüyü haqqında baxışlar
 meydana çıxmağa başladı. Məsələn, V.F.Meşeranın qeyd etdiyi kimi, Xəzər
 dənizinə tarixən dəniz adı verilib, amma bununla belə o coğrafi nöqtəyi-
 nəzərdən adi sərhəd gölüdür¹⁵¹.

V.S.Vereşetin də Xəzər dənizini qapalı dənizlər kateqoriyasına aid
 etmir. "Amma belə dənizlər daha geniş mənada qapalı dənizlərdən o
 baxımdan fərqlənir ki, beynəlxalq müqaviləyə müvafiq olaraq, onlar
 sahilyanı dövlətlər arasında bölünə bilərlər, qapalı dənizlərə münasibətdə
 isə bunu demək olmaz. Qeyri-sahilyanı dövlətlərin hətta ticarət gəmilərinin
 belə dənizlərdə üzməsi adətən istisna olunur, bu isə qapalı dənizlər üçün
 xarakterik deyil"¹⁵².

S.A.Malinin Xəzər dənizini sərhəd gölü kimi təsnif edir¹⁵³.

Bizim fikrimizcə, sərhəd gölünün ən tam tərifini R.Məmmədov verir:
 "Sərhəd gölləri kimi iki və ya daha çox dövlətlərin sahillərini əhatə edən,
 Dünya okeanı ilə təbii birləşməsi olmayan və gölətrafi dövlətlər tərəfindən
 bağlanan konkret beynəlxalq müqavilədə müəyyən edilən müstəqil
 beynəlxalq-hüquqi statusa və rejimə malik olan su sahələri hesab
 edilməlidirlər"¹⁵⁴.

Digər akvatoriyalarla bəzi ümumi xüsusiyyətlərə malik olmasına

¹⁵⁰ Вах: Мамедов Р.Ф. Международно-правовой статус Каспийского моря: вчера, сегодня, завтра
 (вопросы теории и практики). Средняя Азия и Кавказ. 2(8), 2000, С. 235.

¹⁵¹ Вах. Советское морское право. Под ред. В.Ф.Мешеры. М., 1980, С. 66.

¹⁵² Верещетин В.С. Свобода судоходства в открытом море. М., 1958.

¹⁵³ Калинин С.А. К вопросу о правовой классификации пограничных пространств. В кн. Морское
 право и практика. Л., 1960.

¹⁵⁴ Мамедов Р.Ф. Göst. əsəri. S. 243.

baxmayaraq, sərhəd gölü, sözsüz ki, müstəqil hüq ayrılmağa layıqdır. Təəssüf ki, nə dövlətlərin müqavilə-i beynəlxalq hüquq doktrinası bu günə qədər sərhəd ɛ rejiminin formalaşması və müəyyən edilməsi məsələsini bir formada həll edə bilməyiblər.

Müasir şəraitdə, beynəlxalq təhlükəsizliyin və hərtərəfli s edilməsinin yeni prinsiplərinin müəyyən edildiyi vaxtda, sərhəd yerləşmə rayonları onların təsir dairəsinə daxil edilə bilməz, belə ki əhatə edən quru əraziləri, bəzi hallarda sərhəd göllərinin özləri o və onların delimitasiya və demarkasiyası mübahisəli xarakter daşıyır, c dövlətlərarası münaqişələrin predmetinə çevrilirlər¹⁵⁵.

Sovet (Rusiya) beynəlxalq hüquq məktəbindən fərqli olaraq, xaric. hüquq ədəbiyyatında Xəzər haqqında sərhəd gölü rəyi daha böyük üstünlük təşkil edir.

Belə ki, hələ 60-cı illərin sonunda məşhur ingilis hüquqşünası U.Batler yazırdı ki, Xəzər dənizinin Sovet İttifaqının daxili sularının tərkibinə daxil edilməsinə baxmayaraq, əslində o çox böyük göldür, hərçənd tarixən onu dəniz adlandıırıblar.

"Öz növbəsində fransız alimi Frans de Xartiq qeyd edir – Xəzər dənizi - eləcə də Aral dənizi, həqiqətdə milli yurisdiksiyalara tabe olan böyük göllərdir. Xəzərin sahilləri iki dövlətə - Sovet İttifaqına və İrana məxsus olduğundan, onun suları sərhəd sularıdır"¹⁵⁶.

R.Fillimor Xəzər dənizini gölə aid etmişdir: "... bir və ya iki dövlət tərəfindən əhatə olunan dənizlər duzlu göllərdir, onlara da şirinsulu göllərə aid edilən prinsiplər tətbiq edilməlidir"¹⁵⁷.

Özünün "sərhəd gölləri" kitabında F.Pondaven də Xəzər dənizinə müəyyən yer ayırır. Onun fikrincə, Xəzər, öz ölçülərinə, resurslarına və qədim tarixinə baxmayaraq, bütün hallarda "beynəlxalq hüquq baxımından ən az tənzimlənən göllərə aiddir"¹⁵⁸.

Beləliklə, hüquq sahəsində mütəxəssislər bu günə qədər Xəzərin dəniz və ya göl hesab edilməsinə münasibətdə ümumi razılığa gələ bilməyiblər. Bunun səbəblərindən biri kimi beynəlxalq dəniz hüququnda "sərhəd gölü" konsepsiyasının kifayət qədər işlənilməməsini göstərmək olar.

Professor A.L.Kolodkin bununla bağlı belə hesab edir ki, "Beş

¹⁵⁵ Мамедов Р.Ф. Международно-правовой статус Каспийского моря: вчера, сегодня, завтра (вопросы теории и практики). Средняя Азия и Кавказ. № 2(8), 2000, 174.

¹⁵⁶ Yənə orada, S. 174.

¹⁵⁷ Остромецкий А.В. Проблема замкнутых или полужамкнутых морей в международном праве. Дисс. к.ю.н., М., 1987.

дов Р.Ф. Göst. əsəri S. 174

dövlətin ümumi razılığı ilə Xəzərin rejiminin istənilən dəyişmələrində nəzərə almaq zəruridir ki, bu, Dünya okeanının bir hissəsi deyil, ona görə də dəniz hüququ normaları burada tətbiq edilə bilməz. Xəzərdə ərazi dənizi, iqtisadi zonalər və kontinental şelf yoxdur" (yəni Xəzərə 1982-ci il Konvensiyası tətbiq edilə bilməz)¹⁵⁹.

Xəzərin təsnifatı haqqında elmi diskussiyalar davam edir. Bununla bağlı Rusiyanın rəsmi mövqeyi ən məhsuldar görünür: "..Dünya okeanı ilə təbii birləşməsi olmayan Xəzər dənizi nadir kontinentdaxili göldür və beynəlxalq-hüquq nöqtəyi-nəzərindən nə dəniz, nə də göl kimi nəzərdən keçirilə bilməz. Həmçinin BMT-nin dəniz hüququ üzrə 1982-ci il Konvensiyasının təsiri şamil edilə bilməz"¹⁶⁰.

Yuxarıda deyilənlərdən belə nəticə çıxır ki, Xəzər dənizinin və onun resurslarının mühüm həyatı əhəmiyyətə malik olduğu Xəzəryanı dövlətlər, bu qapalı su hövzəsinin hüquqi statusunun tezliklə müəyyən edilməsində və hüquqi rejiminin razılaşdırılmasında maraqlıdırlar. Yeni rejimin müəyyən edilməsinə qədər isə, A.L.Kolodkinin ədalətli olaraq qeyd etdiyi kimi, "Xəzərin 1921 və 1940-cı illər Sovet-İran müqavilələrinin müddəaları ilə müəyyən edilən hüquqi rejimi qüvvədədir. Onlara müvafiq olaraq Xəzərdə, ümumiyyətlə, heç bir fəza sərhədi yoxdur, ancaq balıq ovu zonaları var. Xəzər bütün Xəzəryanı dövlətlər üçün istifadəyə açıqdır, amma onlardan heç birinin bu dənizin rayonlarını milliləşdirmək məqsədilə birtərəfli addımlar atmaq hüququ yoxdur"¹⁶¹.

2. Xəzəryanı dövlətlərin Xəzər dənizinin hüquqi rejimi məsələsi üzrə mövqeləri

Xəzər dənizi hövzəsindəki situasiya bu rayondakı böyük neft və qaz ehtiyatları ətrafında olan maraqların toqquşmasının güclü təsiri altındadır. Müxtəlif qiymətləndirmələrə görə, Xəzərin şelfindəki karbohidrogen ehtiyatlarının aşkar edilmiş ehtiyatları 6-12 mlrd. tondur. Perspektiv ehtiyatlarına görə təkcə Qazaxıstan Səudiyyə Ərəbistanından sonra dünyada ikinci yeri tutur¹⁶². Sahilyanı dövlətlər Xəzər dənizinin hüquqi rejimi, eləcə də milli iqtisadi zonaların və sektorların delimitasiyası məsələləri ətrafındakı mübahisələrə çox ciddi şəkildə cəlb edilmişdilər. Maraqların belə toqquşması ABŞ-ın və digər Avropa dövlətlərinin regionun işlərinə

¹⁵⁹ Колодкин А.Л. О правовом режиме Каспийского моря. Ежегодник морского права. 1999-2001. М. 2002. С. 115

¹⁶⁰ Дипломатический вестник. № 3, 2000

¹⁶¹ Колодкин А.Л. Göst. əsəri. S. 115.

¹⁶² Независимая газета. Содружество. № 4, 1998. С. 4

getdikcə artan müdaxiləsi ilə daha da dərinləşir. Son illərdə Xəzəryanı dövlətlərdə militarizasiya tendensiyası güclü vüsət alır. Hadisələrin belə inkişafının həm regional, həm də qlobal təhlükəsizlik üçün təhlükəli nəticələrini dərk edərək, sahilyanı dövlətlər Xəzər dənizi ətrafında artan gərginliyi azaltmağa çalışırlar. Ziddiyyətlərin artmasının qarşısının alınmasının fundamental şərti Xəzər dənizinin hüquqi statusu üzrə bütün sahilyanı dövlətlər üçün məqbul olan hərtərəfli sazişin əldə edilməsi ola bilərdi. Amma qeyd etmək lazım gəlir ki, Xəzərin hüquqi statusunun müəyyənləşməsində aşkar nailiyyətlərin əldə edilməsinə baxmayaraq, bu istiqamətdə hələ həlledici irəliləyiş baş verməmişdir. V.Kalyujninin qeyd etdiyi kimi, "Xəzərdə hüquqi tənzimlənmə prosesi orada de-fakto baş verən proseslərdən ciddi şəkildə geri qalır. Bununla belə, ciddi hüquqi fundament olmadan regionda sülh və sabitlik, Xəzəryanı dövlətlərin - Rusiyanın, Azərbaycanın, İranın, Qazaxıstanın və Türkmənistanın - biri-birilə və ya regiondan kənardakı tərəfdaşları ilə qarşılıqlı faydalı əməkdaşlığı etibarlı şəkildə təmin edilə bilməz".

Bununla bağlı, Xəzəryanı dövlətlərin Xəzərin hüquqi rejimi məsələsi ilə əlaqəli mövqelərini nəzərdən keçirmək məqsədəuyğun olardı.

Məlum olduğu kimi, Sovet İttifaqı parçalanandan sonra Xəzəryanı dövlətlərin sayı ikidən beşə qədər artdı. Müvafiq olaraq bu su hövzəsinin hüquqi statusu ilə bağlı olaraq, Rusiya və İrandan başqa, Azərbaycan, Qazaxıstan, Türkmənistanın da iştirak etdiyi yeni sazişin qəbul edilməsi zərurəti yarandı. Bizim fikrimizcə, belə sənəd Xəzər dənizinin hüquqi statusu haqqında Konvensiya olmalıdır. Sahilyanı dövlətlər arasında razılıq əldə olunmuşdur ki, belə bir Konvensiya ancaq konsensus yolu ilə qəbul edilə bilər. Bu sənəd qəbul ediləndə Xəzər dənizində formal olaraq Sovet-İran müqavilələri ilə müəyyən edilən hüquqi rejim qüvvədə qalmaqda davam edir. Amma Azərbaycan, Qazaxıstan və Türkmənistan dəfələrlə özünün 1921-ci il və 1940-cı il müqavilələrinə sadıq olduğunu bəyan edən İrandan fərqli şəkildə faktiki olaraq onları inkar edirlər.

Rusiyanın bu məsələ ilə bağlı mövqeyi "Xəzər neftinin hasilatının idarə edilməsi" adlı Beynəlxalq Konfransda ifadə edilib. Həmin konfransda Rusiya Federasiyasının Prezidentinin xüsusi nümayəndəsi V.Kalyujniy bunları bəyan edib: "Xəzər dənizinin hüquqi statusu var. Həmin status 1921 və 1940-cı illər Sovet-İran müqavilələri ilə müəyyən edilib və nə qədər ki, yeni status qəbul edilməyib, o, qüvvədə qalmaqda davam edir. Xatırladım ki, bütün keçmiş respublikalar, indiki suveren dövlətlər, SSRİ tərəfindən bağlanan müqavilələri tanıyırdılar. Bu o deməkdir ki, Xəzər dənizi əvvəlki kimi bütün, amma indi keçmişdə olduğu kimi iki yox, beş Xəzəryanı in ümumi istifadəsində qalır, Xəzərdə gəmiçilik azadlığı rejimi və

balıq ovu azadlığı (10 millik sahilyanı zona istisna olmaqla) qüvvədədir, dənizdə Xəzəryanı dövlətlərə məxsus olmayan bayraqlar altında gəmilərin üzməsi qadağan edilmişdir.

Bəli, hazırda qüvvədə olan status reallıqdan geri qalır. Bəli, artıq yeni beşərəfli sənədin - Xəzər dənizinin hüquqi statusu haqqında Konvensiyanın imzalanmasına ehtiyac var. Amma təkrar edirəm, nə qədər ki, konvensiya hazır deyil, Sovet-İran müqavilələri qüvvədə qalmaqla davam edir. Əks təqdirdə anarxiya və kaos ola bilər".¹⁶³

Rusiya Federasiyasının belə mövqeyi 2001-ci ilin mart ayının 12-də Rusiya Federasiyasının Prezidenti ilə İran İslam Respublikasının prezidenti S.M.Hatəmi arasındakı danışıqlar zamanı Rusiya Federasiyası ilə İran İslam Respublikasının Xəzər dənizinin hüquqi statusu ilə bağlı qəbul etdikləri birgə bəyanatda da təsdiq edilmişdir. Bu bəyanatın 2-ci bəndində qeyd edilirdi ki, tərəflər Xəzər dənizinin hüquqi rejimini təkmilləşdirənə qədər bu dənizdə rəsmi olaraq heç bir sərhəd tanımır və göstərilən hüquqi əsas (1921-ci il Sovet-İran müqaviləsi - müəllif) nəzərə alınmaqla yeni hüquqi mexanizmlər yaratmaq yolu ilə Xəzər dənizində müxtəlif sahələrdə əməkdaşlığı inkişaf etdirirlər.

Azərbaycan ilk vaxtlarda Xəzərin milli sektorlara bölünməsi və bu sektorların Xəzərin dibini, su qatını və səthini əhatə etməsi, eləcə də müvafiq sahilyanı dövlətin suverenliyi altında olması xəttini yürüdü. 1995-ci il Azərbaycan Konstitusiyasına müvafiq olaraq Xəzərin "Azərbaycan sektoru" Respublika ərazisinin bir hissəsi sayılır. Hal-hazırda Bakı ilə Aşqabad arasında Kəpəz və Çıraq neft yataqlarının kimə məxsusluğu ilə bağlı ciddi fikir ayrılığı davam edir.

2002-ci ilin yanvarında Azərbaycan prezidenti H.Əliyevin Moskva səfəri baş tutdu. İki dövlət başçısının birgə bəyanatında Xəzərin yeni hüquqi statusunun bütün Xəzəryanı dövlətlərin ümumi razılığı əsasında tezliklə müəyyən edilməsinin gücləndirilməsini təsdiq edildi. Rusiya və Azərbaycan bu məsələdə mövqelərinin yaxınlığını qeyd etdilər.¹⁶⁴

Hələ 1994-ci ildə Azərbaycan Xəzərin hüquqi statusu haqqında özünün birinci Konvensiya layihəsini təqdim etmişdi. Bu layihə preambuladan və 12 maddədən ibarət idi. Preambulada deyilirdi ki, Xəzəryanı dövlətlər, Xəzərin ekosisteminin iqtisadi, sosial və mədəni dəyərini, həmçinin Xəzəryanı regionun xalqları və bütün bəşəriyyət üçün onun resurslarının əhəmiyyətini dərk edərək, bu dövlətlər arasındakı əməkdaşlıq və qarşılıqlı anlaşma atmosferini alqışlayaraq, Xəzər dənizinin

¹⁶³ Выступление В.Калужного на Международной конференции «Управление освоением каспийской нефти». Баку, 8-10, 11. 2000. Дипломатический вестник, № 3, 2000.

¹⁶⁴ Дипкурьер. № 2/172/, январь, 2002 г.

hüquqi statusunun müəyyən edilməsində qarşılıqlı anlaşmaya nail olmalıdırlar.

1-ci maddədə əsas mətnədə istifadə edilən terminlərin tərfi verildi. 2-ci maddəyə görə, Xəzəryanı dövlətlərin əməkdaşlığı və fəaliyyəti beynəlxalq hüquq prinsipləri əsasında qurulmalı idi. 3-cü maddədə dənizi müvafiq milli sektorlara bölmək təklif edilirdi. Üstəlik delimitasiya həm ikitərəfli, həm də çoxtərəfli əsasda həyata keçirilməli idi (mad. 4). Dənizin hər bir sektorunun hüdudlarında, əgər beynəlxalq müqavilələrdə başqa hal nəzərdə tutulmamışdısa, müvafiq sahilyanı dövlətin qanunvericiliyi tətbiq edilməli idi.

Konvensiya layihəsində, eləcə də Xəzərdə müxtəlif fəaliyyət növləri, o cümlədən, balıqçılıq, gəmiçilik, bioresursların, karbohidrogenlərin və digər faydalı qazıntıların istismarı və hasilatı, elmi tədqiqatların aparılması, həmçinin sahilyanı dövlətlərin milli qanunvericiliyinə zidd olmayan digər fəaliyyət növləri nəzərdən keçirilirdi.

Tezliklə layihənin birinci variantından sonra ikinci, Xəzərin hüquqi statusu haqqında Konvensiya layihəsinin təkmilləşmiş variantı təklif edildi. İkinci layihə preambuladan və 14 maddədən ibarət idi.

Birinci və ikinci variant arasındakı fərq onda idi ki, ikinci variant Xəzər dənizinin beynəlxalq-hüquqi statusunu daha dəqiq müəyyən edirdi. O cümlədən, 1-ci maddədə "Xəzər dənizi", "Xəzər dənizinin sektoru" terminlərinin tərifləri verildi, bunlar birinci variantda yox idi. "Xəzər dənizi" anlayışı Dünya okeanı ilə təbii əlaqəsi olmayan, materikdaxili axını olmayan su hövzəsi (qapalı su hövzəsi) kimi, hansı ki, fiziki-coğrafi yerləşmə xüsusiyyətlərinə və akvatoriyasının ənənəvi olaraq bərqərar edilən bölgü prinsiplərinə görə (Rusiya-İran, SSRİ-İran) "sərhəd gölü" anlayışına daxil olur. "Xəzərin sektoru" deyildikdə, akvatoriyanın, dibin və təkin sahilyanı dövlətə bitişik olan, Xəzəryanı dövlətin ərazisinin ayrılma hissəsi olan və sularda dövlət sərhədi ilə məhdudlaşan hissəsini başa düşmək təklif olunurdu. Konvensiya layihəsinin 3-cü maddəsinə müvafiq olaraq, Xəzər dənizi (sərhəd gölü) müvafiq Xəzəryanı dövlətlərin ərazisinin ayrılmaz hissəsi olan suveren sektorlara bölünürdü.

Layihədə Xəzər dənizində sərhədlərin delimitasiyası prosesi dəqiq müəyyən edilirdi. Xəzəryanı dövlətlər arasındakı dövlət sərhədi sahillərdən bərabər uzaqlıqda olan orta xətdən keçməli idi. Adaların olduğu təqdirdə isə bu adaların orta xəttə tərəf olan sahillərini birləşdirən şərti xətdən keçməli idi. Bundan başqa, həmsərhəd Xəzəryanı dövlətlər arasındakı sularla dövlət sərhədini quru sərhədinin təbii davamı olan və akvatoriyanın orta xəttinə perpendikulyar olan şərti xətt üzrə müəyyən etmək təklif olunurdu. Konvensiya layihəsi, eləcə də İran akvatoriyasının sektorunun xarici

sərhəddini müəyyən etməyi təklif edirdi ki, bu da, layihəyə görə, Azərbaycanın və Türkmənistanın quru cənub sərhədlərini birləşdirən xətt üzrə müəyyən edilə bilərdi. R.Məmmədovun hesab etdiyi kimi, 1994-cü ilin 11-12 oktyabrında Moskvada Rusiya, Azərbaycan və Qazaxıstanın təklif etdikləri Konvensiya layihələrini müzakirə etmək üçün xüsusi olaraq çağırılan konfransda "ola bilsin, məhz bu müddəalar layihənin taleyini irəlicədən həll etdi və məhz buna görə də o, müzakirə üçün işçi sənəd qismində qəbul edilmədi"¹⁶⁵.

2002-ci ilin 23 sentyabrında Xəzər dənizinin dibinin həmsərhəd məntəqələrinin bölünməsi haqqında Rusiya-Azərbaycan sazişi imzalandı. Bu saziş, o cümlədən, Rusiya-Azərbaycan sərhəd "dib" xəttinin keçdiyi konkret coğrafi koordinatları müəyyən edir. Xəttin hər iki tərəfində Rusiya Federasiyası və Azərbaycan Respublikası mineral resursların hasilatına və Xəzər dənizinin dibinin resurslarından istifadə edilməsi ilə bağlı digər hüquqa uyğun iqtisadi-təsərrüfat fəaliyyətinə münasibətdə suveren hüquqlarını həyata keçirəcəklər. Beləliklə, Rusiya və Azərbaycan son nəticədə ikitərəfli qaydada Xəzər dənizinin dibinin resurslarından istifadə edilməsi ilə bağlı bütün mübahisəli məsələləri ümumi su saxlanılmaq şərti ilə ikitərəfli qaydada tənzimlədilər. Xəzərin rejiminin müəyyən edilməsi üzrə Moskvanın və Bakının mövqelərinin belə maksimum yaxınlaşması, Rusiya ilə Qazaxıstan arasındakı analoji saziş də nəzərə alınarsa, faktiki olaraq bu üç dövlətin Xəzər dənizində alyansının yaranması deməkdir.

Türkmənistan bir neçə illər ərzində tərəddüd edirdi, amma əsasən sektoral bölgü mövqeyini müdafiə edirdi. Türkmənistan Prezidenti Saparmurad Niyazovun sözlərinə görə, onun başçılıq etdiyi ölkə "öz mövqeyini dəqiq müəyyən edib və dənizin dibinin və su qatının milli sektorlara bölünməsinin tərəfdarıdır"¹⁶⁶. Amma bununla belə, o qeyd etdi ki, Xəzər dənizinin beynəlxalq-hüquqi statusunun formalaşması prosesində kompromiss variantın qəbul edilməsi istisna deyil, "su hövzəsinin orta hissəsində azad gəmiçilik üçün 20 millik zona ayrılacaq"¹⁶⁷. Türkmənistan Prezidenti dəfələrlə qeyd edib ki, Aşqabad üçün "Xəzər başlığı" tərəfindən dənizin statutu məsələsində razılıq əldə edilməsinin prioritetliyi çox prinsiplial məsələdir. Ancaq yeni status müəyyən ediləndən sonra müxtəlif növ ekoloji mərkəzlərin yaranması və başqa bərabərhüquqlu əməkdaşlıq haqqında danışmaq olar. Dənizin statusu müəyyən edilənə qədər biz

¹⁶⁵ Мамедов Р.Ф. Эволюция и слагаемые международно-правового статуса Каспийского моря. М., 2002.

¹⁶⁶ Независимая газета. 16.03.2001.

¹⁶⁷ Yənə orada.

Xəzərdə hər hansı strukturların yaradılmasının əleyhinə çıxış edirik"¹⁶⁸. Bununla belə, Türkmənistan birtərəfli qaydada Xəzərdə özünün ərazi dənizini elan edib.

1999-cu ilin avqustunda Türkmənistanda Xəzər türkmən dənizinin sektorunun işlənilməsi üzrə Milli xidmət yaradılmış və ona "türkmən milli sektorunda" gəmiçiliyi tənzimləmək və balıq ovuna lisenziyalaşdırmaq səlahiyyəti verilmişdir. Rusiya bununla bağlı Türkmənistanı xəbərdar etdi ki, bu səlahiyyətlərin gerçəkləşməsi Xəzərin qüvvədə olan rejimi ilə ziddiyyət təşkil edəcək.

2002-ci ilin yanvarında Moskvada V.V.Putin və S.Niyazov arasında danışıqlar keçirildi. Rusiya prezidenti belə bir faktı "xüsusilə xoş" fakt adlandırdı ki, "bizim mütəxəssislər Xəzərin bölünməsi üzrə mövqeləri ciddi şəkildə yaxınlaşdırdılar". Rəsmi məlumatın "Xəzər bölməsində" hər iki dövlət mümkün qədər tez olaraq Xəzərin yeni hüquqi statusunun müəyyən edilməsi məsələsinin bütün Xəzəryanı dövlətlərin maraqları nəzərə alınmaqla həll edilməsi üçün birgə səy göstərəcəklərini bir daha təsdiq etdilər. Üstəlik, prezidentlər xüsusi olaraq qeyd etdilər ki, Xəzərin hüquqi statusunun müəyyən edilməsi karbohidrogen və bioloji resursların hasil edilməsi üçün dənizin ekoloji sisteminin mühafizəsi və saxlanılması üçün əlverişli şərait yaratmağa imkan verəcək¹⁶⁹.

Son vaxtlar Türkmənistan da Azərbaycan tərəfindən aparılan mövqeyə - Xəzərin dibinin ümumi akvatoriyanın saxlanması şərtilə bölünməsinə meyl edir¹⁷⁰.

Qazaxıstanın Xəzərin hüquqi statusu məsələsində mövqeyi bütün sahiləyi dövlətlərə ilk dəfə 1994-cü il 19 iyulda, sonra isə 1998-ci və 2000-ci illərdə konvensiya layihələri formasında təqdim edilmişdi. Bu layihə də Xəzərə BMT-nin dəniz hüququ üzrə 1982-ci il Konvensiyasının müddəa və prinsiplərini tətbiq etməyə, eyni zamanda 1921-1940-cı illər Rusiya-İran müqavilələrini köhnəlmiş və qüvvəsini itirmiş müqavilələr kimi rədd etməyə cəhd edilirdi. Qazaxıstan konsepsiyasının (cəmi 35 maddə) əsas ideyaları bunlar idi. Qazaxıstan hesab edir ki, dənizin dibi və təkisi sahiləyi dövlətlər arasında delimitasiya edilməlidir. Bu dövlətlər dəniz dibinin özlərinə aid olan hissəsində milli yurisdiksiyaya, mineral resursların kəşfiyyatına və hasilatına münasibətdə müstəsna səlahiyyətə malik olacaqdır. Qazaxıstan belə bir mövqeyi müdafiə edir ki, digər Xəzəryanı dövlətlər, o cümlədən Rusiya və İran, Xəzər dənizinin Qazaxıstan hissəsindəki neft-qaz yataqlarının işlənilməsində iştirak edə bilərlər - iştirak

¹⁶⁸ Yəne orada.

¹⁶⁹ Дипкурьер. №2 /172/, январь 2002.

¹⁷⁰ Независимая газета. 24.02.2002.

formasını bu halda müxtəlif ola bilər. Astanada hesab edirlər ki, Xəzərin dəniz və ya yol olması sualına cavab sahilyanı dövlətlərin beynəlxalq hüquqa görə hüquqlarının müəyyən edilməsi prosedurunun seçimi zamanı ciddi əhəmiyyət kəsb edə bilər, amma belə bölgünün nəticələrinə ciddi təsir edə bilməz. Konvensiyanın təklif olunan variantında Xəzər dənizi "dəniz sahəsi" kimi müəyyən edilirdi. Qazaxıstan ona və 1982-ci il Konvensiyanın X hissəsinə müvafiq olaraq açıq dəniz girişi və kontinentdaxili ölkələr olan Qazaxıstan, Azərbaycan və Türkmənistan üçün Volqa-Baltika və Volqa-Don kanalları sistemi üzrə tranzit azadlığını nəzərdə tutmalıdır. Bu prinsip İrənin kommunikasiya sistemində aid olmalıdır¹⁷¹. 17-ci maddə 1921 və 1940-cı illər müqavilələrinin müvafiq müddəalarını təkrar edən mühüm bir müddəanı da nəzərdə tutur: "Bütün Xəzər dənizi boyunca ancaq tərəflərə, bərabər şəkildə tərəflərin fiziki və hüquqi şəxslərinə məxsus olan, müvafiq olaraq Qazaxıstan Respublikasının, Azərbaycan Respublikasının, İran İslam Respublikasının, Rusiya Federasiyasının və Türkmənistanın bayrağı altında üzən gəmilər üzə bilərlər". Amma Qazaxıstan layihəsinin də taleyi Azərbaycan layihəsinin taleyi ilə eyni oldu, o, Moskva konfransında müzakirəyə qəbul edilmədi.

Qazaxıstanın və Rusiyanın dövlət başçılarının çoxsaylı kontraktlarının nəticəsində Xəzər dənizinin yeni hüquqi rejiminin müəyyən edilməsində yaranmış mövqe meydana çıxdı. Xəzərdə qarşılıqlı münasibətlər kimi mürəkkəb məsələnin həllində konsensus əldə olundu. Həmin konsensus Xəzər dənizinin şimal hissəsinin dibinin bölünməsi haqqında ikitərəfli Sazişin imzalanmasında ifadə olundu.

2002-ci ilin 13 mayında Rusiyanın və Qazaxıstanın prezidentləri Rusiya ilə Qazaxıstan arasında Xəzər dənizinin şimal hissəsinin dibinin dəniz təkindən istifadə etmək üçün suveren hüquqların həyata keçirilməsi məqsədilə bölünməsi haqqında 1998-ci il 6 iyul sazişinə Protokol imzaladılar. Bu sənəd "Xəzər dənizinin şimal hissəsinin dibinin Rusiya ilə Qazaxıstan arasında dəniz təkindən istifadəyə suveren hüquqların həyata keçirilməsi məqsədilə ayrılmanın həyata keçirilməsi məqsədilə ayrılmasına modifikasiya edilmiş orta sərhəd xəttinin keçdiyi coğrafi koordinatları müəyyən edir". Bu xətt üzərində yerləşən üç karbohidrogen yatağının - "Kurmanqazi", "Mərkəzi", "Xvalinsk" yataqları Rusiya ilə Qazaxıstan tərəfindən paritet əsaslarla - 50x50-yə istismar ediləcək. Rusiya Federasiyası prezidentinin sözlərinə görə bu, "Xəzərdə əməkdaşlıq sahəsində irəliləyişə doğru böyük addımdır". Öz növbəsində, N.Nazarbayev

¹⁷¹ Из выступления Т.К.Кудекова, пост. Предст. РК при ВМО, зам. пред. КАСПКОМ на международной конференции «Каспий: правовые проблемы». М., 26-27 февраля 2002 г.

qeyd edib ki, Rusiya və Qazaxıstan birinci olaraq dibin resurslarının hasil edilməsi sahəsində razılıq əldə etdilər və bu fakt bir daha hər iki dövlətin strateji əməkdaşlığa can atdığını təsdiq edir. Bu, Qazaxıstanın MDB çərçivəsində və Rusiya ilə qarşılıqlı münasibətlərdə imzaladığı ən böyük sazişdir¹⁷². Rusiya Xəzəri nadir kontinentdaxili su hövzəsi hesab edir və onun milli sektorlara bölünməsinin əleyhinə çıxış edir, çünki bu, 70 il ərzində formalaşan hövzədən istifadənin rejiminə əsaslı şəkildə yenidən köklü baxılmasını tələb edirdi. Belə bölgü Xəzəryanı dövlətlərə başqalarının maraqları ilə hesablaşmadan öz sektorlarında özləri üçün əlverişli olan istənilən qaydaları, hətta gəmiçilik üçün müxtəlif məhdudiyətləri bərqərar etməyə imkan verərdi, bu isə ərazi mübahisələri və münaqişələri də daxil olmaqla çoxlu sayda yeni problem yaradardı. Xəzərin ekosisteminə, onun balıq sərəvələrinə ciddi ziyan dəyərdi.

1994-cü ildə Rusiya, Azərbaycan və Qazaxıstan tərəfindən Moskva konfransının iştirakçılarının müzakirələrinə Xəzər dənizinin hüquqi statusu ilə bağlı konvensiya layihəsi təqdim edildi. Konvensiyanın Rusiya variantında Xəzərin yeni hüquqi statusunun müəyyən edilməsi haqqında məsələni qeyri-müəyyən vaxta qədər təxirə salmaq və onu gələcəkdə "ayrıca konvensiya" ilə müəyyən etmək nəzərdə tutulurdu, bu məsələ üzrə bütün Xəzəryanı dövlətlər arasında saziş bağlanana qədər isə əvvəllər müəyyən edilən hüquqi rejimə əməl etmək nəzərdə tutulurdu (yəni 1921 və 1940-cı illər Sovet-İran müqavilələrinin müddəalarına). Rusiya variantı Azərbaycan və Qazaxıstan variantlarına nisbətən daha az əməkdaşlıq prinsipi nəzərdə tuturdu. Beynəlxalq təşkilat – bir sıra komitələri (maddə 7) və katibliyi (maddə 8) olan Xəzər dənizinin problemləri üzrə Dövlətlərarası Şura yaratmaq təklifi irəli sürülürdü. Dövlətlərarası Şuranın vəzifələrinə Xəzəryanı dövlətlərin fəaliyyətinin strateji məsələlərinin və proqramlarının nəzərdən keçirilməsi, eləcə də əməkdaşlığın gələcək inkişafına aid qərarlar qəbul etmək daxil olmalı idi. Layihədə Xəzər dənizinin sahəsindən və resurslarından birgə istifadə etmək təklif olunurdu. Bu təşəbbüs, eləcə də Dövlətlərarası Şuranın yaradılması haqqında təklif nə Azərbaycan, nə Qazaxıstan, nə də Türkmənistan tərəfindən müdafiə olunmadı, beləcə Rusiya layihəsi də əvvəlki iki artıq xatırlanan layihə kimi rədd edildi.

1996-cı ildə Rusiya tərəfindən Xəzəryanı dövlətlər üçün onların təsir dairələrindən kənarında yerləşən istismar edilən yataqlar üzərində "nöqtəvi yurisdiksiya" ilə 45 millik sahilyanı zona müəyyən etmək haqqında kompromis təklif irəli sürüldü. Bu təklif də Xəzəryanı dövlətlər tərəfindən müdafiə olunmadı.

¹⁷² <http://www.rian.ru>

Rusiyanın növbəti kompromis təşəbbüsü Xəzər dənizinin dibinin həmsərhəd və qarşı-qarşıya sərhədləri olan Xəzəryanı dövlətlər arasında dəniz təkindən istifadəyə suveren hüquqları həyata keçirmək (resurs yurisdiksiyası) məqsədilə modifikasiya edilmiş orta xətt üzrə su sahəsinin ümumi istifadə saxlanılması, gəmiçilik azadlığının təmin edilməsi və balıq ovu və ətraf mühitin müdafiəsi sahəsində razılaşıdırılmış normaların təmin edilməsi şərtilə bölünməsi haqqında oldu.

Bu təklifi Qazaxıstan müdafiə etdi¹⁷³. Məhz bu dövlətlə 1998-ci ildə Xəzər dənizinin dibinin şimal hissəsinin dəniz təkindən istifadəyə, suveren hüquqları həyata keçirmək məqsədilə bölünməsi haqqında Saziş, 2002-ci ilin mayında isə həmin sazişə Xəzər dənizinin dibinin şimal hissəsinin dəniz təkindən istifadəyə suveren hüquqları həyata keçirmək məqsədilə bölünməsinin modifikasiya edilmiş orta sərhəd xəttinin keçdiyi koordinatları müəyyən edən Protokol imzalandı¹⁷⁴. Protokola uyğun olaraq bu xətt üzərində yerləşən üç karbohidrogen yatağı iki dövlət tərəfindən paritet qaydada - 50x50 əsasında istismar ediləcək. Rusiya ilə Qazaxıstanın mövqeləri arasındakı yaxınlıq Rusiya Federasiyası və Qazaxıstan arasında Xəzər dənizində əməkdaşlıq haqqında Astnada iki ölkənin prezidentləri arasında 2000-ci ilin 9 oktyabrında imzalanan Deklarasiyada əks olunmuşdur¹⁷⁵.

Xəzərin dibinin ədalətli şəkildə bölünməsinə tərəfdar çıxaraq, Rusiya Xəzər dövlətləri üçün razılaşıdırılmış ənə malik olan iki sahil zonasının müəyyən edilməsi imkanını da nəzərdə tutur: onlardan biri – gömrük, sanitariya və başqa nəzarəti, digəri isə - balıq ovu üzərində nəzarəti həyata keçirmək üçün fərz edilirdi.

Son vaxtlar Rusiya ilə Azərbaycanın mövqelərinin yaxınlaşması müşahidə olunmaqdadır. Rusiya Federasiyası ilə Azərbaycan arasında V.V.Putin və H.Ə.Əliyev tərəfindən 2001-ci ilin 9 yanvarında imzalanan Xəzər dənizində əməkdaşlığın prinsipləri haqqında birgə bəyanatda Xəzərin statusu məsələsində mərhələlərlə irəliləmək haqqında müddəa öz əksini tapmışdır. Bəyanatda, o cümlədən, qeyd edilir ki, "birinci mərhələdə Xəzər dənizinin dibinin müvafiq həmsərhəd və qarşı-qarşıya sərhədləri olan dövlətlər arasında nöqtələrin bərabərzaqlığı nəzərə alınmaqla çəkilmiş və tərəflərin razılığı ilə modifikasiya edilmiş orta xətt metodu əsasında, eləcə də hamı tərəfindən qəbul edilən beynəlxalq hüquq normaları və Xəzərdə

¹⁷³ Соглашение между Российской Федерацией и Республикой Казахстан о разграничении дна северной части Каспийского моря в целях осуществления суверенных прав на недропользование. Москва, 6 июля 1998 г.

¹⁷⁴ <http://www.rian.ru>

¹⁷⁵ Декларация между Российской Федерацией и Республикой Казахстан о сотрудничестве на Каспийском море. Астана, 9 октября 2000 г.

bərqərar olmuş təcrübə nəzərə alınmaqla bölünməsi təklif edilirdi. Tərəflər razılaşdılar ki, belə bölgü nəticəsində yaranan sektorda (zonada hər bir sahilyanı dövlətin mineral resursların hasilatına və dənizin dibində digər hüququayğun iqtisadi-təsərrüfat fəaliyyətinə münasibətdə müstəsna hüquqları tanınacaq¹⁷⁶. Rusiya-Qazaxıstan Deklarasiyası ilə müqayisədə bu formulda yenilik "sektor zona" terminindən istifadə edilməsi və "dənizin dibində digər hüquqa uyğun iqtisadi-təsərrüfat fəaliyyəti" fikrinin əlavə edilməsidir. Bu sənəd belə bir prinsipə əsaslanır ki, "dənizin dibi bölünür, su isə ümumi olaraq qalır".

İrannın mövqeyinə gəldikdə isə, Xəzərin hüquqi statusu ilə bağlı təklifi hazırlayarkən Tehrandə dənizin böyük hissəsini, razılaşdırılmış enə malik olan milli sahilyanı zona istisna olunmaqla, bütün Xəzəryanı dövlətlərin mülkiyyətində və birgə istifadəsində "kondominium" saxlamağa çalışdılar. Amma ümumi razılığın əldə edilməsini asanlaşdırmaq üçün İran dənizin milli sektorlara bölünməsinə müdafiə etməyə hazırdır. Üstəlik, iranlılar işarə edirlər ki, Xəzər dənizinin dibinin bölünməsində Rusiyanın və Qazaxıstanın mövqeyini müdafiə etməyə hazırdırlar, əgər bu bölgü "hər bir sahilyanı dövlətə 20% sahə prinsipi əsasında həyata keçirilərsə.

Qazaxıstan və Azərbaycan bunun əleyhinə çıxış edir. Türkmənistan taktiki mülahizələrə görə iranlıları müdafiə edir, amma Xəzəryanı dövlətlərə dəniz dibinin müəyyən hissəsinin verilməsi haqqında məsələnin konkret müzakirəsindən çəkinir.

Prinsipcə, Rusiyanın dənizin ekosistemini və bioresurslarını müdafiə etmək məqsədilə monitoring mərkəzinin yaradılması haqqındakı təklifini müdafiə edərək iranlılar bu orqana iqtisadi funksiyaların da verilməsini təklif edirlər.

Dənizin yeni hüquqi statusuna münasibətdə razılıq əldə edilməsi məqsədilə Xəzəryanı dövlətlər üçün, bizim fikrimizcə, daha məqsədəuyğun olardı ki, Xəzər "Xüsusi statusa malik olan kontinentdaxili su hövzəsi" kimi tanınardı.

Belə bir "xüsusi" status beş Xəzəryanı dövlətə imkan verərdi ki, çoxlu sayda mübahisəli məqamları mövcud konvensiyalara və sazişlərə uyğunlaşdırmaq cəhdlərinə qapanıb, çox saylı mövcud təsnifatlardan heç birinə uyğun olmayan ərazinin (burada - su sahəsinin) statusunun və rejiminin müəyyən edilməsinin hüquqi presedentini yaratsınlar.

Xəzər dənizinin "xüsusi statusa malik olan kontinentdaxili su hövzəsi" kimi tanındığı təqdirdə bir sıra mürəkkəb məsələlərin həllinə daha

¹⁷⁶ Совместное заявление Российской Федерации и Азербайджанской Республики о принципах сотрудничества на Каспийском море. Баку, 9 октября 2001 г.

çevik yanaşmaq olardı. Məsələn, modifikasiya edilmiş orta xətt metodunu dənizin dibinin bölünməsinə effektiv şəkildə tətbiq etmək olardı. Belə təssəvür edilir ki, bu metod dənizin dibini milli sektorlara ən ədalətli şəkildə bölməyə imkan verir. Üstəlik, yuxarıda göstəriləyi kimi, praktiki olaraq bütün Xəzəryanı dövlətlər Rusiyanın Xəzərin dibinin maraqlı dövlətlər arasında akvatoriyanın ümumi istifadədə qalması şərtilə bölünməsi haqqındakı mövqeyinə qoşulması prinsipilə razıdılar. Dəniz dibinin bölünməsi haqqındakı danışıqların nəticəliliyini mübahisəli yataqlara "50x50" prinsipinin tətbiq edilməsi haqqında tərəflər arasında razılığın əldə edilməsi artırır bilərdi. Bununla belə, bu prinsip tətbiq edilərkən yatağı kəşf edən tərəfə onun xərcləri ödənilməlidir. Sahilyanı zonalara gəldikdə isə, su qatını ümumi istifadədə saxlamaq şərtilə, iki zonanın yaradılmasını nəzərdə tutmaq olardı. Bunlardan birində - eni 12 mil olan zonada hər bir dövlət sərhəd, gömrük, sanitariya və digər nəzarəti həyata keçirməli, təxminən 20 mil qədər zonada isə balıq ovuna nəzarət həyata keçirilməlidir¹⁷⁷.

Fərz edilir ki, Xəzər dənizinin hüquqi statusu məsələsi ilə bağlı razılığın əldə edilməsi, prinsipcə, yaxın vaxtlarda mümkündür. Beş Xəzəryanı dövlət tərəfindən Xəzərin hüquqi statusu ilə bağlı bütün beş dövlətin maraqlarına cavab verə biləcək hərtərəfli konvensiyanın imzalanması çox mühüm və eyni zamanda kifayət qədər mürəkkəb məsələdir. Bununla bağlı, Rusiya tərəfindən 2001-ci ildə təqdim olunan Xəzər dənizinin hüquqi statusu haqqında Konvensiya layihəsi bütün Xəzəryanı dövlətlərin rəy və arzularını ən yaxşı şəkildə əks etdirir. Qəbul olunacağı təqdirdə belə konvensiya Xəzəryanı dövlətlərin əməkdaşlığının inkişaf etməsinə təkan verər, Xəzərdən dinc məqsədlər üçün istifadə etməyə yardımçı olar, onun resurslarından rəşional şəkildə istifadəyə kömək edərdi.

Ümumi konvensiyanın mübahisəli məsələləri üzrə konsensus toplanana qədər, fərz edirik ki, prioritet qaydada çoxtərəfli hökumətlərarası sazişlər imzalamaq zəruridir. Bu sazişlərə müvafiq olaraq Xəzərin ekologiyasının müdafiəsi üzrə, onun balıq ehtiyatlarının müdafiəsi üzrə təcili surətdə kollektiv tədbirlər görmək olardı. Məlum olduğu kimi, üç belə saziş təklif edilir: "Xəzər dənizinin bioloji resurslarından istifadə etmək və onların qorunması haqqında", "Xəzər dənizinin təbii mühitinin qorunması haqqında", "Xəzəryanı dövlətlərin hidrometeorologiya və təbii mühitin monitorinqi sahəsində əməkdaşlıq haqqında". Bu sazişlərin hamısı sahilyanı dövlətlərə nəzərdən keçirilmək üçün təqdim olunmuşdur. Sonuncu saziş

¹⁷⁷ Совместное заявление Российской Федерации и Исламской Республики Иран по правовому статусу Каспийского моря. Москва, 12 марта, 2001 г.

Qazaxıstanın, İranın və Rusiyanın meteo xidməti tərəfindən parçalanmışdır. Ekspertlərin fikrincə, imzalanmaq üçün ən çox şansı olan saziş Xəzərin bioresurslarının qorunması haqqında sazişdir.

Xəzərin çoxlu sayda problemlərinin tənzimlənməsi üçün, bizim fikrimizcə, müstəqil beynəlxalq orqanın - Xəzər problemlərinin strateji həlli Mərkəzinin yaradılması məqsədəuyğundur. Bu Mərkəz ekologiyaya, perspektivdə isə gəmiçiliyə və balıq ovuna nəzarət edə bilərdi. Ekoloji problematika kontekstində qeyd etmək lazımdır ki, Rusiyada beş Xəzəryanı dövlətin ekspertləri tərəfindən YUNEP-in himayəsi altında Xəzər dəniz mühitinin müdafiəsi haqqında çərçivə konvensiyasının layihəsi üzərində işi müsbət qiymətləndirirlər. Xəzərin təbii mühitinin qorunması haqqında Sazişin imzalanması və strateji mərkəzin yaradılması ilə bağlı Rusiya təşəbbüsləri çərçivə konvensiyasının hazırlanması ilə ziddiyyət təşkil etmir, mahiyyətcə onu inkişaf etdirir və genişləndirir.

Rusiyada, fərz edildiyi kimi, gələcəkdə də strateji məsələnin - Xəzər dənizinin hüquqi statusu ilə bağlı hərtərəfli Konvensiyanın imzalanması məsələsinin həllinə yönələn aktiv siyasəti həyata keçirməyə davam etdirmək lazımdır. Bu halda bütün Xəzəryanı dövlətlərin maraqlarını nəzərə almaq vacibdir, çünki, neftin və qazın ixracından böyük iqtisadi gəlirlər əldə etmək məqsədilə onlar, aydındır ki, Xəzərin statusu ilə bağlı öz mövqelərində israr edəcəklər. Bununla bağlı, indiki mərhələdə Xəzərin hüquqi rejimi ilə bağlı konsensusun əldə edilməsini gözləmədən dənizin ekologiyasının müdafiəsi haqqında sazişin tezliklə imzalanmasına yönələn söylər daha nəticəli görünür. Beş Xəzəryanı dövlətə ən çox bu məsələdə razılıq əldə etmək müyəssər olmuşdur. Kompromis əldə edilməsi məqsədilə İran milli sektorları ayıran xətlər üzrə zolaqlardan (eni 10-20 mil) birgə istifadə etmək ideyasını irəli sürmüşdür. İranın təşəbbüsünü illüstrasiya edən kartlar yaymaq vəd edilmişdi.

Yuxarıda qeyd edildiyi kimi, İran Prezidenti S.M.Hatəminin Rusiyaya səfəri zamanı 2001-ci il mart ayının 12-də iki ölkənin prezidenti Xəzər dənizinin hüquqi statusu ilə bağlı Rusiya Federasiyasının və İran İslam Respublikasının birgə bəyanatını imzaladılar¹⁷⁸. Sənəddə iki ölkənin bir çox mühüm məsələlər üzrə mövqelərinin üst-üstə düşməsi və ya yaxınlığı təsbit olundu (hazırda Xəzərdə fəaliyyətin tənzimlənməsinin hüquqi əsası kimi, Sovet-İran müqavilələrinin qəbul edilməsinin hüquqi statusu haqqında məsələ həll edilənə qədər Xəzərin sərhədlərinin tanınmaması).

Son nəticədə İran dənizin dibinin və su səthinin bölünməsi problemi

¹⁷⁸ Независимая газета, 24.09.2002.

ilə bağlı öz mövqelərini zəiflətməmişdir. 2002-ci ilin sentyabr ayının birinci ongünlüyündə keçirilən Xəzərin cənubunun statusu ilə bağlı İran-Azərbaycan məsləhətləşmələrində tərəflər bu məsələ ilə bağlı müvafiq sənədin imzalanması haqqında razılığa gəldilər. Bu sənəddə İran və Azərbaycan sahilyanı zonanın hissəsini milli istifadədə saxlamağı və müstəsna olaraq Xəzərin dibini bölməyi (onun resurslarından birgə istifadə etmək şərtilə) və Xəzərin akvatoriyasını ümumi istifadədə saxlamağı təklif edirlər.

Beləliklə, yuxarıda gətirilən analizin göstərdiyi kimi, bütün Xəzəryanı dövlətlər praktiki olaraq Rusiya tərəfindən təklif olunan Xəzər rejiminə - "Xəzərin dibini bölürük, su isə ümumi olaraq qalır"¹⁷⁹ variantına yaxınlaşırlar.

¹⁷⁹Независимая газета, 24.09.2002.

XI FƏSİL

ARKTİKANIN HÜQUQİ REJİMİ

1. Arktikanın bölünməsinin sektoral prinsipi

Arktika - Yer kürəsinin Şimal qütbü ətrafında yerləşən və ümumi sahəsi 21 mln. kv. km-ə yaxın olan rayondur. Ədəbiyyatda Arktikanın çoxlu tərfi mövcuddur. Təriflərin çoxluğu böyük miqdarda meyarların və aspektlərin mövcudluğunu təsdiq edir - bunları Arktika kimi ərazinin ciddi hüquqi tərifini verməyə cəhd edərkən nəzərə almaq zəruridir.

Bununla belə, Arktikanın tərfi və beynəlxalq-hüquqi rejimi, əgər Arktikada neftin zəngin rayonlarının kəşf edilməsini, bərk faydalı qazıntıların uğurlu kəşfiyyatını və müvafiq olaraq Arktikyanı dövlətlərin Arktikada müxtəlif ərazi iddialarının meydana çıxmasını nəzərə alsaq, onun müstəsna dərəcədə mühüm əhəmiyyətə malik olduğunu göstərir.

Arktika - təbii resursların böyük ehtiyatlarının yerləşdiyi regiondur, ona görə də özünün coğrafi vəziyyətinin uzaqlığına baxmayaraq, Arktika rayonu getdikcə daha çox beynəlxalq birliyin diqqətini özünə cəlb etməkdədir, bu ilk növbədə onun hərbi-strateji və iqtisadi xarakteristikası ilə bağlıdır.

Arktika regionu planetin ekoloji tarazlığının saxlanılmasında mühüm rol oynayır - o qlobal atmosfer proseslərinin formalaşması rayonu və çirklənmiş hava axımları üçün özünəməxsus filtrdir. Arktikanın bioloji resursları bir neçə əsr ərzində Şimalın yerli xalqlarının və azsaylı xalqlarının həyatının, onların nadir mədəniyyətlərinin və təsərrüfat quruluşlarının əsası olub və qalmaqdadır. Rusiya Arktikasının ada əraziləri (Novaya Zemlya arxipelaqı, Frans-İosif torpağı, Şimal Torpağı, Novosibirsk adaları, Vrangel adası) və çoxlu kontinental əraziləri (məsələn, Taymır, Çukotka yarımadaqları) elmi tədqiqatların aparılması və turizm üçün dünyada analoqu olmayan nadir sistemlərə malikdir¹⁸⁰.

Arktikanın şimal hissəsində Rusiyanın qaz yataqlarının üçdən iki hissəsi, ABŞ-ın neft mədənlərinin üçdən biri və Kanadanın qiymətləndirilməyən mineral resursları yerləşir.

Arktikanın dəniz regionu onun ekoloji resurslarına giriş əldə edilməsi ilə bağlı beynəlxalq gərginliyin mənbəyinə çevrilir. Məsələn, arktik gəmiçilik bir neçə il ərzində ABŞ ilə Kanada arasında kəskin mübahisələrin predmeti olmaqda davam edir. Əgər belə gəmiçiliyi digər dövlətlər də,

¹⁸⁰ Экологическая безопасность России. Материалы Совета Безопасности Российской Федерации // Проблемы загрязнения Арктики. М., 1995. С. 234.

məsələn, iqlimin mümkün istiləşməsi ilə bağlı həyata keçirməyə başlasalar, onda Arktikada gəmiçiliklə bağlı mübahisələr bir az da gərginləşə bilər.

Şimal Buzlu Okean beş Arktikyanı dövlətin - Rusiyanın, Norveçin, Danimarkanın, Kanadanın və ABŞ-ın sahillərini əhatə edir. Rusiyanın sahil xəttinin uzunluğu 16 min km-ə çatır və ölçüsünə görə digər Arktikaətrafı dövlətlərin sahil xətlərini geridə qoyur. Rusiyanın arktik sahillərinə bitişik regionlardan Şimal dəniz yolu keçir. Bu yol rus dənizçiləri tərəfindən kəşf və istifadə edilmişdir. Rusiyanın qərb və şərq rayonları arasında ən qısa su magistralı olan Şimal dəniz yolu Rusiyanın milli su yoludur və onun mühüm milli dəniz arteriyasıdır.

Arktika sektoruna Rusiyanın rəsmi iddiaları Rusiya hökumətinin 1916-cı il 20 sentyabr nota-depeşasından başlanır. Bu sənəddə xəbər verilirdi ki, Qeniretta, Janetta, Benneta, Qerald, Uedineniya, Novosibirsk, Vrangel, Novaya Zemlya, Kolquev, Vayqaç və s. adalar Rusiya ərazisinin bir hissəsidir, ona görə ki, "onların imperiyanın ərazilərinə məxsus olması əsrlər ərzində hamı tərəfindən qəbul edilmişdir".

Şimal Buzlu okeanındakı bütün adaların və torpaqların Sovet ittifaqına məxsus olmasını təsdiq edən hüquqi akt isə SSRİ MİK Rəyasət Heyətinin sərəncamı olmuşdur. 1926-cı il aprelin 15-də qəbul edilən bu Sərəncam "Şimal Buzlu okeanında yerləşən adaların və torpaqların SSRİ-nin ərazisi elan olunması haqqında" adlanırdı.

Coğrafi Arktika sahəsi, onun hüdudları daxilində əvvəllər kəşf edilən torpaqlar və adalar, eləcə də sonradan kəşf edilən və edilə biləcək torpaqlar və adalar, Sovet İttifaqının ərazisi elan edildi. MİK Rəyasət Heyətinin bu Sərəncamı Arktikanın qütb sektorunun dəniz sahəsinin SSRİ-nin sahillərindən şimala tərəf Vayda-quba körfəzinin şərq tərəfindən keçən Qrinviçdən 32° 04'35" şərq uzunluq dərəcəli meridianla, boğazın ətrafından keçən və Ratmanov və Kruzenştern adalarını Bering boğazındakı Diomida adalarından ayıran Qrinviçdən 168° 49'30" qərb uzunluq dərəcəsinə malik olan meridian arasındakı hüdudlarda şimal qütbünə qədərki hissəsinin hüquqi statusu və hüquqi rejimi məsələlərinə toxunmurdu. Beləliklə SSRİ-nin qütb ərazilərinin ümumi sahəsi 5,8 mln. kv. km. təşkil etdi¹⁸¹.

Öz-özlüyündə qütb sektorlarının sərhədləri dövlət sərhədləri hesab edilmir ki, bu və ya digər dövlət tərəfindən qütb sektorunun müəyyən edilməsi bu sektora daxil olan dəniz sahələrinin hüquqi rejimi haqqında məsələni həll etmir.

SSRİ-nin onun ərazilərinə daxil olan arktik rayonlardakı hüquqları, eləcə də digər qanunvericili aktları, o cümlədən Dövlət sərhədi haqqında

¹⁸¹ С3 СССР. 1926. №-32. С. 203.

1982-ci il SSRİ qanunu "SSRİ-nin kontinental şelfi haqqında" SSRİ Ali Sovetinin Rəyasət heyətinin qərarı ilə təmin edilir. Bu normativ aktların müddəaları dövlət sərhədi və kontinental şelf haqqında Rusiya qanunvericiliyinə, o cümlədən, "Rusiya Federasiyasının dövlət sərhədi haqqında" 1 aprel 1993-cü il, tarixli Qanununa daxil oldu.

Arktika sektorunun müvafiq hissəsini özünə hüquqi cəhətdən tabe etməkdə pioner Kanada oldu. Məsələn, 1995-ci ildə Kanadada şimal-qərb əraziləri haqqında qanuna əlavə qəbul edildi. Bu əlavə bütün xarici dövlətlərə Kanadanın Arktik torpaqları və adaları hüdudunda Kanada hökumətinin razılığı olmadan hər hansı fəaliyyətlə məşğul olmaq qadağan edildi.

Kanadanın və SSRİ-nin sənədlərində göstərilən Arktika ətrafı dövlətlərin onların sahillərinə bitişik Arktika sahələrində xüsusi hüquq və maraqlarının nəzərə alınması prinsipi, necə deyirlər, "sektoral nəzəriyyədə" öz əksini tapdı. Bu nəzəriyyəyə ayrı-ayrı Arktik dövlətlərin prinsipləri tətbiq edildi. O cümlədən, bu nəzəriyyəyə Kanadanın özü istinad edir. Bu ölkə müxtəlif vaxtlarda özünün Arktika sularına iddialarını beynəlxalq-hüquqi aspektdən əsaslandırmaq üçün "sektoral" nəzəriyyəyə müraciət edirdi. Son vaxtlara qədər Rusiya Federasiyası da bu nəzəriyyəni müdafiə edirdi.

Danimarka, Norveç, ABŞ kimi arktikayanı dövlətlər öz ərazilərinə bitişik olan arktik rayonlar haqqında hər hansı xüsusi akt qəbul etməmişlər. Amma bu dövlətlərin qanunvericiliyi həmin rayonlara da şamil edilir.

Arktikanın qeyd olunan sektoral bölgüsü onun həyata keçirilməsi zamanı digər qeyri-artika dövlətlərinin hər hansı etirazına səbəb olmadı və de-fakto kimi qəbul edildi. Belə faktiki tanınma elmin və texnikanın inkişafı dövlətlərə Arktikanın təbii resurslarının praktiki kəşfiyyatına və hasilatına başlamağa imkan vermiri dövrə qədər qüvvədə oldu. Son illərdə bir sıra dövlətlərin Arktikada, o cümlədən Rusiyanın qütb sektorunda elmi-tədqiqat fəaliyyəti fəallaşmışdır. Təkcə 1998-ci ildə Rusiyanın qütb ərazilərində ABŞ-ın, Norveçin və Almaniyanın 10-dan çox elmi dəniz ekspedisiyası həyata keçirilmişdir. O cümlədən, 1998-ci ilin iyul-avqust aylarında alman elmi gəmisi Polarstern Rusiya Federasiyasının 200 millik iqtisadi zonasının sərhədləri yaxınlığında böyük həcmli elmi tədqiqatlar həyata keçirmişdi¹⁸². Bu da aydındır ki, ekspertlərin qiymətləndirmələrinə görə Rusiyanın qütb sektorunun sərhədlərində Arktika şelfinin potensialı 88 mlrd. ton şərti yanacaqdan çoxdur, bu isə qiymətlərin indiki səviyyədə dollar ekvivalenti ilə 9 trln. ABŞ dolları deməkdir.

¹⁸² Ətraflı bax: "Коммерсант" 12.05.1999.

ABŞ 1994-cü ildə Arktikanın atom sualtı qayıqlarının köməyi ilə öyrənilməsinə başladığı misilsiz proqramı davam etdirir. Bu qayıqlar dəniz dibinin və dib çöküntülərinin xəritələşdirilməsi üçün ən müasir sistemlərlə təchiz edilmişdir.

Arktikanın sektoral prinsip əsasında bölünməsinin əleyhinə ABŞ çıxış edir. Özünün hərbi-strateji və digər maraqlarından çıxış edərək, ABŞ hesab edir ki, bütün arktikətrafi dövlətlər tərəfindən sektoral prinsipin gerçəkləşməsi onların Arktikadakı hərbi-dəniz qüvvələrinin imkanlarını məhdudlaşdırma bilər. ABŞ hesab edir ki, Arktika dənizlərinin su sahələrinə, ancaq 12 millik ərazi suları istisna olunmaqla, açıq dəniz rejimini tənzimləyən hüquqi normalar tətbiq edilə bilər. Üstəlik, ABŞ daim Kanadaya onun "sektoral nəzəriyyəyə" yanaşmasını dəyişmək məqsədilə təzyiq edir və bununla da Kanadanın arktika sektorunda bu ölkədən müəyyən hüquqi asılılıq ilə bağlı riskdən yayınmaq istəyir. Təəssüf ki, ayrı-ayrı Kanada hüquqşünasları və siyasi xadimləri ABŞ-ın təzyiqi ilə sektoral prinsipdən imtina edir və bəyan edirlər ki, Arktikayarı dövlətlər arktika sektoru hüduqlarındakı dəniz sahələri üzərində hakimlik edə bilməzlər. Kanada digər arktikayarı dövlətlərlə o cümlədən, Danimarka və ABŞ-la, dəniz sərhədlərinin ayrılması ilə bağlı meydana çıxan problemlə məsələləri "sektoral prinsipi" mütləqləşdirmədən həll etməyə cəhd edir¹⁸³.

Rusiyanın arktika sektoruna xarici dövlətlərin maraqlarının güclənməsini nəzərə alaraq, Rusiya Federasiyası milli qanunvericilikdə arktika sektoru üzərində öz suverenliyini təsbit etməyə cəhd etdi. Beləcə, 1998-ci ildə Rusiya Federasiyasının Dövlət Dumasına "Rusiya Federasiyasının arktika zonası haqqında" Federal qanun layihəsi təqdim edildi. Bu qanun layihəsinə müvafiq olaraq arktik zona, Rusiyanın suverenliyi və yurisdiksiyası altında olan Arktika hissəsi kimi müəyyən edildi. Bu zonaya, Şimal Buzlu okeanında Rusiya Federasiyasının sahillərindən şimal tərəfə Şimal qütbünə qədər, MİK-in yuxarıda qeyd olunan sərəncamında nəzərdə tutulan sərhədlər hüduqlarında yerləşən, kəşf edilmiş və gələcəkdə kəşf edilə bilən torpaqlar və adalar daxil idi. Beləliklə, qanun layihəsi faktiki olaraq MİK-in 1962-ci il sərəncamının formulunu təkrar edir. Həmin formulda Şimal qütbü Rusiyanın Arktika sektorunun yuxarı nöqtəsi kimi qeyd edilir.

2. Arktikanın beynəlmilləşməsi problemi

Sovet İttifaqının öz sahillərinə bitişik qütb rayonlarında hüquqlarının

¹⁸³ Международное право. Отв. ред. Ю.М.Колосов, Э.С.Кривчикова. М., 2000. С. 128.

təsbit olunmasına mane olmağa cəhd edərək ABŞ 1970-ci ildə Arktikanın beynəlxalq-hüquqi rejiminin işlənməsi və müəyyən edilməsi üçün beynəlxalq konfransın çağırılması təşəbbüsü ilə çıxış etdi. ABŞ-ın fikrincə, bu rejimin əsasını 20-ci illərin əvvəllərində irəli sürülən "Arktikanın beynəlmiləlləşməsi" prinsipi təşkil etməlidir. SSRİ-nin etirazları nəticəsində bu Konfrans baş tutmadı. Buna baxmayaraq, Arktikanın beynəlmiləlləşməsi haqqında məsələ ABŞ-ın təşəbbüsü ilə BMT-nin dəniz hüququ üzrə III Konfransına çıxarıldı. Bu məsələdə ABŞ-ı Norveç və Danimarka müdafiə etdi. Bu iki dövlət özlərinin arktik sahələrə hüquqlarını təsbit etmək üçün sektoral prinsipləndən istifadə etmişlər, çünki onlar sektoral prinsipi öz milli maraqlarına və beynəlxalq hüquqa uyğun olmayan prinsip hesab edirlər. BMT-nin dəniz hüququ üzrə III Konfransında Kanadanın nümayəndələri də dəniz dibi rayonunun hissəsində Arktikanın beynəlmiləlləşməsi ideyasına və dənizin dibi üzrə Beynəlxalq orqanın yaradılması təklifinə qarşı çıxmədılar.

Arktikanın beynəlmiləlləşməsinin tərəfdarları arasında vahid yanaşma yoxdur. Bu konsepsiyanın bir sıra tərəfdarları hesab edirlər ki, Arktikanın bu sahələrinə ümumi açıq dəniz rejimini müəyyən edən universal normalar şamil edilməlidir. Digərləri Arktikanın problemlərinin regional səviyyədə həllinin zəruriliyindən çıxış edir və bunu Arktikaətrafı dövlətlərin geniş əməkdaşlıq təcrübəsi ilə izah edirlər. Bu konsepsiyanın üçüncü variantı 200 illik müstəsna iqtisadi zonanın hüdudlarından kənarında Arktikanın qismən beynəlmiləlləşməsinə nəzərdə tutur.

ABŞ digər arktikayanı dövlətlərin komitəyə (xüsusi halda, Norveç, Danimarka) Arktikanın beynəlmiləlləşməsi prinsipi əsasında artkika sektorları məsələsini birdəfəlik qapamaq istəyir, ələlxüsus da nəzərə alsaq ki, bəzi arktikayanı dövlətlərin "sektoral maraqları" üst-üstə düşür. E.S.Krivçikovanın və Y.M.Kolosovun haqlı olaraq qeyd etdiyi kimi, Arktikanın beynəlmiləlləşməsi prosesi sürətini artırır və gələcəkdə müəyyən uğurlar qazanmaq ehtimalı var¹⁸⁴.

Bu prosesə, bizim fikrimizcə, 1996-cı ilin sentyabrında yaradılan Arktika Şurası da təkan verir. Bu şuranın üzvləri 8 arktikayanı dövlətdir: Kanada, Danimarka, Finlandiya, İsveç, İslandiya, Norveç, Rusiya Federasiyası və ABŞ. "Daimi iştirakçılar" statusu ilə şuranın işində inuitlərin Qütb dairəsinin ətrafı konfransı, Saamların şurası və Rusiya Federasiyasının Şimal, Sibir və Uzaq Şərq hissəsinin azsaylı yerli xalqlarının assosiasiyası iştirak edir.

Arktika şurasında, eləcə də qeyri-arktika dövlətləri, hökumətlərarası

¹⁸⁴ Международное право. Отв. ред. Ю.М.Колосов, Э.С.Кривчикова. М., 2000. С. 128.

və parlamentlərarası təşkilatlar, Şuranın qərarı ilə onun işinə müəyyən töhfə verə biləcək qeyri-hökumət təşkilatları üçün müşahidəçi statusu nəzərdə tutulmuşdur.

Arktika şurasının təsis edilməsi haqqında Deklarasiyaya müvafiq olaraq onun məqsədlərinə aşağıdakılar daxildir:

- Arktika problemləri üzrə (hərbi təhlükəsizlik məsələlərindən başqa) arktikyanı dövlətlərin Arktikanın yerli xalqlarının birlikləri də cəlb edilməklə əməkdaşlığının, koordinasiyasının və qarşılıqlı əlaqələrinin təşkili;

- Arktikada ətraf mühitin mühafizəsi proqramlarının koordinasiyası və monitorinqi; arktika monitorinq və qiymətləndirmə proqramları; Arktika təbiətinin və faunasının saxlanması proqramları; Arktikanın dəniz mühitinin müdafiəsi proqramları, fəvqəladə vəziyyətlərdə xəbərdarlıq, hazırlıq və reaksiya proqramları;

- sabit inkişaf Proqramının həyata keçməsi dairəsinin müəyyən edilməsi, ona nəzarət və onun koordinasiyası;

- informasiyaların yayılması, təhsilin təşviq edilməsi və Arktika problemlərinə marağın təmin edilməsi.

Son zamanlar Rusiyanın beynəlxalq dəniz hüququ doktrinalarında arktikyanı dövlətlərin Arktikada milli maraqlarının sektoral bölgü metodu da tənqidə məruz qalır. Xatırladaq ki, bu metoda görə bu dövlətlərin suverenliyi bütün Arktika sferasına şamil edilir. Belə ki, K.A.Bekyaşev və M.E.Volosov qeyd edirlər ki, "həqiqətdə məlum aktların heç birində Şimal Buzlu okeanın sahil dövlətlərinin bütün Arktikaya hakimliyinin şamil edilməsi haqqında heç bir bəyanat yoxdur"¹⁸⁵. Qüvvədə olan beynəlxalq dəniz hüququnda da belə normalar yoxdur. Bununla bağlı, gələcəkdə Arktikanın hüquqi rejimini müəyyən edən beynəlxalq müqavilələrin hazırlanması və qəbulu zamanı, bizim fikrimizcə, belə bir mövqedən çıxış etmək lazımdır ki, Şimal Buzlu okeanın dəniz sahələri öz hüquqi statuslarına görə elə bütün Dünya okeanının su sahələrinin bölündüyü kateqoriyalara ayrılırlar. Dünya okeanının su sahələrinin hüquqi rejimi isə BMT-nin 1982-ci il Konvensiyası ilə müəyyən edilmişdir. Belə sahələrə, məlum olduğu kimi, Konvensiya bunları aid edir: ~~sahilyanı~~ dövlətin suverenliyinin şamil edildiyi daxili dəniz suları və ərazi dənizi; bitişik müstəsna iqtisadi zona və kontinental şelf - burada sahilyanı dövlət ancaq dəniz fəaliyyətinin ayrı-ayrı növlərinə münasibətdə yuridik hüquqi səlahiyyət nümayiş etdirə bilər; açıq dənizin sahələri və dəniz dibinin Beynəlxalq rayonu. Bunlar beynəlxalq rejimin təsiri altına düşür və bu

¹⁸⁵ Бекяшев К.А., Волосов М.Е. Международное публичное право. Практикум. М., 2000. С. 140.

rejim bütün dövlətlərə beynəlxalq hüquqla müəyyən edilən tələblər nəzərə alınmaqla, onların sahələrindən və təbii resurslarından istifadə etməyə imkan verir¹⁸⁶.

Başqa sözlə, Arktikanın qüvvədə olan beynəlxalq hüquq normalarından, eləcə də Şimal Buzlu okeanın sahil dövlətlərinin dövlətdaxili hüququndan irəli gələn hüquqi rejimi Dünya okeanının digər sahələrindən fərqlənməməlidir.

Arktikanın xüsusi iqlim şəraitini nəzərə alaraq müasir beynəlxalq dəniz hüququnda sahilyanı dövlətlərin onların quru ərazisinə bitişik arktika rayonlarında xüsusi hüquqlarının olması prinsipi bərqərar olmuşdur. Beləcə, BMT-nin dəniz hüququ üzrə 1982-ci il Konvensiyasına "Buzla örtülmüş rayonlar" adlı 234-cü maddə daxil edildi. Bu maddədə sahilyanı dövlətlərin müstəsna iqtisadi zona hüdudlarında buzla örtülmüş rayonlarda dəniz mühitinin gəmilər tərəfindən çirklənməsinin qarşısının alınması və nəzarət altında saxlanması ilə bağlı ayrı-seçkilik salmayan qanunların və qaydaların qəbul edilməsi hüququnun mövcudluğu qeyd edilir. Belə rayonlarda, məcburi olduğu kimi, xüsusilə kəskin iqlim şəraiti və buzların mövcudluğu gəmiçilik üçün böyük təhlükə və ya maneələr yaradır, dəniz mühitinin çirklənməsi isə ekoloji tarazlığa ağır ziyan vura bilər və ya onu tamamilə pozardı.

Hərçənd BMT-nin dəniz hüququ üzrə 1982-ci il Konvensiyasının 234-cü maddəsi arktikayanı dövlətlərin ancaq Arktikada dəniz mühitinin müdafiəsinə və saxlanılmasına yönələn qanunlar qəbul etmək hüququnu nəzərdə tuturdu, bu maddənin Konvensiyaya daxil edilməsi birmənalı şəkildə arktika sularının sahil dövlətlərinin özlərinin şimal sahillərinə bitişik rayonlarda qanunvericilik yolu ilə öz qanuni maraqlarını təmin etmək hüququnu təsdiq edirdi. BMT-nin dəniz hüququ üzrə III Konfransında bu norma qəbul edilənə qədər bir sıra arktikayanı dövlətlər, xüsusi halda Kanada, Arktika sularının çirklənməsinin qarşısının alınmasına yönələn milli qanunlar qəbul etdilər.

Arktikanın hüquqi rejiminə münasibətdə arktikayanı dövlətlərin qanunvericiliyi ilə bağlı olaraq milli qanunvericiliyin ərazi məsələlərini tənzimləyən beynəlxalq-hüquqi prinsiplərə və normalara xüsusi halda, açıq dənizin azadlığı prinsipinə uyğunluğu problemi meydana çıxır.

Belə ki, Arktika sularının çirklənməsi haqqında 1970-ci il Kanada qanunu bu ölkənin hökumətinə ətraf mühitin mühafizəsi məqsədilə gəmilərin nəinki Kanadanın ərazi sularında, eləcə də onlara bitişik Arktika sularında hərəkətini dayandırmaq hüququ verir.

¹⁸⁶ Вах., Бекяшев К.А., Волосов М.Е. Göst. əsər. С. 140.

Son vaxtlar, Rusiya ilə ABŞ arasında ekoloji əməkdaşlığın genişlənməsi ilə bağlı, Arktika haqqında hərbi yox, ekoloji təhlükəsizliyin birinci dərəcəli əhəmiyyət kəsb etdiyi rayon təsəvvürü inkişaf edir.

Əgər əvvəllər Arktikada ekoloji siyasət əsasən milli səviyyədə formalaşırdısa (və ya ikitərəfli qaydada koordinasiya edilirdisə), hazırda Arktikanın ətraf mühitinin hərtərəfli qorunması rejiminin yaradılması istiqamətində beynəlxalq əməkdaşlığa ehtiyac duyulur.

Son onilliklər ərzində Arktikada dənizin çirklənməsi, o cümlədən radioaktiv çirklənmə nəticəsində yaranan ekoloji dəyişikliklər ona gətirib çıxardı ki, beynəlxalq birlik Arktikanın çirklənməsini təcili həll tələb edən global əhəmiyyətli ciddi ekoloji problem kimi tanımağa başladı. Bununla bağlı, qeyd etmək lazımdır ki, Arktikada təbiəti mühafizə sahəsində əməkdaşlığın təşkilinə yanaşmalar müxtəlifdir. Bəzi dövlətlər regionun spesifik şəraitinə tətbiqən xüsusi (regional) sazişin bağlanmasının lehinə çıxış edir, digərləri isə qüvvədə olan universal müşavirələrin adaptasiya olunmasını tələb edirlər.

Əməkdaşlıq obyektlərinin optimal qruplaşdırılması haqqında məsələyə münasibətdə də vahid yanaşma yoxdur. Arktika üçün hərtərəfli təbiəti mühafizə rejiminin (çərçivə və ya "çətir" sazişinin imzalanması əsasında) yaradılması kimi təklif də irəli sürülür, eləcə də ayrıca atmosfer obyektlərinin, dəniz mühitinin və ozon qatının mühafizəsi sahəsində bir sıra xüsusi sazişlərin də imzalanması təklif edilir¹⁸⁷.

Bununla bağlı, bizim fikrimizcə, çox vaxtında olaraq Arktika haqqında regional müqavilənin imzalanması məsələləri qaldırılır. Bu müqavilədə ətraf mühitin monitoring mexanizmini müəyyən etmək, böhran halları haqqında xəbərdarlıq şəbəkəsi də daxil olmaqla ilkin xəbərdarlıq üzrə arktika sistemini yaratmağın zəruriliyi qeyd olunur.

Bu müqavilədə Arktikanın radioaktiv çirklənməsini radioaktiv maddələrlə bağlı yerüstü istehsalatların, nüvə sınaqları üçün poliqlonların, nüvə yanacağından istifadə edən və ya radioaktiv maddələr daşıyan hərbi-dəniz və mülki gəmilərin, Arktikanın dənizlərinə atılan radioaktiv tullantıların yaratdığı çirklənmə ilə əlaqələndirmək lazımdır. Burada beynəlxalq hüquqla qadağan olunmayan fəaliyyət də daxil olmaqla, ekoloji təhlükəsizliyə nail olmaq üçün radioaktiv riskin idarə edilməsi məsələləri də xüsusi qeyd edilməlidir¹⁸⁸. Arktikanın sabit inkişafının tam konsepsiyasının hazırlanması da daxil olmaqla, Arktikanın məsləhətlərinin bütün spektri ilə

¹⁸⁷ Ətraflı bax: Перелет Р.А., Кукушкина А.В., Травников М.А. Проблемы обеспечения экологической безопасности и управляемости в Арктике. В кн.: Российский ежегодник международного права 2000. Санкт-Петербург, 2000, с. 168.

¹⁸⁸ Yenə orada, S. 169.

məşğul olan regional beynəlxalq təşkilatın yaradılması məsələlərini də nəzərdən keçirmək olardı.

Arktikada delimitasiya və Arktik sahələrin rejimi problemləri də ciddi hüquqi problemlərin məzmununu kəsb edir.

Bu problem digər səbəblərlə yanaşı, həm də onun nəticəsində yaranır ki, Arktikada geniş qalın buz sahələrinin mövcudluğu və sahil xəttinin girintili-çıxıntılı olması ucbatından arktikayanı dövlətlər ərazi sularının enini ən böyük çəkilmə xəttindən deyil, başlanğıc düz xətlərdən ölçürlər. Bunun əsasında Norveç dəniz gəmiçilik yolu olan İnderleyi özünün daxili sularına aid etdi, Kanada özünün Arktika arxipelaqını daxili suları elan etdi. Ədalət naminə qeyd etmək lazımdır ki, Sovet İttifaqı da Arktikada ərazi sularının enini ölçmək üçün başlanğıc düz xətlərdən istifadə edirdi, bu isə faktiki olaraq Vilkitskiy, Şokalsk, Dmitriy Laptev, Sannikov və Eteriken boğazlarına girişlərin bağlanmasına gətirib çıxardı. SSRİ-nin daxili və ərazi sularına, eləcə də Yuqorskiy Şar, Kars Qapısı, Matoçkin Şar, Krasnaya Armiya boğazları da aid edilmişdi.

Arktikada bəzi arktikayanı dövlətlər arasında arktika dənizi sahələrinin delimitasiyası məsələləri də müqayisədə heç də az ciddi problem sayılmırlar. 1974-cü ildən Barents dənizində SSRİ (Rusiya) ilə Norveç arasında dəniz sahələrinin delimitasiyası problemi də özünün yekun həllini tapa bilmir. 1974-cü ildə SSRİ Norveçə dəniz sahələrinin delimitasiyası zamanı "sovet qütb sektorunun" sərhədlərinə əsaslanmağı təklif etdi. Özünün Arktika sektoru olmayan və prinsipcə qütb sektorları konsepsiyasını inkar edən Norveç bu məqsədlə orta xətdən istifadəni israr edirdi. 1978-ci ilin yanvar ayında SSRİ və Norveç müvəqqəti razılığa gəldilər. Sektor xətti ilə orta xətt arasında, necə deyirlər, "boz zonanı" müəyyən etdilər. Bu zonada həm SSRİ, həm də Norveç üçün balıq ovunun ümumi norması müəyyən edildi, belə norma eləcə də zonada Rusiyanın və ya Norveçin lisenziyası ilə balıq ovunu həyata keçirən üçüncü dövlətlər üçün də təyin olundu.

Barents dənizində "boz zona" üzrə yekun qərar onunla çətinləşir ki, 1977-ci il yanvarın 1-dən Norveç özünün Arktika sahillərində müstəsna iqtisadi zona, 1977-ci il iyunun 3-dən isə Şpitsberqen və Ayı adası ətrafında 200 mil eni olan balıq mühafizə zonası elan etdi. Norveçin bu addımı Spitsberqen haqqında 1920-ci il Paris Müqaviləsinə ziddir.

Bu müqavilə Norveçə Spitsberqen arxipelaqından kənara özünün suveren hüquqlarını və müstəsna yurisdiksiyasını şamil etməyə hüquq vermir.

Arktikada dəniz sərhədinin delimitasiyası ilə bağlı digər problem Kanadanın və ABŞ-ın qərb sahillərini əhatə edən Men körfəzində dəniz-

sərhədi haqqında Amerika-Kanada mübahisəsidir. Bu mübahisə 1945-ci ildə Trumenin Bəyannaməsinin qəbul edilməsi ilə kəskinləşdi. Bu Bəyannaməyə uyğun olaraq ABŞ Men körfəzinin suları altında olan kontinental şelfə öz hüquqi iddialarını gücləndirdi. ABŞ-ın etirazlarına baxmayaraq, Kanada bu rayonda, o cümlədən Corcers bankası (dənizin dibindəki hündürlüklərdə) rayonunda, neft və qaz yataqlarının kəşfiyyatına icazə verməkdə davam edirdi. Son nəticədə 1970-ci ildə Kanada kontinental şelf haqqında 1958-ci il Cenevrə Konvensiyasının prinsipinə müvafiq olaraq Men körfəzi rayonunda sərhəd xəttinin müəyyən edilməsilə razılaşdı. Bu Konvensiyanın 6-cı maddəsi, məlum olduğu kimi, nəzərdə tutur ki, orta xətt metodu kontinental şelfin ayrılması məsələlərinin həlli zamanı, əgər bu halda həmin hal üçün xüsusi səbəblər (tarixən formalaşan hüquqi əsaslar, iqtisadi, coğrafi, geoloji və geomorfoloji xarakterli amillər) varsa və eləcə də həmin metoddan istifadə edilməsi ədalət prinsipinə uyğun gəlmirsə, tətbiq edilə bilməz. Elə bu maddədə göstərilmişdir ki, kontinental şelfin sərhədi dövlətlər arasında sazişlə müəyyən edilir, belə bir sazişin olmadığı təqdirdə və ya digər sərhəd xətti xüsusi səbəblərdən özünü doğrultmursa, onda sərhəd kimi orta xətt, ya da bərabər uzaqlıqda olan xətt çıxış edir.

Amma təcrübədə Men körfəzində dəniz sərhəddinin delimitasiyası haqqında məsələ həll edilmədi. Üstəlik, 1977-ci ildə Kanada 200 millik balıq ovu zonasını müəyyənləşdirdi və bu rayonda özünün ərazi sularını elan etdi.

Men körfəzi ilə bağlı Amerika-Kanada mübahisəsi 1984-cü ildə BMT-nin Beynəlxalq Məhkəməsində baxılmaq üçün predmet oldu. Məhkəmənin qərarı ilə Men körfəzinin sularının üçdən ikisi ABŞ-a, üçdən biri isə Kanadaya verildi. Bu qərarın inkişafı kimi ABŞ balıqla zəngin bütün Corces bankasına iddia edərək Kanada hökumətinə Kanada tərəfindən Men körfəzi rayonunda balıq ovu qaydalarının müəyyən edilməsinə illik moratorium qoymağı təklif etdi. Kanada isə mübahisənin ilkin olaraq Men körfəzinin suları ilə örtülən kontinental şelf məsələsi ilə bağlı meydana çıxmasını və bu rayonda balıq ovuna heç bir aidiyyəti olmamasını əsas götürərək ABŞ-ın təklifini rədd etdi.

Arktika sularına BMT-nin 1982-ci il Konvensiyasının normalarının tətbiq edilməsi Arktikanın kontinental şelfinin böyük hissəsinə Rusiyanın iddialarını istisna edir, Rusiyanın Arktikadakı çoxillik siyasətini hüquqi bazadan məhrum edir. Bu halda Rusiyanın Arktikadakı kontinental şelfi 4,1 mln. kv. km olacaq.

Bununla bağlı fərz edilir ki, Rusiya Arktikanın hüquqi rejimini tənzimləyən qanunvericilik hazırlayarkən bunlardan çıxış etməlidir.

BMT-nin 1982-ci il Konvensiyası kontinental şelf üçün ərazi

dənizinin eninin ölçüldüyü başlanğıc xətlərdən hesablanan 200 millik limit müəyyən edir, əgər materikin sualtı kənarına xarici sərhədi bu qədər məsafəyə uzanmışsa (mad. 76, b.1). Materikin sualtı kənarı deyildikdə sahiləni dövlətin şelfin səthindən və təkindən ibarət olan kontinental şelf su altında yerləşən davamı başa düşülür (mad. 76, b.3). Bu halda, bizim fikrimizcə, Rusiya sübut gətirməli idi ki, Şimal Buzlu okeanı şelfi Sibir kontinental platformasının davamıdır və bundan sonra kontinental şelfin xarici sərhədlərini 200 millik zonadan kənara çıxarmağa imkan verən dəniz hüququ üzrə BMT-nin 1982-ci il Konvensiyasının normalarına istinad etməli idi. Oxşar halda Konvensiya (mad. 76, b. 4 "a") kontinental şelfin xarici sərhədini ərazi dənizinin eninin ölçüldüyü başlanğıc xətlərdən 350 dəniz mili məsafəsində və ya 2500 metrlik izobatdan 100 dəniz mili məsafəsində müəyyən etməyə imkan verir. Sonradan Rusiyanın Arktika kontinental şelfinin sərhədləri üzrə Komissiyaya təqdim edilməli, BMT-də və dənizin dibi üzrə Beynəlxalq orqanda qeydiyyatdan keçməli idi. Belə hüquqi prosedur Rusiyanın Arktikadakı sektorunun kontinental şelfi üzərində onun kəşfiyyatı və təbii resurslarının hasilatı üzrə suveren hüquqlarını təsbit etməyə imkan verərdi.

Son vaxtlarda təsadüf olunan bəzi mütəxəssislərin Arktikanın sektoral bölgüsünü müdafiə etməyə və bu bölgünü arktikayarı dövlətlərin, o cümlədən Rusiyanın milli qanunvericiliklərində təsbit etməyə yönələn çıxışlarının heç bir hüquqi əsası yoxdur. Bu mütəxəssislərin 1936-cı ildən başlayaraq, SSRİ-yə və sonra onun varisi Rusiyaya qütb ərazilərinin aid edilməsinə, eləcə də "Rusiya tərəfindən Şimal Buzlu okeanındakı torpaqların mənimsənilməsinin əsrlik tarixinə" istinadları çətin ki, inandırıcı hesab etmək mümkün olsun¹⁸⁹. BMT-nin dəniz hüququ üzrə 1982-ci il Konvensiyasının 77-ci maddəsinin 3-cü bəndinə müvafiq olaraq, sahiləni dövlətin kontinental şelfə hüququ onun həmin şelfi effektiv və ya saxta şəkildə işğal etməsindən və ya bu haqda birbaşa bəyanat verməsindən asılı deyil. Başqa sözlə, 1994-cü ildə BMT-nin 1982-ci il Konvensiyasının təsdiqlənməsi ilə dəyişmiş beynəlxalq vəziyyət tarixə istinadları qeyri-kafi elan edir.

3. Şpitsberqenin beynəlxalq-hüquqi statusu

Arktikada Qütb dairəsinin arxasında yerləşən Şpitsberqen arxipelaqı¹⁹⁰ ağır iqlim şəraiti üzündən uzun müddət heç kimə məxsus

¹⁸⁹ Ətraflı bax: Барциц И. К вопросу о правовом статусе российского арктического сектора. «Фактор». №-7/99. С. 34.

¹⁹⁰ Arxipelaqın rəsmi adı - Svalbard.

olmayan ərazi kimi qalmışdı və "heç kimin torpağı" statusuna malik idi. Belə status maraqlı dövlətlərin vətəndaşlarının arxipelaqda bərqərar olan beynəlxalq hüquq ənənələrinə uyğun olaraq burada torpaq sahələrini zəbt etməyə və təsərrüfat fəaliyyətini həyata keçirməyə imkan verirdi.

1910-cu, 1912-ci və 1914-cü illərdə Oslo şəhərində (Norveç) məqsədi Şpitsberqen haqqında konvensiya hazırlamaq və arxipelaqda üç dövlətin - Norveçin, Rusiyanın və İsveçin kondominiumunu bərqərar etmək olan konfranslar keçirildi. Bu konfranslarda müzakirə edilən ən mürəkkəb və mübahisəli məsələlərdən biri arxipelaqda torpaq sahəsi tutan şəxslərin hüquqlarının həcmi idi. Belə şəxslərin zəbt etdikləri torpaqlara mülkiyyət hüququnu tanıyan Norveçin və İsvecin bu konfranslardakı mövqeyi Rusiyanın mövqeyindən fərqli idi - Rusiya belə insanların ələ keçirdikləri torpaq sahəsindən ancaq müddətli istifadə hüququnu tanıyırdı. Birinci dünya müharibəsi bu məsələləri tənzimləməyə və Spritsberqenin razılaşdırılmış statusunu işləyib hazırlamağa imkan vermədi.

Şpitsberqenin hüquqi statusu Spitsberqen haqqında 1920-ci il Müqaviləsi ilə müəyyən edildi. Bu Müqavilə xüsusi Şpitsberqen komissiyası¹⁹¹ tərəfindən hazırlanmış və 1920-ci ildə Paris konfransında ABŞ-ın, Böyük Britaniyanın və onun dominianlarının, Fransanın, İtaliyanın, Yaponiyanın, Hollandiyanın, Danimarkanın, Norveçin və İsveçin iştirakı ilə qəbul edilmişdi. Sovet Rusiyası Konfransın işində iştirak etməmişdi. 1935-ci ildə Şpitsberqen haqqında müqaviləyə Sovet İttifaqı da qoşuldu, müxtəlif vaxtlarda isə ona daha 20 digər dövlət də daxil oldu.

Müqavilənin 1-ci maddəsinə müvafiq olaraq arxipelaq üzərində, Ayı adalar da daxil olmaqla, "Norveçin tam və mütləq suverenliyi" bərqərar oldu. Müqavilədə həmçinin nəzərdə tutulmuşdur ki, razılığa gələn tərəflərin bütün gəmiləri və vətəndaşları, "bərabər əsaslarla 1-ci maddədə göstərilən yerlərdə və eləcə də onların ərazi sularında balıq tutmağa və ov hüququnu həyata keçirməyə buraxılmışlar" (mad. 2). Müqavilədə bununla belə "razılığa gələn Yüksək Tərəflərdən birinin, Norveç də daxil olmaqla, Dövlətlinin və ya vətəndaşlarının) təbəələrinin xeyrinə güzəşt və ya inhisar, imtiyaz" nəzərdə tutulmamışdır (mad. 8).

Müqavilənin bu şərtlərinin gerçəklənməsinin mühüm elementi həmin müqavilədən törəmə sənəd olan Şpitsberqen üçün Dağ (mədən) nizamnaməsinin qəbul edilməsi olmalı idi. Müqavilənin 8-ci maddəsinə müvafiq olaraq bu sənədin hazırlanması Norveçə həvalə olunmuşdu. Amma Dağ nizamnaməsinin Şpitsberqen haqqında müqavilənin prinsiplərinə

¹⁹¹ Şpitsberqen komissiyası 1919-cü ildə Paris sülh Konfransının Ali Şurası tərəfindən təsis edilmişdir. Onun tərkibinə Böyük Britaniyanın, İtaliyanın, ABŞ-ın və Fransanın nümayəndələri daxil idi.

uyğun olaraq hazırlanması Norveçin maraqlarına cavab vermirdi, çünki torpaq sahəsi tutan fiziki və hüquqi şəxslərə Müqavilə imzalanana qədər malik olduqları hüquqların tam həcmdə verilməsi, Norveçin arxipelaq üzərindəki suverenliyini mənasızlaşdırırdı. Bundan başqa, Müqavilədə təsbit olunan prinsiplər 1841-ci ildən Norveçin ərazisində qüvvədə olan dağ (mədən) qanunvericiliyinin prinsiplərindən fərqlənirdi. Nəticədə Şpitsberqen haqqında Müqavilədə təsbit olunan prinsiplərdən fərqli prinsiplər əsasında hazırlanan Şpitsberqen dağ (mədən) nizamnaməsi Şpitsberqenin hüquqi rejiminə aid bir sıra mübahisəli məsələlər yaratdı.

Belə məsələlərdən biri Norveçin arxipelaqın "dövlət torpaqlarına" mülkiyyət hüququna münasibətdə Norveçin iddialarının hüquqauyğunluğu haqqında məsələ idi. Birincisi, Dağ (mədən) nizamnaməsində "dövlət torpaqları" anlayışı açılmamışdır və bu, onun çox geniş tərzdə yozulmasına imkan yaradır. İkincisi, Norveçin dövlət torpaqları ilə bağlı mülkiyyət hüququ haqqındakı münasibətlərində aydınlıq yoxdur.

Norveçin özü Şpitsberqenin dövlət torpaqları haqqındakı məsələnin yozumuna daxili qanunvericilik mövqeyindən yanaşır. Norveçin Svalbarde haqqında 15 iyun 1925-ci il (§ 22) Qanununda deyilir: "Svalbarda haqqındakı müqaviləyə görə, heç kimin mülkiyyəti hesab edilməyən bütün torpaqlar dövlət torpaqlarıdır və dövlətin mülkiyyət hüququna tabedir".

Dağ nizamnaməsinin qəbul edilməsi ilə bağlı mübahisə yaradan digər mühüm məsələ arxipelaqın torpaq sahələrinə mülkiyyət hüququnun əldə edilməsi məsələsidir. Dağ nizamnaməsi belə hüququn hüquqi və fiziki şəxslər tərəfindən əldə edilməsinin proseduru özündə ehtiva etmədiyindən, Şpitsberqen haqqında müqavilənin dövlətləri arxipelaqın torpaq sahələrinə Müqavilə imzalanana qədər torpaq sahəsi tutan şəxslərlə bərabər şəraitdə mülkiyyət hüququ əldə etmək imkanından məhrumdurlar.

Nəhayət, Norveçin, necə deyirlər, dövlət torpaqlarındakı torpaq sahələrinə mülkiyyət hüququnun əldə edilməsi haqqında məsələnin bəlli üçün xüsusi çətinliyi belə bir amil yaradır ki, Dağ nizamnaməsi, faktiki olaraq beynəlxalq hüquqi sənəd olsa da, daxili qanunvericilik aktı kimi qüvvəyə minmişdir və Norveç hüququ mövqeyindən məhz bu formada nəzərdən keçirilir. Dəqiq və birmənalı terminologiyaya malik olmayan Dağ nizamnaməsi onun müddəalarını müxtəlif mövqelərdən yozmağa imkan verir və bu da Şpitsberqen arxipelaqının hüquqi rejiminin Rusiya Federasiyasının maraqları çərçivəsində anlaşılmasına və istifadə olunmasına çətinlik yaradır¹⁹².

¹⁹² Ətraflı bax: Орешенков А.М. О праве собственности Норвегии на «Государственные земли» Шпицбергена.//Московский журнал международного права. 1994, № 3.

ƏLAVƏ FAKTOLOJİ İNFORMASIYA

1. Şimal dəniz yolu ilə gəmiçilik (Kara dənizi, Laptevlər dənizi, Şərqi-Sibir dənizi, Çukot dənizi) ayrı-seçkilik olmadan, tarixi milli dəniz yolu üzrə gəmiçilik kimi tənzimlənir. SSRİ Nazirlər Sovetinin 01.07.90 tarixli Qərarı ilə Şimal dəniz yolu bütün bayraqlara məxsus olan gəmilər üçün məcburi buzqıran - lotsman müşayiətçi olmaq şərtilə açıq elan edilmişdir.

2. Qütb ətrafı dövlətlərin maraq sferasının ayrılmasını fiksə etmək üçün SSRİ, Kanada, Norveç, Danimarka, ABŞ qütb sektorları sisteminə müraciət etdilər. Hər bir qütb sektoru üçbucaq təşkil edir. Onun oturacağı dövlətlərin Şimal Buzlu okeanına bitişik sahil, zirvəsi isə Şimal qütbüdür. Sektorda bütün torpaqlar dövlət ərazisinin tərkibinə daxildir, ərazi sularından kənardakı dəniz sahələri isə açıq dəniz hesab edilir. Arktikada sovet qütb sektorunun sərhədləri SSRİ MİK Rəyasət Heyətinin 15 aprel 1926-cı il sərəncamı ilə müəyyən edilmişdir.

XII FƏSİL

ANTARKTİKANIN BEYNƏLXALQ-HÜQUQİ REJİMİ

1. Antarktikanın ümumi xarakteristikası və dövlətlərin maraqları

Antarktika - Yer kürəsinin cənub qütbündən cənub enliyinin 60-cı paralelinə qədər uzanan rayonudur. Onun tərkibinə Antarktida materikinin özü, eləcə də bu materik ətrafındakı adalar və Atlantik, Sakit və Hind okeanlarının cənub hissələri daxildir. Antarktida materiki ilk dəfə 1819-1821-ci illərdə birinci Antarktika ekspedisiyasına rəhbərlik edən rus dənizçiləri M.Lazarev və F.Bellinshauzen tərəfindən kəşf və tədqiq edilmişdir.

Antarktika haqqında çoxillik tədqiqatlar nəticəsində əldə edilən iqtisadi və coğrafi məlumatlar onun beynəlxalq əhəmiyyətmi təsdiq edir. Antarktikanın ərazisi və ona bitişik sular bir çox dövlətlər üçün iqtisadi baxımdan böyük əhəmiyyət kəsb edir. Belə ki, moratorium tətbiq edilənə qədər dünyadakı balıq ovunun 90%-i məhz Antarktikada aparılırdı - bununla SSRİ, İngiltərə, Norveç, Hollandiya və Yaponiya məşğul olurdu. Bundan başqa, Antarktikada faydalı qazıntıların əhəmiyyətli hissəsi (kömür, əlvan metallar, dəmir və uran filizləri)¹⁹³ aşkar olunmuşdur, onlardan istifadə edilməsində çoxlu sayda dövlət maraqlıdır. Antarktika həm də mühüm elmi tədqiqatlar və meteoroloji müşahidələr üçün maraqlı ərazi kimi əhəmiyyət kəsb edir.

Antarktikaya maraq sərt iqlim şəraitinə malik olan cənub kontinentinə daxil olmağa təminat verən texniki inkişaf nəticəsində artmışdır. Ötən əsrin əvvəllərində bəzi dövlətlər onun ayrı-ayrı rayonları üzərində öz süverenliklərini bərqərar etməyə cəhd etdilər, bu işə təcrübədə hətta hərbi münaqişələrə gətirib çıxardı. Ərazi iddialarının əsasını Böyük Britaniya qoydu. Sonradan Antarktikanı Avstraliya, Yeni Zelandiya, Fransa, Norveç, Arqentina bölməyə cəhd etdilər. Onlar materikin böyük hissəsinə ərazi iddiası irəli sürdülər. Üstəlik, ərazi iddiaları tarixi, coğrafi və hüquqi mülahizələrlə əsaslandırılırdı.

Belə ki, Britaniya 1908-ci və 1917-ci illərdə kral sərəncamı və 58-ci enlikdən cənuba 20 və 80 qərb uzunluğu arasında yerləşən əraziləri Folklend adalarındakı ingilis koloniyasının general-qubernatorunun idarəçiliyi altında olan "asılı torpaq" elan etdi, 1923-cü ildə Böyük

¹⁹³ Вах: «Сборник статей по геологии Антарктики», вып. 1, 1957 г., «Труды научно-исследовательского института геологии Арктики Министерства геологии и охраны недр СССР», т. 95.

Britaniya Ross Koloniyası üzərində öz suverenliyini elan etdi və onu Yeni Zelandiyanın idarəçiliyinə verdi.

1933-cü ildə Böyük Britaniya 80-cı paraleldən cənubdakı 160 və 45 şərq uzunluğu arasındakı Antarktika torpaqlarını öz suverenliyi altında olan ərazi elan etdi və onu Avstraliyanın suverenliyinə verdi.

Fransa 1924-cü ildə Adeli Torpağını Madaqasqarın general-qubernatorunun idarəçiliyində olan ərazi kimi elan etdi və 1938-ci ildə isə bu ərazi üzərində Fransa Respublikasının suverenliyini bəyan etdi. 1955-ci ildə Fransada dənizarxası ərazilər haqqında qanun qəbul edildi. Bu ərazilər Fransanın cənub və Antarktika əraziləri adlandırıldı və onun tərkibinə Müqəddəs Pavel, Amsterdam, Kroze və Kerqelen adaları daxil edildi. Həm Böyük Britaniya, həm də Fransa öz hərəkətlərini "ilk kəşf edən hüququ ilə" əsaslandırırıldı.

Eyni qayda ilə Norveç, Çili, Argentina hərəkət etdilər və Antarktikanın müəyyən əraziləri üzərində suverenliklərinin elan edilməsini coğrafi və tarixi amillərlə arqumentləşdirdilər. Qeyd olunan əlavələrin hüquq və maraqlarının əsaslandırılması üçün gətirilən əsasların analizinə varmadan onların Antarktikanın birtərəfli qaydada sektoral bölgüsü üçün tutarlı olmadığını bildirmək vacibdir.

Bir çox dövlətlər, yuxarıda göstərilən dövlətlərin oxşar ərazi iddialarının əleyhinə çıxış etdilər. Bu sahədə ən böyük fəallığı Sovet İttifaqı nümayiş etdirdi. Xüsusi halda, 1939-cu ildə Sovet hökuməti rus dənizçiləri tərəfindən kəşf edilən Antarktika torpaqlarının kimə məxsusluğu məsələsinə münasibətdə Norveçin birtərəfli hərəkətlərinin qeyri-qanuniliyini qeyd etdi. 1950-ci ilin 7 iyununda ABŞ-ın, Avstraliyanın, Argentinanın, Böyük Britaniyanın, Yeni Zelandiyanın, Norveçin və Fransanın hökumətlərinə göndərilən memorandumda Sovet hökuməti Antarktikanın dövlət məxsusluğu haqqında məsələnin separat həllinin mümkünsüzlüyünü təsdiq edirdi.

Memorandumda, eləcə də Antarktika probleminin "beynəlxalq qaydada, bütün maraqlı dövlətlərin qanuni maraqlarına cavab verən sazişin əldə edilməsi" formasında müzakirə edilməsinin məqsədəuyğunluğu haqqında dəqiq təklif irəli sürülmüşdü¹⁹⁴.

SSRİ belə mövqedən çıxış edirdi ki, Antarktika şəraitində qütb sektorlarının birtərəfli qaydada müəyyən edilməsi dövlətlərin maraqlarını ədalətli qaydada məhdudlaşdırma bilməz, çünki Antarktikaya beynəlxalq maraq var və onun statusu bütün maraqlı dövlətlərin hüquqları nəzərə alınmaqla həll edilməlidir. Üstəlik, Antarktikanın dövlət məxsusluğunun

¹⁹⁴ Memorandumun tam mətni bax: Правда, 1959. 10 июня.

birtərəfli həll yolu, eləcə də bu problemin sektoral bölgü yolu ilə həlli üsulu da məqbul deyil, çünki onlar cənub qütb rayonunun beynəlxalq əhəmiyyətini, həmçinin bütün digər dövlətlərin hüquq və maraqlarını nəzərə almır.

Birtərəfli hərəkətlər yolu ilə Antarktikanın sektoral bölgüsü metodunun açıq-aşkar yararsızlığı beynəlxalq hüquqşünasların əksəriyyəti tərəfindən də qeyd edilmişdir. Belə ki, fransız hüquqşünası Foşil¹⁹⁵, hesab edərək ki, Antarktika rayonları fərdi müstəsna suverenlik obyektinə ola bilməz, belə nəticəyə gəlmişdir ki, Antarktika müştərək sahiblik kondominiumunun əsasında idarə edilən beynəlxalq rayon olmalıdır. O cümlədən, o qeyd etmişdir ki, kondominium şərti bütün dövlətlərin qarşılıqlı iqtisadi asılılığından və onların qütb rayonlarına ümumi marağından irəli gəlir. Foşel xüsusi halda təklif edirdi ki, qütb rayonlarının istismarı zamanı kəşf faktı nəzərə alınsın, yəni hər bir dövlətin özünün kəşf etdiyi ərazidə onun sərvətlərinin böyük hissəsinə sahiblik hüququ və ya bu ərazinin administrasiyasında və ya idarəçiliyində üstün şəkildə təmsil olunmaq hüququ olsun.

Antarktikanın beynəlxalq idarəçilik ideyasını, eləcə də, Kanada alimi Rivs müdafiə etmişdir: Xüsusi halda, o qeyd edirdi ki, "bu sahə (Antarktika - A.K.) - heç kimin torpağı deyil və heç bir dövlətə məxsus ola bilməz. Bu sahə də okeanlar kimi ümumi olmalıdır"¹⁹⁶. Misirli tədqiqatçı Danill maraqlı dövlətlər arasında suverenlik məsələsinə toxunmadan bütün ölkələrin vətəndaşları üçün tədqiqat, ov və balıq ovu azadlığını bərqərar edən beynəlxalq müqavilə imzalamağı təklif edirdi. Bu şərtləri təmin etmək üçün Danill beynəlxalq Antarktika komissiyasını yaratmağı təklif etdi¹⁹⁷. Antarktikanın hüquqi rejimi probleminin beynəlxalq səviyyədə razılaşdırılmış həlli ideyası Amerika və ingilis hüquqşünasları arasında da rəğbət qazandı¹⁹⁸.

Beləliklə, ötən əsrin 40-50-ci illərində beynəlxalq hüquq doktrinasında belə bir fikir hakim idi ki, Antarktikanın hüquqi rejimi beynəlxalq səviyyədə razılaşdırılmış qərarların predmeti olmalıdır. Antarktikanın hüquqi statusu probleminin həllinə münasibətdə dövlətlərin rəsmi münasibətinə gəldikdə isə, dövlətlərin əksəriyyəti belə bir mövqeyi müdafiə edirdilər ki, bu məsələ bütün maraqlı dövlətlərin qanuni

¹⁹⁵ Bax: P.Fauchille. *Traite de droit international public*. T. I. Paris. 1923. P. 658-659.

¹⁹⁶ Bax: "American Journal of International Law". 1934, vol 28, № 1, p. 119.

¹⁹⁷ Daniel J. *Conflict of Sovereignties in the Antarctica*. Yearbook of World Affairs. London. 1949. P. 270-271.

¹⁹⁸ Bax: məsələn, C.Wilfred Jenks. An International Regime for "Antarctica" (*"International Affairs"*, 1956, vol. 32, № 4. P.414-326); Robert D. Hayton. Polar Problems and International Law (*"American Journal of International Law"*. 1958, vol. 53, № 4. P. 746-766).

maraqlarına cavab verən sazişin əldə edilməsi yolu ilə beynəlxalq qaydada müzakirə edilsin"¹⁹⁹.

Antarktika haqqında məsələ rəsmi olaraq 1956-cı ilə qədər qaldırılmamışdır, hərçənd bu problemlə bağlı İngiltərənin, Yeni Zelandiyanın və Avstraliyanın hökumətləri arasında fikir mübadiləsi olmuşdur. Ancaq 1956-cı ildə Hindistan hökuməti BTM-nin Baş Assambleyasının XI sessiyasının gündəliyinə Antarktika haqqında məsələ daxil etməyi təklif etdi. Bununla bağlı izahat yazısında qeyd edilirdi ki, Antarktika bütün dünya üçün strateji, iqlim və coğrafi əhəmiyyət kəsb edən rayondur. Bununla əlaqədar, eləcə də bir çox dövlətlərin Antartikaya artan marağını nəzərə alaraq, Hindistan hökuməti bütün dövlətlər üçün belə bir mövqeyin təsdiq edilməsini və onunla razılaşmasını münasib və vaxtı yetişmiş hesab etdi ki, bu rayondan müstəsna olaraq dini məqsədlər və ümumi rifah naminə istifadə ediləcək²⁰⁰.

SSRİ-nin və digər dövlətlərin qeyd olunan mövqeyi Antarktika haqqında Müqavilədə öz əksini tapdı, bu dövlətin ərazi iddialarını "dayandırdı" və hər hansı dövlətin Antartikada suverenliyini" təsdiq etmədi. Antarktika haqqında Müqavilə bu qitə üzrə 1959-cu ilin 15 oktyabrında Vaşinqtonda açılmış Beynəlxalq Konfransda qəbul edildi. Konfransda 12 dövlətin təmsilçisi iştirak edirdi: Antalya, Argentina, Belçika, Böyük Britaniya, Yeni Zelandiya, Norveç, SSRİ, ABŞ, Fransa, Çili, Cənubi Afrika İttifaqı və Yaponiya 1959-cu il dekabrın 1-də konfrans Antarktika haqqında Müqavilə qəbul etdi və həmin Müqavilə də bu qitənin beynəlxalq-hüquqi rejimini müəyyən etdi. Müqavilə 1961-ci il iyul ayının 23-də qüvvəyə mindi.

2. Antartikanın hüquqi rejimi

Antartikanın demilitarizasiyası və neytrallaşdırılması.

Antarktika haqqında Müqavilənin 1-ci maddəsində müəyyən edilir ki, "ondan ancaq dinc məqsədlər üçün istifadə edilir. Xüsusi olaraq, hərbi xarakterli istənilən tədbirlər - hərbi bazaların yaradılması və möhkəmləndirilməsi, hərbi manevrlərin keçirilməsi, istənilən silah növünün sınaqdan keçirilməsi qadağan edilir". Antartikadan ancaq dinc məqsədlər üçün istifadə edilməsi haqqında müddəa və hərbi xarakterli istənilən tədbirin qadağan edilməsi çox geniş məna kəsb edir və beynəlxalq hüququn ənənəvi institutlarını - demilitarizasiyasını və neytrallaşmanı əhatə edir. Bu

¹⁹⁹ "Известия", 10 июня 1950 г.

²⁰⁰ Вах: Документ ООН А/3118 от 21 февраля 1956г.

halda qeyd etmək zəruridir ki, qadağan edilən hərbi tədbirlərin siyahısı bununla tükənmir. Bu o deməkdir ki, Antarktikada faktiki olaraq tam demilitarizasiya həyata keçirilmişdir. Üstəlik, Müqavilənin Antarktikadan ancaq dinc məqsədlər üçün istifadə edilməsi müddəası həm də o deməkdir ki, o, hərbi əməliyyatlar üçün tətbiq oluna bilməz. Antarktika olan müharibə aparılması üçün baza kimi də istifadə edilə bilməz, bu isə Antarktikanın neytrallaşması deməkdir. Bundan başqa, Antarktika haqqında Müqavilənin V maddəsi Antarktikada istənilən nüvə partlayışının həyata keçirilməsini və radioaktiv materialların tullanmasını qadağan edir. 1959-cu il Müqaviləsinin qeyd olunan müddəaları Antarktikada mövcud olan geniş şəbəkəli beynəlxalq nəzarət sistemi ilə birlikdə, Antarktika rayonunu nüvə silahı olmayan zona kimi təsnif etməyə imkan verir.

Antarktika haqqında 1959-cu il Müqaviləsinin həyata keçməsinə nəzarət etmək üçün geniş yerüstü və hava nəzarəti bərqərar edilmişdir. Məşvərətçi məclislərin iştirakçı dövlətləri öz vətəndaşları sırasından qeyri-məhdud sayda müşahidəçi təyin etməyə imkan verir. Hər bir müşahidəçi stansiyalarını, cihazların, dəniz və hava gəmilərinin materiallarla və avadanlıqlarla yüklənmə və boşaltma məntəqələrində əməliyyat keçirmək məqsədilə Antarktikanın istənilən rayonuna azad şəkildə daxil olmaq hüququna malikdir. Nəzarətin nəticələri haqqında müşahidəçilər məruzələr tərtib edir və bu məşvərətçi iclasın bütün iştirakçı-dövlətlərinə göndərilir. Elmi stansiyaların nəzarət və tətbiq hüququndan bir çox dövlətlər, ilk növbədə ABŞ, eləcə də Avstraliya, Argentina, Böyük Britaniya və Yeni Zelandiya istifadə edir. Bu ölkələr bir qayda olaraq, özlərinin iddia etdikləri rayonlardakı stansiyalarda əməliyyat aparırdılar.

Antarktikada nəzarətin təşkilini yüngülləşdirmək məqsədilə 1959-cu il Müqaviləsinin iştirakçı - dövlətləri öz üzərlərinə bu kontinentə onların gəmiləri və ya vətəndaşları tərəfindən, eləcə də onların ərazisində təşkil olunan bütün ekspedisiyalar və onların vətəndaşları tərəfindən istifadə olunan Antarktikadakı bütün stansiyalar, istənilən hərbi personal və ya Antarktikaya göndərilmək üçün nəzərdə tutulan təchizat haqqında bir-birini vaxtında məlumatlandırmaq haqqında öhdəlik götürmüşlər.

1959-ci il Müqaviləsinin iştirakçısı olan dövlətlərin qarşılıqlı informasiya mübadiləsi Məşvərətçi iclasın qərarlarına uyğun olaraq aşağıdakı məsələləri açıqlandırmalıdır:

- müqavilənin təsir rayonuna daxil olan dəniz gəmilərinin, təyyarələrin və digər nəqliyyat vasitələrinin növü, təsviri və daşdığı silahlar;

- ekspedisiyaların gəlmə vaxtı, qalma müddəti və hərəkət marşrutu;
- müqavilənin - təsir rayonunda yaradılan bütün elmi stansiyaların

onların iş proqramı, avadanlığı, şəxsi heyəti və heyətin şəxsi silahları göstərilməklə ətraflı təsviri;

- rabitə vasitələri və ehtiyat aerodromları;

- kömək göstərmə vasitələri;

- radioizotoplardan istifadə etmək niyyətləri, elmi-tədqiqat işləri və geniş okeanoqrafik tədqiqatlar üçün istifadə olunan dəniz gəmiləri haqqında məlumatlar.

Antarktikanın demilitarizasiya olunmuş və neytral statusu onun canlı dəniz resurslarının mühafizəsi haqqında Konstitusiyada təsbit edilmişdir. Bu Konvensiyanın 3-cü maddəsinə görə Konvensiya iştirakçıları Antarktika haqqında 1959-cu il Müqaviləsində iştiraklarından asılı olmayaraq bu Müqavilənin I və V maddələrinin müddəalarını gözləmək haqqında öhdəlik götürmüşlər.

Antarktika haqqında Müqavilə hərbi personalın və ya hərbi təchizatın elmi tədqiqatlar və ya digər istənilən dinc məqsədlər üçün istifadə edilməsinə icazə verir (mad. 1. bənd 2). Bu normanın 1959-cu il konfransının iştirakçıları tərəfindən Müqavilədə təsbit edilməsi onunla izah olunur ki, Antarktikanın sərt iqlim şəraitində hərbi personal və hərbi təchizat cəlb olunmadan dinc məqsədlər üçün elmi tədqiqatlardan istifadə etmək çətindir. Bu məsələdə hər hansı sui-istifadənin qarşısını almaq üçün Müqavilədə, onun iştirakçılarının Müqavilənin 1-ci maddəsinin 2-ci bəndində nəzərdə tutulan şərtlər gözlənilməklə Arktikaya göndərilmək üçün nəzərdə tutulan istənilən hərbi personal və ya təchizat haqqında bir-birlərini məlumatlandırmaq öhdəliyini nəzərdə tutan müddəa mövcuddur.

Antarktika haqqında Müqavilənin təsir həddləri. Antarktika haqqında Müqavilənin təsviri Antarktida materikinə və yaxınlıqdakı dəniz sahələrinə şamil edilir. Müqavilənin özündə onun təsir zonası "cənub enliyinin 60-cı paralelindən cənubda, bütün şelf buzlaqlarının daxil olduğu" rayon kimi müəyyən edilmişdir və "bu Müqavilədə heç bir şey və heç bir şəkildə istənilən dövlətin hüquqlarına və ya bu rayon həddlərindəki açıq dənizə münasibətdə beynəlxalq hüquq tərəfindən tanınan həmin hüquqların həyata keçirilmə formalarına toxunmur və onları məhdudlaşdırmır". (mad. VI). Əgər Müqavilənin müddələrinin Antarktida materikinə tətbiqi şübhə doğursa da, onun 60-cı paralel həddlərindəki açıq dəniz rejiminin tətbiq edildiyi dəniz sahələrinə beynəlxalq dəniz hüququna uyğun olaraq, bütün dövlətlər açıq dənizdə gəmiçilik, balıq ovu, sualtı kabellərin və boru kəmərlərinin çəkilişi, açıq dəniz üzərindəki hava fəzasında uçuş azadlığından istifadə edirlər. Digər tərəfdən Antarktika dənizlərində bu azadlıqlar Antarktikanın beynəlxalq-hüquqi rejiminin xüsusiyyətləri ilə müəyyən məhdudiyyətlərlə həyata keçirilə bilər. Amma aşağıda göstəriləndiyi

kimi, bu məhdudiyətlər prinsipə açıq dənizin azadlığı ilə ziddiyyət təşkil etmir. Xüsusi halda Antarktikanın bütün rayonlarının, 60-cı paraleldən cənubdakı dəniz sahələri də daxil olmaqla, demilitarizasiyası və neytrallaşdırılması, hansılar ki, hərbi manevrlərin keçirilməsini, hərbi bazaların yaradılmasını və hərbi əməliyyatların həyata keçməsinə qadağan edir, bu sahələrdə gəmiçilik azadlığını məhdudlaşdırmır və hətta müəyyən mənada ona təkan verir.

Rejimin digər xüsusiyyəti - Antarktikanın canlı dəniz resurslarının mühafizəsi haqqında 1980-cı il Konvensiyasında nəzərdə tutulan canlı dəniz resurslarının xüsusi mühafizə rejimi balıqçılıq azadlığı ilə ziddiyyət təşkil etmir. Antarktika sularının unikal təbii xüsusiyyətləri onlarda dəniz balıq ovunun tənzimlənməsinin müvafiq və xüsusi beynəlxalq hüquqi tənzimlənməsini nəzərdə tutur. Bununla bağlı, üçüncü Məşvərətçi məclis "Antarktikada canlı resursların mühafizəsi üzrə razılaşdırılmış tədbirlər" hazırlamışdır. Bu, 60-cı paraleldən cənubdakı rayonlarda balıq ovu azadlığı prinsipinə əsaslanmışdır.

Antarktika dənizlərinin dibindən sualtı qayıqların hərəkətinin boru-kəmərlərinin çəkilişi ilə bağlı heç bir hüquqi məhdudiyət yoxdur.

Antarktika üzərindən uçuş azadlığına gəldikdə isə, bu hüququn da həyata keçməsi ilə bağlı hər hansı məhdudiyətin olmadığını etiraf etmək lazım gəlir, çünki Müqavilənin VI maddəsinin müddəaları 60-cı paraleldən cənubdakı açıq dəniz üzərindəki hava fəzasına şamil edilir. Beləliklə, yuxarıda deyilənlərdən belə nəticə çıxır ki, Antarktida materikinə sahillərini əhatə edən dənizlərin xüsusi beynəlxalq-hüquqi rejimi beynəlxalq dəniz hüququnun əsas prinsipini - açıq dənizin azadlığı prinsipini pozmur.

Ərazi iddiaları və dövlətlərin Antarktikada yurisdiksiyası.

Antarktika haqqındakı 1959-cu il Müqaviləsi prinsipə ərazi iddialarının mövcudluğunu inkar etmir. Belə ki, Müqavilənin IV maddəsinə müvafiq olaraq, onun heç bir müddəası razılığa gələn tərəflərdən heç birinin ərazi suverenliyinə irəlicədən bəyan edilən hüquq və ya iddialarından imtina, eləcə də onun özünün və ya vətəndaşlarının Antarktikada fəaliyyəti nəticəsində, yaxud digər səbəblərdən ərazi iddiaları üçün malik ola biləcəyi əsaslardan imtina və ya belə əsasların məhdudlaşdırılması kimi yozula bilməz. Bununla belə, dövlətlərin mövcud ərazi iddialarını inkar etmədən, Müqavilə bu iddiaların Antarktikada həqiqi ərazi suverenliyi kimi gerçəkləşməsi imkanını istisna edir. Başqa sözlə, Antarktika haqqında Müqavilə dövlətlər tərəfindən bəyan edilən ərazi iddialarına "qəsd" etmir, amma eyni zamanda digər dövlətlərin bu iddiaları tanımamaq hüququnu nəzərdə tutur. Müqavilənin belə mürəkkəb formulu belə bir müddəa ilə

dəqiqləşir: o vaxta qədər ki, bu Müqavilə qüvvədədir, heç bir hərəkət və ya fəaliyyət "Antarktikada ərazi suverenliyinə hər hansı iddia ilə bağlı bir bəyanatı müdafiə və ya inkar üçün əsas, həmçinin Antarktikada heç bir suverenlik hüququ yaratmır". Beləliklə, heç bir dövlət formal olaraq öz ərazi iddiasını möhkəmləndirə və ya yeni iddia bəyan etmək üçün əsas yarada bilməz.

Müqavilənin ərazi iddiaları haqqında bütün bu müddəaları Antarktikanın canlı dəniz resurslarının mühafizəsi haqqında 1980-ci il Konvensiyasında təsbit olunmuşdur. Bu Konvensiyanın iştirakçıları Antarktika haqqındakı Müqavilədə bir-birindən asılı olmayaraq öhdəlik götürmüşlər ki, öz münasibətlərində Antarktika haqqında Müqavilənin IV maddəsindən irəli gələn öhdəliklərə əməl etsinlər, eləcə də razılaşmışlar ki, onların bu Konvensiya çərçivəsində istənilən fəaliyyəti Müqavilənin IV maddəsinin müddəalarına müvafiq olaraq yozulmalıdır.

Dövlətlərin Antarktikada yurisdiksiyası haqqındakı məsələ çox mürəkkəb və tam həll olunmamış sayılır. Bu məsələnin mürəkkəbliyi onunla izah edilir ki, Antarktika haqqında Müqavilə hazırlanarkən Antarktikada yurisdiksiya məsələsi ilə bağlı iki yanaşma aşkar oldu. Bir tərəfdən Antarktikanın hansısa ərazisinə iddia edən dövlətlər (Argentina, Çili və s.). Müqavilədə (mad. VIII) ərazi yurisdiksiyası prinsipinin təsbit olunmasının lehinə çıxış etdilər. Digər tərəfdən isə, əksər dövlətlər (ABŞ, SSRİ, Belçika və digərləri) Müqavilədə şəxsi yurisdiksiyalarının təsbit olunmasına üstünlük verdilər²⁰¹. Müqavilədə belə bir kompromis əldə edildi ki, Antarktikada ekspedisiyaların və stansiyaların mübadilə etdikləri müşahidəçilər və elmi personal, eləcə də onları müşayiət edən şəxsi vətəndaşlar aid altında olduqları dövlətin yurisdiksiyası altında olurlar. Nəzərə alsaq ki, Antarktikada elmi personal mübadiləsi tez-tez baş verir, belə şəxslərin yurisdiksiyası haqqında Müqavilənin VIII maddəsinin bu müddəası çox optimal görünür.

VIII maddədə sadalanmayan şəxslər üzərində yurisdiksiyaya gəldikdə isə (məsələn, turistlərə münasibətdə) Müqavilədə bununla bağlı xüsusi müddəə yoxdur. Amma onun, Müqavilənin hər bir tərəfin oxşar yurisdiksiyaya münasibətdə müvafiq mövqeyinə xələl gətirməyən belə bir müddəası Müqavilədə nəzərdə tutulmayan şəxslər üzərində yurisdiksiya haqqındakı məsələni onun nöqteyi-nəzərinə uyğun olaraq həll etməyə imkan verir.

Bundan başqa, şəxsi yurisdiksiya - harada yerləşmələrindən asılı

²⁰¹ Ərazi yurisdiksiyası müəyyən əraziyə şamil edilir. Bu, bir qayda olaraq, bu ərazidə dövlətin suveren hüquqlarının və ya suverenliyinin həyata keçirilməsi ilə bağlı olur. Dövlətin şəxsi yurisdiksiyası ancaq onun öz vətəndaşlarına şamil edilir.

olmadan dövlətdaxili hüquq subyektlərinə şamil edilən yurisdiksiyadır, məhz buna görə də, bizim fikrimizcə, VIII maddənin "bütün digər şəxslər üzərində yurisdiksiyası"na aid müddəanın olmasına xüsusi zərurət duyulmamışdır.

Belə şəxslər, prinsipcə, olmamalıdır. S.V.Çerņiçenkonun qeyd etdiyi kimi şəxsi yurisdiksiya, "dövlət tərəfindən vətəndaşları və dövlətlə sabit hüquqi əlaqəyə malik olan hüquq subyektləri (məsələn, müvafiq millətə məxsus olan və təsisat kimi baxılan dəniz gəmiləri) üzərində bərqərar edilir"²⁰².

Antarktikada suverenliyə iddianı inkar edən Antarktika haqqında Müqavilənin IV maddəsinin 2-ci bəndini nəzərə alaraq, Antarktikaya münasibətdə bizim fikrimizcə, ən optimal variant şəxsi yurisdiksiyadır. Ondan ərazi yurisdiksiyasından fərqli olaraq ayrı-ayrı dövlətlər tərəfindən ekstraterritorial yurisdiksiyanın bərqərar edilməsi üçün istifadə edilə bilməz.

Antarktika haqqında Müqavilədə, bizim rəyimizcə, müxtəlif milli yurisdiksiyaların mümkün "təması" nəticəsində yarana biləcək çətinliklərin aradan qaldırılması üçün dəqiq normalar yoxdur. Burada söhbət yurisdiksiyaların ayrılmasından daha çox, rəqabət zamanı hansı yurisdiksiyanın prioritet təşkil edəcəyindən gedir. Belə bir vəziyyət, məsələn, Antarktikada cinayət törədilən zaman yarana bilər. Bundan başqa oxşar suallar transmilli kompaniyaların Antarktikada fəaliyyəti ilə bağlı yarana bilər.

Antarktikanın təbii resurslarının beynəlxalq-hüquqi rejimi iki hissədən ibarətdir: canlı dəniz resursları rejimindən və mineral resurslar rejimindən.

Antarktikanın canlı dəniz resurslarının beynəlxalq-hüquqi rejimi üç konvensiya ilə müəyyən edilir, onlardan sonuncusu Antarktikanın canlı dəniz resurslarının mühafizəsi haqqında 1980-ci il Konvensiyasıdır. Bu Konvensiya 1982-ci ildə qüvvəyə minmişdir. Bu Konvensiya molyuskların, xərçəngbənzərlərin, üçgəc balıqlarının və digər canlı orqanizm növlərinin bütün populyasiyalarına şamil edilir. Konvensiyaya müvafiq olaraq, canlı dəniz resurslarından istifadə aşağıdakı prinsiplər nəzərə alınmaqla həyata keçirilir:

- istənilən populyasiyanın sayının böhran həddinə qədər azalmasının qarşısının alınması;
- dəniz ekosisteminə dönməz dəyişikliklərin qarşısının alınması;
- ovla və ovlarla bağlı canlı dəniz resursları arasında ekoloji əlaqənin

²⁰² Черниченко С.В. Теория международного права. Том. II. М., 1999. С. 131.

mühafizə edilməsi.

Bu prinsiplərin həyata keçməsi məqsədilə Antarktikanın canlı dəniz resurslarının mühafizəsi üzrə Konvensiya təsis edilmişdir. Bu Konvensiyanın funksiyasına, o cümlədən, canlı dəniz resursları haqqında məlumat toplanması və onların analizi, bu resursların mühafizəsinə olan ehtiyacların müəyyənləşməsi, canlı dəniz resurslarının mühafizəsi üçün zəruri tədbirlərin işlənilməsi və qəbul edilməsi, Konvensiyada əks olunan monitorinq sisteminin tətbiqi daxildir. Komissiya tərəfindən qəbul edilən Antarktikanın canlı resurslarının mühafizəsi haqqında tədbirlər Komissiya üzvü olan bütün dövlətlər üçün məcburidir. Antarktikada suitlərin ovu 1978-ci ildə qüvvəyə minən Antarktikada tülənlərin qorunması haqqında 1972-ci il Konvensiyası ilə tənzimlənir. Bu Konvensiyanın iştirakçıları Antarktika suitlərinin altı növündən ancaq üçünün ovuna razılıq vermiş, onların mümkün ola bilən ov səviyyəsini, qorunma növlərini, ov üçün qapalı və açıq rayonları, cinsə, ölçüyə və yaşa görə ov limitlərini, həmçinin ov haqqında informasiya verilməsi qaydalarının sistemini müəyyən etmişdir.

Antarktikanın mineral resurslarının beynəlxalq-hüquqi rejimi Antarktikanın mineral resurslarının hasilatının tənzimlənməsi üzrə 2 iyun 1988-ci il Konvensiyası ilə tənzimlənir. Bu Konvensiya müəyyən edir ki, mineral resursların kəşfiyyatı, hasilatı və axtarışı, ancaq bu Konvensiyaya müvafiq olaraq aparılır. Xüsusi halda, Konvensiyaya görə Antarktikanın mineral resurslarının hasilatı "operator" (hasilatı bilavasitə aparən şəxs) tərəfindən həyata keçirilir və əgər bu keyfiyyətdə konvensiya iştirakçısı olan dövlətin özü çıxış etmirsə, onda operator ciddi əlaqə saxladığı "həvaləedici dövlətin" razılığı alınmalıdır.

Antarktikanın mineral resurslarının hasilatının tənzimlənməsi üzrə 1988-ci il Konvensiyası Antarktika kontinentinə 60-cı paraleldən cənubda olan bütün şelf buzlaqları da daxil olmaqla, bütün Antarktika adalarına, eləcə də bitişik sahilyanı rayonların dəniz dibinə və təkinə (dəniz dibinin dərin sulu rayonlarına qədər (kontinental şelfin xarici sərhədinə qədər) şamil edilir.

Konvensiya ya uyğun olaraq, Antarktikanın mineral resursları üzrə komissiya yaradılması nəzərdə tutulur. Bu komissiya üzərinə resursların hasilatı ilə bağlı Antarktikanın ətraf mühitinə mümkün təsirin qiymətləndirilməsi, hasilat üçün qapalı rayonların müəyyən edilməsi və s. kimi vəzifələr qoyulmuşdur. Bundan başqa, konvensiyaya uyğun olaraq, açıq dənizin hər bir rayonu üçün Antarktikanın mineral resurslarının hasilatının tənzimlənməsi üzrə komitə yaradılmışdır. Bu Komitəyə belə fəaliyyət üçün açıq rayonlarda mineral resursların kəşfiyyatı və hasilatı ilə

bağlı müraciətlərə baxılması, icazələrin verilməsi və resursların hasilatı üzrə dövlətlərin fəaliyyətinə nəzarət edilməsi funksiyaları verilmişdir.

Elmin inkişafı üçün Antarktikanın təbii qoruq kimi xüsusi əhəmiyyətini nəzərə alaraq, 1988-ci ildə Antarktikanın mineral resurslarının hasilatının tənzimlənməsi üzrə 1988-ci il Konvensiyasının qəbul edilməsi Antarktikanın mineral resurslarının sənaye hasilatının özünün mümkünlüyünə mənfi yanaşan beynəlxalq birliyin neqativ reaksiyasını doğurdu. Onların fikrincə, belə hasilatın ətraf mühit üçün qlobal nəticələri ola bilər.

Beynəlxalq birliyin belə mövqeyi BMT-nin Baş Assambleyasının 1988-ci il 43-cü sessiyasında qəbul edilən qətnaməsində dəqiq ifadə edilmişdir. Həmin qətnamədə 1988-ci il Konvensiyasının qəbul edilməsi ilə bağlı "dərindən təəssüf" hissi ifadə olunmuşdur²⁰³.

1988-ci il Konvensiyasının qəbul edilməsi ilə bağlı yaranan situasiyanı dəyişməyə cəhd edərək Antarktika haqqında Müqavilə üzrə xüsusi Məşvərət məclisi özünün 1991-ci ildə çağırılmış XI sessiyasında Antarktika haqqındakı 1959-cu il Müqaviləsinin ətraf mühitin mühafizəsi haqqında Protokolunu bəyəndi. Bu Protokolun 7-ci maddəsinə müvafiq olaraq "elmi tədqiqatlar istisna olunmaqla mineral resurslarla bağlı istənilən fəaliyyət qadağan edilir".

Protokolun göstərilən maddəsi Antarktika haqqında Müqavilənin sistemində müəyyən ziddiyyət gətirdi, belə ki, mineral resurslarla bağlı istənilən fəaliyyəti qadağan etdi, hərçənd, yuxarıda qeyd edildiyi kimi, belə fəaliyyət əvvəllər qadağan edilmirdi və Antarktikanın mineral resurslarının hasilatının tənzimlənməsi üzrə 1988-ci il Konvensiyasına müvafiq olaraq hətta ətraflı şəkildə tənzimlənirdi. Digər tərəfdən, Protokol nəzərdə tutur ki, "Antarktika haqqında Müqavilənin sistemi çərçivəsində qüvvədə olan beynəlxalq sənədlərlə" nəzərdə tutulan hüquq və öhdəlikləri məhdudlaşdırmır. Bununla bağlı, 1991-ci il Protokolu Antarktikaya münasibətdə təbiəti mühafizə prinsiplərini nəzərdə tutur. Xüsusi halda, 1991-ci il Protokolu müəyyən edir ki, icazə verilməmişdən əvvəl Antarktikada istənilən fəaliyyət milli və zəruri halda beynəlxalq səviyyədə onun Antarktikanın ətraf mühitinə təsiri ilə bağlı ilkin ekspertizadan keçməlidir (Protokola II Əlavə). Beləliklə, Antarktikanın mineral resurslarının istənilən hasilatı ancaq onun Antarktikanın ətraf mühitinə, qlobal və regional iqlimə mümkün təsirinin qiymətləndirilməsinə əsaslanan müsbət rəylər çıxarılandan sonra mümkündür. Antarktikanın mineral

²⁰³ Ətraflı bax: Международное право. Отв. ред. Ю.М.Колосов, Э.С.Кривчикова. М., 2000. С. 141-142.

resurslarının hasilatını həyata keçirən operatorlar (dövlət, onun hüquqi şəxsləri) Antarktikanın ətraf mühitinə dəyən ziyanın qarşısını almaq üçün bütün zəruri tədbirləri görürlər, belə ziyanın dəydiği təqdirdə isə qarşısı alınmaz qüvvənin təsir halları istisna edilməklə, maddi məsuliyyət daşıyırlar.

Protokola III və IV Əlavələrdə dəniz mühitinin çirklənməsinin qarşısının alınmasına aid mümkün və qeyri-mümkün fəaliyyət növləri müəyyən edilmişdir.

1991-ci il Protokolunun müddəalarının gözlənilməsini təmin etmək üçün Protokolun hər bir iştirakçı dövləti öz səlahiyyətləri çərçivəsində inzibati və məcburi xarakterli qanunların və qaydaların qəbul edilməsi də daxil olmaqla müvafiq tədbirlər həyata keçirirlər. Bundan başqa, 1991-ci il Protokolunun tərəfləri BMT-nin Nizamnaməsi ilə uzlaşan bütün söyləri göstərirlər ki, Antarktikada Protokola zidd olan fəaliyyətə imkan verilməsin. Protokol əsasında məşvərətçi iclasların iştirakçıları Antarktikanın çirklənməsinin qarşısını almaq üçün fərdi və ya kollektiv qaydada, müşahidəçilər tərəfindən həyata keçirilən təftişlər təşkil edirlər.

1991-ci il Protokolu razılığa gələn tərəflərin üzərinə Antarktikada fəaliyyətə görə dəyən ziyan üçün maddi məsuliyyət müəyyən edən qaydalar hazırlamaq öhdəliyi qoyur.

1997-ci il Protokolunun 25-ci maddəsinin 2-ci bəndinə müvafiq olaraq onun qüvvəyə minməsindən 50 il sonra 1991-ci il Müqaviləsinin istənilən iştirakçısının təşəbbüsü ilə 1991-ci il Protokolunun təsirinin effektivliyi haqqında məsələyə baxılması üçün konfrans çağırılı bilər. Belə konfransın çağırılması üçün həddən artıq uzun müddətin tələb olunduğunu nəzərə alaraq, Protokol tərəfləri belə razılığa gəlmişlər ki, bu sənəd bütün müqavilə iştirakçısı olan tərəflərin razılığı ilə istənilən vaxt dəyişə bilər və ya ona düzəliş edilə bilər. 1991-ci il Protokolu da daxil olmaqla bütün nəzərdən keçirilən beynəlxalq sənədlər, necə deyərlər, "Antarktika haqqında Müqavilə sistemləri"nin tərkib hissəsidir. Bu sistemin başlıca tərkib hissəsi isə Antarktika haqqında 1959-cu il Müqaviləsidir. 1988-ci il Konvensiyası, eləcə də Antarktikanın mineral resurslarının hasilatına münasibətdə səlahiyyətlərə malik olan bir sıra beynəlxalq orqanların yaradılmasını nəzərdə tutur. Xüsusi halda, Antarktikanın mineral resursları üzrə yaradılmış Komissiyaya aşağıdakı funksiyalar həvalə edilmişdir. Antarktikanın ətraf mühitinə onun mineral resurslarının hasilatı zamanı təsirin müəyyən edilməsi üçün elmi-texniki informasiyanın toplanması və mübadiləsi, mineral resursların hasilatı üçün qapalı rayonların müəyyən edilməsi; mədənlərin maksimum ölçülərinin müəyyən edilməsi. Komissiyanın büdcə məsələləri üçün hər hansı rayonun mineral resursların

kəşfiyyatının və hasilatının açıq elan edilməsi haqqındakı məsələ ilə bağlı qərarları konvensiya yolu ilə qəbul edilir. Bütün digər məsələlər üzrə qərarlar komissiya tərəfindən dördə üç səs çoxluğu ilə qəbul edilir. 1988-ci il Konvensiyasının əsasında yaradılan ətraf mühitin elmi və texniki məsələləri üzrə məşvərətçi komitə mineral resurslar üzrə komissiya, eləcə də mineral resursların hasilatının elmi-texniki və ekoloji aspektləri ilə bağlı digər orqanlar üçün tövsiyələr hazırlayır.

Antarktikanın müəyyən rayonunun mineral resursların kəşfiyyatı və hasilatı üçün açıq elan edilməsinə aid funksiyalar tərəflərin xüsusi iclasının müzakirəsinə verilir. Müəyyən rayonun mineral resursların hasilatı və kəşfiyyatı üçün açıq elan edilməsi məsələsi üzrə müraciət Konvensiya iştirakçısı tərəfindən mineral resurslar üzrə komissiyanın ünvanına göndərilir. Üstəlik, belə müraciət komissiya tərəfindən müəyyən edilən yığımların ödənilməsi ilə müşayiət edilir və özündə nəzərdə tutulan kəşfiyyat və hasilat ilə bağlı texniki-iqtisadi informasiyaları ehtiva edir; rayonların sərhədlərinin, hasil edilməsi planlaşdırılan mineral resursların növlərinin təsviri, hasilatın miqyasları və onun Antarktikanın ətraf mühitinə təsirinin ilkin qiymətləndirilməsi. Məşvərətçi komitə mineral resurslar üzrə komissiyaya qeyd olunan müraciətlə bağlı tövsiyələr təqdim edir. Komissiya tərəflərin xüsusi iclasının rəyinə əsaslanaraq Antarktikada müəyyən rayonun açılışının 1988-ci il Konvensiyasının müddələrinin uyğunluğunu müəyyən edir və komissiya üzvlərinin razılığı olduğu təqdirdə hər hansı rayonun mineral resursların kəşfiyyatı və hasilatı üçün açılması haqqında qərar qəbul edir. Müəyyən rayon resursların kəşfiyyatı və hasilatı üçün müvafiq komitə yaradır və həmin komitə öz rayonunu ayrı-ayrı məntəqələrə bölür - bu məntəqələrin hər birinə kəşfiyyat və hasilatla bağlı müraciətlər edilə bilər. Tənzimləmə komitəsi, eləcə də, zəruri üzvlük haqlarının həcmi müəyyən edir. Elə bu komitədə də həmin rayonun mineral resurslarının kəşfiyyatı və hasilatı ilə bağlı ümumi tələbləri müəyyən edir. Komitə bu məntəqə daxilində mineral resursların hasilatına və kəşfiyyatının konkret şərtlərini nəzərdə tutan idarəetmə planını hazırlayır. Komitə tərəfindən belə bir planın qəbul edilməsi müəyyən mineral resursların hasilatına və kəşfiyyatına icazənin verilməsi üçün əsas olur. Antarktikanın ətraf mühitinə ziyanlı təsir zamanı və ətraf mühitin mühafizəsini təmin edən qüvvədə olan tələblərin pozulması zamanı, hasilata və kəşfiyyata verilən icazə həvalə edən dövlətin razılığı olmadan ləğv oluna bilər.

ƏLAVƏ FAKTOLOJİ MƏLUMAT

İkinci dünya müharibəsi zamanı Çili və Argentina Antarktikada ingilis "sektorunda" bir neçə baza yaratmışdılar. 1948-ci il mart ayının 5-də Çili və Argentina ingilislərin ərazi iddialarına qarşı özlərinin Antarktikada hüquqlarının birgə müdafiəsi üçün deklarasiya imzaladılar. Bu tədbirlər İngiltərənin mənfi reaksiyasına səbəb oldu. İngiltərənin xarici işlər naziri icmalar palatasında bəyan etdi ki, Antarktika rayonunda İngiltərənin maraqlarının müdafiəsinə cavabdeh olan Britaniya hökumətinə və hərbi gəmilərinə "İngiltərənin bu sahəyə suveren sahiblik hüquqları əldə etməyə yönələn qanuni tələblərinin təmin edilməsi üçün bütün zəruri tədbirləri görmək haqqında təlimat verilmişdir. İngiltərə hökuməti Antarktika rayonuna hərbi gəmilər göndərdi və argentinalılarından və çililərdən orada yaratdıqları bazaları ləğv etməyi tələb etdi. Amma bu, Argentinanı və Çilini dayandırmadı və onlar İngiltərənin iddia etdiyi Antarktika sektorunda öz mövqelərini möhkəmləndirməkdə davam etdilər. Bununla bağlı, 1955-ci ildə İngiltərə BMT-nin Beynəlxalq Məhkəməsinə vaxtilə ingilis iddiaları irəli sürülən Antarktika ərazilərinin ona məxsusluğunu tanımaq haqqında xahiş etdi. Amma Çili və Argentina özlərinin İngiltərə ilə mübahisələrinə Beynəlxalq Məhkəmədə baxılmasına icazə vermədilər.

XIII FƏSİL BEYNƏLXALQ BOĞAZLAR

1. Hüquqi təsnifatı və "beynəlxalq boğazlar" anlayışı

Bu və ya digər boğazın statusunu müəyyən edərkən nəzəriyyədə və təcrübədə "beynəlxalq boğaz" və "beynəlxalq gəmiçilik üçün istifadə olunan boğaz" anlayışlarının tətbiqi ilə bağlı çətinliklər yaranır. Bu anlayışların beynəlxalq dəniz hüququnda yozumu müxtəlifdir²⁰⁴.

Beynəlxalq boğazların geniş mənada müəyyən edilməsi zamanı onlara açıq dənizin (o cümlədən müstəsna iqtisadi zonanın) iki hissəsini birləşdirən təbii dəniz keçidləri və ya sahilyanı dövlətin ərazi suları ilə birlikdə açıq dənizin hissəsi də aid edilə bilər. Elə bu qrupa (geniş mənada) müxtəlif dövlətlərin əraziləri arasında yerləşən boğazlar da aiddir. Coğrafi amil ancaq boğazların hüquqi təsnifatı baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edir, hərçənd konkret boğazın statusunu müəyyən etmək üçün yalnız bu faktorun nəzərə alınması kifayət deyil.

Dəniz boğazlarının beynəlxalq boğaz qismində xüsusi təsnifatı üçün zəruri olan digər amil onlardan beynəlxalq dəniz yolunun hissələri kimi istifadə edilməsi funksiyası və ya BMT-nin dəniz hüququ üzrə 1982-ci il Konvensiyasının dilindən istifadə edərək demək olar ki, onlardan beynəlxalq gəmiçilik üçün istifadə edilməsidir. Baxmayaraq ki, bu meyar qeyri-müəyyənliyi ilə seçilir, beynəlxalq gəmiçilik praktikası bu fəaliyyətin həyata keçirilməsi zamanı kifayət qədər stabil göstərici sayılır. Beynəlxalq dəniz gəmiçiliyi - dəniz fəaliyyətinin qədim növüdür. Bununla bağlı şübhə yaranmır ki, əsas dünya dəniz yollarının əksəriyyəti tam formalaşmışdır və on illərlə istifadə edirlər. Ona görə də onlardan bu keyfiyyətdə, dənizçilərə yaxşı tanış olan formada istifadə edilməsi təcrübəsi universal təcrübə və dəniz boğazlarının beynəlxalq gəmiçilik üçün istifadə olunan kateqoriyaya aid edilməsi üçün kifayət qədər effektiv meyar kimi tanına bilər.

Beynəlxalq boğazlarda keçid rejimini müəyyən etmək üçün boğazları yaradan dəniz sularının hüquqi statusu böyük əhəmiyyət kəsb edir. Yuxarıda qeyd edildiyi kimi, açıq dənizdə (bu ad altında müstəsna iqtisadi zona da başa düşülür) gəmiçilik azadlığı, ərazi dənizində isə - dinc keçid rejimi hökm sürür, daxili sular isə ərazi suverenliyinin müstəsna yurisdiksiyası sferasıdır. Bəzi sahilyanı dövlətlər, xüsusən dəniz hüququ üzrə BMT-nin III Konfransının gedişində, öz sahillərinə bitişik boğazlardan

²⁰⁴ Вах: məsələn, Барсегов Ю.Г. Мировой океан: право, политика, дипломатия. М. 1983. С. 197-206. Лопатин М.Л. Международные проливы и каналы, правовые вопросы. М., 1985. С. 8-133. Молодцов С.В. Правовой режим морских вод. М., 1982, С. 159-203.

üzən vasitələrin və gəmilərin keçid rejimini öz iradələrinə tabe etmək üçün cəhdlər edirdilər, boğazların tamamilə və ya qismən ərazi suları ilə kəsişdiyi yerlərdə, dinc keçid rejimini bərqərar edirdilər. Belə yanaşmanın qəbul edilməsi beynəlxalq gəmiçiliyin maraqlarına böyük ziyan vurur bilərdi, deməli, beynəlxalq ticarət və dövlətlərin əməkdaşlığı üçün zərərli olardı. Elə bu səbəbdən bu təkliflər dövlətlərin beynəlxalq birliyi tərəfindən müdafiə olunmadı və BMT-nin 1982-ci il Konvensiyasında təsbit edilmədi.

Beləliklə, yuxarıda qeyd olunanlar əsasında beynəlxalq boğazlar adı altında dünya dəniz yollarının bir hissəsini təşkil edən və açıq dənizin, müstəsna iqtisadi zona da daxil olmaqla, bir hissəsi ilə açıq dənizin digər hissəsi arasında beynəlxalq gəmiçilik üçün istifadə olunan təbii dəniz keçidlərini başa düşmək lazımdır. BMT-nin 1982-ci il Konvensiyası analoji mənada "beynəlxalq gəmiçilik üçün istifadə olunan boğazlar" terminindən istifadə edir. Bizim fikrimizcə, konvension termin daha dəqiqdir. Amma qısa olmaq xatirinə eləcə də "beynəlxalq gəmiçilik üçün istifadə olunan boğazlar" anlayışının sinonimi olan "beynəlxalq boğazlar" anlayışından da istifadə edilir.

Dövlətlərin daxili sularına qovuşmayan boğazlar və ya beynəlxalq gəmiçilik üçün istifadə olunmayan boğazlar beynəlxalq boğaz hesab edilmir. Belə boğazlara Dm.Laptev, Sannikov, Lonq-Aylend, İrbensk, İnderley və s. boğazları aiddir. Belə boğazların hüquqi rejimi boğazyanı dövlətin qanunvericiliyi ilə müəyyən olunur.

Beynəlxalq boğazların hüquqi rejimi beynəlxalq hüquq normaları əsasında müəyyən edilir. Yer kürəsində 200-dən artıq belə boğaz var. Onlardan əsasları bunlardır: La-Manş, Pa-de-Kale (Duvrsk), Cəbəllütariq, Bab-əl-Məndəb, Malak, Magellan, Sinqapur, Suqaru, Böyük və Kiçik Belta və s. Beynəlxalq boğazlar vasitəsilə dövlətlər ticarət-iqtisadi əlaqələri həyata keçirirlər.

Beynəlxalq əhəmiyyət kəsb edən boğaz anlayışının tərifinin əsasında aşağıdakı amillər dayanır: boğazın coğrafi vəziyyəti, onun beynəlxalq gəmiçilik üçün əhəmiyyəti, tarixi xarakteristikası, funksional xarakteristikası.

Beynəlxalq boğazların bu xarakteristikalar əsasında olan təsnifatı boğazların hüquqi rejiminin və onlarda sahilyanı dövlətlərin hüquqlarının müəyyən edilməsinə differensial şəkildə yanaşmağa imkan verir. Məsələn, müvafiq boğazyanı dövlətin ərazisi ilə (sahili) böyük məsafədə qovuşan boğazlarda (Eresun və Malak) sahilyanı dövlətin maraqları üstünlük təşkil edir. Bu əsasda sahilyanı dövlətlər öz təhlükəsizliklərini təmin etmək üçün hərbi gəmilərin və (və ya) tankerlərin tranzit keçidi zamanı təhlükəsizlik standartlarına ciddi şəkildə əməl olunmasını tələb etmək hüququna

malikdirlər.

Əks sahilləri çox da böyük olmayan məsafədə yerləşən digər boğazlarda isə, məsələn, ən dar yerdə eni 7,5 dəniz mili olan Cəbəllütariq boğazında olduğu kimi, çətin ki, tranzit beynəlxalq gəmiçiliyinə hər hansı məhdudiyətin tətbiq edilməsini əsaslandırmaq mümkün olsun. Belə boğazlardan keçid, bir qayda olaraq, ikitərəfli müqavilələr (çoxtərəfli) əsasında və ya milli qanunvericilik əsasında bu boğazın sahillərinin neçə dövlətə məxsus olmasından asılı olaraq tənzimlənir. Belə ki, Cəbəllütariq boğazından keçid 1904-cü il ingilis-fransız sazişi və Mərakeş haqqında 1912-ci il 27 noyabr sazişi ilə tənzimlənir.

Atlantik və Sakit okeanları birləşdirən və ən dar yerində 0,5 dəniz mili qədər enə malik olan Magellan boğazından keçid 1941-ci il Çili-Arjentina müqaviləsi ilə tənzimlənir.

2. Mühüm beynəlxalq boğazların hüquqi rejimi

Beynəlxalq gəmiçilik üçün istifadə olunan boğazların hüquqi rejimi problemi BMT-nin dəniz hüququ üzrə III Konfransının gündəliyində əsas bəndlərdən biri olmuşdur. Bu problemin siyasi, iqtisadi və hərbi-strateji əhəmiyyəti ilə yanaşı mühümlüyü onunla izah edilir ki, konfrans çərçivəsində ərazi dənizinin (12 dəniz milinə qədər) vahid eni razılaşdırılandan sonra beynəlxalq boğazlarda gəmiçilik və uçuş azadlığının konvension qaydada təsbit olunması zərurəti yarandı, çünki 116-dan artıq belə boğaz boğazyamı dövlətlərin ərazi dənizləri ilə örtülə bilərdi²⁰⁵.

Üstəlik, boğazların sahillərində yerləşən bir sıra dövlətlər (İspaniya, Mərakeş, Kipr, Somali, Yunanıstan və s.) boğazdan istifadə üçün ancaq "dinc keçid" rejiminin mümkünlüyü prinsipini müdafiə edirdilər. Bu konsepsiya həmin dövlətlər tərəfindən bir çox hallarda belə planda yozulurdu ki, boğazda gəmiçiliyi təmin etmək hüququ ancaq onlara məxsusdur. Boğazlara yaxın bəzi dövlətlərin (Əlcəzair, Oman və s.) tələbləri, faktiki olaraq, gəmilərin, xüsusən hərbi və elmi-tədqiqat gəmilərinin icazəli keçidinin tətbiqinə gətirib çıxarırdı. Aydınır ki, oxşar iddiaların tanınması dənizçilik sahəsində dövlətlərarası münasibətlərdə ciddi münaqişələrə gətirib çıxara bilərdi.

Bununla bağlı, 14 dənizlə əhatə olunan Rusiya Federasiyası siyasi cəhətdən çətin vəziyyətdə qala bilərdi. Atlantik və Şimal Buzlu okeanlarına çıxış üçün Rusiyanın Avropa hissəsinin onun Uzaq Şərq ilə əlaqəsinin olmasına görə üçün Rusiyaya məxsus üzən vasitələr və gəmilər çoxlu sayda

²⁰⁵ Ətraflı bax: Международное право. Отв. ред. В.И.Кузнецов. М., 2001, С. 313.

beynəlxalq boğazlardan istifadə etmək məcburiyyətindədirlər. Bundan başqa, böyük kabotaj, yəni bir dənizin Rusiyada olan limanlarından digər dənizin Rusiyakı limanlarına yüklərin və sərnişinlərin daşınması da açıq dənizləri birləşdirən boğazlar vasitəsilə həyata keçirilir. Eləcə də aydındır ki, çoxlu sayda rayonları öz aralarında böyük dəniz sahələri ilə ayrılan Rusiya üçün təhlükəsizlik və müdafiə məsələləri əhəmiyyətli dərəcədə bu rayonlar arasında əlaqənin dəniz yolları ilə, deməli, beynəlxalq gəmiçilik üçün istifadə olunan boğazlar vasitəsilə təmin edilməsindən asılıdır.

Maraqlı dövlətlərin boğazların hüquqi rejimi ilə bağlı mövqelərinin uzun sürən və çətin razılaşdırılması nəticəsində bir çox boğazətrafi dövlətlərin fəal müqavimətinə (Yunanıstan, Kipr, İndoneziya, Mərakeş və s.) baxmayaraq konsensus əsasında BMT-nin dəniz hüququ üzrə Konvensiyasının müstəqil hissəsini - "Beynəlxalq gəmiçilik üçün istifadə olunan boğazlar" adlanan III müstəqil hissəsini qəbul etmək mümkün oldu. Konvensiyanın, xüsusi olaraq boğazlara həsr olunan hissəsi qəbul edilərkən, əsas çətinlik ondan ibarət idi ki, yuxarıda adları çəkilən və əsas boğazlarla həmsərhəd olan dövlətləri açıq dənizin azadlığı baxımından hüquqa uyğun olmayan beynəlxalq boğazların hüquqi rejimini ərazi dənizinin hüquqi rejiminin tərkib hissəsi kimi nəzərdən keçirmək kimi tələblərdən çəkindirmək və boğazlarda dinc keçid rejimi tanımağa inandırmaq lazım gəlirdi.

Son nəticədə dəniz hüququ üzrə III Konfransda boğazlardan istifadə edən və onlara həmsərhəd olan dövlətlərin maraqlarını uzlaşdırmaq mümkün oldu.

1982-ci il Konvensiyasının boğazların beynəlxalq-hüquqi rejimini tənzimləyən normalar, yuxarıda qeyd edildiyi kimi "Beynəlxalq gəmiçilik üçün istifadə olunan boğazlar "adlı" III hissədə ayrıldı. BMT-nin 1982-ci il Konvensiyasının bu hissəsinin müddəalarını analiz edərək beynəlxalq boğazların dörd kateqoriyasını müəyyənləşdirmək etmək mümkündür. Bunların hər biri üçün müvafiq hüquqi rejim nəzərdə tutulmuşdur.

Boğazların birinci kateqoriyasına açıq dənizin və ya müstəsna iqtisadi zonanın bir hissəsini açıq dənizin və ya müstəsna iqtisadi zonanın digər hissəsi ilə birləşdirən boğazlar aiddir. (1982-ci il Konvensiyasının 37-ci maddəsi). Boğazların bu kateqoriyasına münasibətdə tranzit keçid rejimi qüvvədədir. Üstəlik, belə tranzit keçid rejimi kəsilməz və sürətli olmalıdır. Amma kəsilməz və sürətli tranzit haqqındakı tələb boğazdan boğazla həmsərhəd dövlətdən girişi, çıxışı və ya qayıdışı istisna etmir. Boğazlarla həmsərhəd olan dövlətlər nəinki tranzit keçidinə mane olmamaları, eyni zamanda maraqlı dövlətləri boğazlarda gəmiçilik üçün onlara məlum olan istənilən təhlükə haqqında xəbərdar etməyə borcludurlar.

Boğazlardan tranzit keçid hətta ən qısa müddətə dayandırılı bilməz.

Gəmilərin boğazlardan təhlükəsiz keçidini təmin etmək üçün boğazyanı dövlətlər dəniz koridorlarını təyin, boğazlarda hərəkətin ayrılması sxemini isə müəyyən edə bilərlər. Hərəkətlərin belə ayrılma sxemləri hamı tərəfindən qəbul olunan beynəlxalq qaydalara uyğunlaşmalı, dəniz xəritələrində aydın şəkildə qeyd edilməli və Beynəlxalq Dəniz Təşkilatı (BDT) tərəfindən dərc olunub və təsdiqlənməlidir.

Boğazlarda dəniz dəhlizlərinin bərqərar edilməsinin vacib şərti bu haqda bütün maraqlı dövlətlərin irəlicədən xəbərdar edilməsidir.

Bu yolla boğazlardan tranzit keçid üçün istifadə edən dövlətlərin maraqları təmin edilir.

1982-ci il Konvensiyası eləcə də boğazlarla həmsərhəd olan dövlətlərin maraqlarını nəzərə alır. Konvensiyanın 39-cu maddəsinə müvafiq olaraq dəniz gəmiləri və uçuş aparatları boğazyanı dövlətlərin suverenliyi, ərazi bütövlüyü və ya siyasi müstəqilliyi əleyhinə istənilən güc təhdidindən, yaxud onun tətbiqindən, həmçinin beynəlxalq hüququn norma və qaydalarının hər hansı başqa şəkildə pozulmasından özlərini çəkindirməlidirlər. Bundan başqa, qarşısıalınmaz qüvvə tərəfindən törədilməsi halı istisna edilməklə dəniz gəmiləri və uçuş aparatları kəsilməz və sürətli tranzitin adi qaydalarına uyğun olmayan istənilən fəaliyyətdən çəkinməlidirlər.

Boğazyanı dövlətlərin maraqları naminə BMT-nin dəniz hüququ üzrə Konvensiyasında boğazlarda dəniz mühitinin mühafizəsinə aid dövlətlərin hüquq və öhdəlikləri təsbit olunmuşdur. Tranzit hüququnu həyata keçirərkən gəmilər onların özlərinin yarada biləcəyi çirklənmənin qarşısını almaq, azaltmaq və nəzarət altında saxlamaq üçün hamı tərəfindən qəbul edilən beynəlxalq qaydaları, prosedurları və praktikanı gözləməyə borcludurlar (1982-ci il Konvensiyasının 39-cu maddəsinin 2-ci bəndi). Boğazyanı dövlətlərə çirklənmənin qarşısını almaq, azaltmaq və nəzarət altında saxlamaq üçün neftin, neft tullantılarının və başqa zəhərli maddələrin boğazlarda axıdılmasına aid tətbiq edilən beynəlxalq qaydaları qüvvəyə mindirmək yolu ilə qanunlar və qaydalar qəbul etmək hüququ verilmişdir. Tranzit keçid hüququnu həyata keçirən xarici gəmilər belə qanunları və qaydaları göstərməlidirlər. İmmuniteti olan gəmi tərəfindən sahilyanı dövlətin göstərilən qanun və qaydalarının və ya BMT-nin dəniz hüququ üzrə Konvensiyasının III hissəsinin digər müddəalarının pozulması zamanı boğazyanı dövlətlərə dəyən ziyana və xərclərə görə beynəlxalq məsuliyyəti bayraq dövləti daşıyır (1982-ci il Konvensiyasının 42-ci maddəsinin 5-ci bəndi).

Boğazların ikinci kateqoriyasına açıq dənizin və ya müstəsna

iqtisadi zonanın bir hissəsi ilə digər dövlətin ərazi dənizi arasında yerləşən boğazlar, eləcə də o boğazlar aiddir ki, onlar açıq dənizin və ya müstəsna iqtisadi zonanın bir hissəsini açıq dənizin və ya müstəsna iqtisadi zonanın digər hissəsi ilə birləşdirir, boğazla və onun kontinental şelfi ilə həmsərhəd olan dövlətin adası vasitəsilə yaranır (BMT-nin 1982-ci il Konvensiyasının 38-ci maddəsinin 1-ci bəndi). Bu boğazlara dinc keçid rejimi tətbiq edilir. Belə boğazlardan istifadə edən dövlətlər BMT-nin 1982-ci il Konvensiyasının 43-cü maddəsinə müvafiq olaraq, boğazların sularının çirklənməsini nəzarət altında saxlamaq, azaltmaq və qarşısını almaq məqsədilə boğazyanı dövlətlərlə bu məsələlər üzrə müqavilə bağlamaq yolu ilə əməkdaşlıq etməyə borcludurlar.

Üçüncü kateqoriya boğazlara elələri aiddir ki, onların orta hissəsində açıq dənizin (müstəsna iqtisadi zonanın) zolağı var və onlardan naviqasiya və hidroqrafik nöqteyi-nəzərdən əlverişli olan yol keçir (1982-ci il Konvensiyasının 36-cı maddəsi). Belə boğazlar 1982-ci il Konvensiyasının təsiri altına düşümlər.

Boğazların dördüncü kateqoriyasına elələri aiddir ki, bunlardan keçid tamamilə və ya qismən "xüsusi olaraq, belə boğazlara aid çoxdan mövcud olan və qüvvədə olan beynəlxalq konvensiyalar" vasitəsilə tənzimlənir. Belə boğazlara tranzit keçid rejimi şamil edilmir. Dördüncü kateqoriyaya aid boğazlara, xüsusi halda Qara dəniz, Baltik, Magellan boğazları aiddir.

Bu boğazların beynəlxalq gəmiçilik üçün mühümlüyünü nəzərə alaraq, onların hüquqi rejiminə daha ətraflı nəzər yetirmək zəruridir.

Qara dəniz boğazları (Bosfor - Mərmərə dənizi - Dardanel) ən canlı beynəlxalq dəniz yollarından biridir olub. Qara dənizdən Dünya okeanına yeganə çıxışıdır. Bu boğazların Rusiya üçün böyük əhəmiyyəti vardır. Rusiya bayrağı altında üzən gəmilər bu boğazların ən böyük istifadəçiləridirlər. Rusiyanın dəniz ticarətinin yarısına qədəri bu Boğazlar vasitəsilə həyata keçirilir. Perspektivdə, 2004-2005-ci illərdə Xəzər neftinin Novorossiyskdən daşınmasının başlanması ilə onların Rusiya üçün əhəmiyyəti daha da artır. Rusiya üçün bu boğazların hərbi-strateji maraqları da az əhəmiyyət kəsb etmir - bu, NATO-nun Yuqoslaviyaya təcavüzü zamanı Balkan hadisələri ilə təsdiq edildi.

Bu boğazların hüquqi rejimi 1936-cı ildə Montre şəhərində qəbul edilən "Boğazların rejimi haqqında Konvensiya" ilə müəyyən edilmişdir. Bu Konvensiyanın başlanğıc müddəası boğazlarda keçid və dənizçilik azadlığı prinsipidir (maddə 1). Bu prinsipə müvafiq surətdə, dinc dövrdə bütün qeyri-hərbi gəmilər Qara dəniz boğazlarından "bayraqdan və yükədən asılı olmayaraq hər hansı formalizm" olmadan azad şəkildə keçə bilirlər.

Qeyri-hərbi gəmilər üçün gəmiçilik azadlığı tam həcmdə müharibə vaxtı da saxlanılır, bir şərtlə ki, Türkiyə döyüşən tərəf olmasın. Türkiyənin döyüşən tərəf olduğu təqdirdə boğazlarda o ölkələrin gəmiləri üçün gəmiçilik azadlığı saxlanılır ki, onlar Türkiyə ilə müharibə vəziyyətində deyillər.

Qara dəniz dövlətləri boğazlardan istənilən hərbi gəmini tonnajına və növünə heç bir məhdudiyət olmadan Türkiyə hökumətini nəzərdə tutulan keçid tarixinə 8 gün qalmış əvvəlcədən xəbərdar etməklə keçirə bilirlər. Qeyri-Qara dəniz dövlətləri boğazlardan yüngül suüstü və köməkçi gəmiləri 15 gün əvvəlcədən xəbərdar etməklə keçirə bilirlər. Qeyri-Qara dəniz dövlətlərinin Qara dənizdəki donanmasının tonnajı 45 min tondan, belə dövlətlərdən birinin tonnajı isə - 30 min tondan artıq ola bilməz. Qeyri-qara dəniz dövlətlərinin gəmiləri üçün boğazlarda qalma müddəti də məhdudlaşdırılmışdır və 21 gündən artıq ola bilməz. Bu halda Türkiyə 21 gün əvvəl xəbərdar edilməlidir. Belə şərtlər hərbi vəziyyət zamanı da gözlənilir, amma o halda ki, bu gəmilər müharibə vəziyyətində olan dövlətlərə məxsus olmasınlar və Türkiyənin özü döyüşən tərəf olmasın. Türkiyə müharibə vəziyyətində olduğu halda isə, o özü hərbi gəmilərin Boğazlardan keçid şərtlərini müəyyən edir.

Beləliklə, 1936-cı il Konvensiyasının bəzi müddəalarının analizindən belə nəticə hasil olur ki, onun əsas məzmunu bunlardır: gəminin bayrağından və keçid vaxtından asılı olmadan bütün ticarət gəmiləri üçün gəmiçilik azadlığının təmin edilməsi, eləcə də qeyri-qara dəniz dövlətlərinin hərbi gəmilərinin Qara dəniz dövlətlərinin təhlükəsizlik maraqları naminə məhdudlaşdırılması. Konvensiya boğazların Türkiyəyə məxsusluğunu tanıyaraq onların beynəlxalq-hüquqi rejimini müəyyən etmişdir.

Amma XX əsrin 80-90-cı illərində Türkiyə 1936-cı il Konvensiyasının müddəalarını şübhə altına alan bir sıra hüquqi cəhətdən tərtib edilmiş hərəkətlərə yol verdi. 1936-cı il Montre Konvensiyasının bəzi türk interpretatorları (C.Toluner, Q.Qarxenli) Qara dəniz boğazlarına, onlar üzərində inzibati və hüquqi yurisdiksiyanı nəzərə alaraq, ərazi suları kimi baxırlar. Bu isə Türkiyə hökumətinə Boğazlardan zərərsiz və qeyri-aqressiv keçid tələb etmək hüququ verməyi nəzərdə tutur. Üstəlik, BMT-nin dəniz hüququ üzrə 1982-ci il Konvensiyası, eləcə də ərazi dənizi və bitişik zona haqqında 1958-ci il Konvensiyasının Türkiyə tərəfindən imzalanmasına baxmayaraq, bu 1982-ci il Konvensiyasının müddəalarına əsaslanır.

Bu doktrinanın hüquqi baxımdan təsbit olunmasına bu cür "boğazlardan ziyansız və qeyri-təcavüzkar keçidin" pozulması halları təkan verdi. Xüsusi halda dəfələrlə, Kipr bayrağı altında silahla yüklənmiş gəmilər bu boğazdan keçmişdir. Beləcə, Türkiyənin Apellyasiya məhkəməsi Kipr bayrağı altında silah yüklü gəmilərin tranzit keçidinin iki

halı - 1977 və 1991-ci illərdə baş vermiş hallar üzrə qərar qəbul etdi. Hər iki gəmi "Vasoula" və "Çape Maleas" Burqas (Bolqarıstan) limanlarına raketlərlə və bombalarla yüklənmişdi və saxta sənədlərə malik idi.

Məhkəmə belə qərar qəbul etdi ki, bu, "silah qaçaqmalçılığıdır" və bununla da Türkiyənin Qara dəniz boğazları üzərində yurisdiksiyasını təsdiq etdi. Bundan başqa, 1950-1992-ci illər arasında Qara dəniz boğazlarında intensiv gəmiçiliklə bağlı bu boğazlarda və, Mərmərə dənizi rayonunda 500-ə yaxın toqquşma, qəza və digər hadisə baş vermişdi. Qara dəniz boğazı zonasında ən böyük toqquşma Kipr tankeri "Kassa"-nın Kipr bayrağı altında üzən "Şip brouker" yük gəmisi ilə toqquşması oldu. Bunun nəticəsində bilavasitə İstanbul yaxınlığında Bosfor boğazında 5 ton neft dənizə axıdıldı²⁰⁶.

1981-1982-ci illərdə bir neçə ciddi qəza ilə bağlı Türkiyə hələ 1982-ci ildə 1936-cı il Konvensiyasında olmayan bir neçə müddəanı özündə əks etdirən Bosforda gəmiçilik qaydalarını tətbiq etdi. Xüsusi halda, su tutumu 10160 tondan çox olan gəmilərə Bosfordan keçənə qədər Türkiyə hökumətini məlumatlandırmaq göstərişi verildi. Bundan başqa, bu boğazdan keçən ticarət gəmiləri öz bortlarına türk bosmanını götürməlidirlər. Türkiyə tərəfindən birtərəfli qaydada Bosforda gəmiçilik qaydalarının tətbiq edilməsi maraqlı tərəflərin, o cümlədən Rusiyanın kəskin etirazına səbəb olmaya bilməzdi²⁰⁷.

1994-cü ildə Türkiyə hökuməti, gəmiçiliyin təhlükəsizliyinin təmin edilməsinin və dəniz mühitinin mühafizəsinin zəruriliyinə istinad edərək, Qara dəniz ətrafı və digər dövlətlərə heç bir ilkin məsləhətləşmə aparmadan Türkiyə boğazlarında və Mərmərə dənizi zonasında birtərəfli qaydada dəniz gəmiçiliyi Reqlamentini qəbul etdi. Bu Reqlament böyük gəmilərin Qara dəniz boğazlarından keçməsinin yeni qaydalarını müəyyənləşdirdi, neft və neft məhsulları da daxil olmaqla, təhlükəli yükə malik gəmilər üçün yeni keçid qaydalarını təyin etdi. Bundan başqa, 1994-cü il Reqlamentində iqlim şəraiti, eləcə də sualtı və suüstü tikinti işlərinin, elmi tədqiqatların aparılması ilə bağlı (mad. 25) olaraq, gəmiçiliyin tam dayandırılması (mad. 42) nəzərdə tutulurdu.

1998-ci ildə beynəlxalq birliyin təzyiqi altında həm Qara dəniz ətrafının həm də tranzit dövlətlərin hüquqlarının məhdudlaşdırılmasını bəyan edən Rusiyanın təşəbbüsü ilə, Türkiyə 1994-cü il Reqlamentinin ləğv

²⁰⁶ Шипцов А.А., Анцилевич Г.А., Высоцкий А.Ф., Демиденко В.Л., Ищенко А.В., Переверзев С.С. Современное международное право и практика его применения Украиной. – Киев. Наукова думка, 1995. С. 206.

²⁰⁷ Россия и Черноморские проливы (XVIII-XX столетия). М., Международные отношения, 1999. С. 494.

edilməsi və boğazlarda gəmiçilik haqqında 1998-ci il Reqlamentinin qüvvəyə minməsi haqqında bəyanat verdi. Böyük tankerlərin Qara dəniz boğazlarından icazəli keçid qaydasını ləğv edən bu Reqlament də Türkiyə hökuməti tərəfindən beynəlxalq hüququn pozulması ilə birtərəfli qaydada qəbul edildi. Bu isə Türkiyəyə Boğazdan ayrı-ayrı gəmi növlərinin keçidinə maneə yaratmaq hüququnu saxladı.

1998-ci il Reqlamentində müsbət dəyişikliklər həm Beynəlxalq dəniz təşkilatının təzyiqi altında, həm də Boğazlar üzrə ikitərəfli Rusiya-Türkiyə ardıcıl danışıqlarının nəticəsində baş verdi.

Amma 1999-cu ilin may ayında Türkiyə 1994-cü ildə Beynəlxalq Dəniz Təşkilatı tərəfindən qəbul edilən və 1994 və 1998-ci il türk Reqlamentlərinin çatışmazlıqlarının tam aradan qaldırılmasına yönələn, Boğazlarda beynəlxalq gəmiçiliyin qaydalarının dəyişməsi məsələsinin müzakirəsinin dayandırılmasına nail oldu. Bundan başqa, Türkiyənin təşəbbüsü ilə Boğazlar problemi üzrə Rusiya-Türkiyə məsləhətləşmələrinin intensivliyi azaldı və bu müzakirələr ancaq gəmiçiliyin texniki aspektlərinə toxundu²⁰⁸.

BDT tərəfindən Türkiyəyə qarşı olan beynəlxalq təzyiqin ləğvi, Rusiyanın Türkiyə ilə boğazlarla haqqında ikitərəfli məsləhətləşmələrində daha passiv xətti Türkiyəni gəmilərin boğazdan keçməsi ilə bağlı yeni qeyri-qanuni hərəkətlərə təhrik etməyə bilməzdi. 2000-ci ilin iyulunda Türkiyə hökuməti Rumıniya tərəfindən icarə edilmiş gəmini belə bir arqument əsasında saxladı ki, onun uzunluğu Boğazlardan keçən gəmilər üçün müəyyən edilən 304 metrəndən çoxdur. Digər gəmilərin də Boğazlardan keçməklə bağlı problemi olmuşdur.

Bütün bu hərəkətlər Türkiyənin Boğazlardan keçid rejimini sərtləşdirmək istiqamətindəki niyyətlərini təsdiq edir. Bunun arxasında Türkiyənin həm də Xəzər neftinin nəqli üçün Bakı-Ceyhan neft kəmərinin çəkilişi ilə bağlı geoloji siyasi maraqları da dayanır.

Qara dəniz ətrafı dövlətlər özlərinin iqtisadi, nəqliyyat və digər problemləri ilə bu regionda heç bir siyasi və ya prioritet təsirə məruz qalmayan azad gəmiçiliyin mövcudluğunda maraqlıdırlar. Beləliklə, bir sıra hallarda boğazlarla bağlı Qara dəniz ətrafı və digər maraqlı dövlətlərin razılaşdırılma siyasətinin olmaması üzündən Türkiyə iki beynəlxalq-hüquqi prinsipə - dənizçiliyin təhlükəsizliyinə və dəniz mühitinin mühafizəsinə istinad edərək tədricən boğazlarda gəmiçiliyi beynəlxalq yurisdiksiyadan milli yurisdiksiyaya keçirir.

²⁰⁸ Вах: ətrafı, Котляр В.С. Развитие событий вокруг Черноморских проливов в 1999-2000 гг. // Ежегодник международного права 1999-2001. М., 2002.

Qara dəniz boğazları rayonunda dəniz mühitinin gəmilər vasitəsilə çirkənlənməsi ilə bağlı Türkiyənin rahatlığını prinsipcə bölüşərək, müvafiq beynəlxalq hüququn normaları ilə ifadə edilmiş müddəalardan çıxış edərək Qara dəniz ətrafı və tranzit dövlətlərin maraqlarını nəzərə almaq lazımdır. Bununla bağlı gələcəkdə Türkiyənin, digər Qara dəniz dövlətlərinin və Qara dəniz boğazlarından istifadə edən bütün dövlətlərin maraqlarını nəzərə alaraq, 1936-cı il Konvensiyasına zəruri dəyişikliklər və əlavələr etmək məqsədəuyğundur.

Baltik boğazları (Kiçik Belt, Böyük Belt, Zund) Baltik dənizini və Şimal dənizini Atlantik okeanı ilə birləşdirən yeganə dəniz yoludur. Bu boğazların xüsusiyyəti ondadır ki, Kiçik və Böyük Baltik suları Danimarkanın ərazi suları ilə, Zund suları isə Danimarkanın və İsveçin ərazi suları ilə bağlıdır.

Baltik boğazlarını şərti olaraq "funksional" adlandırmaq olar, çünki onların hüquqi rejimi çoxtərəfli beynəlxalq müqavilələrlə və boğazətrafi dövlətlərin milli qanunvericiliyi ilə tənzimlənir. Hazırda gəmilərin Baltik boğazlarından keçid rejimini tənzimləyən mühüm beynəlxalq müqavilə 1957-ci il Kopenhagen traktatıdır.

Uzunluğu 117 km olan Böyük Belt boğazı Fyun və Zelandiya adaları arasından keçir. Boğazın maksimal eni 28,2 km, minimal eni isə 18,5 km-dir. Kifayət qədər en və 30 metrlik dərinlikdə farvaterin mövcudluğuna görə bu boğaz böyük müasir gəmilərin keçidi üçün əlverişlidir. Böyük Belt boğazından fərqli olaraq uzunluğu 120 km və eni 27,5 km olan Kiçik Belt boğazı çoxlu sayda adaların mövcudluğu, farvaterin girintili-çuxıntılı və güclü dəyişkən axının mövcudluğu ucbatından gəmiçilik üçün əlverişli deyil. Danimarka adası Zelandiya ilə İsveçin sahilləri arasında yerləşən Zund boğazı o qədər də böyük olmayan (7,3 m) dərinliyi ucbatından böyük gəmilərin keçməsi üçün qənaətbəxş deyildir²⁰⁹.

1857-ci il Kopenhagen sazişinin əsas müddəası 1-ci maddədə ifadə olunmuşdur. Həmin maddəyə görə ticarət gəmiçiliyi ilə məşğul olan istənilən gəmi Baltik boğazlarından azad keçid hüququna malikdir. Bu akta uyğun olaraq ticarət gəmiçiliyinin təminatı ilə bağlı hər hansı funksiyanı həyata keçirmək üçün nəzərdə tutulan dövlət gəmiləri (büksirlər, buzqıranlar, xilasedicilər, təlim gəmiləri) də Baltik boğazından azad keçid hüququndan istifadə edirlər Baltik boğazından azad keçid hüququna malikdirlər.

1976-cı ildə Danimarka öz qərarı ilə ərazi dənizi və böyük zona

²⁰⁹ Ətraflı bax: Саваськов П.В. К вопросу о правовом режиме прохода государственных некоммерческих судов через Балтийские проливы. Международное право и международное судоходство. М., 1985. С. 18.

haqqında 1958-ci il Konvensiyasına müvafiq olaraq Baltik boğazlarından dinc keçid rejimini tətbiq etdi (mad. 14). Bu Qərarla, xüsusi halda, nəzərdə tutulur ki, Böyük Beltdən və Zunddan dövlət qeyri-kommersiya gəmilərinin keçməsi belə keçid üçün Danimarka tərəfindən irəlicədən razılıq alınmadan ərazi dənizindən həyata keçirildiyi kimi də realizə olunur. Kiçik Belt boğazında üzümə görə dövlət qeyri-kommersiya gəmiləri üçün diplomatik kanallar vasitəsilə Danimarka hökumətinin ilkin razılığını almaq lazımdır. Belə razılıq Danimarka hərbi-dəniz qüvvələrini əvvəlcədən xəbərdar etmək şərti ilə qəzaya uğramış gəmilər üçün tələb olunmur.

Göstərilən qərarın 6-cı paragrafının 1-ci maddəsinə uyğun olaraq boğazlar zonasında xüsusi razılıq olmadan hər hansı elmi tədqiqat fəaliyyəti ilə məşğul olmaq qadağandır.

Uzaq Şərq boğazları (Laperuz, Sanqarsk, Koreya və s.) Oxot, Yapon və Sarı dənizlərini öz aralarında, həmçinin Sakit Okean ilə birləşdirir və beynəlxalq gəmiçilik baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Rusiya üçün Saxalin və Xokkaydo adaları arasında yerləşən, Yapon və Oxot dənizlərini birləşdirən Laperuz boğazı çox mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bu boğazdan gəmilərin həm Rusiyanın Sakit okean sahilləri boyunca kabotaj üzümü üçün, həm də Oxot dənizinin, Saxalinin və Kamçatkanın limanlarını birləşdirmək üçün istifadə edilir.

İkinci dünya müharibəsi bitənə qədər Laperuz boğazının rejimi Portsmut sülh müqaviləsi ilə müəyyən edilirdi. Bu müqavilə Rusiya ilə Yaponiya arasında 1905-ci ilin 23 avqustunda bu dövlətlər arasında müharibənin bitməsinin nəticəsi kimi bağlanmışdı. Bu müqavilənin 9-cu maddəsində göstərilirdi ki, Rusiya və Yaponiya "öz aralarında qarşılıqlı şəkildə Laperuz və Tatar boğazlarında azad üzümə maneçilik törədə bilən heç bir hərbi tədbir görməmək haqqında razılığa gəlirlər"²¹⁰.

Portsmut sülh müqaviləsinin müddəaları 1907-ci il 31 yanvar tarixli Rus-Yapon Konvensiyası ilə, eləcə də SSRİ ilə Yaponiya arasında qarşılıqlı münasibətlərin əsas prinsipləri haqqında 1925-ci il 20 yanvar Konvensiyası ilə təsdiq edildi.

1937-ci ildə Yaponiya qüvvədə olan Portsmut sülhi müqaviləsinin pozulmasına yönələn hərbi sirtin qorunması haqqında qanun qəbul etdi və bununla da Saxalinin və Şimali Xokkaydonun cənub hüdudlarındakı sularını dənizçilik üçün qapalı elan etdi²¹¹. SSRİ-nin etirazlarına

²¹⁰ Вах: Собрание важнейших трактатов, конвенций и соглашений, заключенных Россией с иностранными державами (1774-1906). Введ. И прим. В.Н.Александренко. - Варшава. 1906, С. 565.

²¹¹ Ətraflı bax: Кутаков Л.Н. История советско-японских дипломатических отношений. М., 1962. С. 190.

baxmayaraq, Yaponiya praktiki surətdə dəniz gəmilərinin Laperuz boğazından azad keçidinə maneçilik yaratmağa başladı. Beləcə, 1938-ci ilin 31 mayında Yaponiya hakimiyyəti Laperut boğazında qəzaya uğrayan sovet gəmisi "Refrijerator №-1"-in heyətini guya qadağan olunmuş zonada olduğuna görə saxladı və həbs etdi. Bu hadisə ilə bağlı SSRİ XİN-nin etirazlarına cavab olaraq Yaponiya hökuməti SSRİ hökumətini əmin etdi ki, bundan sonra sovet gəmilərinin boğazda üzməsinə maneçilik yaratmayacaq²¹². Amma ikinci dünya müharibəsi dövründə sovet gəmilərinin Laperuz boğazından keçidi daha da mürəkkəbləşdi. Boğazda dəniz müdafiə qurğuları tikərək, Yaponiya keçən gəmilər haqqında gəminin adının, keçmə tarixinin və hərəkət istiqamətinin göstərilməsi şərt ilə xəbərdarlıq tələb etməyə başladı. Belə xəbərdarlıq gəmilərin keçidinə minimum beş sutka qalana qədər göndərilməli idi. Bundan başqa, Yaponiyanın dəniz komandanlığına boğazlardan keçən dəniz gəmilərinə baxış keçirmək səlahiyyəti verildi²¹³.

Sovet gəmiləri dəfələrlə atəşə və bombardmana məruz qalır, Laperuz boğazından keçid zamanı saxlanılırdılar. L.N.Kutakovun qeyd etdiyi kimi, ikinci dünya müharibəsi illəri ərzində 18 sovet gəmisi tutulmuş və batırılmışdı²¹⁴.

Müharibə bitəndən və Yaponiya müharibədə məğlub olandan sonra Yaponiya hökuməti tərəfindən Laperuz boğazından keçidlə bağlı tətbiq olunan məhdudiyətlər ləğv edildi. Portsmut müqaviləsi də öz qüvvəsini dayandırdı. Laperuz boğazının rejiminə münasibətdə hər hansı yeni bir razılaşmanın olmaması SSRİ-ni bu və bəzi digər boğazlara statusu haqqında 1951-ci ilin sentyabr ayında San-Fransisko konfransında məsələni qaldırmağa sövq etdi. Xüsusi halda sovet nümayəndə heyəti Yaponiya ilə sülh müqaviləsinin layihəsinin 3-cü fəslini aşağıdakı maddə ilə tamamlamaq təklifi ilə çıxış etdi:

1. Laperuz (Soya) və Nemurou boğazları bütün Yaponiya sahilləri boyunca, eləcə də Sanqar (Tsuqaro) və Tsusim boğazları hərbişəkiləndirilməlidir. Bu boğazlar bütün ölkələrin ticarət gəmiləri üçün açıq elan edildi.

2. Bu maddənin 1-ci bəndində göstərilən boğazlar ancaq o hərbi gəmilərin keçidi üçün açıq olmalıdır ki, onlar Yapon dənizinə o bitişik dövlətlərə məxsusdur²¹⁵.

SSRİ-nin bu təklifi Konfransda müdafiə olunmadığından bu

²¹² Вах: Известия, 1938. 10 декабря.

²¹³ Ətraflı вах. Военно-морской международно-правовой справочник. М., 1956, С. 140-141.

²¹⁴ Вах: Кутаков Л.Н. Göstərilən əsəri, S. 375-376.

²¹⁵ Вах: Правда, 1951, 7 сентября.

boğazlardan keçid rejimi hal-hazırda BMT-nin dəniz hüququ üzrə 1982-ci il Konvensiyasının III hissəsinin müddəaları ilə tənzimlənir. Həmin hissə "Beynəlxalq gəmiçilik üçün istifadə olunan boğazlar adlanır.

Eni cəmi 23 mil olan Laperuz boğazından gəmilərin azad keçidi məsələsi onunla mürəkkəbləşir ki, boğazətrafı dövlətlər (Rusiya və Yaponiya) tərəfindən eni 12 dəniz mili olan ərazi suları müəyyən ediləndən sonra bu boğaz ərazi suları ilə örtülə bilərdi. Yaponiyanın xidmətini qeyd edərək bildirmək lazımdır ki, o, bunu başa düşərək, 2 may 1977-ci il Qanununun ərazi suları haqqında əlavə şərtlərində "xüsusi rayonlarda", hansılara ki, Laperuz və Sanqarsk da aiddir, eni 3 dəniz mili olan ərazi suları müəyyən etdi. Beləliklə, Laperuz boğazı tamamilə örtülmür. Rusiyanın (12 dəniz mili) və Yaponiyanın (2 dəniz mili) ərazi sularının enini nəzərə almaqla boğaz sularının 8 millik gəmiçilik azadlığı rejimindədir.

Sanqar boğazı (Tsuqaru boğazı) Yapon dənizini Sakit okeanla birləşdirir və Rusiya üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir, çünki bu donmayan boğaz Vladivostokdan, Naxodkadan və Primorsk diyarının digər limanlarından Sakit okeana ən qısa yoldur.

Laperuza boğazı kimi, Sanqar boğazı da ikinci dünya müharibəsi zamanı Yaponiya tərəfindən müdafiə zonası elan edildi, bu isə boğazın xarici gəmilər, ilk növbədə də sovet gəmiləri üçün tara bağlanması demək idi. Müharibədən sonra Sanqar boğazının hüquqi rejimi haqqında məsələ uğursuz şəkildə 1951-ci il San-Fransisko konfransında qaldırılmışdı. Sanqar boğazında gəmiçilik rejimi hal-hazırda hər hansı xüsusi sülh müqaviləsi ilə tənzimlənmədiyindən, o, BMT-nin dəniz hüququ üzrə 1982-ci il Konvensiyasının III hissəsinin müddəaları ilə tənzimlənir.

Eni 10 dəniz mili olan yapon adaları Xokkaydo və Xonsyunu ayıran Sanqar boğazı da Yaponiyanın ərazi suları ilə tam örtülmür və azad keçid rejimi hökm sürən eni təxminən 4 dəniz mili olan dəniz sahəsinə malikdir.

Koreya boğazı Yapon dənizini Şərqi-Çin və Sari dənizləri ilə birləşdirir və Tsusima adası vasitəsilə iki keçidə - Krusenştern və Brouton keçidlərinə bölünür.

Koreya boğazında gəmiçilik rejimini tənzimləyən hər hansı bir beynəlxalq müqavilə bağlanmamışdır, o, Yaponiyanın və Koreya Respublikasının ayrı-ayrı aktları ilə tənzimlənmiş və indi də tənzimlənməkdə olan edir.

Koreya boğazının eni 50 mildir. Ona görə də Yaponiyanın və Koreya Respublikasının ərazi sularından kənarında boğazın suları açıq dəniz rayonunu təşkil edir və burada 1982-ci il Konvensiyasına müvafiq olaraq gəmiçilik azadlığı həyata keçirilir. Yaponiyanın ərazi sularının xarici

sərhədi ərazi suları haqqında 30 №-li Yaponiya Qanununun yuxarıda göstərilən əlavə şərtlərilə müəyyən olunur və təxminən 3 dəniz milini əhatə edir. Koreya Respublikasının ərazi sularının xarici sərhədi ərazi dənizi və bitişik zona haqqında 3037 №-li 31 dekabr 1977-ci il tarixli Qanunla, bu qanuna 6 dekabr 1995-ci il 4986 №-li Qanunla qəbul edilən güzəştlərlə, eləcə də ərazi dənizi və bitişik zona haqqında Qanunun tətbiqinin təmin edilməsi haqqında 9162 №-li 20 sentyabr 1978-ci il Prezident dekreti ilə və bu dekretə 13463 №-li 7 sentyabr 1997-ci il və 31 iyul 1996-cı il 15133 №-li Prezident dekreti ilə daxil edilən düzəlişlərlə tənzimlənir²¹⁶.

Bu bölmədə nəzərdən keçirilən bütün Uzaq Şərq boğazları, yuxarıda göstəriləndiyi kimi, sahilyanı dövlətlərin ərazi suları ilə tamamilə örtülmür. Bu o deməkdir ki, bu sulardan kənarında boğazyanı dövlətlərin müstəsna iqtisadi zonası yerləşir. 1982-ci il Konvensiyasının 37-ci və 73-cü maddələrinə uyğun olaraq, sahilyanı dövlətlərə, müvafiq olaraq bitişik zonada və müstəsna iqtisadi zonada, öz suveren hüquqlarını həyata keçirmək, qanun və qaydalarının yerinə yetirilməsini təmin etmək üçün müəyyən hüquqlar verir. Bu isə xarici gəmilərin belə boğazlardan maneəsiz keçidini çətinləşdirə bilər.

Belə ki, 1982-ci il Konvensiyasının 73-cü maddəsinə müvafiq olaraq "sahilyanı dövlət özünün canlı resursların kəşfiyyatı, istismarı və mühafizəsi ilə bağlı suveren hüquqlarını həyata keçirərkən və onlar vasitəsilə müstəsna iqtisadi zonanı idarə edərkən, baxış, təftiş, həbs və məhkəmə təhqiqatı (həmin dövlət tərəfindən bu Konvensiyaya müvafiq olaraq qəbul edilən qanunların və qaydaların təminatı üçün zəruri olan) da daxil olmaqla tədbirlər qəbul edə bilər."

Prinsipcə eyni şeylər sahilyanı dövlətin bitişik zonada hüquqlarına da aiddir. Bu hüquqlar həmin dövlətin gömrük, maliyyə, immiqrasiya və sanitariya maraqlarına aiddir.

Bununla bağlı vaxtilə S.V.Molodsov tərəfindən boğazlarda hətta eni 24 dəniz milindən artıq olan bitişik zonalar müəyyən etmənin qeyri-mümkünlüyü haqqında qaldırılmış məsələ çox aktual olaraq qalır²¹⁷. Boğazlardakı müstəsna iqtisadi zona hüdudlarında gəmiçilik isə əksər rusiyalı hüquqşünasların fikrincə, ümumi beynəlxalq hüququn adi-hüquqi norması qismində çıxış edən gəmiçilik azadlığı prinsipi əsasında qurulmalıdır²¹⁸.

²¹⁶ Вах: Сборник договоров и законодательных актов зарубежных государств по вопросам мореплавания. – Т. 3, книга первая. С. 181-187.

²¹⁷ Молодцов С.В. Правовой режим морских вод. М., 1982, С. 166.

²¹⁸ Вах: Киселев В.А., Саваськов П.В. Режим международных проливов и Конвенция ООН по морскому праву//Советский ежегодник морского права. 1985. – М., 1987. С. 28-37; Русина Н.Я. Режим судоходства в проливах, используемых для международного судоходства, по Конвенции

Sahilyanı dövlətin öz bitişik zonasında və (və ya) iqtisadi zonada qanun və qaydalarının gözlənilməsini təmin etmək məqsədilə, boğazlarda xarici gəmilərin azad keçidini pozmağa məcbur olduğu situasiyanı istisna etmək üçün, aydındır ki, BMT-nin dəniz hüququ üzrə 1982-ci il Konvensiyasının III hissəsinə müvafiq dəyişikliklərin və əlavələrin işlənilməsi və qəbul edilməsi haqqında məsələnin qaldırılması zəruridir.

Karib-Meksika hövzəsinin boğazları. Karib-Meksika regionunun boğazlarının hüquqi rejimi ilə bağlı məsələlər üzrə hər hansı xüsusi dövlətlərarası müqavilə imzalanmamışdır. Adi dəniz hüququnun tarixən formalaşmış normalarına görə bu boğazlarda ənənəvi olaraq gəmilərin azad keçidi həyata keçirilmişdir. Baxmayaraq ki, son illərdə dəniz sahillərinin beynəlxalq-hüquqi xarakteristikaları əhəmiyyətli dərəcədə dəyişmişdir, belə vəziyyət əsasən indiki halda da saxlanılır. Bu isə Karib-Meksika hövzəsi boğazlarının statusunu müəyyən edərəkən çətinliklər yaradır.

Boğazlar bu regionda, bir qayda olaraq, müxtəlif dövlətlərin əraziləri arasında yerləşmiş və müstəsna iqtisadi zona da daxil olmaqla açıq dənizin müxtəlif rayonlarını birləşdirir. Bu boğazların beynəlxalq gəmiçilik üçün intensiv və kifayət qədər uzunmüddətli istifadəsi xarakterikdir. Onlar Panama kanalı ilə birlikdə qitələrarası dəniz yollarının mühüm tərkib hissəsidir.

Bu boğazların yaxın keçmişdəki hüquqi rejimi əsasən onunla bağlı olub ki, onlar sahilyanı dövlətlərin ərazi suları ilə örtülməmişlər. Ərazi sularının eni bir qayda olaraq, 3 mil olurdu, hərçənd nəzərdən keçirilən boğazların eni 10-dan (Köhnə Baham) 108 dəniz milinə qədər təşkil edirdi (Yukatan).

Son illərdə regional siyasi situasiyada baş verən dəyişikliklər və beynəlxalq dəniz hüququnun sonrakı inkişaf prosesləri nəinki müxtəlif dövlətlərin belə boğaz qruplarına artan diqqətini təmin edir, həmçinin onlardan istifadənin hüquqi aspektlərində də əks olunur. Ada ərazilərinin dekolonizasiyası və yeni müstəqil dövlətlərin meydana çıxması regionun dəniz sahələrinin, o cümlədən boğazların hüquqi rejiminin tənzimlənməsində bilavasitə maraqlı subyektlərin dairəsinin genişlənməsinə gətirib çıxardı.

Boğazların hüquqi rejiminin ərazi sularının eninin 12 millik limiti haqqında konvension müddəaya müvafiq olaraq regionda təcridən yayılan 12 millik ərazi suları praktikasının bərqərar edilməsi (Haiti, Yamayka, Kuba, Antiqua, Barbuda, Dominikan Respublikası və s.) təsir göstərməyə

başladı.

Əgər əvvəllər Karib hövzəsi boğazlarının rejimi oxşar idisə və onların əsasını bütün bayraqlara məxsus gəmilərin və üzən vasitələrin azad keçidi haqqında fundamental prinsip təşkil edirdisə, onda yeni beynəlxalq-hüquqi şəraitdə onların hüquqi differensiasiyası zərurəti yaranır. Üstəlik, bu boğazların, onların hüquqi rejiminin xüsusiyyətləri, xüsusən də hüquqi statusu əsasında aparılan hüquqi təsnifatı, əhəmiyyətli dərəcədə boğazın eni kimi fiziki-coğrafi əlamətdəki müxtəlifliklərlə bağlıdır.

Bununla bağlı Karib-Meksika regionunun boğazları şərti olaraq "geniş" və "dar" kimi təsnif edilə bilər. Birinci qrupa aiddir: Yukatan (eni - 108 mil), Yamayka (100 mil), Kolon (78 mil), Mona (61 mil), Aneqada (40-80 mil), Navetrenniy (Küləkli) (45 mil), Florida (42 mil), Qvadelupa (30 mil) və s.

Bu boğazlarda boğazətrafi dövlətlərin 12 millik ərazi suları nəzərə alınmaqla açıq dənizin sularının kifayət qədər geniş su nəqliyyat zolağı qalır. Bu zolaqda gəmiçilik azadlığı qorunur. Bununla belə, bu boğazların rayonlarına (Aneqadadan başqa) regionun əksər dövlətləri tərəfindən elan edilən 200 millik iqtisadi zona rejimi şamil edilir. Beləliklə, bu boğazlarda belə bir vəziyyət yaranır ki, beynəlxalq gəmiçiliyin boğazətrafi dövlətlərin iqtisadi zonasının tərkibinə daxil olan boğaz zolaqlarındakı resursla, hərbi və başqa fəaliyyət növlərinin əlaqələndirilməsinin optimal təminatı zərurəti meydana çıxır.

Bununla bağlı süni adaların, sənaye və elmi qurğuların açıq dənizin, iqtisadi zona da daxil olmaqla, dibində və sularında, beynəlxalq gəmiçilik üçün müəyyən edilmiş yollarda yerləşdirilməsini qadağan edən BMT-nin 1982-ci il Konvensiyasının normalarını nəzərə almaq lazımdır. "Geniş" boğazlar hüdudlarında açıq dəniz sahələri haqqında danışıq M.L.Lopatin qeyd edir ki, "belə zolaqda dəniz və hava naviqasiyası açıq dənizin azadlığına müvafiq olaraq bir əlavə ilə həyata keçirilir ki, dəniz fəaliyyətinin istənilən başqa növü "gəmiçilik və uçuş azadlıqlarına" tabe edilmişdir²¹⁹.

Regionun "geniş" zolaqlarının hüquqi rejiminin ən xarakterik cəhəti (hətta bütün boğazətrafi dövlətlər tərəfindən ərazi sularının 12 millik limitinin bərqərar edildiyi halda) müəyyən su zolağında gəmiçilik azadlığının açıq dənizin azadlığının tərkib hissəsi kimi saxlanmasıdır.

Göstərilən boğazlarda gəmiçilik azadlığının praktiki gerçəkləşməsi ilə bağlı bəzi müddəaları xüsusilə məqsəduyğun görünür. Bu rejimdə gəmilər manevr baxımından azadlırlar, yəni onlar kursu və sürəti dəyişə

²¹⁹ Лопатин М.Л. Göstərilən əsəri. S. 34.

bilərlər, maşını dayandıra bilərlər, dreyfə otura bilərlər və s., nə qədər ki, naviqasiya şəraiti buna imkan verir. Sahilyanı dövlətin nəzərdən keçirilən boğazlarda gəmilərin azad üzməsinə maneçilik törətmək hüququ yoxdur. Sualtı qayıqlar onlardan həm sualtı, həm də suüstü vəziyyətdə keçə bilərlər. Bununla belə, gəmiçilik azadlığını həyata keçirərkən, dənizçiliyin təhlükəsizliyi, çirklənmənin qarşısının alınması məsələlərinə aid hamı tərəfindən qəbul edilən beynəlxalq dəniz hüququnun normaları gözlənilməlidir.

Bu qrupun bəzi boğazlarında boğazın tərkibinə daxil olan ərazi sularından tranzit keçid rejimi bərqərar ola bilər. Əgər boğazda açıq dəniz zolağı minimumdursa və ya onda miqrasiya şərtləri ərazi dənizinin zonalarındakından daha yararsızdırsa, bunu beynəlxalq hüquq tələb edir. Belə situasiya, xüsusi halda, Kaykos boğazında (eni - 25 mil, su nəqliyyat hissəsi 12 mil) sahilyanı dövlətlər tərəfindən 12 millik ərazi suları müəyyən ediləndən sonra mümkündür.

Şərti olaraq desək, boğazların digər qrupunu "dar boğazlar" təşkil edir. Bu o boğazlardır ki, artıq tamamilə və ya qismən örtülmüş və ya gələcəkdə boğazətərafı dövlətlərin 12 millik ərazi suları ilə örtülə bilər. Regionun üç belə boğazı hal-hazırda Kubanın, Dominikan Respublikasının, Qvadelupanın və Martinikinin ərazi suları ilə örtülür: bunlar Adsız, Dominika və Köhnə Baham boğazlarıdır. 12 millik ərazi suları haqqında müvafiq qanunlar son illərdə qəbul edilmiş və beynəlxalq dəniz hüququndakı dəyişikliklər nəzərə alınmışdır Dominikan birliyinin ərazi dənizi, bitişik zonası, müstəsna iqtisadi zonası və balıq ovu zonası haqqındakı 1981-ci il 25 avqustda qəbul edilmiş Aktının 10-cu maddəsinin 1-ci bəndində qeyd edilir ki, xarici gəmiçiliyin tənzimlənməsi zamanı beynəlxalq hüququn prinsip və normaları nəzərə alınır²²⁰. Qanunları qeyd olunan üç boğazdakı rejimi tənzimləyən dövlətlər 1982-ci ildə BMT-nin Konvensiyasını imzaladılar.

BMT-nin 1982-ci il Konvensiyasında, məlum olduğu kimi, belə bir kompromiss öz əksini tapmışdır ki, açıq dənizin bir hissəsini təşkil edən boğaz sularında gəmiçilik azadlığı həyata keçirilir, ərazi sularının tərkibinə daxil olan hissələrdə isə üzən vasitələr, gəmilər və uçan aparatlar tranzit keçidini həyata keçirmək hüququna malikdirlər və bunun üçün maneələr yaradılmamalıdır.

Bununla bağlı, qeyd etmək yerinə düşərdi ki, BMT-nin 1982-ci il Konvensiyasına müvafiq olaraq beynəlxalq gəmiçilik üçün nəzərdə tutulan boğazlara, əgər bu boğazlarda naviqasiya və hidroqrafik şərait nöqtəyi-

²²⁰ Law of the Sea Bulletin (UN). №2. P. 22.

nəzərindən, ərazi sularında olduğu kimi, açıq dənizdən və ya müstəsna iqtisadi zonadan keçən əlverişli yol varsa, belə yollarda Konvensiyanın digər müvafiq hissələrinin maddələri, gəmiçilik və uçuş azadlığına aid müddəalar da daxil olmaqla, tətbiq edilir. Tranzit keçidi haqqında müddəa həm də o vaxt tətbiq edilmir ki, ərazi sularından təşkil olunan boğaz onunla həmsərhəd olan dövlətin adası ilə yaradılır və əgər adadan dənizə tərəf naviqasiya və hidroqrafik şərait nöqtəyi-nəzərindən açıq dənizə eyni qədər əlverişli yol varsa.

Boğazətrafi dövlətlər tranzit keçidə münasibətdə Konvensiya ilə şərtlənən çərçivədə qanunlar və qaydalar tətbiq edə bilirlər. Onların praktikada tətbiqi tranzit keçid hüququnun məhdudlaşmasına, pozulmasına və məhrum edilməsinə səbəb olmamalıdır. Sahilyanı dövlətlər həmçinin boğazlarda bütün gəmilər üçün məcburi olan dəniz koridorları və hərəkət ayırma sxemləri müəyyən edə bilirlər.

Tranzit keçidi rejiminə malik olan boğazlarla hərəkət edərkən gəmilər artıq manevr üçün bir o qədər də azad deyillər. BMT-nin 1982-ci il Konvensiyasının 39-cu maddəsinin 1-ci bəndindən belə nəticə çıxır ki, boğazdan keçən gəmilər sürətlərini azalda bilirlər. Maşını dayandıra bilirlər, dreyfə otura bilirlər, lövbər sala bilirlər - ancaq o halda ki, bu hərəkətlər "qarşısızalmaz qüvvə ilə ya fəlakətlə diqtə edilirsə Konvensiyanın müvafiq maddələrindən belə nəticə alınmır ki, sualtı qayıqlar nəzərdən keçirilən boğazlarda suüstü vəziyyətlə hərəkət etməlidirlər.

Beləliklə, göstərilən boğazların sahilyanı dövlətin ərazi suları ilə tam örtülməsinə baxmayaraq, onlarda praktiki olaraq gəmiçilik və təyyarələrin maneəsiz uçuşunun həyata keçirilməsi üçün hər hansı ciddi təhlükə gözlənilmir.

Karib hövzəsi boğazlarının hüquqi vəziyyətinə və onların beynəlxalq dəniz yolu sistemində roluna Karib dənizinin və Meksika körfəzinin yarımqapallığı, eləcə də Panama kanalının mövcudluğu müəyyən təsir göstərə bilər. Belə bir fakt da hüquqi əhəmiyyətə malikdir ki, Karib boğazlarının hər biri göstərilən yarımqapalı akvatoriyalara və Panama kanalına yeganə giriş deyildir. Bu boğazların əksəriyyəti bir-birlərinə münasibətdə alternativdirlər.

Amma ümumi qayda kimi bu vəziyyət, beynəlxalq hüquq normalarının ziddinə olaraq tranzit hüququnun müəyyən edilə bildiyi yerlərdə məhdudlaşdırma üçün əsas ola bilməz, çünki onların hamısından ənənəvi olaraq beynəlxalq gəmiçilik də istifadə edilir.

ƏLAVƏ FAKTOLOJİ İNFORMASIYA

1994-cü il 1 iyulda Türkiyə Qara dəniz boğazlarında gəmiçilik Reqlamentini tətbiq etdi. Bununla bağlı Rusiya XİN Türkiyənin Moskvadakı səfirliyinə memorandum göndərdi. Həmin memorandumda qeyd edilirdi ki, Rusiya tərəfi Türkiyənin boğazlarda gəmiçiliyin təmin edilməsi ilə bağlı probleminə anlaşma ilə yanaşır və bununla belə Türkiyə tərəfinin diqqətini ona yönəldir ki, dərc olunan Reqlament boğazlarda üzmək üçün əsaslandırılmamış məhdudiyyətlər tətbiq edir (onlarda gəmiçiliyin tam dayanmasına qədər). Bu işə faktiki olaraq gəmilərin keçidi üçün icazəli qaydanın tətbiq edilməsi deməkdir. Amma Qara dəniz boğazlarının ticarət dənizçiliyinin azadlığı və hərbi gəmilərin məhdud prinsipinə əsaslanan hüquqi rejimi 1936-cı il 20 iyulda Montrada bağlanan çoxtərəfli Konvensiya ilə tənzimlənir. Qara dəniz boğazlarında yuxarıda göstərilən reqlamenti qüvvəyə mindirməklə birtərəfli qaydada gəmiçilik üçün məhdudlaşdırıcı tədbirlərin tətbiq edilməsi yuxarıda göstərilən beynəlxalq Konvensiyanın normaları ilə ziddiyyət təşkil edir.

XIV FƏSİL BEYNƏLXALQ KANALLAR

1. Mühüm beynəlxalq kanalların anlayışı və hüquqi rejimi

Bir dövlətin çaylarını, göllərini və daxili dəniz sularını birləşdirən milli kanallardan fərqli olaraq, beynəlxalq kanallar süni qaydada yaradılmış su yollarıdır və beynəlxalq dəniz yolları vasitəsilə gəmiçiliyin asanlaşdırılmasına xidmət edir.

Beynəlxalq gəmiçilik üçün istifadə olunan kanalların hüquqi rejimi beynəlxalq müqavilələrlə tənzimlənir.

Beləliklə, beynəlxalq kanallar - ərazisindən kəsib keçdiyi dövlətin suverenliyi altında olan süni su yollarıdır və onlardan beynəlxalq gəmiçilik üçün beynəlxalq hüququn prinsip və normalarına, eləcə də ayrı-ayrı kanallara aid olan beynəlxalq müqavilələrə, həmçinin kanal üzərində suverenliyə malik olan dövlətin qanunvericiliyinə müvafiq olaraq istifadə edilir.

Aşağıda göstəriləyi kimi, əsas beynəlxalq kanalların Süveyş, Panama, Kil rejimini tənzimləyən beynəlxalq-hüquqi normalar əsasən bir-birilə oxşardır və ilk növbədə bütün dövlətlərin gəmilərinin sərbəst keçidi ilə müəyyən edilir.

Beynəlxalq əhəmiyyətli mühüm su yolu 1869-cu ildə tikilən və Qırmızı dənizi Aralıq dənizi ilə birləşdirən **Süveyş kanalıdır**. Kanalin beynəlxalq - hüquqi rejimi 1888-ci il 17 oktyabrda on dövlət tərəfindən (İngiltərə, Avstriya, Macarıstan, Almaniya, İtaliya, İspaniya, Niderland, Rusiya, Türkiyə, Fransa) imzalanan Konstantinopol Konvensiyası ilə təyin olunmuşdur. Sonradan bu Konvensiyaya Yunanıstan, İsveç, Norveç, Danimarka, Portuqaliya, Yaponiya və Çin qoşulmuşdur.

1888-ci il Konvensiyasının 1-ci maddəsinə müvafiq olaraq Süveyş kanalı həm sülh, həm də müharibə dövründə bayraqdan asılı olmayaraq bütün ticarət gəmiləri və hərbi gəmilər üçün azad və açıq elan edilmişdir. Bu halda razılığa gələn tərəflər kanaldan sərbəst istifadə etməni pozmamaya və kanallara aid bütün məsələlərə bərabərlik prinsipini tətbiq etmək haqqında öz üzərlərinə öhdəlik götürdülər. (mad. 12).

1888-ci il Konvensiyasına müvafiq olaraq, Süveyş kanalı hətta müharibə zamanı döyüşən tərəflərin gəmiləri üçün açıqdır. Bunu nəzərə alaraq, Konvensiya iştirakçıları razılığa gəlmişlər ki, hər hansı düşməncəsinə və ya kanalda sərbəst üzməyə maneçilik məqsədi yaradan hərəkətə kanalda və onun giriş limanlarında, eləcə də bu dəniz mili yerləşən məsafədəki rayonda yol verilməyəcək (mad. 4.). Bu halda Konvensiya

suverenliyi altında kanal olan Misiri ictimai qaydanın təmin edilməsi və mühafizə edilməsi üçün bütün zəruri tədbirləri qəbul etməkdə məhdudlaşdırmır (mad. 10.).

Süveyş kanalının hüquqi rejimi Misir tərəfindən 1958-ci ildə Süveyş kanalının ümumi dəniz kompaniyasının milliləşdirilməsindən sonra belə dəyişməmişdir. Kanalın milliləşdirilməsi ilə bağlı Misirin hüququayğun hərəkətlərinə cavab olaraq İngiltərənin, Fransanın və İsrailin hərəkətləri 1988-ci il Konvensiyasının 1-ci maddəsinin birbaşa pozulması demək idi. Həmin maddəyə görə iştirakçı-dövlətlər kanaldan həm hərbi, həm də dinc vaxtı azad istifadə etməni pozmamaq haqqında öhdəlik götürmüşdülər.

Süveyş kanalı ətrafında böhran aradan götürüləndən sonra Misir Memorandum və Deklarasiya qəbul etdi. Həmin sənədlərdə Misir 1988-ci il Konstantinopol Konvensiyasına əməl etmək və bütün dövlətlərin gəmiləri üçün azad və fasiləsiz gəmiçilik, heç bir diskriminasiya olmadan kanalın bütün istifadəçiləri üçün tam bərabərlik təmin etmək haqqında niyyətini təsdiq etdi. Beləliklə, 1967-ci ildə kanal bütün dövlətlərin gəmilərinin azad üzməsi üçün yenidən açıldı.

Atlantik və Sakit okeanları birləşdirən **Panama kanalı** üzmək üçün 1914-cü ildə açılmışdır. Bu kanalın hüquqi rejimi hələ o tikilənə qədər ABŞ ilə İngiltərə arasında 1850-ci il müqaviləsi ilə müəyyən edilmişdir. Bu müqavilə, xüsusi halda, gələcək kanalı həm dinc dövrdə, həm də müharibə zamanı bayraqlarından asılı olmadan bütün ticarət gəmiləri və hərbi gəmilər üçün azad və açıq elan etdi. Bundan başqa, ABŞ-İngiltərə müqaviləsinin tərəfləri kanal üzərində və qonşu dövlətlər üzərində öz hakimiyyətlərini bərqərar etməmək haqqında öhdəlik götürdülər.

1903-cü ildə ABŞ ilə Panama arasında bağlanan sazişə görə ABŞ kanalın tikilməsi və ondan "əbədi istifadə edilməsi" haqqında hüquq əldə etdi. Panama bu müqaviləyə müvafiq olaraq kanalın sahilləri boyunca onmillik quru zonası hüdudlarında öz suveren hüquqlarını ABŞ-a güzəşt etdi. Üstəlik ABŞ kanalın neytrallağını və ona Süveyş kanalının hüquqi rejimini tənzimləyən 1988-ci il Konstantinopol konvensiyasının tətbiq edilməsini bəyan etdi. Panama kanalı 1914-cü ildə fəaliyyətə başladı və rəsmi olaraq 1920-ci ildə açıldı. Müqavilədə həmçinin nəzərdə tutulurdu ki, tikinti bitəndə və ona girişdən sonra bütün ticarət gəmilərinin və hərbi gəmilərin girişi üçün kanal daim neytral və açıq qalacaq. Eləcə də nəzərdə tutulmuşdur ki, kanaldan keçən gəmilərdən, kanaldan və digər tikililərdən istifadəyə görə rüsumlar istisna olmaqla, heç bir yığım, tutulmayacaq. ABŞ kanal zonasında öz istehkamlarını ucaltmaq və müdafiə məqsədilə orada öz silahlı qüvvələrini saxlamaq hüququ qazandı.

1903-cü il müqaviləsinin bu müddəalarına baxmayaraq, ikinci dünya

müharibəsindən sonrakı dövrdə ABŞ hakimiyyəti tərəfindən bir çox xarici gəmilərə qarşı kanal zonasında diskriminasiya edici tədbirlər görüldü.

1903-cü il müqaviləsinə yenidən baxmaq və Panamanın kanala, həmçinin onun zonasına münasibətdə suveren hüquqlarının faktiki olaraq həyata keçirilməsi hüququ uğrunda uzun müddətli mübarizədən sonra ABŞ və Panama bu kanal haqqında iki müqavilə imzaladılar. Onlardan birincisində "Panama kanalı haqqında müqavilə"də Panamanın öz ərazisi üzərində suverenliyi tanındı. İkinci - "Panama kanalının daimi neytrallığı və istismarı haqqında" adlı müqavilədə qəbul edilir ki, bu kanal beynəlxalq tranzit yolu kimi daim neytral olmalı və "sülhü pozmayan tranzit" üçün, hərbi gəmilər də daxil olmaqla, hər hansı yoxlama və diskriminasiyasız bərabərlik şərtləri əsasında bütün gəmilər üçün açıq olmalıdır²²¹.

Bu müqavilələrin əsas məqsədi ondan ibarətdir ki, kolonial mahiyyət kəsb edən situasiya ləğv olunsun. Elə situasiya nəzərdə tutulur ki, burada bir dövlət (ABŞ) digər dövlətin ərazisinin müəyyən hissəsinə münasibətdə yurisdiksiya səlahiyyətləri həyata keçirir və bu həm də digər dövlətin (Panama) suverenliyini bərpa etməyi nəzərdə tutur. Bu müqavilələrlə nəzərdə tutulmuşdur ki, Panama kanal üzərində təcridən suverenlik əldə edir və bu suverenlik ona tam surətdə 1999-cu ilin 31 dekabrında keçəcək.

Bu müddətə qədər amerikalılar kanalın idarə edilməsində real hakimiyyəti həyata keçirir və onun zonasında 14 hərbi baza saxlayırdı. 2000-ci ildən başlayaraq ABŞ-ını ancaq "Panama ilə birlikdə kanalın neytrallığını təmin etmək" hüququ qalırdı. Təəssüf ki, Panama kanalı təhvil verilənədək (1 yanvar 2000-ci il) çoxlu sayda pozuntular qeydə alınmışdı.

1979-cu ilin sentyabrında ABŞ Konqresi 96-70 №-li qanun qəbul etdi və burada Panama kanalı haqqında Müqavilənin mahiyyəti və məqsədi təhrif olundu. Xüsusi halda, bu qanun, faktiki olaraq, Panama kanalı haqqında müqavilənin məqsədlərinin dəyişməsinə, Panamanın kolonial asılılığının ləğv edilməsinə yönəlmişdi. Belə ki, bu Qanun Panama kanalının idarə edilməsi üzrə ABŞ-ın və Panamanın təmsilçilərindən ibarət olan Komissiyanın yaradılması haqqında Müqavilənin müddəalarına zidd olaraq, prezidentə və müdafiə nazirinə bu komissiyada fəvqəladə səlahiyyətlər verdi, onun inzibati funksiyalarını məhdudlaşdırdı və ABŞ Konqresinə Panama kanalının idarə edilməsi sahəsində qeyri-məhdud səlahiyyətlər verdi.

ABŞ-ın 96-70 qanununun təsiri nəticəsində ABŞ administrasiyası tərəfindən Panama kanalı haqqında Müqavilənin çoxlu sayda pozuntularına

²²¹ Ətraflı bax: Мелков Г., Князев В. Новое соглашение о Панамском канале // Морской сборник. 1978, № 5. S. 93.

yol verildi.

Xüsusi halda, Panama kanalının idarə edilməsi üzrə Komissiyanın inzibati səlahiyyətləri məhdudlaşdırıldı, suveren Panamanın ərazisində ABŞ-ın çoxlu sayda federal qanunları tətbiq olundu. Panama ərazisində ABŞ-ın administrativ orqanları təsis edildi. Bunlar heç bir hüquqi əsas olmadan kanalın idarə edilməsinin müxtəlif aspektlərinə müdaxilə edirdilər.

2000-ci ilin 2 yanvarından başlayaraq Panama kanalı və onun bütün tikililəri birdəfəlik Panamanın suverenliyi altına keçdi.

1895-ci ildə açılan **Kil kanalı** Baltika və Şimal dənizlərini birləşdirir. 1919-cu ilə qədər kanala Almaniya nəzarət edirdi. Beynəlxalq gəmiçilik üçün kanal 1919-cu il Versal müqaviləsinə müvafiq olaraq açıq elan edildi. Bu müqaviləyə uyğun olaraq Kil kanalı və ona olan girişlərdə Almaniya ilə sülh şəraitində olan dövlətlərin ticarət gəmiləri üçün azad və açıq hərbi gəmilərin üzməsinə ancaq diplomatik vasitələrlə irəlicədən xəbərdarlıq etməklə icazə verildi.

Hal-hazırda Kil kanalı ilə üzən gəmilərin keçid şərtləri bəzi dəyişikliklərlə AFR tərəfindən qüvvəyə mindirilən, 1939-cu ildə tətbiq edilən Kil kanalında üzmə şərtləri ilə müəyyən edilir. Bu qaydaya müvafiq olaraq kanalda üzmə bütün dövlətlərin gəmilərinə sutkanın istənilən vaxtında müvafiq rüsum ödənildikdən sonra və icazə alındıqdan sonra mümkündür. Hərbi gəmilərin kanalda üzməsi AFR hökumətini irəlicədən diplomatik kanallarla xəbərdar etmək sayəsində mümkündür.

Kil kanalında keçid şərtləri haqqında belə qaydaların müəyyən edilməsi bir daha belə bir praktikanı təsdiq edir ki, kanalların beynəlxalq-hüquqi rejimi ərazisini kəşib keçən dövlətə kanaldan xarici gəmilərin keçməsi ilə bağlı qaydalar müəyyən etmək, eləcə də onlar üzərində inzibati idarəetmə tətbiq etmək hüququ verir. Belə bir vəziyyətə ilk dəfə ingilis hüquqşünası Y.Brounli diqqət yetirmişdi. O qeyd etmişdi ki, "əgər bu və digər əsaslarla kanalı beynəlxalq-hüquqi statusu olan kanal kimi hesab etmək mümkündürsə, bu, heç də kanal üzərində ancaq beynəlxalq hüquq nöqtəyi-nəzərindən suveren olan hər hansı inzibati orqanın nəzarətinin olmaması demək deyildir"²²². Amma beynəlxalq kanalların idarə edilməsi ilə bağlı kanalın ərazisini kəşib keçdiyi dövlətlərin həyata keçirdikləri tədbirləri, eləcə də onların kanaldan keçid haqqında müəyyən etdikləri qaydalar müvafiq beynəlxalq müqavilələr və ya beynəlxalq hüquqla müəyyən edilən xarici gəmilərin beynəlxalq kanallardan azad keçidi prinsipi ilə ziddiyyət təşkil etməməlidir. Beynəlxalq gəmiçilik üçün belə bir rejim ancaq müstəsna hallarda - milli qanunvericiliklə və müvafiq

²²² Вах. Броунли Я. Международное право. Книга первая. М., 1977, С. 401.

beynəlxalq hüquqla məhdudlaşdırıla bilər. Belə məhdudiyyətlər adətən hərbi təhlükəsizlik və kanalda üzməyin təhlükəsizliyi, eləcə də kanalın qurğularını istismar vəziyyətində saxlamaq zərurəti ilə bağlı olur.

ƏLAVƏ FAKTOLOJİ MƏLUMAT

1922-ci ildə fransız şirkəti tərəfindən icarəyə götürülən "Wimbledon" gəmisi həmin vaxt SSRİ ilə müharibə vəziyyətində olan Polşa üçün hərbi materiallar daşıyırdı. Almaniya bu gəminin Kil kanalından keçməyə buraxmadı, bunu Polşa ilə Sovet Rusiyası arasındakı müharibə neytrallığını nümayiş etdirmək niyyəti ilə əlaqələndirdi.

Fransızlar bu məsələni beynəlxalq məhkəmənin Daimi palatası qarşısında qaldırdı. Daimi palatanın 1923-cü ildə çıxardığı qərarla göstərilirdi ki, neytral dəniz gəmisinin keçməsinə qadağa qoyan Almaniyanın hərəkətləri hüquqa uyğun deyil. Bu qərar Versal müqaviləsinin 380-ci maddəsinə əsaslanırdı. Həmin maddəyə görə Kil kanalı Almaniyanın daxili su yolu sayılmır və bu kanaldan keçid onun qərarından asılı deyil. Bu halda Daimi palata Süveyş və Panama kanallarının statusuna istinad edərək hamı tərəfindən qəbul edilən belə bir müddəanı təsdiq etdi ki, iki açıq dənizi birləşdirən və bütün dövlətlərin daimi istifadəsi üçün nəzərdə tutulan süni su yolları təbii boğazlarla eyniləşdirilir və hətta onlardan döyüşən tərəfin hərbi gəmilərinin keçməsi, bu su yolunun üzərində yurisdiksiyaya malik olan dövlətin neytrallığını pozmur. Kil boğazından azad keçidin şərti budur ki, kanaldan keçən gəmi Almaniya ilə müharibə vəziyyətində olmamalıdır²²³.

²²³ Ətraflı bax: Kolombos D. Beynəlxalq dəniz hüququ M., 1975. C. 205-206.

XV FƏSİL DƏNİZ MÜHİTİNİN MÜHAFİZƏSİ VƏ SAXLANILMASI

1. Dəniz mühitinin mühafizəsi sahəsində beynəlxalq dəniz hüququnun əsas prinsipləri

Yerin biosferinin mühüm komponentlərindən biri olan Dünya okeanı planetin təbii mühitinin keyfiyyətini qlobal miqyasda təmin edir. Müasir dövrün ən aktual problemi olmaqla dəniz mühitinin çirklənmədən mühafizəsi bununla müəyyən olunur Dünya okeanının sahələrindən və resurslarından getdikcə daha intensiv istifadə olunması, bununla əlaqədar çirklənmə mənbələrinin artması, dənizə böyük miqdarda ziyanlı və zəhərli maddələrin tullanması, Dünya okeanının ayrı-ayrı ekosisteminin deqradasiyasına, ekoloji tarazlığın pozulmasına, dənizlərin və okeanların məhsuldarlığının aşağı düşməsinə səbəb oldu. Bizim planetin səthinin üçdə ikisini əhatə edən dənizlər və okeanlar böyük bioloji, energetik və mineral resurslara malikdir. Dünya okeanı həmçinin karbon qazını "udan" və oksigen istehsal edən böyük bir mənbədir. Dünya okeanına gələcəkdə ərzaq resurslarına və içməli suya getdikcə artan tələbatı təmin edə biləcək mənbə kimi baxılır.

Ayrı-ayrı dövlətlərin və beynəlxalq təşkilatların söylərinə baxmayaraq, dəniz mühitinin çirklənməsi davam edir. BMT-nin Baş Assambleyasının 2001-ci ilin dekabrında keçirilmiş 56-cı sessiyasında yerüstü fəaliyyət nəticəsində dəniz mühitinin davam edən deqradasiyası, dəniz mühitinə gəmilərdən tullanan çirkləyici əşyalar, dənizə neftin və digər ziyanlı, həmçinin, təhlükəli maddələrin, o cümlədən radioaktiv maddələrin, nüvə tullantılarının və təhlükəli kimyəvi materialların tullanılması ilə bağlı narahatlıq ifadə olunmuşdu. Bununla bağlı BMT-nin Baş Assambleyası xüsusi qətnamə qəbul etdi və həmin qətnamədə BMT-nin dəniz hüququ üzrə 1982-ci il Konvensiyasına qoşulmayan dövlətləri də həmin Konvensiyaya qoşulmağı və onlara ilkin olaraq öz milli qanunvericiliklərini bu Konvensiya ilə uzlaşdırmağı və bu müddəaları praktikada ardıcıl olaraq yerinə yetirməyi tövsiyə etdi. Bundan başqa qeyd olunan qətnamə beynəlxalq birliyi müvafiq hallarda inkişaf etməkdə olan və kiçik ada dövlətlərinə dənizin çirklənməsi ilə mübarizə məsələsində kömək göstərməyə çağırır.

Dünya okeanının neftlə çirklənməsi məsələləri 2003-cü ilin iyun ayında "Səkkizlərin" yuxarı təbəqəsinin də müzakirə predmeti olmuşdur. Bu müzakirə Evian (Fransa) şəhərində keçirilmişdi. Dünya okeanının

bioresurslarına böyük əhəmiyyət verərək və onların çirklənmə ilə bağlı azalmasını qeyd edərək dünyanın aparıcı dövlətləri aşağıdakıların zəruriliyini qeyd etdi:

- sahilyanı dəniz rayonlarının resurslarının bioloji müxtəlifliyinin və məhsuldarlığının saxlanması;

- balıq ovu ilə universal və regional beynəlxalq müqavilələrin ratifikasiyası və effektiv tətbiqi;

- FAO-nun himayəsi altında qeyri-qanuni və tənzimlənməyən balıq ovu ilə bağlı beynəlxalq hərəkət planının hazırlanması və tətbiq edilməsi;

- regional balıqçılıq təşkilatlarının fəaliyyətinin gücləndirilməsi;

- BDT, FAO, YUNEP kimi beynəlxalq təşkilatlar arasında koordinasiyanın və əməkdaşlığın gücləndirilməsi;

- dəniz mühitinin mühafizəsi haqqında 1995-ci il Qlobal hərəkət planındakı prioritetlərin milli, regional və beynəlxalq təşəbbüslərə inkorporasiya edilməsi;

- 2012-ci ildə "Səkkizlər" dövlətlərinin sularında mühafizə edilən dəniz rayonlarının müvafiq şəbəkəsinin yaradılması;

- BDT-nin bu istiqamətlərdəki söylərə dəstək verməsi;

a) gəmiçilikdən bir korpuslu tankerlərin çıxarılmasının sürətləndirilməsi, b) dar və məhdud rayonlarda BDT-nin qayda və prosedurlarına müvafiq olaraq bosmanlardan məcburi qaydada istifadə edilməsi; v) qəzaya uğramış gəmilər üçün sığınacaq təşkil edilməsi haqqında təlimatların hazırlanmasının sürətləndirilməsi; q) çirklənmədən ziyan çəkənlər üçün kompensasiya fondunun artırılması və kompensasiyaların beynəlxalq rejiminə yenidən baxılması; d) dənizçilərin hazırlığının məcburi peşə minimumu daxil olmaqla gücləndirilməsi²²⁴.

Dünya okeanının təmizlənməsi probleminin, həmçinin onun qorunmasının, ondan rəşional qaydada istifadə edilməsinin bəşəriyyətin yaşaya bilməsi ilə bağlı köhnə təsəvvürlər əşasında - "Okeanın sərvətlərinin tükənməzliyi", onun "özünütəmizləməsi", Okeanın "azad ov zonası" olması, "Okean hər şeyə tab gətirir kimi həll edilməsi artıq qeyri-mümkündür. L.M.Brexovskixin təbirincə desək, bunun üçün əşlaq və hüquq lazımdır²²⁵. Bütün Dünya okeanının ekosisteminin üzvi tamlığı və onun ayrı-ayrı elementlərinin qarşılıqlı əşlaqəsi dəniz mühitinin mühafizə edilməsinə və saxlanılmasına qlobal yanaşmanı diqtə edir və bu məsələ beynəlxalq hüquqi tənzimləmə tələb edir.

Belə yanaşma, xüsusi halda, BMT-nin dəniz hüququ üzrə 1982-ci il

²²⁴ Ətraflı bax: Marine Environment and Tanker Safety: Action G8 Plan. <http://www.g.7.utforonto.ca/summit/2003.evian/marine.html>.

²²⁵ Бреховских Л.М. Океан и человек, настоящее и будущее. М., 1987. С. 304

Konvensiyasında əks olunmuşdur. Həmin Konvensiya dəniz sahələrinin problemlərinin qarşılıqlı əlaqəsini və onlara bir tam kimi baxmağı nəzərdə tutur.

Bəşəriyyət yeni eraya qədəm qoyur. Bu yeni eranın əlaməti qlobal problemlərin yaranması, xüsusən də dəniz mühitinin ciddi şəkildə çirklənməsi və bunun nəticəsi kimi qlobal ekoloji fəlakətin baş verməsidir. Bir çox alimlərin ədalətli olaraq qeyd etdiyi kimi, "tarixdə ilk dəfə olaraq elə bir situasiya yaranmışdır ki, bəşəriyyət müasir sivilizasiyanın qlobal təhlükəsizliyini təmin etmək məqsədilə ümumi və demokratik əsaslarla birləşə bilər. Bunun üçün təkcə qlobal sivilizasiya çərçivəsində razılaşdırılan beynəlxalq tədbirlər kifayət deyil, eyni zamanda meydana çıxan zərurəti dərk etmək üçün yeni şüura, qlobal təfəkkürə ehtiyac var"²²⁶.

Bununla bağlı beynəlxalq birlik sabit inkişaf konsepsiyası hazırlamışdır. Bu konsepsiya indiki dövrün ehtiyaclarını ödəməklə eyni zamanda gələcək nəsillərin də ehtiyaclarını nəzərə alır. Bu konsepsiyanın inkişafı kimi qəbul edilən əsas sənədlər bunlardır: "XXI əsrin gününün gündəliyi" Deklarasiyası; BMT-nin fəaliyyət Proqramı, ətraf mühit və inkişaf üçün Deklarasiya; "Bioloji müxtəliflik haqqında 1992-ci il Konvensiyası. BMT-nin ətraf mühit və inkişaf haqqındakı Konfransında qəbul edilən "XXI əsr üçün Gündəlik" Deklarasiyasında qeyd olunduğu kimi, dəniz mühiti "bir tamlıq təşkil edir, həyatın və pozitiv dəyərlərin müdafiə edilməsinin qlobal sisteminin komponentinin sütunudur və sabit inkişaf imkanı deməkdir (fəsil 17 - Okeanların mühafizəsi", m. 17.1.)

1972-ci ildə ətraf mühit haqqında BMT-nin Konfransında qəbul edilən Stokholm prinsiplər deklarasiyasının 2-ci Prinsipinə müvafiq olaraq, hava, torpaq, "flora və fauna, xüsusən təbii ekosistemin representativ nümunələri də daxil olmaqla, indiki və gələcək nəslin rifahı üçün ciddi planlaşdırma və zəruri olduğu qədər idarəetmə yolu ilə qorunub saxlanılmalıdır". 4-cü Prinsipə görə isə insan "canlı təbiətin və onun mühitinin qorunmasına və onlar üzərində sürüli idarəetməni həyata keçirməyə" borcludur. "İqtisadi inkişafın planlaşdırılması zamanı isə insan təbiətin mühafizəsinə və canlı təbiətin qorunmasına xüsusi diqqət yetirməlidir"²²⁷.

Demək olar ki, bütün dövlətlər bu və ya başqa dərəcədə ətraf mühit problemi ilə tanışdırlar və bu problemi milli səviyyədə həll etməyə çalışırlar. Amma dənizin ekosisteminin bütövlük xarakteristikasını, çirklənmənin mənbələrini və növlərini, dəniz sahələrində çirklənmənin

²²⁶ Экология и экономика природопользования. Ред. Э.В.Гирусова. М., 1998.

²²⁷ Действующее международное право в трех томах. Сост. проф. Ю.М.Колосов и проф. Э.С.Кривчикова. Том третий. М., 1997.

yayılmasının transsərhəd xarakterini nəzərə alaraq, demək olar ki, Dünya okeanının mühafizəsi problemi ayrı-ayrı dövlətlərin səyləri ilə həll edilə bilməz. Dəniz mühitinin müdafiə edilməsinin və qorunmasının effektiv yolu hər şeydən əvvəl milli vasitələri və beynəlxalq əməkdaşlığı universal və regional səviyyədə uzlaşdırmaqdan asılıdır. Ancaq dövlətlərin birgə səyləri, onların geniş əməkdaşlığı dəniz mühitinin çirklənməsinin qarşısının alınmasına və məhdudlaşdırılmasına səbəb ola bilər.

Dəniz mühitinin mühafizəsi sahəsində dövlətlərin əməkdaşlığının obyektiv zərurəti bir neçə amildən asılıdır. Birincisi, yuxarıda qeyd edildiyi kimi, heç bir dövlət, hətta iqtisadi baxımdan çox inkişaf etmiş olsa belə, dəniz mühitinin mühafizəsi problemini təkbaşına həll edə bilməz. İkincisi, Dünya okeanı vahid və bölünməz makrosistemdir. Belə bir makrosistemdə dəniz mühitinin hər hansı dəyişikliyi hansısa akvatoriya ilə məhdudlaşdırıla bilməz. Üçüncüsü, Dünya okeanının təbii resurslarının və sahələrinin istifadəsinin beynəlxalq xarakteri sıx beynəlxalq əməkdaşlıq təşkil edir²²⁸. Belə əməkdaşlığın yaradılmasında, inkişafında və dövlətlərin təbiəti mühafizə fəaliyyətinin tənzimlənməsində aparıcı rola beynəlxalq hüquq malik olmalıdır²²⁹.

Dəniz mühitinin çirklənmədən müdafiəsinin hüquqi tənzimlənməsinin əsasında beynəlxalq hüququn əsas prinsipləri dayanır. Bu prinsiplər, L.V.Skalovanın düzgün qeyd etdiyi kimi, tətbiq sferasından asılı olmayaraq beynəlxalq hüququn fundamenti sayılırlar²³⁰. Dəniz mühitinin qorunmasına tətbiqən beynəlxalq hüququn əsas prinsiplərinin konkretləşməsi beynəlxalq dəniz ekologiyasının prinsipləridir. Bu, kompleks instituttur və iki sahənin - beynəlxalq dəniz hüququnun və ətraf mühitin beynəlxalq-hüququnun sərhədində yaranıb. Belə sahə prinsiplərinə aşağıdakılar aiddir: dəniz mühitinin mühafizəsi prinsipi, canlı dəniz resurslarından rəşional istifadə prinsipi, digər dövlətlərin ərazisinə ziyan vurmamaq prinsipi, açıq dənizin azadlığı prinsipi.

Dəniz mühitinin mühafizəsi prinsipi xüsusi prinsiplər arasında mühüm yer tutur, dövlətlərin ətraf mühitin mühafizəsi sahəsindəki hüquq və öhdəliklərini tənzimləyi ən normalar əsasında yaranmışdır. İlk dəfə BMT-nin insanı əhatə edən mühit haqqındakı konfransında meydana çıxan bu prinsipə müvafiq olaraq "dövlətlər dənizlərin insanın həyatı üçün təhlükə yarada bilən, canlı resurslara və dəniz növlərinə, əlverişli vəziyyətə ziyan

²²⁸ Барсегов Ю.Г. Мировой океан: право, политика, дипломатия. М., 1983. С. 48.

²²⁹ Лазарев М.И. Международно-правовые проблемы мирного использования Мирового океана // Международное сотрудничество и международное право. М., 1977. С. 49.

²³⁰ Скалова Л.В. О соотношении основных и отраслевых принципов международного права // Международное сотрудничество и международное право. - М., 1977. С. 33.

vura bilən və dənizdən istifadənin digər növlərinə ziyan vura biləcək halların qarşısını almaq üçün tədbirlər görmək hüququna malikdirlər".

Dəniz mühitinin qorunması prinsipi özünün gələcək inkişafını 1982-ci il Konvensiyasında, xüsusilə də 192-ci maddədə öz əksini tapmışdır. Həmin maddə bütün dövlətlər üçün "dəniz mühitinin mühafizəsi və müdafiəsi" öhdəliyini müəyyən etmişdir.

Dəniz mühitinin əsas müdafiə prinsipi ətraf mühitin qorunması ilə bağlı beynəlxalq məsuliyyətdir. Beynəlxalq-hüquqi məsuliyyətin məzmunu üç hüquqi nəticədən ibarətdir. Bu hüquqi nəticəyə görə öz öhdəliyini pozan, o cümlədən də hüquq pozucusu olan dövlət üçün beynəlxalq hüququn digər subyektlərinə ayrı-ayrı hallarda isə fiziki şəxslərə vurulan ziyanın ödənilməsini nəzərdə tutur²³¹.

Canlı dəniz resurslarının saxlanılması və rəasional istifadəsi, faktiki olaraq, Dünya okeanında dövlətlərarası münasibətlərin okeanın bioresurslarının istismarı prosesində onların qorunmasının məzmununu və ümumi istiqamətini müəyyənləşdirir. Beynəlxalq balıq ovunun digər prinsipləri ilə yanaşı, bu prinsip müasir rəasional balıq ovunun hüquqi əsaslarını təmin edir. Bu prinsipə görə, hər bir dövlətin digər dövlətlərdən canlı resurslardan rəasional istifadə etmək və onları qorumaq üçün tədbirləri yerinə yetirməyi tələb etmək hüququ var, bir şərtlə ki, həmin dövlətin özünün belə tədbirləri həyata keçirmək haqqında hüquqi öhdəliyi olsun.

Canlı dəniz resurslarının saxlanılması və rəasional istifadəsi prinsipinin meydana çıxması dövlətlərin iqtisadi inkişafının tələbatı ilə şərtlənirdi. Dünya okeanının praktiki olaraq bütün rayonlarında balıq ovunun aktivləşməsi, gəmiçilik, axtarış, hasilat və istismar sahəsində texnikanın son nailiyyətləri bəzi qiymətli balıqların və dəniz canlılarının ehtiyatlarına mənfi təsir göstərməyə başladı. Bu ehtiyatların qorunması üçün ayrı-ayrı sahilyanı dövlətlər tərəfindən göstərilən səylər daim miqrasiya edən dəniz resurslarının mühafizəsi üçün kifayət etmədiyindən, maraqlı dövlətlər açıq dənizin ayrı-ayrı rayonlarında ov aparılması məsələsinin birlikdə tənzimlənməsi zərurətini başa düşdülər və etiraf etdilər. Dəniz mühitinin mühafizəsi üzrə ekoloji tələblər dəniz hüququnun əsas və ənənəvi prinsipinə - gəmiçilik azadlığı prinsipinə də təsir etdi. Bu prinsip dənizin neftlə çirklənməsinin qarşısını almaq haqqında 1954-cü il Konvensiyasının (düzəlişlərlə), 1978-ci il Protokolu ilə dəyişdirilmiş, gəmilərdən yaranan çirklənmə haqqında Beynəlxalq Konvensiyanın BMT-nin dəniz hüququ üzrə 1982-ci il Konvensiyasının təsiri altında dəniz

²³¹ Ətraflı bax: Пономарев М.В. Международно-правовое регулирование охраны морской среды // Весты Фемиды. 1998, №-3, С. 40.

mühitinin qorunması aspektində xeyli dəyişikliyə məruz qalmışdır. İlk növbədə bu dəyişikliklər dinc keçid və tranzit keçid hüququna toxundu. Müasir anlamda dinc və tranzit keçid hüququ gəmiçiliklə bağlı və yuxarıda adı çəkilən beynəlxalq-hüquqi sənədlərdə nəzərdə tutulan ekoloji aspektləri nəzərə almalıdır.

Dəniz mühitinin mühafizəsi və saxlanması ilə bağlı prinsiplərin effektiv tətbiqi əsasən onların həyata keçməsinə təmin edən fəaliyyət mexanizminin yaradılmasından asılıdır. Bu mexanizmin mühüm hissəsi dəniz sahələrinin çirklənməsinin qarşısını almağa yönələn beynəlxalq-hüquq normalarının və milli qanunvericiliyin təmin edilməsi qaydalarını tənzimləyən normalardır. Beynəlxalq dəniz hüququnda ən çox, mükəmməl qaydada istənilən gəmilərdən yaranan çirklənmənin qarşısını almağa yönələn beynəlxalq norma və standartların həyata keçirilməsinə təmin edən mexanizmin mövcud olmasıdır. Bu mexanizm ilk növbədə bayrağın məxsus olduğu dövlətin yurisdiksiyasına aiddir. 1992-ci ilin Konvensiyasına müvafiq olaraq dəniz sahəsinin çirklənməsinin qarşısının alınması üçün bir sıra tədbirlərin görülməsi həmçinin dövlət postlarına həvalə olunmuşdur.

Dəniz mühitinə, müstəsna iqtisadi zonada canlı dəniz resurslarının mühafizəsi və qorunub saxlanması 1982-ci il Konvensiyası ilə sahiləni dövlətlərə həvalə edilmişdir. Üstəlik, sahiləni dövlət iqtisadi zonaya münasibətdə ancaq elə qanunlar və qaydalar qəbul edə bilər ki, onlar hami tərəfindən qəbul edilən beynəlxalq normalara uyğun olsun və bu qaydalar və qanunlardan gəmilərin yaratdığı çirklənmənin qarşısını almaq, onu nəzərdə saxlamaq üçün istifadə edilsin. (mad. 211, b. 5).

2. Dəniz mühitinə çirklənməsi anlayışı və onun mənbələri

Dəniz mühitinə saxlanması və mühafizəsi - çirklənmənin çoxlu sayda mənbələrini və onun ziyanlı nəticələrini, eləcə də ziyanlı nəticələrin qarşısını almaq və təhlükəli nəticələri ləğv etməyi nəzərdə tutan kompleks problemdir.

Dünya okeanının çirklənmə mənbələri haqqında danışarkən, ilk növbədə kimyəvi yük daşıyan tankerlərin, gəmilərin, atom mühərriki ilə işləyən gəmilərin yaratdığı çirklənməni nəzərə almaq lazımdır. Dəniz mühitinə dəniz və okeanlarda üzən gəmilər vasitəsilə çirklənməsi ya neft qalıqlarının tankerin hissələrindən qəsdən axıtılması və ya müxtəlif tullantıların dənizə atılması nəticəsində, ya da dəniz mühiti üçün təhlükəli olan qəzaya uğrayan kimyəvi yükdaşıyan gəmilər, eləcə də dəniz mühiti üçün təhlükəli maddə daşıyan gəmilər qəzaya uğrayarkən baş verə bilər. Dünya okeanının "çirklənməsi"nin vahid anlayışını qəbul etmək və ondan

müxtəlif təbiəti mühafizə ilə bağlı 1969-cu ilin beynəlxalq-hüquqi və dövlətlərdaxili aktlarında istifadə etmək üçün BMT /İMKO/FAO/YUNESKO/VOM/VOZ/MAQATE/ birləşmiş qrupu çirklənmənin elmi aspektlərini araşdıraraq (QESAMP) çirklənmənin aşağıdakı kimi tərifini vermişdir. Çirklənmə - insan tərəfindən dəniz mühitinə (estuariya də daxil olmaqla) birbaşa və ya dolayı yolla elə maddə və ya enerji daxil edilməsidir ki, bunların canlı resurslar, insan həyatı üçün təhlükə yaradan, balıq ovu da daxil olmaqla dənizdəki fəaliyyət üçün maneələr yaradan, dəniz suyunun keyfiyyətini korlayan və onun faydalı xüsusiyyətlərini azaldan nəticələri olur²³².

Hüquqi nöqteyi-nəzərdən yuxarıda verilən tərifdə təkcə dəniz mühitinə çirkləndirici maddələrin daxil edilməsi deyil, bunlar vasitəsilə Dünya okeanından istifadə edilməsi zamanı dəyən ziyandır. Məhz dəniz mühitinin dənizdə fəaliyyət üçün ziyan və maneə yaradan çirklənməsi müasir beynəlxalq hüquq tərəfindən qadağan edilmişdir. Bu qadağa açıq dənizin azadlığı prinsipindən nəticə kimi alınır. Sonuncu prinsipə görə, istənilən dövlət digər dövlətlərin açıq dənizdən istifadə sahəsində maraqlarını nəzərə almalıdır.

Dünya okeanının sularına yerüstü, dəniz və hava mənbələrindən tullantı şəklində və ya dolayı yolla çoxlu sayda orqanik, sintetik, mineral, radioaktiv, kimyəvi və digər ziyanlı maddələr daxil olur.

Dövlətlərin dəniz mühitini mühafizə etmək və saxlamaq sahəsindəki fəaliyyətinin beynəlxalq-hüquqi tənzimlənməsi öz başlanğıcını dənizin neftlə çirklənməsi haqqında xəbərdarlıqdan başlayır. Bu onunla bağlıdır ki, məhz neft ən qədim və geniş yayılan pollyutantdır. Üstəlik, neft Dünya okeanına yerüstü mənbələrdən, gəmilərdən, şelfdə neftin hasilatı nəticəsində yaranan tullantılardan daxil olur. Dənizin neftlə çirklənməsinin əsas mənbəyi son vaxtlar tankerlərin korpuslarındakı qəzalar nəticəsində axan neftdir. Bununla bağlı, "Tori Kenon" tankerinin qəzaya uğramasını xatırlamaq kifayətdir. Bu gəmi 1967-ci ildə Böyük Britaniyanın sahilləri yaxınlığında qəzaya uğramışdı və nəticədə dənizə 120 min ton neft axıdılmışdı.

1978-ci ildə Fransa sahillərində "Amoko Kadis" supertankerinin qəzaya uğraması nəticəsində dənizə 230 min ton neft axıdılmışdı. Tankerlərin qəzaya uğramasının sonuncu nümunəsi kimi İspaniyanın və Fransanın sahil sularında və Atlantik sularında "Prestij" adlı yunan tankerinin qəzaya uğramasını göstərmək olar. Bu gəmidə 80 min tona yaxın ağır neft var idi. Qəza nəticəsində tanker sındı və 70 min tondan çox neft

²³² Bax: Doc. OOH E/4667, May 26, 1969. P.4.

dənizin dibinə töküldü. Atlantikanın çirklənməsi ilə yanaşı dibə çökmüş tankerin qalıqlarının özləri ləng təsirə malik olan ekoloji bombadır.

Mütəxəssislər belə hesab edirlər ki, qəzaya uğrayan tankerdən savayı, hər il dənizlərə və okeanlara neftlə işləyən gəmilərin normal istismarı zamanı 3,5-4 mln. ton neft axıdılır və bu ilk növbədə neft tankerlərinin ballastirovkası və yuyulması ərəfəsində, xüsusən də köhnə tankerlərin istismarı zamanı baş verir²³³.

Dəniz mühiti üçün dənizin dibindən neftin, qazın və başqa mineral resursların hasilatı böyük təhlükə törədir. Hərçənd dəniz sularına belə fəaliyyət nəticəsində daxil olan çirklənmənin ümumi həcmi müqayisədə o qədər də böyük deyil, buna baxmayaraq, hətta bir insident və qazma qurğularında qəzalar katastrifik çirklənmə yaradar və böyük dəniz rayonlarının ekosisteminə hədsiz dərəcədə böyük ziyan vura bilər. Bu planda Meksikanın sahillərində "İkstock" neft quyusunda baş vermiş qəza çox xarakterik nümunədir. Qazma qurğusunda baş vermiş qəza nəticəsində yaranmış quyudan təxminən 500 min ton neft dənizə axıdılmışdı. Bu qəza nəticəsində Meksika körfəzinin ekosisteminə, balıq ovuna və bu rayondakı turizmə hətta qiymətləndirilə bilməyən qədər ziyan dəymişdi²³⁴.

Dəniz mühitinin çirklənməsinə bəzi dövlətlər tərəfindən Dünya okeanının dərinsulu dibindən yarımmetal konkresiyaların da müəyyən təsiri ola bilər.

Dəniz mühitinin təmizliyinə bu dənizlərə çıxan çayların çirklənməsi, eləcə də sahilyanı dəniz sularına sahilə işləyən müəssisələrdən axıdılan ziyanlı tullantılar da təsir göstərə bilər.

Xüsusi olaraq təhlükəli çirklənmə dəniz mühitinin radioaktiv şüalanması ola bilər. Belə çirklənmə nüvə partlayışları nəticəsində nüvə energetika qurğuları ilə işləyən gəmilərin istismarı nəticəsində radioaktiv tullantıların basdırılması zamanı, eləcə də müəssisələrin və elmi-tədqiqat qurğularında radioaktiv tullantıların ciddi ehtiyat tədbirləri olmadan torpağa basdırılması, sahilyanı sularda nüvə obyektləri ilə bağlı insidentlər və radioaktiv maddənin daşınması zamanı atmosferin radioaktiv çirklənməsi, dəniz dibinin kəşfiyyatı və hasilatı nəticəsində baş verə bilər.

Dəniz mühiti üçün böyük təhlükə son vaxtlar atom sualtı qayıqlarında baş verən qəzalardır və sualtı qayıqların nüvə reaktorlarının dənizin dibində basdırılmasıdır. Bu vaxta qədər heç bir üzümə qaydaları ilə tənzimlənməyən su altında üzümənin intensivliyi su altında atom qayıqlarının toqquşmasına gətirib çıxara bilər və artıq çıxarır. Bu isə

²³³ Современное международное морское право, М., 1978, С. 45.

²³⁴ Vorbach J., Growly J.E., Blowret, 1980 - in: Oceans'80. International forum oceaning. Seattle (Wosh), 1980, № 4, 1979. P. 428-429.

nəticədə dəniz mühitinin, onun florasının və faunasının ciddi şəkildə radioaktiv şüalanmasına səbəb olur.

Dəniz mühitinin radioaktiv çirklənməsi nəinki dənizin böyük miqdarda canlı orqanizmləri, həmçinin balıqlar üçün də təhlükəlidir, eyni zamanda bu canlı resurslardan qida kimi istifadə edən milyonlarla insan həyatına qəsd edir.

Dəniz mühitinin çirklənməsi və bunun nəticəsində ekoloji tarazlığın pozulması təhlükəsi hal-hazırda Dünya okeanının bir çox rayonlarında müşahidə edilir. Amma xüsusilə çirklənən sular hər tərəfdən dövlətlərlə əhatə olunan və okeana dar çıxışı olan Qara dəniz, Baltik dənizi və Aralıq dənizinin, həmçinin qapalı və ya yarımqapalı dənizlərin sularıdır. 1979-cu ildə Aralıq dənizinin ekoloji müdafiəsinə həsr olunan beynəlxalq konfransda qeyd edilmişdir ki, təcili tədbirlər görülməsə 30 ildən sonra Aralıq dənizinin bütün flora və faunası məhv olaca²³⁵.

Çirklənmə maddələri dəniz sərhədlərini keçib asanlıqla yayıldığından dəniz mühitinin çirklənmədən mühafizəsi məsələsi beynəlmiləl məsələdir və ancaq o halda uğurlu ola bilər ki, dövlətlər hamı tərəfindən qəbul edilən beynəlxalq prinsiplərə müvafiq öz aralarında çoxtərəfli əməkdaşlıq yaratsınlar. Dövlətin öz üzərinə milli yurisdiksiyadan kənarında dəniz mühitinin müdafiəsi ilə bağlı kollektiv məsuliyyət götürməsi, eləcə də öz aralarında və səlahiyyətli beynəlxalq orqanlarla dəniz mühitinin çirklənməsinin qarşısını almaq üçün beynəlxalq qayda və prosedurların işlənilib hazırlanması sahəsində əməkdaşlıq edilməsi BMT-nin 1972-ci il ətraf mühitin mühafizəsi haqqında Stokholm Konvensiyasında nəzərdə tutulur.

Elə bu Konvensiyada dövlətlər üçün milli qanunvericilikdə qüvvədə olan beynəlxalq və milli qanunların pozulmasına aid və dəniz mühitinin mühafizəsi və saxlanılması üçün sərt və effektiv sanksiyalar tətbiq etmək öhdəliklər müəyyən edilmişdir.

Hazırda Dünya okeanının çirklənmədən mühafizəsi ilə bağlı ümumi və konkret məsələləri tənzimləyən 20-dən artıq Beynəlxalq müqavilə mövcuddur.

Tənzimlənən məsələlər sferasına görə beynəlxalq müqavilələri üç qrupa bölmək olar: 1) ümumi xarakterli (məsələn, Antarktika haqqında 1959-cu il Müqaviləsi); 2) xüsusi xarakterli (Dənizin tullantılarıyla və başqa materiallarla çirklənməsinin qarşısını almaq üçün 1972-ci il Konvensiyası); 3) ixtisaslaşmış xarakterli (Gəmilərdən çirklənmənin qarşısını almaq üçün Beynəlxalq konvensiya (MARPOL-73/78)).

²³⁵ Труд, 1979, 18 июня.

Qeyd olunan beynəlxalq müqavilələri **coğrafi əlamətinə görə də** universal və regional müqavilələrə bölmək olar. Bütün Dünya okeanına aid olan universal müqavilələrə nümunə kimi MARPOL 73/78 müqaviləsini, dəniz hüququ üzrə BMT-nin 1982-ci il Konvensiyasını misal göstərmək olar. Regional müqavilələrə nümunə kimi Baltik dənizinin mühitinin mühafizəsi haqqında 1974-cü il Konvensiyasını, Aralıq dənizinin mühitinin mühafizəsi haqqında 1976-cı il Konvensiyasını, Aralıq dənizinin quruda yerləşən mənbələrdən çirklənməsinin qarşısını almaq üçün 1980-ci il Protokolunu və s. regional aktları göstərmək olar²³⁶.

3. Dənizin ən təhlükəli pollyutantlarla çirklənməsinin qarşısının alınmasının beynəlxalq-hüquqi tənzimlənməsi

3.1. Dənizin neftlə çirklənməsinin qarşısının alınması

Beynəlxalq səviyyədə dənizin neftlə çirklənməsinin qarşısını almaq üçün ilk cəhd 1926-cı ildə baş vermişdi. Həmin ildə Vaşinqtonda keçirilən konfransda ekspertlər sahiyanı suların neftlə çirklənməsinin qarşısını almaq üçün ilk Beynəlxalq müqavilə hazırlamışdılar. Bu layihə, eləcə də digər oxşar layihələr - Millətlər Liqası çərçivəsində hazırlanan layihələr müdafiə edilmədi və konvensiya qüvvəyə minmədi.

Dənizin neftlə çirklənməsinin qarşısını almağa yönələn ilk universal müqavilə 1954-cü ildə qəbul edilmişdi. Həmin müqavilə məhz Londonda Beynəlxalq konvensiyada qəbul edilən dəniz mühitinin çirklənməsinin qarşısını almağa yönələn və belə qəbildən olan ilk sənəd idi.

1962-ci ildə qəbul edilmiş düzəlişlərlə qüvvədə olan bu Konvensiya gəmilərin normal istismarı zamanı neft məhsullarının qəsdən dənizə atılmasına məhdudiyyət nəzərdə tutan əsas beynəlxalq sənəddir.

Konvensiya razılığa gələn dövlətlərin gəmilərinə də şamil edilir və sahillərə bitişik eni 50-dən-150 milə kimi qadağan zonalarında neftin və neft məhsullarının qəsdən tullanılması üçün qadağa nəzərdə tutur. Konvensiyaya əlavədə göstərilir ki, yaxın sahildən 50 mil məsafədə olan bütün dəniz zonaları qadağan zonalardır. Konvensiyada bir sıra 100 millik zona müəyyən edilmişdir. Belə zonalara misal kimi, Kanadanın qərb sahillərini, Atlantik okeanının şimal-qərb hissələrini, İslandiyanın və Norveçin sahillərini, İspaniyanın və Portuqaliyanın Atlantik sahillərini, Aralıq dənizindəki, Adriatik və Qırmızı dənizdəki və Fars körfəzindəki zonaları göstərmək olar. Madaqaskar sahilləri boyunca 100 və 150 millik

²³⁶ Ətraflı bax: Волков А.А., Бекяшев К.А. Морское и рыболовное право. М., 1980. С. 283.

zona müəyyən edilmişdir. 150 millik zona Avstraliya materikinın şimal və qərb sahillərinə bitişik rayonlar istisna olmaqla, Avstraliyanın sahillərində müəyyən edilmişdir. Tamamilə qadağan zonaları kimi Şimal, Baltik, Qara və Azov dənizləri müəyyən edilmişdir. Amma neftin qadağan zonalarda axıdılması mütləq xarakter daşımır və belə halda Konvensiyada qeyd olunan icazə verilir, belə axıdılma, əgər o gəminin təhlükəsizliyini təmin etmək məqsədilə, insan həyatını xilas etmək və s. məqsədlər üçün edilirsə, onda mümkündür. Konvensiyanın açıq dənizə aid müddəalarına nəzarət tamamilə gəminin bayrağının məxsus olduğu dövlətə verilir.

1954-cü il Konvensiyası həmçinin aşağıdakı müddəaları nəzərdə tutur:

- gəmilər neftin axmasının qarşısını alan qurğulara malik olmalıdırlar (VII maddə);

- portlar, neft tökülən məntəqələr və gəmi təmiri bortları gəmilərdən neft qalıqlarını qəbul etmək iqtidarında olan müvafiq qurğularla təmin edilməlidirlər (mad. VIII);

- neftin və neft qarışıqlı məhsulların tutumu 20000 per. ton və bundan artıq olduğu hallarda Dünya okeanının bütün akvatoriyasında qadağan edilir. [mad. 111 (s)];

- gəmilərin neft əməliyyatlarını qeydə almaq üçün xüsusi jurnalı olmalıdır. Saziş iştirakçısı olan dövlətlərdən hər hansı birinin limanlarına gəmilər daxil olarkən həmin dövlət bu jurnalı yoxlaya bilər (mad. IX).

1954-cü il Konvensiyasının 1962-ci il düzəlişləri ilə birlikdə qadağan olunmuş zonalardan kənarında neft-su qarışığının dənizə axıdılmasına imkan verməsi belə bir vəziyyətin daha da mükəmməlləşməsinə ehtiyac yaradır. Ona görə də 1959-cu ildə BDT-da 1954-cü il Konvensiyasına yeni düzəlişlər qəbul edildi və bununla bağlı neftin axıdılması üçün bütün qadağan zonaları ləğv olundu. Neftin və neft-su qarışığının Dünya okeanının bütün akvatoriyası üzrə axıdılması qadağan edildi. Tanker olmayan gəmilər üçün istisna kimi aşağıdakı hallarda neftin dənizə axıdılmasına icazə verildi:

1) gəmi yolda olarkən;

2) tullantının anı intensivliyi hər dəniz mili üçün 60 il-dən çox olmadığıda;

3) tullanan qarışıqda neftin həcmi bir litr üçün 100 milliqramdan çox olmadığıda;

4) tullantı dənizə sahilədən çox-çox uzaqda axıdıldıqda.

Bundan başqa, 1969-cu il düzəlişləri ilə tankerlər üçün əlavə məhdudiyyətlər müəyyən edildi. Tankerlərə yaxın sahilədən 50 mil məsafədə hər-hansı axıtmaya icazə verilmir, və bir reys ərzində axıdılan neftin

miqdarı tankerin yük tutumunun 1/15000-dən çox olmamalıdır²³⁷.

1954-cü il Konvensiyasına 1969-cu il düzəlişlərinin əhəmiyyəti təkcə onda deyil ki, bu düzəlişlərdə Dənizə axıdıla bilən neftin miqdarı göstərilir, həm də ondadır ki, bu düzəlişlərlə dəyişdirilmiş Konvensiya Dünya okeanının bütün akvatoriyasına şamil edilir.

1971-ci ildə BDT-də 1954-cü il Konvensiyasına yeni düzəlişlər əlavə edildi. Bu düzəlişlərdən biri nəzərdə tutur ki, hər bir tanker konvensiyaya əlavədə nəzərdə tutulan texniki tələblərə cavab verməli, gəminin bayrağının məxsus olduğu dövlət isə həmin gəmiyə şəhadətnamə verməlidir. Belə şəhadətnaməsi olmayan gəmilərə isə üzmək, ümumiyyətlə qadağan edilir. 1954-cü il London konvensiyası 1962, 1969 və 1971-ci il düzəlişlərilə dənizin neftlə çirklənməsinin qarşısını almağa yönəlsə də, və bu istiqamətdə ilk beynəlxalq sənəd olsa da, dəniz mühitinin çirklənməsinin tam qarşısını ala bilmədi. Bu Konvensiya dənizin neftlə çirklənməsinin qarşısını alsa da, onun digər pollyutantlarla çirklənməsinə toxunmurdu. Amma neftə münasibətdə Konvensiya yuxarıda qeyd edildiyi kimi, bir sıra istisnalara əhatə edirdi və bütün çirklənmə üsullarını nəzərdə tutmurdu.

Ona görə də dəniz mühitinin bütün kompleksdə çirklənməsinə qarşı mübarizə problemini həll etmək üçün əlavə tədbirlərin görülməsinə ehtiyac var idi. Xüsusi halda, aşağıda nəzərdə keçirilən başqa beynəlxalq-hüquqi aktlar qəbul edildi.

Qəza nəticəsində açıq dənizin çirklənməsinə müdaxilə etmək haqqında 1969-cu il beynəlxalq konvensiyası

Bu Konvensiya öz nəticələrinə görə analoqu olmayan Liberiya tankeri "Torri Kanyon"un qəzasından sonra 1967-cu ilin mart ayında qəbul edildi. Müdaxilə etmək haqqında Konvensiyanın əsas məzmunu ondan ibarət idi ki, sahilyanı dövlət "açıq dənizdə elə tədbirlər həyata keçirə bilər ki, bunlar həmin dövlətlərin sahilləri üçün real və ciddi təhlükəni aradan qaldırsın, ləğv etsin və ya onun maraqları ilə uzlaşan dənizin neftlə dənizdə hadisə və ya fəaliyyət nəticəsində çirklənməsinin qarşısını almaq məqsədilə həyata keçirilsin" (mad. 1). Amma bu halda irəlicədən bəzi şərtlər yerinə yetirilməlidir: tədbirlər həyata keçirilənə qədər sahilyanı dövlət maraqlı dövlətlərlə, ilk növbədə gəminin bayrağının məxsus olduğu dövlətlə məsləhətləşməli, həyata keçirmək istədiyi tədbirlər haqqında maraqlı şəxslərə (gəmi sahibinə, yük sahibinə, sığortaçıya) məlumat verməli, BDT-

²³⁷ Глухов Н. Итоги VI сессии Ассамблеи ИМКО. – Морской флот, 1970, № 5. С. 2.

nin ekspertləri ilə məsləhətləşməlidir.

Müdaxilə etmək haqqında 1969-cu il Konvensiya onun iştirakçısı olan dövlətlərə iştirakçısı olan digər dövlətlərin gəmilərinə ciddi qəza hallarında zəruri tədbirlər görmək məqsədilə "ciddi və birbaşa təhlükələrdən xəbər vermək, azaltmaq və ya tamamilə ləğv etmək haqqında məlumat verə bilər, əgər bu hadisələr dövlətin sahilləri, dənizin neftlə çirklənməsi və ya çirklənə bilməsi üçün təhlükə yaradırsa", və bu müddəa BMT-nin 1982-ci il Konvensiyası ilə bəyan edilən gəmilər üzərində bayrağın məxsus olduğu dövlətin müstəsna yurisdiksiyasını aradan qaldırır.

Zəruri halda maraqlı sahilyanı dövlətlər qəza vəziyyətində olan gəmilərə qarşı ən kəskin tədbirlər həyata keçirə bilərlər və bunu, hər hansı məsləhətləşmə və ya hər hansı başlanmış məsləhətləşmədən asılı olmayaraq, müstəqil şəkildə həyata keçirə bilərlər. Tədbir görərkən sahilyanı dövlət qəzaya uğramış gəmidəki insanların həyatı ilə bağlı hər hansı riskə yol verməməli, zəruri kömək göstərməli və gəmi məhv ediləcəksə və ya batacaqsa, onda həmin gəminin heyətinin Vətənə qayıtmasına yardımçı olmalıdır.

Konvensiya belə bir müddəadan çıxış edir ki, sahilyanı dövlətlər tərəfindən qəbul edilən tədbirlər "mütənasib" olmalıdır, yəni dövlət, əgər neftlə çirklənmədə yaranan təhlükəni azaltmaq, aradan qaldırmaq və ləğv etmək üçün elə bir zərurət yoxdursa, hər hansı tədbir görməməlidir. Əgər bu tədbirlər "qeyri-mütənasibdirsə" və ya Konvensiyanın müddəaları ilə ziddiyyət təşkil edirsə, onda tədbir görən həmin dövlətin üzərinə əsaslandırılmamış tədbirlər gördüyünə görə dəymiş ziyanın ödənilməsi haqqında öhdəlik qoyulur.

Bununla bağlı, dəniz mühitinin qorunmasına bilavasitə təsiri olan "sahilyanı dövlətin beynəlxalq mandat verməsini nəzərdə tutan" konsepsiyayı xatırlamaq zəruridir. 1971-ci ildə Meksikanın dənizin dibi üzrə Komitədə nümayəndəsi X.Kastaneda tərəfindən irəli sürülən, demək olar ki, dəniz mühitinin vəziyyəti müzakirə edilən bütün beynəlxalq forumlarda müzakirə predmetinə çevrilir. Bu Konsepsiya belə bir fikri əsas götürür ki, dəniz mühitinin çirklənməsindən mühafizəsində maraqlı olan beynəlxalq birlik sahilyanı dövlətə dəniz mühitinin qorunması sahəsində birtərəfli tədbirlər görmək üçün "nəzərdə tutulan mandat" verə bilər. Bu konsepsiyada Sahilyanı dövlət üçün "ümumbəşəri" və öz "maraqları" adı altında M.İ.Lazarevin qeyd etdiyi kimi, bu konsepsiya sahilyanı dövlətə "ümumbəşəri" (bura dəniz mühitinin qorunması da aiddir) və eləcə də "öz maraqları altında "guya beynəlxalq birliyin sanksiyası ilə istənilən tədbiri

həyata keçirməyə imkan verir²³⁸.

Müdaxilə haqqında Konvensiya sahilyanı dövlətin xarici gəmiyə münasibətdə tətbiq ediləcəyi tədbirlərin xarakterini müəyyən etmir. Amma, həmin konsepsiya nəzərdə tutur ki, tədbirlər vurulan və ya vurulacaq ziyana mütənasib olmalıdırlar. (mad.V). Konvensiyada həmçinin sahildən uzaqlığın maksimum həddi nəzərdə tutulmamışdır, belə ki, sahilyanı dövlət məhz bu məsafə hüdudlarında tədbirlər görməlidir. Aydın ki, bu hər bir müdaxilə üçün vəziyyətdən asılı olaraq həyata keçirilməlidir.

Fövqəladə vəziyyətdə sahilyanı dövlət irəlicədən xəbərdar etmədən və məsləhətləşmədən tədbirlər həyata keçirə bilər. Amma belə hallarda görülən tədbirlər haqqında sahilyanı dövlət yubanmadan maraqlı dövlətlərə və şəxslərə, eləcə də BDT-nin Baş katibinə xəbər verməlidir (mad. III).

Müdaxilə haqqında konvensiya, hərbi gəmilərə və həmçinin dövlətə məxsus olan, kommersiya məqsədilə istismar edilən, digər üzən vasitələrə, dəniz dibində və dəniz dibinin təkində kəşfiyyat və hasilatla məşğul olan qurğular istisna olmaqla, bütün gəmilərə şamil edilməklə tətbiq edilir (mad. II).

1969-cu il və 1973-cü il London konfransının Konvensiyalarına müdaxilə etmək haqqında Protokol qəbul edildi. Həmin protokola görə sahilyanı dövlət neftdən başqa digər maddələrlə onun sahillərinin və ya sahilyanı sularının çirklənməsi və çirklənmə təhlükəsi zamanı tədbirlər görmək hüququna malik olur. Bu maddələrin siyahısı BDT-nin müvafiq orqanı tərəfindən işlənib hazırlanmışdır və Protokola əlavə edilir.

Gəmilərdən çirklənmənin qarşısını almaq üçün 1978-ci il əlavələri də daxil olmaqla 1973-cü il Konvensiyası (MARPOL-73/78).

Dəniz mühitinin gəmilər vasitəsilə çirklənməsini tənzimləyən əsas global müqavilə olan MARPOL-73/78 konvensiyası 20 maddədən, 2 protokoldan (I insident haqqında məlumat vermənin qaydası, II – mübahisələrin arbitraj prosedurları ilə tənzimlənməsi) və 6 əlavədən ibarətdir²³⁹.

Qeyd olunan əlavələrdə dənizə düşərkən sağlamlığa təhlükə yaradan dəniz faunasına və florasına ziyan verən və dənizdən hüquqa uyğun istifadəyə maneçilik törədən bütün ziyanlı maddələrin tətbiqin qarşısını almaq üçün çoxlu sayda qaydalar mövcuddur. Belə ziyanlı maddələr

²³⁸ Bu Konsepsiya haqqında ətraflı bax: Лазарев М.И. Концепция международного морского права и Латинская Америка. – В кн.: Внешнеполитические доктрины и концепции стран Латинской Америки. М., 1980. С. 108-109.

²³⁹ Иванов Г.Г. Правовое регулирование морского судоходства в Российской Федерации.. М., 2002, С. 125

timsalında Konvensiya, xüsusi halda, nefti, ziyanlı mayeləri, tökülməklə daşınan ziyanlı maddələri, konteynerlərlə daşınan ziyanlı maddələri, gəmilərdəki axarı olmayan suları və tullantıları nəzərdə tutur.

MARPOL-73/78 Konvensiyasına görə tutumu 150 peq. ton və daha çox olan, eləcə də tutumu 400 peq. ton olan və daha çox tutumlu gəmilər 5 ildən bir olaraq şəhadətnamə almalıdırlar. Bu gəmilərin neftlə çirklənmənin qarşısını almaq üçün Beynəlxalq Şəhadətnaməsi olmalıdır. Bu şəhadətnamə dövlət tərəfindən 5 ildən çox olmayan müddətə verilir. Bundan başqa gəminin neft əməliyyatları üçün jurnalı olmalı və bu jurnalda bütün neft və tank əməliyyatları ətraflı şərh edilməlidir.

Konvensiyaya "xüsusi rayonlar" anlayışı daxil edilmişdir. Bu rayonlar üçün dəniz mühitinin qorunmasının xüsusi rejimi nəzərdə tutulmuşdur. Belə rayonlara Konvensiya Aralıq dənizini, Qara dənizi, Baltik dənizini, Şimal dənizini, Karib və Qırmızı dənizləri, Fars körfəzini, eləcə də Antarktidanı, Şimal-Qərbi Avropa sularını aid etmişdir. Bu rayonlarda yük daşımaların okeanoqrafik və ekoloji şərtləri və xüsusiyyətləri ilə bağlı ümumqəbul edilmiş texniki səbəblər üzrə dənizin neftlə və başqa zəhərli maddələrlə çirklənməsinin qarşısını almaq üçün xüsusi məcburi metodlar tətbiq edilir. Bununla əlaqədar, dəniz hövzələrindəki dəniz mühitinin qorunması haqqında regional müqavilələrin imzalanması praktikasında hamı tərəfindən xüsusi halda, belə müqavilələrə nümunə kimi Baltik dənizinin limitinin qorunması haqqında 1974-cü il Aralıq dənizinin mühitinin mühafizəsi haqqında 1976-cı il müqaviləsini, dəniz mühitinin çirklənməsi sahəsində əməkdaşlıq haqqında 1980-ci il regional Küveyt müqaviləsini qeyd etmək olar.

Dünya okeanının "xüsusi" elan edilməyən rayonlarında, dəniz nefti və neftlə qarışıq tullantıların Dünya okeanının "xüsusi elan edilməyən rayonlarında neftin, eləcə də 400 per. ton su tutumu olan gəmilərdən neftlə qarışıq maddələrin tullanılması qadağan edilmişdir. Tullantılara münasibətdə belə qadağalar heç də həmişə qüvvədə olmur. Məsələn, əgər belə tədbirlər gəminin təhlükəsizliyini təmin etmək və ya insan həyatını xilas uğrunda naminə edilirsə, eləcə də gəminin zədələnməsi, yaxud onun avadanlığının korlanması nəticəsində baş verirsə, onda bunlar icazəlidir.

Konvensiya (II fəsil, 9-cu qayda) həmçinin, neftin tullanması üçün məhdudiyətlər də nəzərdə tutur. Belə ki, yaxın sahillərdən 50 dəniz mili uzaqlıqdan gəmilərdən intensiv tullantı nəticəsində yaxın sahilə qədər məsafəni götürsək, hər dəniz milinə 30 litr təşkil edir. Tutumu 400 per. ton olan gəmi üçün belə tullantı sonuncu ədədin 15 milyonda birindən artıq olmamalıdır.

Başqa gəmilərdən çirkli suların tullantısı zamanı axarda neftin

miqdarı milyonun 100-dən birindən çox olmamalıdır. Bu cür sulara kimyəvi və başqa maddələrin miqdarı və konsentrasiyası dəniz mühiti üçün təhlükə yaratmamalıdır²⁴⁰.

Konvensiya (V Əlavə) gəminin normal istismarı nəticəsində meydana çıxan ərzaq mallarının bütün növlərinin və məişət tullantılarının (onlar üçün limanlarda xüsusi qəbuledici qurğular var) hamısının dənizə axıdılmasını nəzərdə tutur.

Sahilyanı dövlətlər öz ərazi suları hüduqlarında, bir qayda olaraq, dənizə ziyanlı maddələrin tullanılmasına münasibətdə daha yüksək tələblər irəli sürürlər və tələblərini xarici gəmilərə də şamil edirlər. Bir sıra ölkələrin qanunvericilik təcrübəsində gəmidən axıdılan tullantılara münasibətdə çox sərt qanunvericilik aktları mövcuddur. Xüsusi halda, Kanadanın ticarət gəmiçiliyi haqqında 1971-ci il Qanununa görə, istənilən şəxs və ya gəmi, əgər qanunları pozması haqqında ciddi əsas varsa, məsuliyyətə cəlb edilə bilər. Cəza kimi 100 min ABŞ dollarının ödənilməsi nəzərdə tutulur. ABŞ-ın "Suların keyfiyyətinin yaxşılaşdırılması haqqında" 1970-ci il Qanunu gəmi sahibinin mülki məsuliyyətinin limitini belə müəyyən edir. Gəmi sahibi üçün 14 mln. dollar və 10 min dollar tərtibində cərimə müəyyən edilmişdir. İrannın dənizlərin müdafiəsi və sərhəd çaylarının neft və neft məhsulları ilə çirklənməsi haqqında 1976-cı il Qanunu dəniz mühitinin çirklənməsinə görə 2 il azadlıqdan məhrum etməni və ya 10 mln. rial cərimə nəzərdə tutur. İstənilən bu tədbirlər ayrılıqda yox, birlikdə tətbiq edilə bilər.

BMT-nin dəniz hüququ üzrə 1982-ci il konvensiyası

Dəniz mühitinin mühafizəsinə aid hüquqi normaların işlənilib hazırlanması üçün əvvəllər qəbul edilmiş universal və regional müqavilələrdə olan müvafiq müddəalardan istifadə edilmişdir. Bununla belə BMT-nin dəniz hüququ üzrə III konfransında dəniz mühitinin müdafiəsi müzakirə edilən zaman belə bir məsələ qaldırılmışdır ki, dəniz mühitinə ziyan vura bilən bütün çirklənmələrin mənbələri Konvensiyada qeyd edilsin.

III Konfransda hazırlanan Konvensiyaya xüsusi 12-ci hissə daxil edilmişdir və həmin hissə məhz dəniz mühitinin müdafiəsi və mühafizəsinə aid idi. Bu hissənin müddəalarında ilk növbədə ümumi müddəalar nəzərdə tutulmuşdur. Məhz həmin göstərişlərə müvafiq olaraq dövlətlər dəniz mühitinin müdafiəsi və mühafizəsi ilə məşğul olmağa borcludurlar (mad.

²⁴⁰ Ətraflı bax: Волков А.А., Бекяшев К.А. Морское рыболовное право. М., 1980, С. 284.

192). Bu halda həm də qeyd edilir ki, dövlətlərin özlərinin təbii resursları istismar etmək istiqamətindəki suveren hüquqları onların dəniz mühitinin mühafizə və müdafiə edilməsi ilə bağlı öhdəlikləri ilə birlikdə həyata keçirilməlidir (mad. 193).

Konvensiyada eləcə də nəzərdə tutulur ki, dövlətlər onların yurisdiksiyası altında olan və ya nəzarəti ilə həyata keçirilən fəaliyyət nəticəsində digər dövlətlərə və onların dəniz mühitinə çirklənmə yolu ilə ziyan vurulmasının qarşısını almaq üçün tədbirlər həyata keçirsin. Eləcə də çirklənmə onların yurisdiksiyası və nəzarəti altında həyata keçirilən insident kimi Konvensiyanın onlar üçün nəzərdə tutduğu rayonlardan kənara yayılmasın. Bu tədbirlər bütün çirklənmə mənbələrinə aiddir və onların maksimum azaldılmasını nəzərdə tutur: a) atmosfer vasitəsilə və basdırılma yolu ilə, ya da quruda yerləşən mənbələrdən zəhərli və ziyanlı, eləcə də toksik maddələrin tullanılması; b) gəmilərin yaratdığı çirklənmə xüsusi halda qəzaların qarşısının alınması, fəvqəladə vəziyyətlərin ləğv edilməsi, dənizdə işlərin təmin edilməsi, bilərəkdən və ya əksinə dənizə ayılan tullantı hallarının qarşısının alınması, gəmilərin istismarının və heyətinin komplektləşdirilməsi, layihənin, konstruksiyaların, avadanlığın tənzimlənməsi; c) dəniz dibinin və onun təkinin kəşfiyyatı və hasilatı ilə məşğul olan cihazlardan və qurğulardan yaranan çirklənmə; ç) dənizdə istismar edilən bütün digər qurğu və cihazların çirklənməsi. Üstəlik Konvensiyada (mad. 194) nəzərdə tutulur ki, dəniz mühitinin çirklənməsinin qarşısını almaq və ya azaltmaq, eləcə də bunları nəzarət altında saxlamaq üçün dövlətlər konvensiya ilə müəyyən edilmiş hüquq və vəzifələrin həyata keçirilməsi qaydasında digər dövlətlərin işinə əsaslandırılmamış müdaxilələr etməməlidirlər (əgər digər dövlətin fəaliyyəti bu Konvensiyaya uyğun olaraq keçirilirsə).

1982-ci il Konvensiyasında beynəlxalq normaların və standartların praktika üçün tövsiyə edilən və dəniz mühitinin mühafizəsi və müdafiəsi üçün müvafiq prosedurlar mühüm yer tuturlar. Dəniz mühitinin çirklənmə təhlükəsinə məruz qalmasından və ya artıq ona ziyan vurulmasından xəbər tutan dövlət bütün digər dövlətlərə, eləcə də sahilyanı dövlətlərə xəbər verməlidir. Dövlətlərin dəniz mühitinin çirklənməsinin qarşısının alınması və ona qarşı mübarizə aparması dənizi çirkləndirə biləcək insidentlərin baş verə biləcəyi hallar üçün fəvqəladə tədbirlər planını, elmi təhqiqat proqramlarının həyata keçirilməsini və əldə olunan məlumatların bölüşdürülməsini, dəniz mühitinin çirklənməsi haqqında məlumatların mübadiləsini nəzərdə tutur (mad. 197-201).

1982-ci il Konvensiyasında dəniz mühitinin çirklənməsi mənbələrinə aid dövlətlərin öhdəlikləri üçün ayrıca bölmə nəzərdə tutulmuşdur. Bu

öhdəlikləri ilk növbədə dəniz mühitinin quruda yerləşən mənbələrdən çirklənməsinin qarşısını almaq üçündür. Bu məqsədlə dövlətlər dəniz mühitinin çirklənməsinin qarşısını almaq və azaltmaq üçün və qurudakı çirklənən mənbələrinin suötürücü qurğular, rorular da daxil olmaqla, müxtəlif qanunlar və qaydalar müəyyən edə bilər. Amma bu qanunlar və qaydalar beynəlxalq səviyyədə razılaşdırılan normalara, standartlara və tövsiyə edilən standartlara və təbliq edilən prosedurlara uyğun olacaq (mad. 207). Milli qanunlar və qaydalar dəniz mühitinin çirklənməsinin qarşısını almaq üçün müəyyən edilmişdir. Bu halda həmin dövlətin bilavasitə yurisdiksiyası altında olan dənizin dibində, eləcə də süni adalar vasitəsilə qurğular və tikililər nəzərdə tutulur. Belə vəziyyətdə dövlətlər özlərinin milli siyasətlərini müvafiq regional vəziyyətdə razılaşdırmağa can atmalı, xüsusi halda səlahiyyətli beynəlxalq təşkilatlarda və diplomatik konfransda fəaliyyət göstərməli, qlobal və regional normaları, tövsiyə edilən praktikaları və prosedurları bərqərar etməyə çalışmalıdırlar (mad. 208).

Dövlətlər, həmçinin, kontinental şelfin hüduqlarından kənarında dəniz dibinin resurslarının kəşfiyyatı və işlənməsi nəticəsində yarana biləcək çirklənmənin qarşısını almaq üçün müvafiq qanunlar və qaydalar tətbiq etməyə borcludurlar. Üstəlik, belə qanunların tələbləri beynəlxalq normalarda, qaydalarda və prosedurlarda nəzərdə tutulan tələblərdən daha az effektiv olmamalıdır (mad. 209).

1982-ci il Konvensiyasına xüsusi müddəə daxil edilmişdir ki, basdırılma nəticəsində dövlətlər dəniz mühitinin çirklənməsinin qarşısını alınması üçün milli qanunlar və qaydalar tətbiq etməyə borcludurlar. Bu dövlətlər çalışmalıdırlar ki, belə basdırmalar onların razılığı olmadan həyata keçməsin. Üstəlik, xüsusi olaraq vurğulanır ki, basdırmalar ərazi dənizinin hüduqlarında və iqtisadi zonada, eləcə də kontinental şelfdə basdırılan sahilyanı dövlətin ilkin razılığı olmadan həyata keçirilə bilməz. Məhz sahilyanı dövlət bu cür basdırmaya razılıq vermək, onu tənzimləmək, ona nəzarət etmək hüququna malikdir. Bundan başqa sahilyanı dövlət digər dövlətlərlə yəni onunla coğrafi mənada qonşu olan, basdırmadan ziyan çəkə biləcək dövlətlərlə də məsləhətləşmələr aparmalıdır (mad. 210).

Oxşar tələblər dövlətlər üçün Konvensiyada dəniz mühitinin atmosferdən çirklənməsi ilə bağlı müəyyən edilir. Dövlətlər dəniz mühitinin atmosferdən çirklənməsi ilə bağlı milli qanunlar və qaydalar qəbul etməyə borcludurlar. Eləcə də onunla beynəlxalq qaydada razılaşdırılmış normalar, standartlar, praktika və prosedurlar vasitəsilə mübarizə aparmalıdırlar (mad. 212).

Yuxarıda qeyd edildiyi kimi, dəniz mühitinin qorunması sahəsində ən mürəkkəb problem gəmilərdən çirklənmə problemdir. Bu problemlərə

BMT-nin dəniz hüququ üzrə III Konfransında çox uzunmüddətli danışıqlar və razılaşmalar həsr edilmişdir. Problemin mürəkkəbliyi ondadır ki, dəniz mühitinin qorunması ilə bağlı tədbirləri həyata keçirməklə yanaşı, beynəlxalq gəmiçiliyin inkişafı ilə bağlı maraqları da nəzərə almaq lazımdır.

Dövlətlərin gəmilərdən çirkənməsi məsələsi üzrə razılığa bilməsi üçün xüsusi halda bəzi dövlətlər tərəfindən öz limanlarına daxil olan xarici gəmilərin konstruksiyası və hətta heyətin komplektləşdirilməsi ilə bağlı birtərəfli aktlar və qaydalar tətbiq etməsidir. Məsələn, ABŞ 1972-ci ildə limanların və su yollarının təhlükəsizliyi haqqında Qanun qəbul etdi. Bu Qanuna müvafiq olaraq ABŞ-in sahil mühafizə xidmətinə belə bir qayda tətbiq etməyə icazə verildi: "Layihəyə uyğunlaşmaya münasibətdə dəniz mühitinə dəyən ziyanın qarşısını almaq və ya azaltmaq"²⁴¹. Üstəlik, bu qaydalar bayrağından və kiməsə məxsusluğundan asılı olmayaraq, bütün gəmilərə şamil edilirdi.

1978-ci il ABŞ limanların və tankerlərin təhlükəsizliyi haqqında Qanun qəbul etdi. Bu Qanun həm də sahil mühafizə sisteminə başçılıq edən nazirə, həm ABŞ, həm də digər xarici ölkələrinə gəmilərin münasibətdə, konstruksiyaya, avadanlığa və heyətin komplektləşdirilməsinə aid tələblər müəyyən etmək hüququ verdi. Üstəlik, bu qanunla müəyyən edilən tələblər o vaxtlar razılaşdırılmış beynəlxalq standartlardan üstün ola bilirdi. Bu qanunlarla bağlı ABŞ BMT-nin dəniz hüququ üzrə III Konfransında, sahilyanı dövlətlərə nəinki daxili və ərazi sularında, həmçinin 200 millik iqtisadi zonada dənizin çirkənməsinin qarşısının almaq üçün milli normaların və standartların müəyyənləşdirilməsi hüququnu verməyi tələb edirdi. Konfransda bu mövqeyi müdafiə edən çoxlu sayda dövlət tapıldı. Bunlar: Avstraliya, İspaniya, İran, İslandiya, Yeni Zelandiya, Kanada, Filippin və s. dövlətlər idi. Xüsusi halda Kanadanın təmsilçisi israr edirdi ki, dövlətlər öz limanlarına olan gəmilər üçün daha yüksək standartlar müəyyən etmək hüququna malik olmalıdırlar. Bu standartlar beynəlxalq konvensiyalarda müəyyən edilən tələblərdən üstün olmalı, belə gəmilərin layihələşdirilməsini və konstruksiyasını əhatə etməlidir.²⁴²

Dövlətlərin böyük əksəriyyəti SSRİ də daxil olmaqla, bu cür ekstremist tələblərin əleyhinə çıxdılar. Çünki onların qəbul edilməsi beynəlxalq gəmiçilik üçün ciddi təhlükə yarada bilərdi. Bu dövlətlər belə hesab edirdilər ki, dəniz mühitinin gəmilər vasitəsilə çirkənməsi problemi tam şəkildə 1973-cü il Konvensiyası ilə təmin edilmişdir. Gəmilərdən

²⁴¹ Marine Technology Society Journal, 1977. Vol. 11, №2. P. 27

²⁴² United Nations Conference on the Law of the Sea, 3 rd: Official Records. - New York, 1975, vol. 2. p. 317.

çirklənmənin əvvəlcədən qarşısının alınması haqqında 1973-cü il Konvensiyası nəzərdə tutur ki, gəmilərlə daşınan neft və digər zəhərli maddələr nəticəsində yarana biləcək dəniz mühitinin çirklənməsinin qarşısını almaq üçün müvafiq tədbirlər həyata keçirməyə imkan verir.

Eyni zamanda bu dövlətlər dəniz hüququ üzrə yeni Konvensiyada belə bir müddəanın olmasını mümkün hesab edirdilər ki, sahilyanı dövlətə özünün daxili sularında və ərazi sularında gəmilərin beynəlxalq qaydalara əməl etməsini təmin edərək, ziyanlı maddələrin gəmilərdən tullanılmasını qadağan etsinlər və ya buna icazə verməsinlər. Bu qaydalar xarici gəmilər tərəfindən pozulduğu halda sahilyanı dövlət bu haqda gəminin bayrağının məxsus olduğu dövlətə xəbər verməli, ya da özünün milli qanunvericiliyinə müvafiq olaraq tədbir görməlidir.

Son nəticədə Konfransda gəmilərdən çirklənmə ilə bağlı balanslaşdırılmış müddəaları razılaşdırmaq mümkün oldu.

Belə ki, 1982-ci il Konvensiyasının 211-ci maddəsinə uyğun olaraq dövlətlər səlahiyyətli beynəlxalq orqandan və ya ümumi diplomatik konfransdan asılı olaraq, gəmilərdən dəniz mühitinin çirklənməsinin qarşısını almaq, azaltmaq və nəzarət altında saxlamaq üçün beynəlxalq normalar və standartlar qəbul edə, qəza təhlükəsini minimuma endirməklə və gəmilərdən tullanmış maddələrin qəza yarada bilməsinin qarşısını almaq üçün təhlükəsiz yollar müəyyənləşdirə bilərlər.

Bununla belə, dövlətlərin öz bayraqları altında və ya onlar tərəfindən qeydiyyatdan keçən gəmilərin yarada biləcəyi dəniz mühitinin çirklənməsinin qarşısını alan, məhdudlaşdırıcı və nəzarət altında saxlayan qanun və qaydalar təsbit etmək hüquqları var. Bu qanun və qaydalar ümumqəbul edilmiş səlahiyyətli beynəlxalq orqan və ya ümumi diplomatik konfrans tərəfindən qəbul edilmiş beynəlxalq normalardan və standartlardan az effektiv olmamalıdır.

Öz daxili suları və ərazi dənizi hüdudunda öz suverenliyini həyata keçirmək qaydasında sahilyanı dövlətlər dəniz mühitinin xarici gəmilər vasitəsilə çirklənməsinin azaldılması və qarşısını almaq məqsədilə qanunlar və qaydalar tətbiq edə bilər. Lakin bu qanun və qaydalar xarici gəmilərin sülh məramlı keçidinə maneçilik törətməməlidirlər.

Müstəsna iqtisadi zonalara gəldikdə isə, BMT-nin 1982-ci il Konvensiyasında nəzərdə tutulur ki, sahilyanı dövlətlər özlərinin müstəsna iqtisadi zonalarında dənizin çirklənməsinə qarşı hamı tərəfindən qəbul edilən norma və standartlara uyğun olaraq qanunlar və qaydalar tətbiq edə bilərlər. İqtisadi xarakterli səbəblərə görə və resursların mühafizəsi, gəmilərin hərəkətinin xüsusi xarakteri ilə bağlı gəmilərdən çirklənmənin qarşısının alınması üçün müstəsna məcburi tədbirlər görülməsi tələb olunan

müstəsna iqtisadi zonanın həmin rayonlarında sahilyanı dövlət əlavə qanun və qaydalar qəbul edə bilər. Bu qaydalar yalnız digər maraqlı dövlətlərlə məsləhətləşmədən sonra və beynəlxalq dəniz təşkilatının razılığı ilə müəyyən edilə bilər. Bundan başqa, bu əlavə qanun və qaydalar xarici gəmilərdən ümumqəbul olunmuş norma və standartlardan kənar layihələşdirilmə, konstruksiya, heyətin və ya avadanlığın komplektləşdirilməsi standartlarının gözlənilməsini tələb edə bilməz.

Bununla bağlı qeyd etmək lazımdır ki, 2002-ci ilin dekabrında Avropa Birliyinin bəzi dövlətləri, o cümlədən İspaniya, Fransa, Portuqaliya dövlətləri öz müstəsna iqtisadi zonalarına girişi məhdudlaşdıran tələblər irəli sürdülər. Buna səbəb İspaniya sahillərində "Prestij" yunan tankerinin qəzaya uğraması oldu. Bu dövlətlər israr edirlər ki, onların limanlarına daxil olan gəmilərin yaşı 20 ildən artıq olmasın. Portuqaliya isə artıq reallıqda, əməli işdə belə qeyri-qanuni tələbləri tətbiq edir və özünün iqtisadi zonasına Novorossiysk gəmiçiliyinə ara olan və Malta bayrağı altında üzən "Moskva festivalı" tankerini buraxmamışdır.

Yuxarıda sadalanan dövlətlərin hamısı, məlum olduğu kimi, BMT-nin dəniz hüququ üzrə Konvensiyasının iştirakçılarıdır. Ona görə də prof. A.L.Kolodkinin çox düzgün qeyd etdiyi kimi, əgər bu dövlətlər "dənizçilik standartlarının sərtləşməsini istəyirlərsə, onda müəyyən edilmiş qaydada BMT-nin dəniz hüququ üzrə Konvensiyasına düzəliş etsinlər. Gəmiçilik azadlığı hətta hərbi gəmilərə də aiddir. Nə vaxta qədər ki, bu düzəlişlər qəbul edilməmişdir, AB üzvlərinin birkorpuslu gəmilər üçün müəyyən etdikləri hərəkətlər gəmiçilik qaydalarının və beynəlxalq hüququn pozulması deməkdir"²⁴³.

Malta, "Moskva festivalı" tankeri ilə baş vermiş insidentə bayrağın məxsus olduğu dövlət kimi reaksiya verdi və Londonda yerləşən BDT-yə müvafiq etiraz təqdim etdi.

1982-ci il Konvensiyasındakı mühüm müddəalardan biri də dövlətlərin öz bayraqları altında üzən və onlar tərəfindən qeydə alınan gəmilər tərəfindən beynəlxalq təşkilat və ya ümumi diplomatik Konfransın, eləcə də özünün qanun və qaydalarına əməl edilməsini tələb etmək hüququ var və onlar bu hüquqdan istifadə edərək dəniz mühitinin çirklənməsinin qarşısını almaq, azaltmaq və nəzarətdə saxlamaq üçün müəyyən tədbirlər həyata keçirə bilərlər. Üstəlik, bu halda bayraq dövləti insidentin harada baş verməsindən asılı olmayaraq belə tədbirlər həyata keçirməyə borcludur. Xüsusi halda, dövlətlər onların bayraqları altında üzən və onlar tərəfindən qeydə alınan gəmilərə üzməyi qadağan edə bilərlər. Belə qadağan o vaxta

²⁴³ Финансовые известия, 30 января 2003 г.

qədər qüvvədə qalır ki, bu gəmilər beynəlxalq hüququn normaları və standartlarına uyğun olaraq dəniz mühitinin çirklənməsinin qarşısının alsın, eləcə də gəmilərin layihəsinə, konstruksiyasına və ekipaj heyətinin komplektləşdirilməsi ilə bağlı beynəlxalq hüququn qanun və qaydalarına uyğun olsun. Bundan başqa, bayraq dövlətləri onu da təmin edirlər ki, onların gəmilərinin beynəlxalq normalar və standartlarla tələb edilən və bu normalara və standartlara uyğun olaraq verilmiş şəhadətnaməsi olmalıdır. Əgər bu şəhadətnamədə göstərilən əlamətlərlə əhəmiyyətli dərəcədə ziddiyyət yoxdursa, belə şəhadətnamə digər dövlətlər tərəfindən gəminin vəziyyəti haqqında sənəd kimi qəbul edilir.

Əgər gəmi beynəlxalq normaları və standartları pozursa, bayraq dövlətləri təxirəsalınmaz təhqiqat üçün tədbirlər görməlidirlər. Əgər bayraq dövlətin gəmişi dənizin çirklənməsinə gətirib çıxaran normaları və qaydaları pozmuş hesab edilirsə, belə təhqiqat bayrağın məxsus olduğu dövlət tərəfindən istənilən dövlətin müraciəti əsasında aparıla bilər.

1982-ci il Konvensiyası Dünya okeanının ekoloji vəziyyətinə olan təcavüzü dəf etmək üçün dövlətlərlə beynəlxalq təşkilatların hərəkətlərini uzlaşdırmaq haqqında universal baza yaratmaq məsələsini gündəliyə çıxardı. Bizim fikrimizcə dəniz mühitinin mühafizəsi üzrə ekoloji tədbirlər və sərbəst gəmiçilik arasında, dəniz mühitinin mühafizəsi və saxlanılması üzrə beynəlxalq hüquqi rejimin əsasını təşkil edən tarızlaşdırmaya prinsipcə nail olunmuşdur.

Dəniz mühitinin gəmilərdən çirklənməsinin mühafizəsi rejimi bayraq dövlətin, sahilyanı dövlətin öz ərazi sularında və iqtisadi zonadakı yurisdiksiyası və xarici gəminin könüllü olaraq yerləşdiyi limanın aid olduğu dövlətin yurisdiksiyası arasında qarşılıqlı əlaqə əsasında həyata keçirilir. Konvensiyada funksional və regional meyarların uzlaşması dövlətlər tərəfindən dəniz mühitinin çirklənməsindən mühafizə üçün həyata keçirdiyi fəaliyyətə hüquqa uyğunluq mahiyyəti verir və bununla da bütün Konvensiyanın məqsədlərinə nail olmağı təmin edir.

BMT-nin dəniz hüququ üzrə 1982-ci il Konvensiyasının nəzərdən keçirilən bütün müddəaları gəmilərdən dəniz mühitinin çirklənməsi və belə pozuntuya görə müvafiq təqsiri olan şəxslərin cəzalandırılması üçün çox effektiv tədbirlər nəzərdə tutur. Bu məsələlər III Konfransda dövlətlərin nümayəndələri arasında ciddi fikir aynlığı yaratmadı.

Razılaşdırma üçün daha çətin məsələ xarici gəminin girişi üçün milli qanun və qaydaları, eləcə də liman dövləti üçün beynəlxalq norma və standartları razılaşdırmaq oldu. Uzunmüddətli diskussiyalardan sonra 1982-ci il Konvensiyasının 218-ci maddəsini razılaşdırmaq mümkün oldu. Bu Konvensiya maddəsi nəzərdə tutur ki, əgər gəmi könüllü şəkildə hər hansı

dövlətin limanında dayanmışdırsa, onda bu dövlət təhqiqata başlaya bilər və bu gəmidən dənizə axıdılan istənilən tullantı ilə bağlı beynəlxalq hüququn pozulması haqqında daxili suların, ərazi dənizindən və ya limanın məxsus olduğu dövlətin iqtisadi zonasından, kənarında, yəni açıq dənizdə cinayət işi qaldıra bilər.

Amma qanun pozuntusu digər dövlətin daxili sularında, ərazi dənizində və iqtisadi zonasında baş vermiş olsa, onda təhqiqat başlanmaya da bilər.

Belə araşdırma yalnız bu dövlətin, bayraq dövlətinin və ya pozuntu nəticəsində ancaq təhlükəyə məruz qalan dövlətlərin xahişi ilə aparıla bilər və yaxud da əgər pozuntu daxili sular, ərazi dənizi və ya iqtisadi zona üçün təhlükə yaratmışsa belə cinayət işi qaldırılmaya da bilər (mad. 218).

Əgər hər hansı dövlətdən beynəlxalq normalara və standartlara zidd olaraq həmin dövlətin daxili sularında, ərazi dənizində və ya iqtisadi zonasında dənizə axıdılan tullantılarla bağlı hər hansı xahiş daxil olarsa və ya ona ziyan vurulma ehtimalı varsa, port-dövlətinə təhqiqata başlamağa icazə verilir.

Dəniz mühitinin mühafizə rejimini tənzimləyən 1982-ci il Konvensiyasında istifadə olunan (mad. 211 və s.) "ümumqəbuledilmiş beynəlxalq norma və standartlar" termini dövlətin dəniz mühitini onun bayrağı altında üzən gəmilərdən çirklənmədən mühafizə sahəsindəki qanunvericiliyin aşağı həddidir.

Eyni zamanda "hamı tərəfindən qəbul edilmiş beynəlxalq norma və standartlar" həm də dövlətlərin qanunvericiliyinin yuxarı həddidir. O mənada ki, beynəlxalq qanun və standartlar dövlətlərin iqtisadi zonanın xarici gəmilərdən çirklənməsinin, eləcə də ərazi dənizi mühitinin xarici gəmilər tərəfindən dinc, azad keçid hüququ, layihələşdirmə, konstruksiya, avadanlıqla və ekipajın komplektləşdirilməsi kimi məsələlərin həlli zamanı məhz bu "yuxarı limit" əsas kimi göstərilir.

Sahilyanı dövlətlərin özlərinin beynəlxalq norma və standartlara əməl etməsinə BMT-nin 1982-ci il Konvensiyasının 220-ci maddəsi həsr olunmuşdur. Bu maddədə nəzərdə tutulur ki, əgər gəmi könüllü şəkildə onun limanlarında və ya sahilyanı tribunallarında dayanmışdırsa, sahilyanı dövlət özünün ərazi dənizində və ya iqtisadi zonasında baş verən qanun pozuntuları ilə bağlı təhqiqata başlaya bilər. Əgər gəminin ərazi dənizindən keçərkən milli qanun və qaydala pozulmuşsa və ya dənizin çirklənməsinin qarşısını almaq üçün tətbiq olunan beynəlxalq normalara və standartlara əməl edilməmişsə, bu halda sahilyanı dövlət gəminin faktiki tətbiqini həyata keçirə bilər, sübutlar olduqda isə, gəminin saxlanması da daxil olmaqla təhqiqata başlanıla bilər. Əgər gəmi dəniz mühitinin çirklənməsi ilə

bağlı iqtisadi zonada pozuntuya yol vermişdirsə gəminin faktiki təftişini dövlətin özü də keçirə bilər. Əgər iqtisadi zonada belə pozuntu ciddi ziyanla nəticələnmişdirsə və ya belə ziyan təhdidi varsa, ya da bunlarla bağlı sahilyanı dövlətin maraqlarına toxunulursa, onun ərazi dənizində və ya iqtisadi zonasında belə ziyan aşkar edilmişdirsə, onda həmin dövlət, gəminin saxlanması da daxil olmaqla, öz qanunlarına müvafiq olaraq təhqiqata başlaya bilər.

BMT-nin 1982-ci il Konvensiyasından sitat gətirilən sahilyanı dövlətin milli qanunlarını, beynəlxalq norma və standartların təmin edilməsi haqqındakı müddəaları müsbət hesab etmək mümkün deyil. Bu müddəalar, bizim fikrimizcə, liman dövlətlərinə, eləcə də sahilyanı dövlətə çox geniş səlahiyyət verir, bu isə prinsipcə beynəlxalq gəmiçilik üçün zərərliyədir.

Belə müddəalara daha bir müddəə də aiddir ki, həmin müddəaya görə dövlət öz limanına daxil olan xarici gəmiyə qarşı onun daxili sularından, ərazi dənizindən və iqtisadi zonadan kənarında yol verdiyi pozuntuya görə, eləcə də limanın məxsus olduğu dövlətə digər dövlətin xahişi ilə onun daxili sularında, ərazi dənizində və iqtisadi zonasında baş verən hüquq pozuntularına görə təhqiqat işi qaldırmaq hüququ qazanır (mad. 218). Pozuntu nəinki daxili sularından və ərazi sularından, həmçinin iqtisadi zonadan kənarında baş verirsə və qanun pozuntusuna yol verən gəminin yerləşdiyi liman dövləti, L.V.Speransyanın düzgün qeyd etdiyi kimi, ancaq o vaxt beynəlxalq təhqiqata başlaya bilər ki, bunu ondan gəminin bayrağının məxsus olduğu dövlət xahiş etmiş olsun²⁴⁴.

Bununla bağlı, "gəminin girişi üçün liman dövlətinin "yurisdiksiyası" konsepsiyasını nəzərdən keçirmək lazımdır. Bu konsepsiyaya görə xarici gəmi limana giriş zamanı Dünya okeanının istənilən rayonunda istənilən pozuntuya görə sahilyanı dövlətin qanunları əsasında sanksiyalara məruz qala bilər.

Bu konsepsiya 1979-cu ildə Londonda keçirilən diplomatik konfransda müxtəlif dövlətləri təmsil edən şəxslərin əksəriyyəti tərəfindən müdafiə olunmadı. Amma həmin konfransda dənizin gəmilərdən çirkənlənməsinin qarşısını almaq haqqında Konvensiya qəbul edildi.

Amma beynəlxalq gəmiçiliyin elmi-texniki tərəqqisi nəticəsində beynəlxalq gəmiçiliyin intensivliyinin artımı beynəlxalq nəqliyyat sahəsində iki qarşılıqlı şəkildə asılı olan qlobal problemlər yaratdı: təhlükəsizliyin təmin edilməsi və dəniz mühitinin gəmilərdən çirkənlənməsinin qarşısını almaq problemi. Çoxlu sayda xüsusi beynəlxalq

²⁴⁴ Ətraflı bax: Сперанская Л.В. Вопросы охраны морской среды на третьей конференции ООН по морскому праву. – В кн.: Вопросы международного морского и воздушного права. - М., 1979, С. 44.

müqavilələrin mövcud olmasına baxmayaraq dünya ticarəti donanmasının qəzalar nəticəsində çirklənmə mənbələri ildən ilə artmaqda davam edir, gəmiçilik, eləcə də gəmiçilik prosesində dəniz mühitinin çirklənməsi durmadan davam edir. Ona görə də hal-hazırda dəniz mühitinin çirklənməsinin qarşısını almaq və ya onu azaltmaq üçün artıq mövcud beynəlxalq müqavilələrlə bərqərar olan beynəlxalq normaların və standartların həyata keçməsinə nəzarəti artırmaq prioritet təşkil edir.

Substandart, yəni beynəlxalq müqavilələrin tələblərinə cavab verməyən gəmilərdən istifadə edilməsinin qarşısını almaq üçün. Ümumi bazar ölkələri, eləcə də Portuqaliya, Finlandiya, İsveç və Norveç kimi dəniz hökumətləri 1982-ci ildə qarşılıqlı anlaşma və liman dövlətinin məsuliyyəti haqqında Memorandum hazırladılar²⁴⁵. 1982-ci ilin 1 iyulundan başlayaraq memorandum iştirakçı dövlətlərin limanlarına daxil olan xarici ticarət gəmiləri üzərində onların Memorandumda sadalanan meyarlara uyğunluğu haqqında nəzarəti bərqərar etdi. Memorandum çoxlu sayda məsələləri əhatə edir, onlardan bəziləri aşağıdakılardır:

- gəmiçiliyin təhlükəsizliyinin təmin edilməsi (yük markaları haqqında 1986-cı il Beynəlxalq Konvensiyası, dənizdə insan həyatının dənizdə mühafizəsi haqqında 1974-cü il Konvensiyasının, bu Konvensiyaya aid 1978-ci il Protokolu, gəmilərin toqquşması haqqında xəbərdarlığın elan edilməsinin beynəlxalq qaydaları haqqında 1972-ci il Konvensiyasına, dənizçilərin hazırlığı, onlara diplomlar verilməsi və növbətçilik haqqında 1972-ci il Konvensiyasına uyğunluq;

- dəniz mühitinin çirklənməsinin qarşısının alınması (1978-ci il Protokolu ilə dəyişdirilmiş gəmilərdən çirklənmənin qarşısını almaq üçün 1973-cü il Beynəlxalq Konvensiyaya uyğunluq);

- dənizçilərin layiqli iş şəraitinin və məişətinin (ticarət gəmilərində minimal normalar haqqında 1976-cı il Konvensiyasına uyğunluq).

Memorandumun iştirakçısı olan dövlətlərin hakimiyyətləri ancaq o müqavilələrə əməl etməlidirlər ki, onlar qüvvəyə minir və onun iştirakçılarından biri də elə həmin dövlətlərdən biri olur. Onlar ancaq belə şəhadətnaməni və sənədləri göstərilən beynəlxalq müqavilələrə uyğun olduğu halda qəbul edə bilərlər. Gəmidə insanların sağlamlığı, ətraf mühitin mühafizəsi və ümumi təhlükəsizlik riski kimi uyğunsuzluq varsa, liman dövlətləri çalışmalıdır ki, bu risk hələ gəmiyə dənizə çıxmağa icazə verilənə qədər aradan qaldırılsın və bu məqsədlə müvafiq tədbirlər, gəminin saxlanması da daxil olmaqla, həyata keçirilə bilər.

Əgər qeyd olunan uyğunsuzluqlar baxış zamanı limanda aradan

²⁴⁵ Lloyd's List, February 17, 1982.

qaldırılı bilmirlərsə, onda gəmiyə müvafiq şərtlərə uyğun olaraq digər limana daxil olmağa icazə verilə bilər. Bu o məqsədlə edilir ki, təhlükəsizlik, insanların sağlamlığı və ətraf mühit riskə məruz qalmasın.

Paris memorandumuna müvafiq olaraq liman dövlətinin hökumətləri "təmin etməyə çalışacaqlar ki, bu müqavilənin iştirakçısı olmayan dövlətin bayrağı altında üzən gəmi daha əlverişsiz şəraitdə qalmasın".

Başqa sözlə, bu müddəa o deməkdir ki, yerli hakimiyyətlər Memorandumda nəzərdə tutulan beynəlxalq müqavilələri tətbiq etsinlər. Bu həm də üçüncü dövlətlərə də aiddir.

Beynəlxalq dəniz hüququ baxımından liman dövlətlərinin xarici gəmilər üzərində nəzarəti yeni ideya sayılmır. Nəzarəti həyata keçirmək hüququ və xarici gəmilərə münasibətdə müvafiq tədbirlərin görülməsi, xüsusi halda, məsələn, təhlükəsizlik tələblərinə və dənizdə çirklənmənin qarşısını almaq üçün tədbirlər, yuxarıda sadalanan Müqavilələrdə, hansılar ki, Paris memorandumunun iştirakçısı olan dövlətlər tərəfindən nəzarət məqsədilə tətbiq edilir. Məsələn, dənizdə insan həyatının mühafizəsi haqqında 1974-cü il Konvensiyasının 1-ci fəslinin 19-cu qaydasına görə nəzərdə tutulur ki, "hər bir gəmi... Razılığa gələn dövlətlərin limanlarında buna səlahiyyəti olan hakimiyyətlərin vəzifəli şəxsləri tərəfindən gəmidə müvafiq şəhadətnamənin olub-olmamasına qədər yoxlanıla bilər. Bu Şəhadətnamə o halda sayılır ki, gəminin vəziyyəti ilə və yaxud avadanlıq və ya təchizat ilə şəhadətnamədə göstərilənlər arasında uyğunsuzluq olmasın. Belə halda nəzarəti həyata keçirən vəzifəli şəxs gəminin dənizə çıxışını o vaxta qədər təxirə sala bilər ki, onun dənizə çıxışı sərnişinlər və heyət üçün təhlükəsiz olsun".

Beynəlxalq-hüquqi doktrina qəbul edir ki, liman hakimiyyətlərinin hüquqi əsasları, o cümlədən də xarici gəmilərə münasibətdə nəzarət tədbirləri, sahilyanı dövlətlərin öz daxili sularındakı suverenlik hüququndan irəli gəlir. Suverenlik prinsipindən çıxış edərək sahilyanı dövlətin hökumətlərinin öz portlarında yerləşən istənilən ticarət gəmiləri üzərində nəzarət təşkil etmək hüququ var.

Bununla bağlı, Q.Q.İvanov qeyd edir ki, "inzibati yurisdiksiya sahəsində sahilyanı dövlətlərin hakimiyyətinin tam səlahiyyəti var və bu hüququ onlardan almaq sahilyanı dövlətin suverenliyinə qarşı çıxmaq demək olardı"²⁴⁶.

Amma Paris memorandumu, dənizçiliyin təhlükəsizliyini və dəniz mühitinin gəmiçilik prosesində çirklənməsinin qarşısının alınmasının müxtəlif aspektlərini tənzimləyən beynəlxalq Konvensiyalardan fərqli

²⁴⁶ Иванов Г.Г. Правовой режим морских портов. М., 1979. С. 50.

olaraq, xarici gəmiyə fiziki baxışın əsaslarını genişləndirir. Qüvvədə olan beynəlxalq müqavilələr, bir qayda olaraq, nəzərdə tutur ki, ciddi baxış üçün həqiqi şəhadətnamənin və digər sənədin olmaması mümkündür. Memorandumun müddəalarına uyğun olaraq gəmilərə baxış ancaq qeyd olunan halda baş verə bilər, amma eyni zamanda məlum olanda ki, "gəmi ciddi şəkildə müvafiq müqavilələrin tələblərinə cavab vermir", "Üstəlik, "aşkar əsas" kimi müvafiq anonim müraciət və ya digər hakimiyyətlərin xəbərdarlıq etməsi ola bilər; anonim müraciət kapitana, heyət üzvlərinə, eyni zamanda istənilən şəxsə və ya təşkilata qarşı ola bilər, eləcə də ciddi uyğunsuzluğun əlamətləri müşahidə edildikdə baxış keçirilə bilər (p. 3.2). Bununla bağlı, belə fərz etmək olar ki, Memorandum iştirakçısı olmayan dövlətlərə qarşı müvafiq müqavilələrdə nəzərdə tutulmayan baxış keçirmək hüquqa uyğunluq baxımından düzgün qərar deyil və müvafiq beynəlxalq hüququn ciddi şəkildə pozulması deməkdir.

Memorandumda nəzərdə tutulan "harmonizasiya edilmiş nəzarət sistemi"də tərəddüd və şübhə yaradır. Belə ki, yuxarıda qeyd edildiyi kimi, Memorandumun iştirakçısı olan hər bir dövlət nəzarət məqsədilə ancaq o müqavilələrə istinad edə bilər ki, o özü bu müqavilələrin iştirakçısı olsun. Memorandumda göstərilən müqavilələrin heç birində iştirak etməyən dövlətlər isə xarici gəmilərə qarşı tələblərinin həcmi azaltmalıdırlar. Nəticədə, Memorandumda "substandart" anlayışının olmadığı təqdirdə belə bir hal istisna olunur ki, eyni bir gəmi yerləşdiyi limanlardan asılı olaraq həm beynəlxalq standartlara cavab verən gəmi kimi nəzərdə tutula bilər, həm də substandart kimi ixtisaslaşdırıla bilər.

Bununla bağlı, xarici gəmilərə limanlarda vahid hüquq qaydalarının tətbiq edilməsi zərurəti meydana çıxır. Xarici ticarət gəmiləri üzərində global miqyasda həyata keçirilən normaların unifikasiyası, birincisi, beynəlxalq norma və standartların zəruri minimumunun müəyyən edilməsi ilə nəticələndi. Onların olmadığı təqdirdə isə gəmini substandart elan etmək olardı. İkincisi, belə unifikasiya imkan verərdi ki, xarici gəmilərə port dövlətləri tərəfindən razılaşdırılmış nəzarətin həcmi və proseduru müəyyən olunsun. Üçüncüsü, belə universal aktın qəbul edilməsi daha böyük təminat verərdi ki, nəzarət sisteminə birtərəfli və regional yanaşma aradan qaldırılsın²⁴⁷.

²⁴⁷Ətraflı bax: Гицу М.А. Проблема портового контроля над иностранными торговыми судами в целях обеспечения безопасности мореплавания и охраны морской среды от загрязнения. В кн.: Советский ежегодник морского права. М., 1985, S. 27.

Bunker yanacağı ilə çirklənmədən dəyən ziyana görə mülki məsuliyyət haqqında 2001-ci il beynəlxalq konvensiyası

Bunker yanacağından çirklənməyə görə mülki məsuliyyət haqqında Beynəlxalq Konvensiya 2001-ci ilin 23 martında BDT-nin Diplomatik Konfransında qəbul edilmişdir. Beynəlxalq Konvensiya, 1 ildən sonra, 18 dövlət, 5 dövlət də daxil olmaqla (onların hər biri ümumi su tutumu 1 mln. tondan az olmayan donanmaya malikdir), Konvensiyanı ya qeyd-şərtsiz ratifikasiya, qəbul və ya təsdiq etmiş, ya da ratifikasiya olunmaq, qəbul edilmək və ya təsdiq edilmək haqqındakı sənədləri BDT-nin Baş katibinə saxlanmaq üçün təqdim etmişdir.

Konvensiya 19 maddədən və Əlavədən ibarətdir. Əlavədə sığortalanmaq haqqında şəhadətnamə forması və ya bunker yanacağından çirklənməyə qarşı mülki məsuliyyət haqqında başqa maliyyə təminatı nəzərdə tutulmuşdur.

Belə bir Konvensiyanın qəbul edilməsi zərurəti bunker yanacağının dənizə axıdılmasının artması və ya tökülməsi və dünya birliyinin dənizin belə çirklənməsinə qarşı məsuliyyət müəyyən etmək və çirklənmə nəticəsində dəyən ziyanın effektiv kompensasiya edilməsi istəyindən yaranmışdır.

Müasir beynəlxalq-hüquqi məsuliyyət və neftlə çirklənməyə görə kompensasiya rejimi, hansı ki, 1976 və 1992-ci il Protokolları ilə yenilənmiş neftlə çirklənməyə görə mülki məsuliyyət haqqında 1969-cu il Konvensiyası, eləcə də 1976-cı və 1992-ci il Protokolları ilə dəyişmişdir, neftlə çirklənməyə qarşı Beynəlxalq fond yaratmağı nəzərdə tutan 1971-ci il Konvensiyası bütün hallarda yük olmayan, amma bunker yanacağı olan neftlə bağlı mülki məsuliyyəti və kompensasiyanı nəzərdə tutmur. Nəzərdən keçirilən bu Konvensiyanın 1-ci maddəsinin 5-ci bəndində bunker yanacağı adı altında istənilən karbohidrogen mineral neft, gəminin istismarı və ya hərəkəti üçün zəruri olan sürtkü yağları da daxil olmaqla, belə neftin istənilən qalıqları başa düşülür. Bu Konvensiya çirklənmədən dəyən ziyana görə təsbiq edilir. Amma çirklənmə iştirakçı dövlətin ərazisində onun ərazi dənizi də daxil olmaqla və müstəsna iqtisadi zonasında (mad. 2) baş verməlidir.

Bunker yanacağının vurduğu ziyana görə, bir qayda olaraq, gəminin sahibi məsuliyyət daşıyır. Amma mülkiyyətçi aşağıdakı hallarda məsuliyyət daşımır:

- ziyan hərbi əməliyyatlar, vətəndaş müharibəsi, qiyam və ya fəvqəladə hadisələr zamanı, öz xarakterinə görə qaçılmaz və dəfolunmaz hallarda baş verir;

- ziyan, belə məqsəd güdən şəxslər tərəfindən həyata keçirilir;
 - ziyan bütünlüklə öz yurisdiksiyalarını yerinə yetirərkən işığın və digər naviqasiya vasitələrinin qaydasında olmasına cavabdeh olan hökumətin və ya digər hakimiyyətlərin səhlənkarlığı və ya hüquqa zidd əməlləri nəticəsində baş verir;

- ziyan bütünlükdə və ya qismən hansısa şəxsin hərəkəti və ya hərəkətsizliyi nəticəsində, məhz ziyan vurmaq məqsədilə və ya məsuliyyətsizlikdən yaranan hallarda baş verir.

Bütün sadalanan səbəblərin sübut edilməsi, konvensiyaya görə mülkiyyətçinin öhdəsinə düşür (m. 3).

Ziyana görə öz məsuliyyətini ödəmək üçün mülkiyyətçi mütləq gəmini sığortalamalı və ya başqa maliyyə təminatı, məsələn hər hansı analoji maliyyə təminatının təminatını təqdim etməlidir. Sonuncu halda maliyyənin məbləği milli və ya beynəlxalq rejimlərdə nəzərdə tutulan məbləğdən az olmamalıdır. Lakin istənilən halda bu məbləğ dəniz tələbləri üzrə məsuliyyətin məhdudlaşdırdığı haqqında 1976-cı il Konvensiyasına uyğun hesablanan məbləğdən çox olmamalıdır (maddə 7).

Öz məsuliyyətini sığortalayan hər bir gəmiyə müvafiq şəhadətnamə verilir. Bu şəhadətnamə sığortanın və ya başqa maliyyə təminatının olmasını təsdiq edir.

Konvensiyanın iştirakçısı olan dövlətlərdən hər birinin verdiyi şəhadətnamə digər iştirakçı dövlətlər tərəfindən tanınır (mad. 7. b. 7) Konvensiya iştirakçısı olan dövlət onun bayrağı altında üzən gəmiyə, əgər onun şəhadətnaməsi yoxdursa, üzməyə icazə verə bilməz. (b. II, mad 7.)

Çirklənməyə görə ziyanın kompensasiya edilməsi haqqında tələb birbaşa sığorta edilən şəxsə və ya gəminin yaratdığı çirklənməyə görə gəmi sahibinin maliyyə təminatını həyata keçirən şəxslərə təqdim oluna bilər.

3.2. Dəniz mühitinin qurudan çirklənməsinin qarşısının alınması

Dəniz mühitinin qurudan çirklənməsi problemi, hər yerdə dəniz mühitinin keyfiyyətinin əhəmiyyətli dərəcədə aşağı düşməsi beynəlxalq-hüquqi səviyyədə kifayət qədər tənzimlənməmişdi. Bunun səbəbi o olmuşdur ki, müvafiq çirklənmə mənbələri, bir tərəfdən, dövlətlərin milli suverenlik hüduqlarında yerləşir, digər tərəfdən də çoxlu sayda dövlətin bu məsələ ilə bağlı milli qanunvericiliyi yoxdur. Belə bir qanunun yoxluğu isə istehsalat və məişət-kommunal təsərrüfatlarından tullantıların uzaqlaşdırılmasını və istifadə edilməsini tənzimləyən hüquq qanunvericiliyinin olmaması deməkdir.

Burada əsas təhlükə kimi ağır metalları, xlororqan birləşmələri,

pestisidlər, plastmaslar təşkil edirlər. Məsələn, 1 ildə hasil edilən 4 mln. ton qurğuşunun 200 min tonu çaylar vasitəsilə və elə o miqdarda da hava ilə dənizə töküldü. Okeana il ərzində çirkənmənin ən güclü və təhlükəli növlərindən biri olan 5 mln ton civə axıdır. Dənizi çirkəndirən neftin təxminən 55%-i yerüstü mənbələrin payına düşür²⁴⁸.

Kanadada, xüsusi halda, Kanadanın əyaləti olan Britaniya Kolumbiyasında dağmədən sənayesinə məxsus olan şaxta tullantıları problemi çox kəskin xarakter almışdır. Belə ki, əyalətin cənub sahillərində mis hasilatından şaxtalar tərəfindən 80 ildir ki, tullantıların axıdılması həyata keçirilir. Tullantıların axıdılması nəticəsində yaranan çöküntülər xüsusilə dənizin dibində yaşayan orqanizmlər üçün təhlükəlidir. Bunun nəticəsində yerli əhali hal-hazırda daha çay balıqlarının növlərini ovlaya bilmirlər, çünki şaxtanın tullantıları ilə zəhərlənməsi üzündən bu orqanizmlərin populyasiyası və yaşadığı mühit məhv olmuşdur. Mütəxəssislərin hesablamalarına görə, bu yerlərin tam təbii bərpası üçün bir neçə onillik tələb olunur. Dənizin sahiləni zolağında qurudan müxtəlif çirkənmə mənbələrinin problemi Qərbi Avropa ölkələri qarşısında dayanan əsas problemdir. İngilis alimi S.Consonun qeyd etdiyi kimi: "Bizim hamımıza sahiləni zonalara qarşidan hücum məlumdur. Sənaye o yerdə bərqərar olmaq istəyir, çünki tullantıların dənizə axıdılması problemi həll olunur. İnsanlar rayonlardan istirahətin təşkili məqsədilə istifadə edirlər. Elektrostansiyaları sahillərdə ona görə yerləşdirirlər ki, sərinləmək məqsədilə böyük miqdarda su tələb olunur. Elə bir zaman yetişəcək (çox da uzaqda olmayan) ki, Avropanın sahilləri düşünülməyən layihələrin ocağı olacaq, bu isə gələcək nəsilləri faktiki olaraq, təbiətin mirasından məhrum edəcək"²⁴⁹. Belə nəticə qərb ölkələrində həqiqətən də yaranan vəziyyəti xarakterizə edir. AFR, Fransanın və digər Qərbi Avropa dövlətlərinin çirkənməmiş və artıq bütün canlı orqanizmlərin məhv edilmiş olduğu çayları Avropanın cənub və şimal dənizlərinin ekoloji vəziyyətinə çox ciddi təsir göstərir. Fransanın ekoloji komissiyası Tulon limanı körfəzindəki 100 hektar ərzində təmizlənməmiş mədən sularının axıdılması nəticəsində bütün dəniz orqanizmləri və balıqlar məhv edilmişdir. Milli proqramın həyata keçməsi zamanı 25 çimərlik qeyri-kafi D sinfinə 100 çimərlik C sinfinə aid edildi. Bu da onların çimmək üçün yararsız olması deməkdir. Fransız Sahiləni zonasının belə çirkənməsi ölkə üçün böyük itkilər deməkdir²⁵⁰.

²⁴⁸ Мировой океан и международное право. Отв. ред. А.П.Мовчан и А.Я.Янков. М., 1986. С. 55.

²⁴⁹ Johnson S.P. Environmental Regulation: An International View. European Economic Community – Chem. Sov. Rev., London, 1976, vol 5, № 4, P. 448.

²⁵⁰ Quilcher A., Moigh A. Coastal Conservation and Coastal Studies in France. Georg J., London, 1977. Vol. 143, pt. 3. P. 378.

Quruda yerləşən çirklənmə mənbələrindən dəniz mühitinin çirklənməsinin beynəlxalq-hüquqi tənzimlənməsinin inkişaf səviyyəsi çox mühüm dərəcədə milli hüquq institutlarının - dəniz akvatoriyasının, çayların içməli suyunun, atmosferin, içməli su hövzələrinin, həmçinin tullantıların istifadə edilmək və ya uzaqlaşdırılmasının tənzimlənməli milli hüquq institutlarının inkişaf səviyyəsindən də asılıdır.

Hal-hazırda sahilyanı dövlətlərin böyük hissəsi qurudan dənizin çirklənməsi ilə bağlı müvafiq qanunvericilik aktları qəbul etmişlər. Bununla belə təsdiq etmək çətin məşələdir ki, sənayenin inkişafı baxımından inkişaf edən dövlətlər tərəfindən bu məsələ ilə bağlı silsilə qanunlar qəbul edilsə də demək olmaz ki, bu dövlətlər Dünya okeanının çirklənməsinin qarşısını almaq sahəsində çox uğurlu fəaliyyət göstərirlər. Dəniz sahəsinin quruda yerləşən mənbələrdən mühafizəsi üzrə çoxlu sayda normativ aktların olmasına baxmayaraq, bu dövlətlərin milli qanunvericilik sistemində baxanda belə təəssürat yaranır, ki, dəniz mühitinin hüquqi tənzimlənməsinə aid effektiv hüquqi tənzimlənmə mexanizmi var. Həqiqətdə isə bu, daha çox illüziyadır. Bu dövlətlərin bu sahədə milli-qanunvericilik tədbirlərinin geniş praktikasına baxmayaraq, bu tədbirlər təbiətə vəhşicəsinə müdaxilədən sonra yaranan ekoloji böhrana gecikmiş reaksiya təsiri bağışlayır²⁵¹.

Dəniz suyunun quruda yerləşən mənbələrdən çirklənməsinə aid milli qanunvericilik normalarının bolluğuna baxmayaraq bu məsələlərin effektiv həllinə ancaq müasir şəraitdə bir neçə səbəbə görə yalnız beynəlxalq hüquq təkan verə bilər. Birincisi, heç də bütün sahilyanı dövlətlər dəniz mühitinin qurudan çirklənməsi haqqında milli qanunvericilik aktları qəbul etməmişdir. İkincisi, son vaxtlar daha tez-tez sahil dövlətlərinin suveren fəaliyyətinin zərərli transsərhəd nəticələri üzə çıxmaqdadır²⁵².

Dəniz sularının quruda yerləşən mənbələrdən çirklənməsinin beynəlxalq-hüquqi tənzimlənməsinin müasir səviyyəsini belə xarakterizə etmək olar. Birincisi, hansısa universal xüsusi müqavilə yoxdur. İkincisi, Dünya okeanına və onun rayonlarına quruda yerləşən mərhələlərdən atılan tullantıların dəqiq normaları yoxdur. Üçüncüsü, xüsusi beynəlxalq-hüquqi normalar məhdud ərazi sferasını əhatə edir.

Qeyd olunan beynəlxalq-hüquqi tənzimlənmədə boşluqların və çatışmazlıqların olması qurudakı mənbələrdən dəniz mühitinin çirklənməsi məsələlərini çox kəskin şəkildə qoyur.

Dənizlərin qurudakı mənbələrdən çirklənməsi haqqındakı beynəlxalq

²⁵¹ Ətraflı bax: Сапожников В.И., Высоцкий А.Ф., Головатый С.Т., Амаян Н.Д. Охрана морской среды. Киев, 1984. С. 144.

²⁵² Ətraflı bax: Тимошенко А.С. Формирование и развитие международного права окружающей среды. М., 1986. С. 42-43.

hüquq normalarına əsasən müxtəlif növbədə dəniz mühitinin qurudakı mənbələrdən çirklənməsinin qarşısını almaq haqqında 1974-cü il Paris müqaviləsini göstərmək olar. Şimal-şərqi Atlantik dövlətləri ilə, o cümlədən Danimarka, Norveç, İsveç, İslandiya və Finlandiya ilə bağlanan bu Konvensiya açıq dənizə və Atlantika rayonlarında Şimal buzlu okeanda şimala doğru 36⁰ şimal enliyi və 42⁰ qərb və 51⁰ şərqi uzunluğunda yerləşən Baltik və Aralıq dənizləri istisna olunmaqla geniş bir əraziyə şamil olunur²⁵³. Nəzərdən keçirilən problemə münasibətdə yeganə xüsusi beynəlxalq müqavilə olan bu sənədin bir sıra çatışmazlıqları var. Belə qüsurlardan biri odur ki, burada qurudan daxil olan çirklənmənin dəqiq tərifini verilmir; qurudan daxil olan hətta ən təhlükəli tullantılara münasibətdə qadağalar yoxdur; cavabdeh dövlətlərin dəymiş ziyanla bağlı heç bir öhdəliyi nəzərdə tutulmur; dövlətlərin öhdəlikləri ilə bağlı ən ümumi formullardan istifadə edilməsinin əsas müddəalarına yenidən baxmaq lazımdır²⁵⁴. Beləliklə, Konvensiyanın şimal və şimal-şərqi Atlantikada çirklənmənin qarşısını almaq iqtidarında olan, effektiv mexanizmə çevrilə bilən sənəd olması üçün, onun əsas müddəalarını yenidən nəzərdə keçirmək lazımdır.

Quruda yerləşən mənbələrdən dəniz mühitinin çirklənmədən mühafizəsi baxımından Aralıq dənizinin qurudakı mənbələrdən Çirklənmədən mühafizəsi haqqında Afinada (Yunanıstan) qəbul edilən 17 may 1980-ci il Protokolu xüsusi maraq kəsb edir.

Bu Protokolda elə amillər qeyd edilmişdir ki, onlar həqiqətən də Aralıq dənizinin çirklənməsinə təkan verir. Bu amillərə aşağıdakılar aiddir: sənayeləşdirmənin və urbanizasiyanın Aralıq dənizi regionunda kəskin surətdə artması, sahilyanı rayonlarda insan sayının mövsümdən asılı olaraq çoxalması - burada söhbət turizmdən gedir. Protokolda həmçinin təmizlənmənin və ya qismən təmizlənmənin və yaxud məişət və sənaye tullantılarının qeyri-bərabər şəkildə yerləşməsinin mənfə nətəcələri də qeyd olunmuşdur.

Protokol iştirakçısı olan dövlətlər öz üzərlərinə belə bir öhdəlik götürdülər ki, Aralıq dənizinin çirklənməsinin qarşısının alınması üçün kəskin şəkildə azalması üçün bütün zəruri olan tədbirləri görəcəklər və bu sahədəki fəaliyyəti koordinasiya edəcəklər. Bu bölmədə nəzərdən keçirilən dəniz mühitinin mühafizəsi və qorunması sahəsindəki bütün tədbirləri

²⁵³ Ətraflı bax: Нестеренко Е.А. О формировании международно-правового режима защиты окружающей среды для северной полярной области земли и севера Европы // Российский ежегодник международного права. 1992. Санкт-Петербург, 1994. С. 71-72.

²⁵⁴ Нестеренко А.Г. Глобальная проблема защиты окружающей среды в процессе формирования всеобъемлющей международной безопасности (международно-правовой аспект) М.: Дип. Академия МИД СССР, 1989. С. 28-34.

ümumiləşdirərək belə nəticəyə gəlmək olar:

1. Bu sahədəki beynəlxalq-hüquqi praktika elmi-texniki tərəqqidən və insanların Dünya okeanında aktivləşən müxtəlif fəaliyyətlərindən çox geridə qalır.

2. Belə geriləmə, eləcə də onilliklər ərzində asılı vəziyyətdə saxlanılan dəniz mühitinin mühafizəsi problemi müvafiq beynəlxalq hüquqi strukturların, eləcə də zəruri beynəlxalq normaların qəbul edilməsini obyektiv olaraq ləngidir.

3. Çoxlu sayda analiz edilən universal və regional müqavilələr indi nəzərdə keçirilən sahədə də dəniz mühitinin qorunması istiqamətində mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Amma bu müqavilələrin çox rəngarəng və hərtərəfli olmasına baxmayaraq, onlar bu qədər mürəkkəb problemlər kompleksini həll edə bilməz. Bu müqavilələr, BMT-nin 1982-ci il Konvensiyası istisna olmaqla, dəniz mühitinin çoxlu sayda çirklənmə problemini həll edə bilməz. Bu müqavilələr, BMT-nin dəniz hüququ qəbul etdiyi 1982-ci il Konvensiyası istisna olmaqla, dəniz mühitinin çoxlu sayda çirklənmə mənbələrinin heç də hamısına şamil edilmir. BMT-nin 1982-ci il Konvensiyası bu boşluğu və dənizin çirklənməsinin hətta qüvvədə olan beynəlxalq müqavilələrdə toxunulmayan məsələlər də daxil olmaqla, aradan götürür və bütün çirklənmə mənbələrini də əhatə edir.

4. Dəniz mühitinin mühafizəsi və saxlanılması kimi mürəkkəb məsələləri həll edən dövlətlər bütün məsələləri tənzimləyən beynəlxalq hüquq normalarını ya yerinə yetirmirlər, ya yaxud heç də həmişə yerinə yetirmirlər. Xüsusi halda, heç də həmişə dəniz mühitinin mühafizəsi kimi məsələdə beynəlxalq gəmiçiliyin və dəniz mühitinin qorunması məsələsini regional şəkildə uzlaşdırmaq mümkün olmur. Belə bir fakt onunla izah edilir ki, heç də bütün konvensiyalarda dövlətlərin hamısı iştirak etmir, elə bu səbəbdən konvensiyaların universal problemləri əhatə edilə bilmir. Bununla bağlı dəniz mühitinin qorunması kimi məsələdə ilk növbədə dəniz mühitinin müdafiəsinin beynəlxalq-hüquqi tənzimlənməsinin müqavilə əsaslarının təkmilləşdirilməsinə ehtiyac var. Bu planda irəli sürülən tələblər daha çox müqavilə əsaslarının genişlənməsinə, yönəlmişdir. Bunu həyata keçirmək üçün isə yeni müqavilələrə ehtiyac var, xüsusən də belə müqavilələrin imzalanmasında bütün maraqlı fondları bu müqaviləyə cəlb etmək lazımdır; artıq mövcud olan müqavilələrin iştirakçılarının sayını artırmaq lazımdır, bunu bütün maraqlı tərəfləri cəlb etməklə və ya əvvəllər maraqlı olmuş bütün tərəfləri nəzərə almaqla yerinə yetirmək vacibdir.

5. Sənaye baxımından inkişaf etmiş ölkələrin təbiəti mühafizə sahəsində normativ aktları var, o cümlədən də, dəniz mühitinin mühafizəsi sahəsində belə aktlar mövcuddur. Amma dövlətlərin dəniz mühitinin

qorunması sahəsində həyata keçirilən milli tədbirlər Dünya okeanının çirklənməsinə qarşı edilən gecikmiş reaksiyadır.

6. Dünya okeanının getdikcə artan çirklənməsinin qarşısını ancaq bir üsulla almaq olar: beynəlxalq birliyin üzvlərinin universal, regional, subregional, milli səviyyədəki səylərini birləşdirmək yolu ilə. Bununla bağlı, beynəlxalq dəniz hüququ qarşısında çox məsələlər dayanır. Bizim fikrimizcə, məhz o, vaxtında effektiv hüquq normaları qəbul edə bilər. Elə normalar ki, onlar dəniz mühitinin çirklənməsinin qarşısını almağa yönələn dəniz mühitinin mühafizəsini və saxlanılmasını təmin etmək iqtidarındadırlar.

Dəniz mühitinin mühafizəsi üçün nəzərdə tutulan və BDT-nin Assambleyası tərəfindən 1993-cü ildə qəbul edilmiş gəmilərin istismarının idarə edilməsi və çirklənməsinin qarşısının alınması üzrə məcəllə də bu istiqamətə yönülmüşdür. Amma bu məcəllə ancaq tövsiyə xarakteri daşdığından BMT-nun Assambleyası özünün 4 noyabr 1993-cü il A 741 (18 qətnaməsi ilə BDT-nin üzvü olan dövlətlərin hökumətlərinə öz qanunvericiliyində implementasiya etmək xahişi ilə müraciət etmişdir, xüsusən də o müddəaları ki, onlar gəmilərin sərnişinlərinə, tankerlərə və qazdaşıyan gəmilərə aid olan müddəalardır²⁵⁵.

Gəmilərin istismarını idarəetmə üzrə məcəllənin əsas məqsədlərindən biri budur ki, dəniz mühasizəsinin çirklənməsinin qarşısı alınmalıdır. Məcəllədə nəzərdə tutulan təhlükəsizlik və idarəçilik sistemi BDT-nin iştirakçı dövlətlərinin dəniz administrasiyasının normalarının yerinə yetirilməsinə yönəlmişdir. Bu məcəllə BDT üzvü olan dövlətlər üçün həm məcburi norma kimi, həm də BDT çərçivəsində yaradılan tövsiyələr xarakteri də daşıyır. Belə tövsiyələrdən biri, məsələn, qanunvericiliyə uyğun olaraq təhlükəsiz və ətraf mühitin müdafiə edilməsi haqqında sənədlər hazırlanması idi. Məcəllənin tələblərinə cavab verən kompaniyalar və dəniz administrasiyası tərəfindən verilən sənədi alırlar. Beş ilə qədər verilən bu sənəd hər il təsdiq edilməlidir.

Əgər gəmiçilik kompaniyası və gəminin idarəetmə heyəti təhlükəsiz idarəetmə sisteminə uyğun hərəkət edirsə gəmiyə təhlükəsizliyin idarə edilməsi haqqında şəhadətnamə verilir. Məcəlləyə uyğun sertifikat almayan gəmilər BDT tərəfindən BDT-nin xüsusi (A 848 (20) qətnaməsi ilə insan həyatının mühafizə olunması haqqında 1974-cü il qətnaməsinin (SOLAS-74) tələblərini yerinə yetirməsi iqtidarında olmayan gəmi kimi təsnif ediləcək. SOLAS-74-ün tələblərinə uyğunluğun mühümlüyü ondadır ki, bu müqavilədə dəniz mühitinin qorunması haqqında xüsusi bölmələr var. Belə

²⁵⁵ Ətraflı bax: Иванов Г.Г. Göstərilən əsəri. S. 131-132.

bölmələrdən bəzilərini qeyd etmək olar: "Təhlükəli yüklərin daşınması haqqında" (fəsil VII), "Nüvə gəmiləri" (fəsil VIII). Bundan başqa, işlənmiş nüvə qalıqlarını daşıyan gəmilərin konstruksiyası və avadanlığı haqqında tələblər vardır (15-ci fəsil, D hissəsi).

3.3. Dəniz mühitinin radioaktiv, kimyəvi və bakterioloji maddələrdən çirklənməsinin qarşısının alınması

Əvvəllər qeyd edildiyi kimi, dəniz mühitinin radioaktiv çirklənməsi bəşəriyyət üçün xüsusilə təhlükəlidir. Dünya okeanına radio-aktiv maddələrin tullanması böyük miqdarda balığın və digər canlı dəniz orqanizmlərinin ölmünə səbəb ola bilər, beynəlxalq gəmiçilik üçün maneələr yaradar. Yer kürəsinin əhalisinə böyük ziyan vurur, böyük miqdarda insan itkisinə səbəb ola bilər. Bunu, xüsusi halda, ABŞ tərəfindən 1963-cü ildə Marşall adalarının yaxınlığında, Bikini və Eventrok rayonlarında aparılan nüvə sınaqlarının nəticələri göstərdi. Bu sınaqlar nəticəsində yapon balıqçıları tərəfindən tutulan yüzlərlə ton balıq, radioaktiv maddələrlə şüalanmaya məruz qaldı və bu balıqlardan istifadə nəticəsində Yaponiya əhalisi arasında çoxlu sayda şüalanma halları qeydə alındı. Hətta bu rayonlarda üzən dəniz gəmilərinin radioaktiv çirklənməsi məsələsində insanlar arasında da ölüm halları çoxalmışdır. Dəniz mühitinin radioaktiv çirklənməsi üçün xüsusi təhlükə nüvə tullantılarının dənizin dibində basdırılmasıdır. Bəzi mütəxəssislər belə hesab edirlər ki, xüsusi metall konteynerlərdə basdırılan nüvə qalıqları elə bir təhlükə yaratmır. Amma bu əslində belə deyildir, Konteynerlərin metal örtükləri yüksək təzyiqli və korroziya nəticəsində dağıla bilər. Ona görə də dəniz mühitinin belə radioaktiv maddələr nəticəsində çirklənməsi qaçılmazdır.

Radioaktiv çirklənmənin çoxlu sayda digər mənbələri də var.

Dəniz mühitinin radioaktiv çirklənməsinin qarşısını alan tədbirlər bir neçə beynəlxalq müqavilədə nəzərdə tutulmuşdur; məhz bunun nəticəsində beynəlxalq hüquqda belə çirklənmə ilə bağlı, belə hərəkətlərə yol verməmək haqqında xüsusi norma da təsdiq edilmişdir.

Bu sahədə birinci çoxtərəfli beynəlxalq müqavilə 1958-ci il açıq dəniz haqqında Cenevrə Konvensiyası olmuşdur. Bu Konvensiyanın 25-ci maddəsində deyilir:

"1. Hər bir dövlət radioaktiv tullantıların dənizə axıdılması haqqında xəbərdarlıq etmək üçün tədbir görməyə və bunu səlahiyyətli orqanların qəbul etdiyi norma və qaydalara uyğun olaraq yerinə yetirməyə borcludur.

2. Bütün dövlətlər səlahiyyətli beynəlxalq təşkilatlarla dənizin və onun üzərindəki havanın çirklənməsi, radioaktiv materiallarla və digər

ziyanlı maddələr nəticəsində çirklənmənin xəbərdarlıq edilməsi sahəsində əməkdaşlıq etməyə borcludurlar”.

BMT-yə daxil olan səlahiyyətli orqanlar dedikdə Atom enerjisi üzrə Beynəlxalq agentlik (MAQATE) və Beynəlxalq Dəniz Təşkilatı (BDT) nəzərdə tutulur.

Konvensiyanın bu müddəaları bilavasitə açıq dənizə aiddir. Amma radioaktiv maddələrin ərazi və daxili dənizinə atılmasının mümkünsüzlüyü aydındır. Birincisi, O.N.Xlestovun haqlı olaraq qeyd etdiyi kimi, "dəniz-tamdır, onun daxilində heç bir sərhəd yoxdur ki, o dənizdə radioaktiv maddələrin yayılmasının qarşısını ala bilsin"²⁵⁶. İkincisi, beynəlxalq hüquqda dənizin çirklənməsinin qarşısını almaq üçün müvafiq müddəalar var və onlar dəniz sahəsinin bütün hüquq kateqoriyalarına şamil edilir (açıq dəniz, ərazi dənizi və daxili sular), üstəlik, onların bir qismi məhz sahilyanı sular üçün çirkləndirilmənin yol verilməzliyini qeyd edir.

Ətraf mühitin, o cümlədən dəniz mühitinin radioaktiv çirklənməsinin qarşısını almaq üçün atmosferdə, kosmik fəza da və su altında nüvə silahının sınaqlarının qadağan olunması haqqında 1963-cü ildə imzalanmış Moskva müqaviləsi böyük əhəmiyyət kəsb edir. Bu müqaviləyə uyğun olaraq hər bir müqavilə iştirakçısı olan dövlət atmosferdə onun hüdudlarından kənarında, kosmik fəza da daxil olmaqla, su altında, ərazi sularında və açıq dənizdə nüvə sınaqlarını qadağan etməli, onların qarşısını almalı və istehsal etməməlidir.

Dəniz mühitinin radioaktiv çirklənməsinin qarşısını almaq üçün mühüm beynəlxalq akt dənizlərin və okeanların dibində, onların təkində nüvə silahının və başqa kütləvi qırğın silahının müxtəlif növlərinin yerləşdirilməsinin qadağan edilməsi haqqında 1971-ci il müqaviləsidir. Bu müqavilə dənizlərin və okeanların dibində, onların təkində ərazi dənizinin hüdudlarından kənarında nüvə silahının və başqa kütləvi qırğın silahlarının, eləcə də belə silahın mühafizəsi, sınağı və ya tətbiqi üçün nəzərdə tutulan qurğuların, buraxıcı cihazların və istənilən başqa qurğuların yerləşdirilməsinin qadağan edilməsini nəzərdə tutur (Maddə 1. III).

Dənizlərin və okeanların dibində, onların təkində nüvə silahının və başqa kütləvi qırğın silahının növlərinin yerləşdirilməsini qadağan etmək haqqında 1971-ci ilin müqaviləsinin müddəaları dənizin tullantılarla və materiallarla çirkləndirilməsinin xəbərdar edilməsi haqqında 1972-ci il Konvensiyası ilə tamamlanmışdır. Konvensiyaya 1-ci əlavənin 6-cı bəndinə uyğun olaraq gəmilərin, təyyarələrin, platformaların və yüksək radiasiya

²⁵⁶ Хлестов О. Опасность радиоактивного загрязнения моря // Международная жизнь. 1962. № 10. С. 97.

səviyyəli radioaktiv tullantıların, hansılar ki, MAQATE-nin tərifinə görə tibbi, bioloji və başqa səbəblər üzündən dənizə atılmalı deyillər, qadağan edilmişdir.

Dəniz mühitinin nüvə qurğularına malik olan dəniz gəmilərinin istismarı, eləcə də radioaktiv maddələrin dənizlə daşınması nəticəsində radioaktiv çirklənmənin qarşısını almaq üzrə bir sıra beynəlxalq müqavilələr bağlanmışdır.

Belə beynəlxalq müqavilələr sırasına ilk növbədə dənizdə insan həyatının mühafizəsi haqqında 1960-cı il London konvensiyasını, nüvə gəmilərinin operatorlarının məsuliyyəti haqqında 1962-ci il Brüssel konvensiyasını, nüvə ziyanına görə mülki məsuliyyəti müəyyən edən 1963-cü il Brüssel və Vyana konvensiyalarını, parçalanan maddələrin dənizlə daşınması sahəsində vətəndaş məsuliyyəti nəzərdə tutan 1963-cü il Brüssel konvensiyasını aid etmək olar.

1960-cı il London konvensiyası nüvə gəmisinin aid olduğu bayraq dövlətinin üzərinə ekipaj, sərnəşinlər və əhali üçün, eləcə də su yolları ərzaq və su ehtiyatları üçün həddən ziyadə radiasiya və başqa nüvə təhlükənin qoyulmasının qarşısının alınması üçün tədbirlər qəbul etməyə öhdəlik qoymuşdur. Hər bir sərnəşin və ya nüvə yük gəmisində bayraq dövləti tərəfindən verilən təhlükəsizlik şəhadətnaməsi olmalıdır. Bu şəhadətnamədə göstərilir ki, gəmi 1960-cı il London Konvensiyasının VIII-ci fəslinin tələblərinə cavab verir (VIII -ci fəslin 6-cı qaydası).

Konvensiyanın VIII fəslinin 7-ci bölməsinə müvafiq olaraq nüvə gəmilərinin təhlükəsizliyi haqqında məlumat əvvəlcədən o dövlətlərin hökumətlərinə çatdırılmalıdır ki, nüvə gəmisi məhz bu dövlətlərin limanına daxil ola bilər. Giriş limanının məxsus olduğu dövlətə hüquq verilmişdir ki, o nüvə gəmisində təhlükəsizlik şəhadətnaməsini, radiasiyanı yoxlaya, eləcə də nüvə güc qurğularının iş rejimi jurnalında yoxlamalar apara, gəmidəki radioaktiv maddələrin miqdarı və keyfiyyəti haqqında jurnalla tanış ola, radioaktiv maddələrin hansı üsulla gəmidən kənar edilməsi ilə maraqlana bilər.

Dəniz mühitinin radioaktiv çirklənməsinin qarşısının alınmasında böyük rolu olmuş mühüm beynəlxalq akt, dənizlərin dibində, okeanların tərkibində nüvə silahının və başqa kütləvi qırğın silahının yerləşdirilməməsi haqqında 11 fevral 1971-ci il Moskva müqaviləsidir. Bu Müqavilə dənizlərin və okeanların dibində ərazi dənizindən kənarında nüvə silahının və başqa kütləvi qırğın silahının, eləcə də tikililərin, atıcı nüvə qurğularının və istənilən nüvə silahının sınağının, qorunmasının və belə silahın tətbiq edilməsinin və eləcə də başqa qurğuların istifadəsinin qadağan olunmasını nəzərdə tutur (mad. 1, III). Dənizlərin və okeanların dibində və onların

təkində nüvə silahının və digər kütləvi qırğın silahlarının qadağan edilməsi haqqında 1971-ci il müqaviləsi dənizin radioaktiv tullantılardan və materiallardan çirklənməsinə xəbərdarlıq etməsi haqqında 1972-ci il müqaviləsi ilə tamamlanmışdır. Konvensiyaya 1-ci əlavənin 6-cı bəndində dənizə gəmilərdən, təyyarələrdən, platformalardan, süni qurğulardan yüksək dərəcəli radiasiyaya malik radioaktiv tullantıların tullanmasını MAQATE tərəfindən səhiyyə, bioloji və başqa səbəblərdən dənizə axıdılması qəti qadağandır.

Beynəlxalq müqavilələrin böyük bir qismi nüvə energetik qurğuları ilə gəmilərdə radioaktiv materialların daşınmasını qadağan edir. Çoxlu sayda beynəlxalq müqavilə yalnız nüvə energetika qurğuları ilə işləyən dəniz gəmilərinin istismarı, həm də radioaktiv maddələrin dənizdə daşınması nəticəsində yarana biləcək dəniz mühitinin çirklənməsinin qarşısının alınması məqsədilə imzalanmışdır. Bu qəbuldan olan beynəlxalq müqavilələrə misal kimi, insan həyatının dənizdə qorunması üzrə 1960-cı il London Konvensiyasını, cavabdehliyi haqqında 1962-ci il Brussel Konvensiyasını göstərmək olar. Nüvə qurğuları olan gəmilərin operatorlarının, nüvə təbiətli ziyana görə 1963-cü il Brüssel və Vyana Konvensiyalarının xüsusi bölməsi dənizdə nüvə gəmilərinə aid edilmişdir.

Konvensiyanın VIII fəslinin 12-ci bölməsinə görə, ətraf mühit üçün təhlükə kəsb edən zona haqqında, nüvə gəmisinin kapitanı dərhal daxil olduğu və ya daxil olmağa can atdığı limanın dövlətlərini xəbərdar etməlidir".

Nəzərdən keçirilən beynəlxalq-hüquq normaları bir daha sübut edir ki, dənizin radioaktiv maddələrdən çirklənməsi yolverilməzdir. Bu, birincisi, beynəlxalq dəniz hüququnun ümumi prinsiplərində nəzərdə tutulur, (açıq dənizin azadlığı, dənizdə bioloji resursların qorunması və s.), ikincisi, öz ərazisindən başqa bölmələrə ziyan vurmağın yolverilməzliyi haqqında prinsipdən və üçüncüsü bilavasitə ərazinin, bilavasitə dənizin radioaktiv çirklənməsinə aid normalardan irəli gəlir (açıq dəniz haqqında 1958-ci il Konvensiyasının 25-ci maddəsi, insan həyatının dənizdə mühafizəsi haqqında 1960-cı il London müqaviləsinin VIII fəslə, dənizlərin və okeanların dibində nüvə silahlarının yerləşdirilməsi haqqında 1971-ci il 11 fevral tarixli Moskva - müqaviləsi, Antarktika haqqında 1959-cu il müqaviləsi, 1972-ci il 9 dekabr tarixli London Konvensiyası).

Dənizlərin radioaktiv çirklənməsini qadağan edən normalar həm bir dövlətin hüquqlarını həm də bütün beynəlxalq biliyin maraqlarını müdafiə edir. Qadağan xarakterli bu normalar öz-özlüyündə dənizin radioaktiv çirklənməsinin qarşısının alınması baxımından mühüm hüquqi vasitədir. Amma onlar problemin bütün aspektlərini tamamilə əhatə edə bilmirlər və

elə bu səbəbdən gələcəkdə mükəmməlləşmələri zəruridir.

Xüsusi ixtisaslaşmış normalar var ki, onlar radioaktiv çirklənməni tənzimləyir və ya hansısa konkret radiasiya mənbələrinə toxunur (məs. 1972-ci il London konvensiyası - gəmilərdən və təyyarələrdən düşünülmüş şəkildə tullantının atılması; nüvə gəmilərinin istismarı haqqında 1960-cı il London müqaviləsi; nüvə partlayışları haqqında 1963-cü il Moskva Müqaviləsi və s.); və ya Dünya okeanının müəyyən rayonlarına toxunur (məsələn, 1959-cu il Antarktika haqqında Müqavilə).

Bununla bağlı, S.A.Malinin çox haqlı olaraq qeyd edir ki, dənizin radiasiyaya məruz qalması haqqında xəbərdarlıq etmə məsələlərinin daha da tənzimlənməsinə böyük ehtiyac var. O, bunun üçün 3 yol göstərir:

- a) radioaktiv çirklənmənin qarşısının alınması üçün xüsusi hərtərəfli konvensiyanın bağlanması;

- b) hər biri bir və bir neçə çirklənmə mənbəsini əhatə bir neçə beynəlxalq sazişin hazırlanması;

- v) radiasiya təhlükəsizliyinin Dünya okeanının çirklənməsinin qadağan olması haqqında ümumi Konvensiya çərçivəsində təmin edilməsi²⁵⁷.

Dəniz sahələrinin radiasiyaya məruz qalmamasını təmin edən mühüm hüquqi vasitə beynəlxalq və milli nəzarət institutlarıdır. Göstərilən sahədə milli nəzarətin qaydası, olması və həcmi dövlətin yurisdiksiyası altında olan fiziki və hüquqi şəxslərin hər birinə münasibətdə, eləcə də fəaliyyət göstərən xarici hüquqi fiziki milli qanunvericilikdə nəzərdə tutulur. Beynəlxalq nəzarətin formaları (informasiya, hesabat vermək, tətbiq və s.), nəzarət funksiyalarının qaydası və həcmi müvafiq beynəlxalq hüquqi sənədlərdə dəqiq şəkildə tənzimlənməlidir.

Nəzərdən keçirilən beynəlxalq-hüquqi aktlarında nəzarət məsələsi ən ətraflı şəkildə dənizdə insan həyatının mühafizəsi haqqında 1960-cı il London Konvensiyasında şərh edilmişdir.

"Nüvə gəmiləri" haqqında olan bu Konvensiyanın VIII fəslində nəzərdə tutulur ki, xüsusi halda, sərnişin və ya yükdaşıyan nüvə gəmilərinə təhlükəsizlik haqqında şəhadətnamə verilir. Gəmilərin 1960-cı il London Konvensiyasının VIII fəslinin tələblərinə uyğun olması haqqında şəhadətnamə gəmini ətraflı şəkildə yoxlayandan sonra gəminin bayrağının məxsus olduğu dövlətlər tərəfindən verilir (qayda 6).

Nüvə gəmilərinin xarici limana girişi zamanı gəminin təhlükəsizliyi haqqında bu hökümə məlumat verilir. Limanına gəminin daxil olduğu

²⁵⁷ Малинин С.А. Правовое обеспечение недопущения радиационного загрязнения морских пространств. – В кн.: Международно-правовые проблемы Мирового океана на современном этапе. М., 1976, С.86.

dövlət isə belə gəmi üzərində nəzarət hüququna malikdir; birincisi, gəmidə təhlükəsizlik haqqında şəhadətnaməni yoxlamaq; ikincisi, gəmidə radiasiyanın faktiki səviyyəsini yoxlamaq (qayda 11). Bundan başqa, 1960-cı Konvensiyanın "C" əlavəsinə uyğun olaraq gəminin yerləşdiyi limanın məxsus olduğu dövlətin hökuməti nüvə-güc qurğusu üçün nəzərdə tutulan jurnalı yoxlaya bilər, gəmidəki radioaktiv maddələrin miqdarı və aktivliyi haqqındakı qeydlərə baxa bilər, onlar gəmidə hansısa nasazlıq taparsa və radiasiya təhlükəsi olduqda limanın məxsus olduğu hökumət nüvə gəmisindən limanı tərk etməyi tələb edə bilər.

Dənizlər və okeanlar üçün əsas təhlükə dövlətlərin nüvə fəaliyyətinin nəzarətində yaranan tullantıların dənizə axıtılmasıdır.

Xüsusilə təhlükəli maddələr olan radioaktiv tullantıların dənizdə basdırılması nəinki dənizçilik və dənizdə digər fəaliyyətlər üçün, eləcə də planetin ekoloji dəniz sistemi üçün də təhlükəlidir.

Beynəlxalq-hüquqi planda radioaktiv tullantıların dənizdə basdırılması ilk növbədə dənizə tullantıların və digər maddələrin atılması haqqında Londonda 1972-ci ildə bağlanan və 1975-ci ilin 30 avqustunda qüvvəyə minən London müqavilələri ilə tənzimlənir.

Bu Konvensiya 1976-cı ilin 1 yanvarında qüvvəyə minən andan etibarən Rusiya Federasiyası onun iştirakçısı sayılır.

Konvensiyaya müvafiq olaraq tərəflər öz üzərlərinə belə bir öhdəlik götürdülər ki, dənizin radioaktiv tullantıların çirklənməsinin qarşısını almaq üçün insanların sağlamlığına zərər vuran və eləcə də canlı dəniz resursları, və ümumiyyətlə, dənizdə həyat üçün təhlükə yarada bilən amilləri aradan qaldırmaq üçün bütün imkanlardan istifadə etməlidirlər (mad. 1)

Həmçinin yüksək radiasiya dozalarına malik olan radioaktiv tullantıların harasa axıtılması və ya atılması qadağan edilir (maddə IV).

1972-ci il London Konvensiyası qüvvəyə minəndən sonra Konvensiyanın iştirakçısı olan dövlətlərin təmsilçilərinin bir sıra məşvərətçi məclisləri keçirilmişdir. Təmsilçilərin 1983-cü il məşvərət məclisi LDS. 14 Qətnaməsini qəbul etdi. Bu qətnamə hamını bütün növ radioaktiv maddələrin dənizdə basdırılmasından çəkinməyə çağırırdı. 1985-ci ildə təkbətək səsvermə yolu ilə LDS. 21 adlı Qətnamə qəbul edildi. Bu Qətnamə ilə könüllü olaraq radioaktiv maddələrin basdırılmasına maratorium qoyuldu. Bu maratorium o vaxt bitmiş olar ki, radioaktiv maddələrin insan orqanizminə, dəniz mühitinə və dənizdə həyata təsiri ətraflı şəkildə dayandırılmış olsun. Qeyd etmək lazımdır ki, SSRİ bu qətnaməyə səs verildə bitərəf kimi qalmışdı, onun mövqeyi belə halda məsələ müzakirə edilərkən bundan ibarət oldu ki, SSRİ nüvə tullantılarını istehsal etməmişdir, indi də istehsal etmir və gələcəkdə nüvə tullantılarını dənizdə

basdırmaq fikrində deyil. Dövlətlərin əksəriyyəti növdən asılı olmayaraq bütün radioaktiv maddələrin dənizdə basdırılmasının əleyhinə çıxır ki, bu da dünyada və ayrı-ayrı ölkələrdə radioaktiv maddələrin dənizdə basdırılmasından yaranan narahatçılıq ilə bağlıdır.

Radioaktiv tullantıların dənizdə basdırılması ilə bağlı ABŞ-ın, Fransanın, Böyük Britaniyanın və Yaponiyanın mövqeləri xüsusilə fərqləndi, onlar maratorium ideyasını, ümumiyyətlə, inkar etmirlər, amma israr edirlər ki, bu məsələ keçid mərhələsində həll edilsin. Bu vaxt, onların fikrincə, belə tullantıların necə rəftar etməyi öyrənmək üçün, onların utilizasiyasını və basdırılmasını, özü də quruda basdırılması məsələsini aydınlaşdırmaq üçün lazımdır.

1992-ci ildə, BMT-nin ətraf mühit və inkişaf haqqında Konfransında (Rio-de-Janeyro) radioaktiv tullantıların dənizdə basdırılmasının dayandırılmasının lehinə çıxışlar oldu. Konfrans Danimarkanın, İslandiyanın və Norveçin təşəbbüsünü bəyəndi. Bu təklif tövsiyə edirdi ki, radioaktiv tullantıların dənizdə basdırılması praktikasına son qoyulsun. Bu tövsiyə isə 150 dövlət (o cümlədən Rusiya) arasında konsensus yolu ilə qəbul olunduğundan bir çox dövlətin mövqeyində öz əksini tapdı.

Elə həmin 1992-ci ildə Rusiyanın da iştirak etdiyi Şimal-şərqi Atlantikanın dəniz mühitinin qorunması haqqındaki Konvensiya Böyük Britaniyaya, Fransaya dənizə tullanılan radioaktiv maddələrin miqdarını mərhələlər üzrə azaltmağa imkan verdi, bu iki dövlət 2018-ci ilə qədər, necə deyirlər, möhlət qazandılar.

Dəniz mühitinin radioaktiv çirklənməsi ilə yanaşı, kimyəvi və bakterioloji çirklənməsi daha da təhlükəlidir. Belə çirklənmənin mənbəyi əsasən kimyəvi və bakterioloji silahların sınağıdır. Buna görə də müharibədə boğucu, zəhərli və digər bu kimi qazlardan və bakterioloji vasitələrdən istifadə edilməsini qadağan edən Cenevrə protokolu hələ 1925-ci ildə qəbul edilmişdir²⁵⁸.

Protokolun tələblərinə baxmayaraq, bəzi dövlətlər son zamanlaradək kimyəvi silahlardan istifadə edirdilər. Belə ki, ABŞ Vyetnam müharibəsi zamanı kimyəvi silahdan çox istifadə etmişdi, bu isə nəticədə nəinki hərbiçilərin, həmçinin adi vətəndaşların arasında da böyük itkilərə səbəb olurdu, ətraf mühitə ziyan vurulurdu. Salvadorun hərbi xuntası ötən əsrin 80-ci illərində kimyəvi silahdan partizanların və mülki insanların əleyhinə istifadə edirdi.

Bu növ silahların tam qadağan olunmasının səbəbi bakterioloji

²⁵⁸ 1925-ci il Cenevrə protokolu kimyəvi və bakterioloji vasitələrin emalını, istehsalını, saxlanılmasını qadağan etmədi və toplanmış ehtiyatların məhv edilməsini nəzərdə tutmamışdır.

(bioloji), silahların hazırlanmasının, istehsal olunmasının, ehtiyatlarının qadağan edilməsi haqqında, 1971-ci ildə qəbul edilən və 1975-ci ildə qüvvəyə minən xüsusi Konvensiya oldu.

Konvensiyanın I maddəsi nəzərdə tutur ki, onun iştirakçıları öz üzərinə öhdəlik götürürlər ki, heç bir şəraitdə mikrobioloji və başqa bioloji agentləri və toksinləri onların mənşəyindən asılı olmayaraq, profilaktika, müdafiə və b. dinc vasitələr üçün zəruri olan miqdardan artıq miqdarda yaratmayaraq, istehsal etməyəcəklər, hər hansı üsulla əldə etməyəcəklər, mənşəyindən asılı olmayaraq saxlamayacaqlar, xüsusən də silah, belə agentlərin və toksinlərin düşmənçilik məqsədilə və ya hərbi konfliktlərdə istifadə edilmək üçün nəzərdə tutulan avadanlıq və ya hər hansı vasitə hazırlamayacaqlar.

Konvensiyaya müvafiq olaraq, onun iştirakçıları qadağan olunmuş bütün agentləri, toksinləri, silahları, avadanlığı və daşınma vasitələrini, ya məhv etməli, ya da onları dinc məqsədlər üçün istifadə edilən obyektə çevirməlidirlər.

Bu halda bütün ehtiyat tədbirləri götürməlidir ki, ətraf mühitə və əhaliyə təsiri olmasın (mad. II)

Konvensiyanın III maddəsi bakterioloji silahın kiməsə verilməsini və ya onun hazırlanmasında kömək etməyi qadağan edir.

Konvensiyanın maddələrinin pozulduğu halda onun iştirakçılarından istənilən hər biri BMT-nin Təhlükəsizlik Şurasına müraciət edə bilər. Şura isə BMT-nin Nizamnaməsinə uyğun olaraq təhqiqat apara bilər və onun nəticələri haqqında Konvensiya iştirakçılarına informasiya verə bilər (mad. IV).

1993-cü ildə kimyəvi silahın hazırlanmasını, istehsalını, toplanmasını, tətbiq edilməsini və onun məhv edilməsini qadağan edən Konvensiya qəbul edildi. Bu Konvensiya da 1925-ci il Cenevrə protokolundan fərqli olaraq, kimyəvi silahın artıq qismən yox, tam qadağan olunması, eyni qaydada bakterioloji silahın da qadağan olunması nəzərdə tutulur. Dəniz mühitinin radioaktiv, kimyəvi və bakterioloji çirklənməsi məsələsi ilə bağlı 1977-ci il Konvensiyasını da xatırlatmaq yerinə düşərdi. Bu Konvensiyada hərbi və ya istənilən digər təcavüz məqsədilə təbiətə təsir etmə qadağan edilmişdir. Bu Konvensiya universal səviyyədə təbiətə hərbi və ya başqa təsir vasitələrilə təsir etməyi qadağan edir, əgər təsir kütləvi qırğın silahı ilə müqayisə edilən səviyyədədirsə.

4. Dəniz mühitinin çirklənməsinə görə məsuliyyət

Dənizin xüsusilə də böyük miqyaslarda çirklənməsi adətən, sahilıyanı

dövlətə, onun təbii və rekreasion resurslarına ziyan vurur, bu çirklənmənin aradan qaldırılması və ya azaldılması təminatı böyük xərclər tələb edir. Gəminin və ya neft qülləsinin sahibi üçün, belə çirklənməyə görə təqsirli olduqları halda, ziyan vurduqlarına görə öhdəlikləri meydana çıxır, yəni sahibyanı dövlətə dəymiş ziyana görə, fiziki və hüquqi şəxslərə etdikləri xərclərə görə, ziyana düşmüş şəxslər üçün isə dərhal ziyanın və zədənin ödənilməsinə tələb etmək hüququ yaranır.

Dövlətin, onun fiziki və hüquqi şəxslərinin dəniz çirkləndirməyə görə məsuliyyəti beynəlxalq dəniz hüququnda ən mürəkkəb və ən az tənzimlənən məsələdir.

Dənizin neftlə çirklənməsi kimi ziyana görə vətəndaş məsuliyyəti ilə bağlı məsələlərə xüsusi **Konvensiya - neftlə çirklənmədən dəyən ziyana görə vətəndaş məsuliyyəti adlı 1986-cu il Konvensiyasını** da qeyd etmək olar. Bu Konvensiya 1969-cu ilin 29 noyabrında qəbul edilmişdir (bundan sonra 1969-cu il Konvensiyası kimi). Bu Konvensiya müəyyən edir ki, ziyana görə məsuliyyət Konvensiya iştirakçısı olan dövlətin ərazisində (və ya ərazi dənizində) baş verirsə, çirklənmənin qarşısını almaq və ya onu azaltmaq haqqında məsuliyyəti gəminin sahibi daşıyır. Gəminin sahibi dövlət olduğu təqdirdə isə, ziyana görə məsuliyyət gəmini istismar edən şəxsin üzərinə düşür. Amma bəzi hallarda məsuliyyət gəminin sahibinə şamil edilmir. Bu aşağıdakı hallarda baş verir:

- ziyan qarşısını alınmaz qüvvə nəticəsində baş vermişdir (hərbi əməliyyatlar, düşmən hərəkətləri, vətəndaş müharibəsi, qiyam və ya təbii fəlakət);

- ziyan bu ziyanı məqsədli şəkildə törədən III şəxslər tərəfindən edilmişdir;

- ziyan səhlənkarlıq və ya naviqasiya vəsaitlərinin vəziyyətinə cavabdeh olan hökumət və ya orqanın, bu funksiyanı səlis yerinə yetirmədiyinə görə baş vermişdir.

Bununla belə, deyilənlərdən belə nəticə çıxır ki, Konvensiya da gəmi sahibi üçün prezumpsiya prinsipinə əməl edir və eyni zamanda ona kifayət qədər imkanlar verir ki, o çirklənməyə görə məsuliyyətdən azad olsun.

1969-cu il Konvensiyası gəmi sahibinin məsuliyyətini konkret qaydalarla məhdudlaşdırır. Birincisi, məsuliyyətin məbləği məhdudlaşır. Bu məbləğ sadə hesabla müəyyən edilir: gəmi tutumunun hər bir tonuna görə 2000 frank təklif edilir. Amma bu məbləğ hər bir çirklənmə üçün 210 mln. frankdan artıq olmamalıdır²⁵⁹. İkincisi, əgər gəmi sahibi öz məsuliyyətini

²⁵⁹ Burada və dəniz mühitinin çirklənməsinə görə məsuliyyət haqqında Konvensiyada pul vahidi dedikdə 0.900 nümunəsindən olan 65,5 mq qızıl nəzərdə tutulur.

məhdudlaşdırmaq niyyətindədirsə, məhkəmədə və ya başqa orqanda elə bir fond yaratmalıdır ki, onun məbləği Konvensiyada göstərilən limitdən çox olmamalıdır. Belə fond gəmi sahibinin depozitə müəyyən məbləğ qoyması ilə, ya da bank təminatı verməsi və ya dövlətin başqa qanunvericiliyi ilə uyğun olan formada yaradıla bilər.

1969-cu il Konvensiyasının iştirakçısı olan dövlətdə belə bir fond yaratmaqla, gəmi sahibi təkcə öz məsuliyyətini məhdudlaşdırmaq zərurət ilə hərəkət etmir, o, həm də belə prinsipləndən çıxış edir ki, Konvensiyaya görə kreditorlar öz tələblərini gəminin sahibinə dəymiş ziyanı hər hansı başqa əmlakı əsasında ödəməyə cəsarət etməzlər. Üstəlik, gəmi sahibinin dənizin neftlə çirklənməsindən meydana çıxan öhdəliyinə görə onun gəmisi həbs edilirsə və ya əmlakına həbs qoyulursa, onda ərazisində fond yaradılmış dövlətin məhkəməsi və ya başqa səlahiyyətli orqanı həbs tədbirinin dərhal götürülməsi üçün göstəriş verməlidir.

1969-cu il Konvensiyası qəbul edilən müddət ərzində qüvvədə olan Konvensiyaya, məsələn, dəniz gəmilərinin sahiblərinin məsuliyyətinin məhdudlaşdırılması haqqındakı 1957-ci beynəlxalq Konvensiyaya nisbətən, 1969-cu il Konvensiyası gəmi sahibinin məsuliyyətini artırır, onları bundan sonra sahilyanı dövlətin ərazisini, o cümlədən də ərazi dənizini, neftlə çirkləndiriblərsə də şərtlə razılaşdıracaqlar. Konvensiyada, xüsusi halda, aşağıdakı əsas müddəalar vardır:

1. Çirklənmədən dəyən ziyana görə gəmi sahibinin "obyektiv" məsuliyyəti müəyyən edilir. Gəmi sahibi Konvensiyada nəzərdə tutulan məsuliyyətə görə bütün çirklənmə vaxtı yaranan hallar üçün, o cümlədən gəmidən neft sızması və ya neftin dənizə axması zamanı məsuliyyət daşıyır.

Məsuliyyətdən, azad olunmaq Konvensiyada ancaq məhdud qaydada göstərilmişdir (mad. III – hərbi əməliyyatlar, vətəndaş müharibəsi, üsyan, qarşısızalmaz qüvvənin hərəkəti, üçüncü şəxslərin qəsdən və ya bilməyərəkən hərəkətləri, hökumətin və ya digər hakimiyyətlərin laqeyd hərəkətləri, yaxud naviqasiya vasitələrinin düzgün işləməsinə cavabdeh olanların səhlənkarlığı). Bu halda təqsirli bilindiği hallar üzrə sübut toplamaq və təqdim etmək elə gəmi sahibinin ixtiyarına verilmişdir.

2. Gəmi sahibinin məsuliyyətinin limiti belə formullaşdırılmışdır: gəminin 1 tonuna qeydiyyatdan keçən 2000 şərti qızıl frank vurmaqla, amma bir şərtlə ki, cərimə bütün hallarda 210 mln. şərti qızıl frankdan çox ola bilməz. Amma insident gəmi sahibinin təqsiri üzündən baş verirsə, onda belə məhdudiyət şamil edilmir.

3. 2 min ton nefti yük kimi daşıyan gəmi sahibinin məsuliyyəti sığortalanmalıdır və ya başqa üsulla gəmi sahibinin məsuliyyətinin limiti

qədər məbləğlə təmin edilməlidir. Belə gəmilərin özlərinin sığorta haqqında sənədləri olmalı, dövlətlər isə onların mövcudluğu ilə maraqlanmalıdırlar. Dövlət gəmiləri bu halda elə bir sertifikatla malik olmalıdırlar ki, həmin sənəd sübut etməlidir: gəmi dövlət mülkiyyətidir və Konvensiyaya (VII maddə) uyğun olaraq dəymiş ziyanı təmin edəcək.

1969-cu il Konvensiyası hərbi gəmilərə, eləcə də dövlətlərə məxsus olan və onlar tərəfindən qeyri-kommersiya məqsədilə işlədilən gəmilərə aid edilmir.

Neftlə çirklənməyə görə dəyən ziyanın ödənilməsi üçün Beynəlxalq Fondun yaradılması haqqında 1971-ci il Beynəlxalq Konvensiyası. Bu Konvensiya faktiki olaraq neftlə çirklənmə nəticəsində yaranmış ziyana görə 1969-cu il mülki məsuliyyət haqqında Beynəlxalq Konvensiyaya əlavədir. Beynəlxalq Fondun təsis edilməsinin əsas məqsədi, birincisi, neftlə çirklənmədən ziyan çəkənlərə yardım etmək, ikincisi isə gəmi sahiblərini onların üzərinə 1969-cu il Konvensiyası ilə qoyulan yükəndən azad etməkdir. Fondun vəsaitləri üzvlərin haqları ilə - ilkin və illik üzvlərin haqları ilə, həmçinin dəniz vasitəsilə daşınan neft üçün ödənilən vəsaitlər hesabına formalaşır.

Bu yolla yaradılan Fond o şəxslərə kompensasiya verməyə borcludur ki, onlar neftlə çirklənmədən ziyan çəkmiş və çirklənmədən ziyana görə mülki məsuliyyət haqqında 1969-cu il Beynəlxalq Konvensiyasına görə müvafiq kompensasiyanı almayıblar²⁶⁰.

Belə maliyyə əvəzinin ümumi həcmi hər bir insident üçün prinsipçə 450 mln. şərti qızıl frankdır, amma müəyyən hallarda maksimal ödəniş 900 mln. dollara da çatıb bilər.

Ziyanın maliyyə ilə ödənilməsinin təmin edilməsi ilə yanaşı neftlə çirklənmə nəticəsində ziyan çəkənlərə Fond başqa zəruri köməyi də edir, mütəxəssislər və materiallar göndərir, eləcə də belə tədbirləri həyata keçirmək üçün kreditlər verir.

Fond prinsipçə gəminin sahibinə də onun neftdən çirklənmə nəticəsində ziyan çəkənlərə göstərdiyi maliyyə köməkliklərinin bir hissəsini öz üzərinə götürə bilər, əgər bu köməkliyin həcmi gəminin tutumunun hər tonu üçün 1500 şərti qızıl frankından çoxdursa. Amma gəmi sahibinin kompensasiyası Fond tərəfindən o vaxt ödənilə bilər ki, çirklənməyə ziyanın gəminin hərəkəti nəticəsində baş vermədiyi sübut olsun. Həmçinin sübut olmalıdır ki, gəmi dənizin neftlə çirklənmənin qarşısını almaq üçün 1969-cu il Konvensiyasının, insan həyatının dənizdə mühafizəsi haqqında

²⁶⁰ Gəmi sahibi ziyana görə məsuliyyət daşıdıqda, yaxud borcunu ödəmə qabiliyyətində olmadıqda, yaxud da ziyanın ölçüsü gəmi sazişinin 1969-cu il Konvensiyası ilə müəyyən edilmiş məsuliyyət hədlərini aşırırsa onda belə vəziyyət yaranır.

1960-cı il Konvensiyasının, yük markası haqqında 1966-cı il Konvensiyasının, gəmilərin suda toqquşması haqqında 1960-cı il Beynəlxalq qaydalarının hansısa maddəsini pozmamışdır. Üstəlik bu müddəalar bütün gəmilərə tətbiq edilir, onun bayrağı ilə üzduyü dövlətin o fond haqqındakı Konvensiyanın üzvü olub-olmasına baxmayaraq. Eləcə digər aktlarda iştirak etmək və etməmək elə bir əhəmiyyət kəsb etmir.

1969-cu il Konvensiyasında qeyd edildiyi kimi Fond yaratmaq haqqında Konvensiyada "çirklənmədən ziyan" o deməkdir ki, "neft daşıyan gəmidən harada baş verməsindən asılı olmayaraq neft sızması və axması nəticəsində çirklənmə, xəbərdaredici tədbirlərin də qiyməti daxil olmaqla, bundan başqa, xəbərdarlıq tədbirlərin özlərinin vurduğu ziyan"; insident isə "nəticəsi çirklənmə olan eyni mənşəli bir sıra hadisələr və ya istənilən başqa hal", kimi başa düşülür. Fond haqqında Konvensiyada "ziyan və zərər" dedikdə nə başa düşülür - bu, məlum deyil. Bu terminlərin yozumu, bizim fikrimizcə, neftlə bağlı insidentlərin həlli üzrə beynəlxalq praktikaya uyğun olaraq hazırlanmalı, məhkəmə praktikası və milli qanunvericilik nəzərə alınmaqla baş verməlidir. "Ziyan və zərər" termininin birtərəfli, birmənalı yozumunun olmasında Konvensiya iştirakçısı olan bütün dövlətlər maraqlıdır.

Fondun dənizdə bir neçə insidentə münasibətdə praktikasının analizi göstərir ki, aşağıdakı zərərlərə münasibətdə onlarla iddialar "ziyan" mübahisəsiz şəkildə qəbul edilir. Belə hadisələrə bunlar aiddir: Sahilyanı suların təmizlənməsi ilə bağlı xərclər sahilyanı ərazinin təmizlənməsi ilə bağlı xərclər; qayıq sahiblərinin pretenziyaları; balıqçılığa dəyən ziyan.

Fond tərəfindən kompensasiyalar vermək imkanı çirklənmə məsələsində ziyanın başlanması zamanından asılı olur. Fondun praktikasında hələ ki, iddiaçılar tərəfindən itirilmiş gəlir şansı və yaxud çirklənmənin nəticələrinin müvəqqəti uzaqlıq ilə bağlı potensial gəlir kimi iddialar yoxdur.

Fondun kompensasiyalar ödəməklə bağlı məsuliyyəti Fond haqqında Konvensiyanın 4-cü maddəsinə görə meydana çıxır, yəni çirklənməyə görə gəmi sahibinin məsuliyyət limitindən artıq olan ziyan. Bu limit 1969-cu il Konvensiyası ilə məhdudlaşdırılmışdır. Deməli, göstərmək olar ki, Fond ancaq gəmi sahibinin məsuliyyətinin məhdudlaşdırılması hüququ müəyyən ediləndən sonra o kompensasiyaları ödəməyə başlayacaq. Amma bu prosedur, bir qayda olaraq, kifayət qədər vaxt aparır, ona görə də Fond da sürətləndirilmiş prosedur işlənilib hazırlanmışdır. Və belə prinsip ödəmələri gəmi sahibinin məhdud məsuliyyətlə bağlı hüququ müəyyən edilənə qədər, bağlamağa imkan verir. Məhdud fond təsis edilənə qədər ilkin ödəmələrin proseduru da işlənilib hazırlanmışdır.

Gəmilərdən tökülən neft ilə çirklənmə nəticəsində dəyən ziyana görə kompensasiyaların məsələlərini tənzimləyən daha iki sahəvi sənəd var. Onlardan biri 1969-cu ildə qüvvəyə minmiş dənizin neftlə çirklənməsi səbəbindən məsuliyyətə görə tanker sahiblərinin könüllü ittifaqıdır (TOVALOP). Bu sənəd, prinsipcə, 1969-cu il Konvensiyası ilə oxşar funksiyaları yerinə yetirir. İkinci sənəd - tanker sahiblərinin neftlə çirklənmə hallında (KRİSTAL) məsuliyyətinin müvəqqəti yeniləşdirilməsi haqqında müqavilədir. Bu müqavilədə fond haqqında nəzərdə tutulan xidmətlərə oxşar xidmətlər həyata keçirilir.

1976-cı ilə, dəniz tələblərinə görə məsuliyyətin məhdudlaşdırılması haqqında 1976-cı il Konvensiyası qəbul edilənə qədər, məhdud məsuliyyət hüququnun şamil edildiyi tələblər dairəsinə. Bunların arasında neftlə çirklənməyə tələblər də var idi. 1976-cı ildə dəniz tələbləri üzrə məsuliyyətin məhdudlaşdırılması haqqında Konvensiyanın qəbul edilməsi ilə onun müddəaları "neftlə çirklənmədən dəyən ziyan kimi tələblərə 1969-cu il Beynəlxalq Konvensiyasında baxıldığı kimi və yaxud qüvvədə olan düzəlişə və ya ona aid olan protokola", şamil edilmir.

Başqa sözlə, 1976-cı il konvensiyasının qaydaları "neftlə çirklənmə nəticəsində dəyən ziyana görə vətəndaş məsuliyyəti haqqında Beynəlxalq Konvensiyasına və yaxud bu Konvensiyanın qəbul edilənə qədər tənzimləmə predmeti ola bilməz. Bütövlükdə 1976-cı il Konvensiyası 1969-cu il Konvensiyası iştirakçılarının maraqlarına cavab verir. Amma dəniz mühitinin neftlə çirklənməsi haqqında məsələ çox "incə" məsələdir, xüsusən də 1969-cu il müqaviləsinin iştirakçıları üçün. Belə dövlətlərin bir qismi öz daxili qanunvericiliyində bu Konvensiyadan fərqli məsuliyyət qaydaları müəyyən ediblər, ona görə də onlar belə məsuliyyətli Konvensiyanın, yəni 1969-cu il və 1976-cı il Konvensiyalarının eynilə tətbiq edilməsini arzulamırlar. Hal-hazırda 1976-cı il müqaviləsinin təsir dairəsindən neftlə çirklənmədən ziyana görə zərərin ödənilməsi ilə bağlı bütün tələblər çıxarılmışdır, bu ziyan 1969-cu il Konvensiyasının 1-ci maddəsində müəyyən edilmişdir. 1969-cu il Konvensiyasının qaydaları isə ancaq o halda tətbiq olunur ki, belə ziyan ərazi dənizləri də daxil olmaqla, Konvensiya iştirakçısı olan dövlətin, ərazisində baş vermişdir.

1976-cı il Konvensiyasında 1969-cu il Konvensiyasına istinadlardan istifadə edilməsi, bu iki Konvensiya arasında müəyyən əlaqə yaratmışdır, çünki 1976-cı il Konvensiyası gələcək iştirakçıları üçün neftlə çirklənmə nəticəsində dəyən ziyana görə mütləq 1969-cu il Konvensiyasına əsaslanmağı tələb edir, hətta onlar bu Konvensiyanın iştirakçıları olmadıqda belə. Bütövlükdə 1976-cı il Konvensiyası onun gələcək inkişafı, xüsusən neftlə çirklənməyə görə məsuliyyətin hüquqi tənzimlənməsinin,

baxımından, hansı ki, 1969-cu il Konvensiyasında olduğu kimi bunun məqsədi də gələcəkdə beynəlxalq müqavilələrin "rəqabəti"nin qarşısını almaq idi, tam işlənib hazırlanmışdır.

Nüvə ziyanına gəldikdə isə, 1976-cı il Konvensiyası da "istənilən beynəlxalq Konvensiyanın və milli qanunvericiliyin təsiri altına düşən, nüvə ziyanına görə məsuliyyətin tənzimlənməsi və ya qadağan edilməsi tələblərinə tətbiq edilir (mad.3)".

Dəniz mühiti üçün ən böyük təhlükə, dəniz dibinin kəşfiyyatı və istismarı nəticəsində meydana çıxan çirklənmədir. Çirklənmənin bu növündən açıq dəniz haqqında Cenevrə Konvensiyasında xatırlatma var idi. Dövlətlərin dənizin dibindəki resursların hasilatı nəticəsində dəniz mühitinin çirklənməsi mürəkkəb problem məsələsi çox olaraq qalır, çünki beynəlxalq hüquqda dövlətlərin ümumi məsuliyyəti kifayət qədər işlənilməmişdir. Bu problemin bir aspekti ondan ibarətdir ki, dövlət heç də bütün hallarda öz sərhədlərindən kənarında özünün hüquqi və fiziki şəxslərinin hərəkətlərinə görə heç də bütün hallarda cavabdeh olmur. Bu problemin digər aspekti ondan ibarətdir ki, elə şəraitləri müəyyənləşdirmək lazımdır ki, bu şəraitdə dövlətin məsuliyyəti meydana çıxır, əgər bu, ümumiyyətlə, mümkündürsə!

Problemin digər aspekti - belə məsuliyyətlərin formalarıdır. Dövlətlərin dəniz dibinin resurslarına münasibətdə məsuliyyəti xüsusi təhqiqaat tələb edir. Prinsipcə, dövlət qeyd olunan məsuliyyəti daşmalıdır, çünki dəniz dibinin resursları dövlətlərin ümumi istifadəsindədir və onlara vurulan ziyanın hamısı digər dövlətlərin maraqlarına zidd hərəkətdir. Məsuliyyət problemi o halda aşkar olur ki, okeanın dibinin istismarı üçün cihazlar dəniz mühitini çirkləndirərək, sahiləyi dövlətin canlı resurslarına ziyan vurmuş olur. Bu halda ziyanın səviyyəsi aydın olmur ki, onun əsasında məsuliyyət meydana çıxmış olsun. Həm də aydın deyil ki, fauna və floraya ziyan dəydikdə meydana çıxan məsuliyyət kimin qarşısında yaranır.

Bütün dövlətlərin dəniz dibinin istismar edilməsində maraqlı olması bu fəaliyyət sahəsinin də beynəlxalq hüquqi qaydada tənzimlənməsini zəruri edir. Bununla bağlı, belə bir prinsip möhkəmlətmək vacibdir ki, məhz həmin prinsip əsasında dövlətlərin dəniz dibinin və onun təkinin milli yurisdiksiyasından kənardakı hissələrinin nailiyyətləri beynəlxalq hüquqa uyğun və hər bir marağın nəzərə alınması ilə baş versin.

Dövlətlərin, sahiləyi dövlətlərin milli yurisdiksiyasından kənarında dəniz və okeanların dibində, onların təkindən istifadə etmək üçün fəaliyyətə görə beynəlxalq-hüquqi məsuliyyətinin fəaliyyətinin kim tərəfindən, bu dövlətin hüquqi və fiziki şəxsi tərəfindən həyata keçirilməsindən asılı olmayaraq nəzərdə tutulmalıdır.

5. Dəniz mühitinin qorunub saxlanması və müdafiəsi sahəsində beynəlxalq əməkdaşlıq

Son illərin hadisələri inandırıcı şəkildə sübut edirdi ki, Dünya okeanındakı qlobal çirklənmə prosesini dayandırmaq olar; bir şərtlə ki, beynəlxalq birliyin bütün üzvləri səylərini regional, subregional və milli səviyyədə birləşdirə bilsinlər. Yəni, çirklənmənin qarşısını ancaq sıx beynəlxalq əməkdaşlıq sayəsində almaq mümkündür.

Dəniz mühitinin və onun resurslarının böhranlı vəziyyəti digər qlobal ekoloji böhran əlamətləri ilə birlikdə bəşəriyyətin inkişafı üçün zəruri olan təbii bazarı dağıdır, planetdəki bütün xalqlar üçün təhlükə yaradır və irəlincədən dəniz mühitinin və onun resurslarının xilasının kollektiv səylər nəticəsində vacibliyini zəruri edir.

Hazırda dəniz mühitinin saxlanması və qorunması üçün, eləcə də qlobal, regional, subregional səviyyədə fəaliyyət üçün praktiki olaraq dövlətlərarası əməkdaşlığın institusional bazası formalaşmışdır.

Dəniz mühitinin mühafizəsi və qorunması sahəsində beynəlxalq əməkdaşlıq aşağıdakı istiqamətləri də əhatə edir:

- normaların, standartların, qaydaların və tövsiyələrin işlənilib hazırlanması və tətbiqi;
- çirklənmənin qarşısının alınması, azaldılması və tamamilə yox edilməsi üçün dövlətlərin birgə göstərdikləri səylər;
- ekoloji nəzarətin həyata keçirilməsi və dəniz mühitinin vəziyyətinin qiymətləndirilməsi;
- texniki yardımın göstərilməsi²⁶¹.

Beynəlxalq əməkdaşlığın dəniz mühitinin qorunması məsələlərində təzahür etməsini xüsusi qeyd etmək lazımdır. Ekoloji təhsil və maarifləndirmə sahəsindəki əməkdaşlıq bu halda dəniz ekologiyasının qorunması baxımından böyük əhəmiyyət kəsb edir. Çünki dəniz mühitinin çirklənməsinin qarşısının alınmasında və xəbərdar edilməsində insan faktoru çox böyük əhəmiyyətə malikdir²⁶².

Dövlətlərin dəniz mühitinin qorunması sahəsində aşağıdakı sahələri qeyd etmək lazımdır:

- BMT-nin ixtisaslaşmış təşkilatları sistemi çərçivəsində mənzil-qərargahı Londonda yerləşən Beynəlxalq dəniz təşkilatı (BDT), mənzil-qərargahı Romada olan Ərzaq və kənd təsərrüfatı orqanı (FAO); mənzil-

²⁶¹ Ətraflı bax: *Мировой океан и международное право: Защита и сохранение морской среды*. М., 1990. С. 54-55.

²⁶² Номоконова Е.Н. *Международно-правовое регулирование навигационной безопасности: комплексный подход* // *Московский журнал международного права*. – 2000. С. 36-43

qərargahı Vyanada olan Beynəlxalq atom enerjisi agentliyi (MAQATE) eləcə də BMT-nin digər regional komissiyaları vasitəsilə əməkdaşlıq;

- Regional və subregional xarakterli hökumətlərarası proqramlar çərçivəsində əməkdaşlıq (məsələn, Qara dəniz iqtisadi əməkdaşlığı);

- Çoxtərəfli müqavilələr çərçivəsində bilavasitə iştirak (məsələn, Aralıq dənizində çirklənməni aradan qaldırmaq üçün 1976-cı il Konvensiyası, Baltik dəniz rayonunun çirklənməsini aradan qaldırmaq üçün 1974-cü il müqaviləsi və s.);

- Dövlətlərin ikitərəfli əsasda əməkdaşlığı (məsələn, ABŞ ilə SSRİ arasında Berinq və Cukot dənizlərinin fövqəladə hallarda çirklənməsinə qarşı mübarizə haqqında 1989-cu il 11 may Sazişi).

Dəniz mühitinin qorunub saxlanması sahəsində beynəlxalq əməkdaşlığın əsas səlahiyyətləri BDT-yə verilmişdir. Burada məqsəd "istənilən növ texniki məsələlərdə hökumətlərin əməkdaşlığı mexanizmini yamaqdır".

BDT-nin əsas normayaradıcı fəaliyyətinin təməlini çoxtərəfli konvensiyalar, həmçinin eyni zamanda qaydalar, rəhbərlik, kodekslər, yazılı göstərişlər və başqa sənədlər təşkil edir.

Dəniz mühitinin mühafizəsi probleminin həlli universal və lokal xarakterli beynəlxalq-hüquqi normalar arasında qarşılıqlı münasibətlərin olmasını və onların uzlaşdırılmasını tələb edir. Bu problemin effektiv həlli, V.Q.Barseqovun qeyd etdiyi kimi, milli təşəbbüslərin və beynəlxalq əməkdaşlığın ikitərəfli və çoxtərəfli səviyyədə uzlaşdırılmasından asılıdır²⁶³. Başqa sözlə, dəniz mühitinin qorunması sahəsində koordinasiyaedici rol beynəlxalq hüquqa məxsusdur. Beynəlxalq hüququn funksiyasının bu və ya digər səviyyədə effektivliyi, bizim fikrimizcə, ilk növbədə qüvvədə olan beynəlxalq-hüquqi normaların beynəlxalq münasibətlər sistemindəki münasibətlərindən irəli gələn tələblərə, beynəlxalq səviyyədə yeni hazırlanan normalara nə dərəcədə uyğun olub-olmamasından asılı olacaqdır.

Beynəlxalq birliyin Dünya okeanının çirklənməsində maraqlı olması, bu sahədə də dövlətlərin fəaliyyətinin bərqərar olması zərurətinə gətirib çıxardı.

Bu halda da, qeyd etmək lazımdır ki, dəniz mühitilə bağlı mühüm və mürəkkəb məsələləri həll edərkən qüvvədə olan beynəlxalq hüququn əsas müddəaları heç də həmişə yerinə yetirilmir. Məsələn, xüsusi halda heç də həmişə dəniz mühafizəsi istiqamətindəki maraqlarla, dəniz gəmiçiliyinin, balıqçılığın, təbii resursların fəaliyyət maraqlarını uzlaşdırmaq çətin olur.

²⁶³ Барсегов Ю.Г. Мировой океан: право, политика, дипломатия. М., 1983, С. 50.

Məhz bununla da belə bir fakt izah edilir ki, dənizin mühafizəsi ilə bağlı heç də bütün konvensiyalarda (BMT-nin 1982-ci il Konvensiyası istisnaqlıq təşkil edir) bütün dövlətlər iştirak etmir və bununla da aktların universallığı təmin olunmur. Bundan başqa, inkişafda olan dövlətlərin bir çoxu hələ də dəniz mühitinin qorunması haqqında milli qanunlar qəbul etməmişlər.

Sonda qeyd etmək lazımdır: baxmayaraq ki, dünyada dəniz mühafizə sahəsində çox pozitiv təcrübə toplanmışdır, hətta milli miqyasda bir neçə ekoloji problem uğurla həll edilmişdir, okeanın biosferasının dağılması tendensiyası aradan qaldırılmamışdır. Bu şəraitdə dövlətlərin və xalqların dəniz mühitinin qorunması və müdafiəsi üçün daha yüksək səviyyədə əlaqələrinin və beynəlxalq ekoloji təhlükəsizlik sisteminin yaradılması zəruridir.

Bu sistem çərçivəsində nəzərdə tutulur ki, beynəlxalq mühafizənin vahid beynəlxalq strategiyası hazırlansın və qəbul edilsin, dövlətlərin davranışı üçün əsas prinsiplər və normalar qəbul edilsin, bunlara nəzarət etmək üçün beynəlxalq nəzarət formalaşsın və bu prinsip və normaları pozanlar üçün məsuliyyət nəzərdə tutulsun. Bu halda artıq mövcud olan, bizim tərəfimizdən nəzərdən keçirilən beynəlxalq normaların və onların işlənməsini təmin edən mexanizmlərin istifadə edilməsi istisna deyil.

Dünya okeanında beynəlxalq ekoloji təhlükəsizlik sistemlərindən biri kimi mövcud olan bəzi beynəlxalq təşkilatlar da qəbul edilə bilər, amma bir şərtlə ki, belə strukturlar fəaliyyəti yeni geopolitik mənzərəyə uyğun olsun. Bu sahədə nadir imkanlara təkcə, BMT-nin özü yox, onun ixtisaslaşmış qurumları olan İMO, FAO, YNEP, MOK, YUNESKO, BMO-nu aid etmək olar. Hal-hazırda bu strukturlar dəniz mühitinin saxlanması üçün zəruri olan informasiyaya nəzarəti, operativ funksiyaları yerinə yetirirlər. Bütün bunların hamısı Dünya okeanında resurslardan rəşional istifadə etmək üçün nəzərdə tutulmuşdur.

Dəniz mühitinin çirklənməsinin qarşısını almaq sahəsində Yamaykada yerləşən dənizin dibi üzrə Oorqan çox faydalı ola bilər. Hazırda bu Orqan Rayon və onun resurslarına münasibətdə BMT-nin 1982-ci il Konvensiyasında qeyd olunmuş beynəlxalq-hüquqi rejimi tətbiq edir. Bu təşkilatlarda bu vaxta qədər toplanmış yaradıcı potensial və ya BDT-nin yanında təcili ekoloji yardım mərkəzi, dəniz mühitinin monitorinqi üçün kosmik laboratoriya yaratmaq kimi ideyalar, dəniz mühitinin mühafizəsinə həsr edilmiş bir sıra beynəlxalq konfransın keçirilməsi, Dünya okeanında ekoloji fəlakətin qarşısını almağa kömək edərdi.

ƏLAVƏ FAKTOLOJİ INFORMASIYA

Dəniz mühitinin mühafizəsi və saxlanması üzrə aşağıda nümunə kimi göstərilən məhkəmə təcrübələri bir daha belə prinsipləri təsdiq edir ki, bu bölmədə baxılan məsələlər məhz onların əsasında tənzimlənilir.

1. QAT SƏDDİ HAQQINDA İŞ

1903-cü ildə Kanada məsələni ABŞ-la razılaşırdırmadan müqəddəs Lavrenti çayı üzərində ABŞ-la sərhədin yaxınlığında sədd tikirdi. Bu tikinti çayda suyun səviyyəsinin gözlənilməz artımına səbəb oldu. Eyni qayda ilə iki dövləti bir-birindən ayıran Ontario gölü hövzəsində də suyun səviyyəsi qalxdı. Zaman keçdikcə bu vəziyyət sel ilə nəticələnir, gölün sahilində və həmçinin hər iki dövlətdə torpağın eroziyasını yaradırdı.

Öz hərəkəti ilə ekoloji baxımdan ziyanlı iş gördüyünü başa düşərək, Kanada 1953-cü ildə səddi ləğv etdi. Amma bu ABŞ-ı təmin etmədi və ziyana görə ABŞ vətəndaşlarına kompensasiya ödənilməsini tələb etdi.

Bu işə baxan Beynəlxalq arbitraj tribunalı ABŞ-ın tələblərini təmin etdi, Kanadanın ABŞ vətəndaşlarını həqiqətən ziyan vurduğunu təsdiq etdi və Kanadanın üzərinə bu öhdəliyi ödəmək məsələsini qoydu. Kompensasiyanın məbləği iki dövlət arasında danışıqlar yolu ilə arbitraj məhkəmələrinin qərarı ilə ləğv edildi.

Bu işdə belə bir prinsip təsdiq edildi ki, bu da bir dövlətin öz ərazisindəki fəaliyyəti ilə başqa bir dövlətə ziyan vurmaması prinsipi idi. Dövlətlər özlərinin yurisdiksiyası altında olan təsərrüfat fəaliyyəti ilə öz ərazisindən kənardakı ərazilərə vurduğu ekoloji ziyana görə məsuliyyət daşıyır.

2. "FUKURU MARU" işi

1954-cü ildə ABŞ Marşall adaları rayonunun da, Sakit okeanda nüvə silahının sınaqlarını keçirdi. Sınaq nəticəsində böyük sahələrdə atmosferin və dəniz mühitinin çirklənməsi baş verdi. Sınaqdan həm ABŞ-ın öz vətəndaşları, həm də Roqenlap və yapon balıqçıları ziyan çəkmişdi.

Sınaqlar əvvəlcə müəyyən edilən təhlükəsizlik zonalarında (danger zone), radiusu 50 min. kv. mil olan Sakit okean zonasında baş vermişdi və gəmilər bu zonaya gəlməmək haqqında xəbərdar edilmişdilər. Yapon balıqçılıq trellərləri, eləcə də mərcan adası olan Roqenlap bu sınaqlar keçirilən zaman təhlükəsizlik zonasından kənarı idilər. Amma onlar ona görə ziyan çəkmişdilər ki, partlayışın gücü əvvəlcədən dəqiq şəkildə hesablanmamışdı və gözlənilmədən küləyin istiqaməti də dəyişmişdi.

ABŞ hökuməti təcili olaraq pulsuz tibbi yardım etdi və ziyan dəymiş

ABŞ vətəndaşlarına və mərcan adası olan Roqenlap sakinlərinə kompensasiya ödədi.

Yapon vətəndaşlarına gəldikdə isə, onlardan ancaq balıqçı gəmisi "Fukuru Maru" ziyan çəkmişdi. Bu gəminin balıqçıları ondan ziyan çəkmişdilər ki, radioaktiv tozun təsirinə məruz qalmışdılar və nəticədə bir balıqçı həlak olmuşdu. Balıqlar da radioaktiv şüalanmaya məruz qalmışdılar. Bu vaxt bu rayonda digər yapon gəmiləri balıq ovu ilə məşğul idilər. Qeyd etdiyimiz kimi, onların da tutduğu balıqlar radioaktiv tozun təsirinə məruz qalmışdılar. Balıqlar dükana çıxarılandan sonra qurbanların sayı artdı. Beləliklə, iqtisadi ziyan böyük miqyas kəsb etdi.

Zərər çəkən yaponlar öz hökumətlərindən, diplomatik kanallarla ABŞ-dan ziyana görə kompensasiya ödənilməsini tələb etdilər.

Yaponiya ABŞ hökumətindən tələb etdi ki, onlara ziyana görə 2 mln. ABŞ dolları ödəsin.

ABŞ dərhal Yaponiyaya tələb edilən məbləği ödədi və bunu xoş iradə formasında, zərər çəkənlərin sayını dəqiqləşdirmədən etdi.

Bu işin əhəmiyyəti ondadır ki, burada təsdiq edilən prinsipə görə, beynəlxalq hüquq baxımından dövlətlər öz ərazilərindən kənarında belə ekoloji fəaliyyətlə məşğul olmuşlarsa, bu, obyektivdir, yəni təqsirdən asılı deyil. Onun meydana çıxması üçün dövlətin yurisdiksiyasından kənarında olan ərazilərdə insanlara ziyan olması (hüquqa uyğun və ya uyğun olmayan, məxsusi və ya xüsusi) kifayətdir²⁶⁴.

²⁶⁴ Ətraflı bax: Блищенко И.П., Дорна Ж. Прецеденты в международном публичном и частном праве., М., 1999. S. 448-452.

XIV FƏSİL BEYNƏLXALQ DƏNİZ TƏŞKİLATLARI

1. Dünya okeanından istifadə edilməsi sferasında beynəlxalq təşkilatların rolu

Beynəlxalq təşkilatların Dünya okeanından istifadə edilməsi sferasında rolu daim artır. Müasir şəraitdə praktiki olaraq bu təşkilatlırsız Dünya okeanının hüquqi rejiminin işlənilib hazırlanması ilə bağlı məsələlərin kafi dərəcədə həllinin tapılması və dövlətlərin Dünya okeanındakı fəaliyyətlərinin bütün növlərinin, onun bütün resurslarından rəasional istifadə edilməsinin və ekoloji tarazlığın saxlanılmasının tənziqlənməsi mümkün olmazdı.

Bu planda ən böyük maraq kəsb edən beynəlxalq təşkilatların dəniz sahələrindən və onun resurslarından istifadə və onları tədqiq etməklə bağlı olan fəaliyyətidir. Məhz belə təşkilatlar beynəlxalq dəniz təşkilatları olmuşlar. Beynəlxalq dəniz təşkilatları dəniz sahələri və beynəlxalq çaylardan istifadə məsələlərlə məşğul olan (məsələn, Beynəlxalq dəniz təşkilatı – BDT, dənizin dibi üzrə Beynəlxalq orqan) və həm də dəniz məsələlərində ixtisaslaşmış geniş səlahiyyətə malik olan Beynəlxalq təşkilatlardır (məsələn, gəmiçilik üzrə komitə olan YUNKTAD, YUNESKO-nun hökumətlərarası okeanoqrafik komissiyası).

Beynəlxalq dəniz təşkilatları ilə yanaşı dəniz məsələləri ilə məşğul olan aşağıdakı təşkilatları da göstərmək olar: MOT, YUNESKO, MAQATE, VOZ, FAO, İKAO, YUNKTAD, YUNİDO, PROON, UNİTAR, OESR və s.

Deklarasiyalar prinsipində qeyd edildiyi kimi, dənizlərin və okeanların dibini milli yurisdiksiyadan kənarda müəyyən edən beynəlxalq dəniz təşkilatları artıq getdikcə Dünya okeanının hüquqi rejiminin ayrılmaz hissəsinə çevrilirlər²⁶⁵.

Bu təşkilatlar tək cə beynəlxalq dəniz hüququnun norma və prinsiplərini, onların tətbiqi üzrə və dəniz sahələrindən rəasional istifadə qaydalarını işləyib hazırlamırlar, özləri də bu sahədə effektiv fəaliyyət göstərirlər. Beynəlxalq dəniz təşkilatları dəniz və okeanlarda bütün fəaliyyət növlərini və onlara nəzarəti həyata keçirir (və ya təşkil edir), Dünya okeanının beynəlxalq-hüquqi rejiminin əsas müddəalarının həyata keçməsində də aktiv rol oynayırlar. Bununla bağlı müasir şəraitdə beynəlxalq dəniz təşkilatlarına xüsusi mexanizmlərdə baxırlar - onlar

²⁶⁵ Резолюция ГА ООН 2749 (XXV) от 17 декабря 1970 г.

Dünya okeanının beynəlxalq hüquqi rejimi çərçivəsində fəaliyyət göstərirlər, Dünya okeanının sahələrindən və resurslarından istifadə edilməsi sahəsində beynəlxalq münasibətləri tənzimləyən faktor kimi çıxış edirlər.

Tarixən beynəlxalq dəniz təşkilatları elə dəniz hüququnun formalaşması ilə meydana çıxmışdır.

Artıq b.e. əvvəl V-IV əsrlərdə Yunanıstanda Afina dəniz ittifaqı yaranmışdı. Bu təşkilat dəniz məsələləri ilə məşğul olan, faktiki olaraq, birinci Qədim Yunanıstan arbitraj məhkəməsi idi. Qədim Romada yaranmış məhz bu, razılaşıdırıcı komissiyalar dövlətlər arasında ticarət və dənizçiliklə bağlı yaranan mübahisələri həll edirdilər²⁶⁶.

Bununla bağlı, Qanzeyski İttifaqını qeyd etməmək olmur, artıq XI əsrdə dənizçilik və ticarət haqqında kodeks dərc etmişdi. XIX əsrdə dəniz gəmiçiliyinin və dəniz ticarətinin yüksək inkişafı bir sıra yeni təşkilatların yaranması ilə nəticələndi: Avropa Dunay komissiyası (1856-cı il), Beynəlxalq Meteoroloji təşkilat (1873-cü il), Dəniz sığortalımasının Beynəlxalq ittifaqı (1874-cü il), Beynəlxalq dəniz komitəsi (1897-ci il), Gəmiçilik üzrə konqreslərin daimi Beynəlxalq assosiyasiyası (1894-cü il), Dənizin tədqiqi üzrə Beynəlxalq şura (1902-ci il)²⁶⁷.

Hal-hazırda, K.A.Bekyaşevin və V.V.Serebryakovun qeyd etdiyi kimi, 60-dan yuxarı beynəlxalq birlik mövcuddur ki, onların fəaliyyətini bu və digər səbəbdən dəniz gəmiçiliyi ilə əlaqələndirmək olar²⁶⁸.

Beynəlxalq hüquq nəzəriyyəsində beynəlxalq təşkilatların xarakterizə edildiyi kimi beynəlxalq dəniz təşkilatlarına xas olan əsas parametrlər mövcuddur²⁶⁹. Dəniz balıqçılığının XX əsrdə inkişafı çoxlu sayda balıqçılıq təşkilatlarının hökumətlərarası balıq təsərrüfatlarının və beynəlxalq elmi dəniz təşkilatlarının meydana çıxmasına səbəb oldu.

Son illərdə Dünya okeanının resurslarından və sahələrindən istifadə etmək üçün dövlətlərin bir-birilə əməkdaşlığının genişlənməsi, Dünya okeanının sahələr üçün möhtəşəm hüquqi rejimin işlənib hazırlanması və artıq realizə olunmağa başlaması beynəlxalq dəniz təşkilatının inkişafına daha bir təkan verdi.

Beynəlxalq təşkilatların hüquqi tələblərini müəyyən edən xarakteristikalarına beynəlxalq təşkilatların hüquq yaradıcılığı, müqavilənin hüquq qabiliyyəti, səlahiyyət, məqsəd və funksiyalar, beynəlxalq təşkilatlar

²⁶⁶ Ətraflı bax: Левин Д.Б. История международного права. М., 1962. С. 14-18.

²⁶⁷ Вах: Коломбос Д. Международное морское право. М., 1975. С. 41-42.

²⁶⁸ Вах: Бекяшев К.А., Серебряков В.В. Международные морские организации. М., 1979. С. 5-13.

²⁶⁹ Вах: Тункин Г.И. Теория международного права. М., 1970. С. 362-412; Международное право. Отв. ред. Ю.М.Колосов. М., 1988.

tərəfindən nəşr olunan aktların hüquqi təbiəti xasdır.

Bu xarakteristikaların konkret məzmununa beynəlxalq əsas dəniz təşkilatlarının nümunələrində baxılacaq.

Bu, ilk növbədə dənizçiliyin təhlükəsizlik məsələlərinə baxan, dənizin və eləcə də dəniz sahələrinin çirklənməsinin qarşısının alınması ilə məşğul olan beynəlxalq dəniz təşkilatıdır. Bu, həmçinin dənizin dibi üzrə Beynəlxalq orqandır; dövlətlərin resurslar hasil etməsi və onların kəşfiyyatı ilə məşğul olur; Beynəlxalq dənizçi peyk məsələləri ilə məşğul olur (INMARCAT); və nəhayət, dəniz hüququ üzrə Beynəlxalq Tribunalıdır.

2. Beynəlxalq dəniz təşkilatı (BDT)

BDT 1958-ci ildə yaranmışdır. Məhz həmin vaxt "Hökumətlərarası məşvərətçi dəniz təşkilatı" adlı Konvensiya qüvvədə idi. Deklarasiya 1948-ci ildə TTBMt tərəfindən çağırılan Dəniz konfransında (bundan sonra BDT Konvensiyası) qəbul olunmuşdu. Konvensiyanın qüvvəyə minməsi üçün əsas şərt 21 dövlətin razılığının olması idi; onlardan ən azı 7-sinin tutumu 1 mln. req. t.-dan az olmayan donanması olmalı idi. Göstərilən Konvensiya BDT-nin nizamnaməsi sayılır. BDT-nin mənzil qərargahı isə Londonda yerləşir.

Konvensiyaya uyğun olaraq, BDT-nin məqsədləri aşağıdakılardır:

- Beynəlxalq ticarət gəmiçiliyinin texniki məsələlərinə görə hökumət səviyyəsində tənzimlənməyə və tədbirlərin həyata keçirilməsi üzrə dövlətlər arasında əməkdaşlığa yardım etmək. Bundan başqa dənizdə təhlükəsizliyin və gəmiçiliyin effektivliyini təmin etmək üçün ən yüksək və eyni zamanda əldə oluna biləcək normaların işlənilib hazırlanmasına təkan vermək.

- BMT-nin ixtisaslaşmış təsisatlarının və ya başqa orqanların təqdimatı ilə gəmiçiliyin istənilən məsələlərinə baxmaq.

- Hökumətləri nəzərdən keçirilən məsələlər üzrə məlumatlandırmaq.

1967-ci ildə "Tori Kanyon" tankerinin qəzaya uğramasından sonra BDT gəmi sahibinin və dövlətlərin dənizin neftlə çirklənməsində daşdıqları məsuliyyət məsələləri kimi hüquqi məsələlərlə məşğul olmağa başladı.

Beləliklə, BDT-nin üzərinə beynəlxalq inzibati, hüquqi və texniki normaların işlənilib hazırlanması məqsədilə dövlətlərin əməkdaşlığını təmin edilməsi rolu düşür. Bu normalar dənizçiliyin təhlükəsizliyi, insan həyatının dənizdə qorunması və dəniz mühitinin çirklənmədən qarşısını almaq üçün lazımdır.

BDT haqqında Konvensiyaya uyğun olaraq bu təşkilatların üzvü istənilən dövlət ola bilər, bir şərtlə ki, onun üçün, BDT haqqında Konvensiyanın qəbul edilməsi zəruridir.

BDT-nin üzvləri tamhüquqlü və assosiasiya halında ola bilərlər. Tam hüquqlü üzv kimi ancaq dövlətlər BMT üzvü ola bilərlər; BMT-nin üzvü olmayan, amma təmsilçiləri BMT-nin 1948-ci il Dəniz konfransına dəvət alan dövlətlər; başqa dövlərin təqdimatı ilə və BDT-nin üzvlərinin işdən ikisinin razılığı ilə bu təşkilata daxil olan dövlətlər. Assosiasiya edilmiş kimi BDT-yə özünü idarə edə bilməyən ərazilər əgər BMT və ya BDT üzvü olan, həmin ərazilərin xarici münasibətlərinə məsul olan üzv elan edərsə ki, bu ərazilərə də BDT haqqında Konvensiyanın təsiri şamil edilir. Assosiasiya edilmiş üzvün səs hüququ olmur və o BDT-nin rəhbər orqanlarına seçilə bilməz.

BDT-nin orqanları şurasına bu təşkilatın qərarlarının hazırlanmasında və qəbul edilməsində iştirak edən aşağıdakı orqanlar aiddir: Assambleya, Şura, dənizdə təhlükəsizlik üzrə Komitə, Hüquq komitəsi, dəniz mühitinin mühafizəsi sahəsində Komitə, texniki əməkdaşlıq haqqında Komitə. Bu komitələrin hər biri öz səlahiyyətlərinə aid olan məsələləri hərtərəfli öyrənmək üçün, qərar layihəsi hazırlamaq üçün alt komitələri, işçi qrupları və başqa köməkçi orqanlar yarada bilərlər. Ancaq məhz Assambleya Şurası və adı çəkilən 4 komitələ bu orqanın yekun qərarını Şuraya, BDT-nin üzvü olan dövlətlər üçün bu təşkilat səlahiyyətlərinə aid olan müvafiq beynəlxalq müqavilələri göndərə bilər.

Assambleya plenar orqandır, onun işində BDT üzvləri olan bütün dövlətlər iştirak etmək hüququ vardır. BDT haqqında Konvensiyanın 14-cü maddəsinə görə, Assambleyanın sessiyaları iki ildə bir dəfə keçirilir. Assambleyanın sessiyalarının iş vaxtında adətən iki tam tərkibli komitə yaranır: Komitə I (rəhbər orqanlar, hüquq və maliyyə məsələləri üzrə) və Komitə II (Texniki məsələlər üzrə). Assambleyanın sessiyaları zamanı, zəruri olarsa, bu iki əsas komitə ilə yanaşı, başqa komitələr, işçi qrupları yaradıla bilər.

BDT-nin Assambleyasında qərarlar, bir qayda olaraq, iştirak edənlərin əksəriyyəti və üzv-dövlətlər tərəfindən həll edilir, hər nümayəndənin bir səsi olur. BDT haqqında Konvensiyanın 62-ci maddəsinə müvafiq olaraq, qərarlar iştirak edənlərin və təşkilatın səsverən üzvlərinin əksəriyyətinin səs çoxluğu ilə həyata keçirilir. Əgər qərar qəbul edilməsi üçün üçdən iki tələb edilirsə, qərar iştirak edənlərin ikisinin səsverməsi ilə həll olunur.

Assambleyada qərarların qəbul edilməsi sadə səs çoxluğu ilə keçirilsə, onda faktiki olmaq hansısa qərar bu təşkilatın az sayda üzvlərinin tərəfindən qəbul edilə bilər.

Məsələn, BDT haqqında Konvensiyanın 15-ci maddəsinə uyğun olaraq, kворum təşkilatın üzvlərinin sadə səs çoxluğu, yəni indiki vaxtda

151 dövlətdən 76-sı olardı. Əgər təsəvvür etsək ki Assambleyanın sessiyasına 100 nümayəndə gəlmişdir və hansısa qərarın qəbul edilməsinə onlardan 50 nəfər lehinə, 20 nəfər əleyhinə səs vermişdir, 20 nəfər bitərəf qalıb, 10 nəfər isə səsvermədə iştirak etməmişdir, onda bu qərar qəbul ediləcək, baxmayaraq ki, faktiki olaraq, onun qəbul edilməsinə BDT üzvlərinin üçdən biri səs vermişdir.

Assambleyanın qərar qəbul etmə mexanizminin dəyişdirilməsi haqqında təklifi mütəxəssislər tərəfindən bir neçə dəfə səslənmişdir²⁷⁰. Amma hələ bu vaxta qədər BDT-nin Assambleyası qərarların qəbul mexanizmini dəyişməmişdir.

BDT-nin Assambleyası tərəfindən qəbul edilən qətnamələrin iki növü olur. Birinci növ qətnamələr BDT-nin fəaliyyətinin mahiyyətinə toxunur. Onlar üzv dövlətlərə ünvanlanır (kodekslər, standartlar, üzv dövlətlər üçün tövsiyələr).

Bu tövsiyələr dənizdə təhlükəsizlik problemlərinə, yəni dənizlərin gəmilərdən çirkənməsinə və BDT-nin səlahiyyətlərinə aid olan məsələlər üzrə olur.

Qətnamələrin ikinci növü - Assambleyanın qətnamələridir və məcburi xarakter daşıyırlar, onlar təşkilatdaxili sənədlər olur və BDT-nin "daxili hüquqlarıdır". Belə tipli qətnamələrə, məsələn, Assambleyanın uzun müddətli işçi proqramları, büdcənin təsdiqi və BDT maliyyə tədbirləri aiddir.

Yuxarıda nəzərdən keçirilən qətnamələrlə yanaşı, BDT-nin "digər qərarlar", da, daha çox struktur məsələlərilə bağlı, məsələn Assambleyanın sədrinin, onun müavinlərinin seçilməsi, gündəliyin təsdiq edilməsi, Şura üzvlərinin seçilməsi, BDT-nin hesablarının təsdiq edilməsi və s. ola bilər.

Şura - BDT-nin icra orqanıdır. BDT haqqında Konvensiyanın 17-ci maddəsinə, 1979-cu il düzəlişləri daxil olmaqla, Assambleya 32 təmsilçinin daxil olduğu Şurayı seçir və bu zaman aşağıdakı maraqları əsas tutur:

a) 8 üzv – o dövlətlərin nümayəndələridir ki, onlar beynəlxalq gəmiçiliyə ən çox maraq göstərirlər.

b) 8 üzv – o dövlətlərin nümayəndələridir ki, onlar beynəlxalq dəniz ticarətinə ən çox maraq göstərirlər.

c) 15 üzv – o dövlətlərin nümayəndələridir ki, onlar "a" və "b" meyarlarına görə seçilə bilməmişlər, amma dəniz və yük daşımalarına və ya su nəqliyyatına, gəmiçiliyə xüsusi maraq göstərirlər, üstəlik onların Şuraya

²⁷⁰ Вах: Ганюшкина Е.Б. Органы Международной морской организации, осуществляющие нормотворческую функцию и их компетенция в данной области // Морское право и международное судоходство на современном этапе / Под ред. д.ю.н., проф. А.Л.Колодкина. М., 1986. С. 7.

seçilməsi Şuraya geniş coğrafi mahiyyət verir.

Şura zəruri hallarda bir ay əvvəlcədən xəbərdarlıq edilməklə çağırılır. Şuranın çağırılması sədrin və ya Şuranın 4 üzvündən az olmayan sayda üzvlərin təşəbbüsü ilə həyata keçə bilər ki, bu da BDT haqqında Konvensiyanın 20-ci maddəsində qeyd edilmişdir. Şuranın kvorumu 21 üzvdür. Şuranın qərarları sadə səs çoxluğu ilə qəbul edilir.

Şuranın başçıları Assambleyanın sessiyasında iki il müddətinə seçilir və təkrar seçilə bilərlər.

Şura, daimi və ya müvəqqəti olan köməkçi orqanları seçir.

Daima fəaliyyətdə olan orqanlara texniki əməkdaşlıq üzrə Komitəni qeyd etmək olar.

Şura Assambleyanın sessiyaları arasındakı dövrdə BDT-nin bütün fəaliyyətini koordinasiya edir. Bu halda Şura böyük səlahiyyətə malik olur. Xüsusi halda, Şura BDT icraatında olan istənilən məsələyə baxa və qərar qəbul edə bilər. Bir istisna ilə Şuranın təşkilat üzvləri BDT səlahiyyətinə aid olan məsələlərlə bağlı qayda və normayaradıcı fəaliyyətlə məşğul ola bilməz.

Şura məruzələri, təklifləri və tövsiyələri alır və Assambleyaya verir, Assambleyanın sessiyaları arasındakı dövrdə isə - baxılmaq üçün BDT-nin üzvlərinə təqdim edir.

Şura BDT-nin digər təşkilatlarla əlaqələri ilə bağlı saziş bağlaya bilər, amma bu saziş sonradan BDT-nin Assambleyası tərəfindən bəyənilməlidir (BDT haqqında Konvensiyanın 26-ci maddəsi). Beləliklə, Şura da Assambleya kimi faktiki olaraq, BDT-nin fəaliyyəti ilə əlaqədar qərarlar qəbul edir, həmçinin BDT-nin öz içində "daxili hüquq" yaradır.

Dənizdə təhlükəsizlik Komitəsi. Komitənin səlahiyyətlərinə bunlar daxildir: naviqasiya vasitələri, gəmilərin tikilməsi və avadanlıqla təmin edilməsi, gəmi heyətinin toplanması, xüsusilə təhlükəli və radioaktiv yüklərin daşınması (BDT haqqında Konvensiyanın 29-cu maddəsi).

Təhlükəsizlik komitəsi BDT haqqında Konvensiyanın 31-ci maddəsinə uyğun olaraq, ildə hər dəfədən az olmayaraq toplanır, həmçinin növbədənənar sessiyalara çağırıla bilər. Bunun üçün ən azı 15 üzvün BDT-nin Baş Katibinə yazılı müraciəti olmalıdır.

Komitə onun üzərinə "beynəlxalq konvensiya ilə və ya onun əsasında, yaxud başqa sənəd" (BDT haqqında Konvensiyanın 31-ci maddəsi) ilə qoyulan işləri görməlidir. Əsasən, bu funksiyalar elə həmin konvensiyalara düzəlişlərin və ya hər hansı sənədin qəbul edilməsi ilə bağlı olur. Əsasən, bu funksiyalar belə konvensiyaların özlərinə və ya başqa sənədə düzəliş etməklə bağlı olur.

İştirak edənlərin çoxluğu, Komitə üzvlərinin və digər səsvermə

hüququ olan Komitə üzvlərinin tərəfindən Konvensiyaya düzəlişlər bundan sonra dövlətlərə verilir ki, onlar bu düzəlişləri bu ölkələrin konstitusiyasına müvafiq olaraq, daha dəqiq desək, onların konvensiyalarındakı prosedurlara uyğun olaraq qəbul edirlər. BDT-nin belə praktikası, Komitənin normayaradıcı sərbəst rolunu təqdir edir.

Təhlükəsizlik Komitəsində kvorumu 20 nəfər təşkil edir. Cüt sayda təmsilçilərin olması qərar qəbul edilərkən çətin olur, əgər səsvermə zamanı səslər bərabər bölünürsə, onda səsvermə komitənin növbəti iclasında keçirilir. Əgər təkrar səsvermə zamanı da səslər eyni sayda bölünürsə, onda təklif artıq rədd edilmiş hesab edilir.

BDT-nin digər komitələrində də qərarların qəbul mexanizmi və proseduru, demək olar ki, dənizçiliyin təhlükəsizliyi Komitəsində olduğu kimidir.

Belə ki, Hüquq komitəsinin müstəsna səlahiyyətlərinə aid olan bütün hüquqi məsələlər ayırd edilir. Müvafiq olaraq, dəniz mühitinin mühafizəsi üzrə Komitə dənizin gəmilərdən və başqa üzən vasitələrdən çirklənməsinə nəzarət edir və onların qarşısını almağa çalışır. Texniki əməkdaşlığa görə Komitə, inkişaf etməkdə olan dövlətlər də daxil olmaqla, BDT-nin səlahiyyətlərinə aid olan texniki əməkdaşlıq məsələlərinə baxır.

Komitələr öz iclaslarında qətnamə layihələrini və tövsiyələri hazırlayıb BDT-nin Şurasına, sonrakı müzakirə üçün iş Assambleyaya göndərirlər. Başqa sözlə, BDT üçün qətnamə və layihələrin əsasları müvafiq komitələrdə formalaşır.

BDT-nin normayaradıcı fəaliyyəti. Norma yaradıcılığı hüquq elmində hüquq yaratmaq fəaliyyəti kimi, elə bir fəaliyyətdir ki, onun nəticəsi hüquq müəyyən etməyə, qüvvədə olan normaların dəyişdirilməsinə və ya ləğv edilməsinə yönəlir. Hamı tərəfindən qəbul edilmişdir ki, beynəlxalq hüququn normaları onun subyektlərinin iradələrinin razılaşdırılması kimi yaradıla bilər. Üstəlik, beynəlxalq hüquq normalarının yaradılması prosesi iki hissədən ibarət olur: beynəlxalq hüququn subyektlərinin iradələrinin davranış qaydalarının məzmununa uyğun olaraq uzlaşdırılması; bunlarda olan qərarların hüquqi cəhətdən məcburi norma kimi qəbul edilmələri beynəlxalq təşkilatların normayaradıcılığı, ümumiyyətlə, beynəlxalq hüquq yaradıcılığının tərkib hissəsi kimi baxılmalıdır²⁷¹.

Deməli, sonuncuya münasibətdə əsas yanaşmalar və onun prinsipləri hökumətlərarası təşkilatların fəaliyyətinə tətbiq edilə bilər. Bununla belə, o

²⁷¹ Ətraflı bax: Черниченко С.В. Международное право: современные теоретические проблемы. М., 1993. С. 10-21.

faktı nəzərə almamaq mümkün deyil ki, beynəlxalq təşkilatların norma yaradıcılığının özünün özəl xüsusiyyətləri var, hansılar ki, dəfələrlə ədəbiyyatda qeyd edildiyi kimi, əsasən hökumətlərarası təşkilatlara "ikinci dərəcəli" təşkilat (törəmə), "məhdud" orqan kimi baxmağın nəticəsidir.

Norma yaradıcılığının xarakteri, hökumətlərarası təşkilatların bilavasitə bu prosədə iştirakı onların hüquqsubyektliliyi ilə bağlıdır, çünki beynəlxalq təşkilatların özünün mövcud hüquq və öhdəliklərdən istifadə etmək imkanı, müxtəlif funksiyaların (o cümlədən, hüquq yaradıcı) subyektlərinin belə xüsusi keyfiyyətin olması ilə izah edilir və müvafiq olaraq, hüquq subyektliliyinin həcmi, istənilən beynəlxalq təşkilatın növü, istiqaməti və həcmi onun yaradılması haqqında müqavilədə və ya onu tamamlayan bütün digər sənədlərdə əks olunmuşdur. Belə səlahiyyətlərin ən tipik təsbit olunma forması aşağıdakılardır: a) normayaradıcılığın fəaliyyətinin konkret növ və formalarının bilavasitə təsis aktında qeyd edilməsi; b) təşkilatın funksiyasının və səlahiyyətinin elə formada izahı ki, bu interpretasiya tam müəyyənliklə bu təşkilatda normayaradıcılığı səlahiyyət haqqında danışmağa imkan verir; c) hüquqyaradıcılığın bütün növlərinin və formalarının üzv-dövlətlər arasındakı sazişlərdə, bağlanması, üzv dövlətlə və beynəlxalq təşkilata onunla bağlanan sazişdə belə sazişə təsis aktına əlavə kimi də baxmaq olar. ç) ümumi şəkildə çoxtərəfli müqavilələrdə müəyyən təşkilatların normayaradıcı qabiliyyətini qeyd etmək ("məsələn, 1986-cı il Vyana konvensiyası "Dövlətlər və beynəlxalq təşkilatlar arasında müqavilələrin hüquqi haqqında").

Hər bir beynəlxalq təşkilat ancaq elə norma yaradıcılığında iştirak edə bilər ki, ona öz nizamnaməsində icazə verilsin.

BDT-nin gündəlik fəaliyyəti, əvvəldə qeyd edildiyi kimi, ilk növbədə dəniz qanunvericiliyinin təhlükəsizliyinin təmin edilməsinə, Dünya okeanının resurslarından istifadənin reqlamentləşdirilməsinə, dəniz mühitinin qorunub saxlanılmasına bütün bu məsələlərin razılaşdırılmasına, rasionallaşmasına və normativ tənzimlənməsinə həsr edilmişdir. Bu məqsədləri BDT ya öz səlahiyyətində olan konkret və xüsusi məsələləri həll edərək, ya da normayaradıcılığı prinsipinin gedişində, beynəlxalq konfranslar və iclaslar nəticəsində, dəniz sahələrinin istifadə edilməsinin bütün növlərinin koordinasiyasında, stimullaşmasında və rasionallaşmada Dünya okeanında bəzi fəaliyyətlərin təşkili və idarə edilməsi və ya bu funksiyaların bilavasitə BDT-nin özü tərəfindən həyata keçirilməsi yolu ilə; hüquq normalarının tətbiqinə aid tövsiyələr hazırlamaq və onlar üzərində nəzarət etmək və s. ilə nail olurdu. BDT sərəncamı adətən tövsiyələr və standartlar səviyyəsində olur. BDT-nin tövsiyələri hüquq normalarının bilavasitə yozumuna və birmənalı yozumuna təkan verir. Digər hallarda, o

tövsiyələr bilavasitə dəniz gəmiçiliyinin konkret hüquq normaları ilə tənzimlənməyən təhlükəsizliyinə toxunduğu hallarda BDT-nin tövsiyələri məcburi xarakter daşıyır. Bütün digər dəniz təşkilatlarından fərqli olaraq ancaq BDT-nin beynəlxalq səviyyədə tövsiyə vermək hüququ var, praktik işin bu tövsiyələrin beynəlxalq-hüquq normasına bərabər olan gücü var.

Bu tövsiyələr gəmilərin beynəlxalq boğazlarında yollara və yolayrıcı sxemlərə aid olur. Xüsusi xarakterli marşrutu və böyük tutumu olan gəmilər üçün də normativ xarakter daşıyır. Belə tövsiyələrlə okeanın gəmilər üçün açıq hissəsi müəyyən edilir. Belə norma və prinsiplər xüsusi halda, insan həyatının qorunması haqqında 1960-cı il Beynəlxalq konvensiyasında öz əksini tapmışdır. BDT tərəfindən yolların müəyyən edilməsi və onlardan istifadə edilməsi və hərəkəti ayıran sxemlərin tətbiq edilməsi bu Konvensiyanın V fəslində nəzərdə tutulmuşdur. Bu vaxta qədər BDT 100-dən artıq hərəkətaşıyıcı sxem təklif etmişdir və onları əməl olunmaq üçün dövlətlərə təqdim etmişdir.

Dövlətlər müvafiq milli qanunları, üzmək haqqındaki marşrut qaydalarını və hərəkətaşıma sxemlərini BDT-nin tövsiyələri əsasında, ərazi dənizi və bitişik zona haqqında 1958-ci il Cenevrə Konvensiyasına, BMT-nin 1982-ci il dəniz hüququ haqqındaki Konvensiyasına uyğun olaraq qəbul edirlər. Belə ki, BMT-nin 1982-ci il Konvensiyasının 41-ci maddəsində deyilir ki, boğazlara bitişik dövlətlər gəmilər üçün hərəkət zolaqları müəyyən etmək, boğazlarda üzən gəmilər üçün hərəkətaşıyıcı sxemlər müəyyən etmək hüququna malikdir. Amma bunların hamısı ilkin olaraq beynəlxalq təşkilatlar tərəfindən təsdiq edilir. Bununla belə qeyd olunur ki, gəmilər tranzit keçid zamanı bu maddəyə uyğun olaraq tətbiq olunan dəniz dəhlizlərini və hərəkətaşıma sxemlərini gözləyirlər. Beləliklə, 1982-ci il Konvensiyası qüvvəyə minməklə hamı tərəfindən qəbul edilən bir norma formalaşdı. BDT tərəfindən bəyənilmək şərtilə dövlətlər beynəlxalq boğazlarda marşrutları və hərəkətaşıyıcı sxemləri tətbiq edirlər.

Gəmi kapitanları və sahibləri üçün BDT tövsiyələrinin pozulması faktiki olaraq beynəlxalq hüquqi normaların pozulması kimi yozulur.

BDT-nin inzibati tənzimləyici aktlarından biri də onun standartlarıdır. BDT-nin standartları bu təşkilatın birtərəfli aktıdır və faktiki olaraq bu təşkilatın iradəsinin təzahürüdür²⁷².

BDT-nin standartları əsasən gəmiçiliyin səmərəliliyi və təhlükəsizliyi ilə bağlı olur. Belə standartlar təhlükəli yüklərin daşınması ilə bağlı 1965-ci il Beynəlxalq Kodeksi; kütləvi yüklərin daşınması üçün 1965-ci il Kodeksi,

²⁷² Standartlar terminindən əsasən BMT-nin 1982-ci il Konvensiyasında istifadə edilir (mad. 197, 208, 210, 211, 217 və s.)

tökülməklə təhlükəli kimyəvi maddələr daşıyan gəmilərin konstruksiyası və avadanlığı haqqında külliyyat; beynəlxalq siqnallar külliyyatı; nüvə ticarət gəmilərinin təhlükəsizlik haqqında 1982-ci il Kodeksi; balıqçılıq və balıq ovu gəmilərinin təhlükəsizliyi haqqında 1974-cü il Kodeksi; gəmilərin təhlükəsiz istismarı və çirkənlənmənin qarşısının alınması haqqında 1993-cü il Kodeksi və s. ilə müəyyən edilir.

Mütəxəssislər üçün BDT-nin standartlarının qəbul edilməsi prosedurları maraqlı kəsb edir. Bu proseduru iki hissəyə bölmək olar: birincisi, gələcək beynəlxalq aktın hazırlanmasıdır²⁷³.

Hər hansı bir standartın olduğu istənilən sənədin hazırlanması təşəbbüsü istənilən orqana məxsus ola bilər (o cümlədən BDT-nin hər hansı komitələri bunu edə bilər). Amma BDT haqqında Konvensiyanın 15-ci maddəsinə görə problemlərin siyahısı, hansılar ki, öyrəniləndən sonra onlar üzrə standartlar qəbul edilə bilər, BDT-nin Assambleyasına həvalə olunur. Müəyyən sənədlərin qəbul edilməsi haqqında qərar verilmədən sonra BDT-nin orqanları (Assambleya, Şura, funksional komitə; dənizdə təhlükəsizliyə görə komitə, dəniz mühitinin qorunması haqqında sənəd, texniki əməkdaşlıq haqqında komitə və başqa köməkçi orqanlar) bu məsələlərlə öz səlahiyyətləri çərçivəsində məşğul olmağa başlayırlar. Standartların hazırlanmasında işin ağır hissəsi təhlükəsizlik üzrə komitənin üzərinə düşür. BDT haqqında Konvensiyanın 28 və 29-cu maddələrinə uyğun olaraq, həmin orqan öz səlahiyyətləri çərçivəsində olan və naviqasiya vasitələrinə gəmilərin qurulmasına və avadanlıqla təchiz edilməsinə, heyətin toplanması, gəmilərin toqquşmasını qarşısını almaq qaydalarına, təhlükəli yüklərin üzərində iş və onların daşınması, hidroqrafik informasiyalar və s. aid olan məsələlərlə məşğul olur. Sənədlərin hazırlanması zaman BDT-nin fəal əməkdaşlıq etdiyi müxtəlif beynəlxalq hökumətlərarası və qeyri-hökumət təşkilatlarının, materiallarından istifadə edilir.

BDT-nin BMT və onun ixtisaslaşmış təşkilatları ilə əməkdaşlığı adətən xüsusi sənədin bağlanması ilə başlanır. Bu saziş əsasında tərəflər qarşılıqlı maraqlı kəsb edən məsələlərlə bağlı bir-birilə məsləhətləşir; səsvermə hüququ olmadan əsas və köməkçi orqanların iclaslarında iştirak edirlər; birgə komitələr, işçi qruplar yaradırlar ki, onların köməyi ilə müvafiq məsələləri həll etmək mümkün olsun; zəruri informasiyaların və sənədlərin mübadiləsini edirlər²⁷⁴. BDT-nin qarşısında əlaqədə olduğu beynəlxalq hökumətlərarası təşkilatlara misal olaraq Beynəlxalq Əmək Təşkilatı, Ərzaq və Kənd təsərrüfatı təşkilatı, atom enerjisi üzrə Beynəlxalq

²⁷³ BDT-nin standartlarının hazırlanması qaydası haqqında ətraflı bax: Надеинский В.А. Структура и деятельность межправительственной морской консультативной организации. М., 1972.

²⁷⁴ Бекашев К.А., Серебряков В.В. Гюст. əsəf. S. 225-229.

Agentlik (MAQATE). Belə əməkdaşlığın hüquqi əsası BDT haqqında Konvensiyanın 45-ci və 46-cı maddələridir. Bu maddələr BDT-yə BMT-nin istənilən orqanı ilə əməkdaşlıq etmək üçün səlahiyyət verirlər.

BDT-nin qeyri-hökumət dənzəçilik təşkilatları ilə əməkdaşlığı heç də fəallıqla müşayiət olunmur. Cəmiçilik üzrə Beynəlxalq palata, dəniz sığortalıması üzrə Beynəlxalq İttifaq, gəmi sahiblərinin Beynəlxalq federasiyası, mayak xidmətlərinin Beynəlxalq Assosiasiyası BDT-nin müvafiq orqanlarına daim məsləhətlər verir, BDT-nin beynəlxalq dəniz standartlarının hazırlanması sahəsində hazırlıq işlərinin böyük hissəsini məhz bu təşkilatlar həyata keçirir.

Dövlətdən və beynəlxalq təşkilatlardan alınan informasiya BDT-nin alt komitələrində və işçi qruplarında ümumiləşdirilir. Üstəlik, zəruri hallarda tədqiqatlar da aparıla bilər. Belə yolla hazırlanan qərar layihəsi baxılmaq üçün BDT-nin müvafiq orqanına verilir və məlumat üçün BDT-nin bütün üzv-dövlətlərinə də göndərilir. BDT-nin profil komitələri, layihələri bəyənersə, onu müzakirə üçün Şuraya göndərir. Şura layihələrin mətninin hazırlanmasında əsas orqandır. Birincisi, Şura komitənin istənilən qərarını rədd edə bilər, ikincisi isə layihəyə istənilən düzəlişi edə (komitə tərəfindən hazırlanan materialı ciddi şəkildə dəyişdirmə qərarı) bilər.

Üçüncü (ən başlıcası), Assambleyanın ali plenar orqanı BDT haqqındakı Konvensiyanın 15-ci maddəsinə uyğun olaraq BDT haqqında Konvensiyanın 15-ci maddəsinə uyğun olaraq Şuranın bəyəndiyi sənədləri rədd edə bilməz. Assambleya ancaq sənədləri öz qeydləri ilə Şuraya qaytara bilər.

BDT-nin Şurasının bu qədər geniş səlahiyyəti, özü də ancaq 32 dövlətin nümayəndəsindən ibarət olan bir təşkilat üçün, bizim fikrimizcə, düzgün deyil. Ədəbiyyatda artıq standartların qəbul edilməsi ilə bağlı prosedurun qeyri-demokratikliyi qeyd olunmuşdur. Həmin mütəxəssislərin fikrincə məhdud sayda üzvdən ibarət olan Şura, hazırlanan sənədlərə daha ciddi təsir edə bilər, nəinki komitələr, hətta tərkibində bütün dövlətlərin nümayəndələri təmsil olunsa da²⁷⁵. Belə bir faktı da düzgün hesab etmək olmaz ki, hətta BDT-nin Assambleyası standartları təsdiq edirkən, Şura tərəfindən qəbul olunan sənədləri rədd edə bilməz.

Prosedur xarakterli problemlərin olmasına baxmayaraq, Assambleya əsas orqandır, beynəlxalq sənədlərin hazırlanması və BDT-nin standartlarının qəbul edilməsinə görə məsuliyyət daşıyır. Belə bir fakt ki, BDT-nin standartlarında ümumi iclasın iradəsi rol oynayır - Assambleya bu aktlara böyük əhəmiyyət verir. Üstəlik yuxarıda qeyd olunduğu kimi,

²⁷⁵ Вах: Ганюшкина Е.Б. Göst. əsər.

Assambleya tərəfindən standartlar təsdiq edilməmişdən əvvəl onların layihələri üzv dövlətlərə paylanır, bu da onlara layihəyə ətraflı baxmağa, öz qeydlərini etməyə imkan verir.

Aktın Assambleya tərəfindən təsdiq edilməsi, artıq o deməkdir ki, bu sənəd BDT kimi birtərəfli akt qüvvəsində qəbul edilmişdir. Bununla da prosedurun ikinci mərhələsi başa çatmış olur.

Beləliklə, BDT-nin normayaradıcı funksiyası iki əsas formada həyata keçirilir:

- normayaratmanın köməkçi proseslərində. Bu mərhələdə beynəlxalq hüquqi normaların hazırlanması prosesi bitmir. Amma burada bu mərhələnin praktiki ifadəsi belədir ki, Assambleya bu əsaslarda tövsiyələr (qətnamələr) alır. Belə qətnamələrdə qaydalar, kodekslər, standartlar öz əksini tapır. Belə məsələlərin hamısı BDT-nin səlahiyyətləri çərçivəsində olur, o cümlədən də BDT-nin beynəlxalq Konvensiyalarda düzəlişləri də baş verir. Bu mərhələləri ancaq dövlətlər başa çatdırı bilər - özü də yalnız beynəlxalq müqavilələri qəbul etmək yolu ilə;

- bilavasitə iştirak formasında hüquqi cavabdeh ünvanlar üçün normaların yaradılması. Norma yaradıcılığının belə forması öz əksini BDT-lər tərəfindən dövlətlərin, eləcə də digər beynəlxalq təşkilatların imzaladığı müqavilələrdə, eləcə də BDT-nin daxili hüququnun" hazırlanmasında tapır.

BDT-nin normayaradıcı fəaliyyəti ilə bağlı sual yaranır. BDT (onun orqanları, çünki özünün hüquqi subyekti olduğunu bu orqanlar vasitəsilə təmin edir) özündə norma ehtiva edən akt qəbul edə bilərmi? Ümumiyyətlə, beynəlxalq təşkilatların qərarlarının hüquqi təsnifatı, o cümlədən də BDT artıq bir neçə ildir ki, beynəlxalq ədəbiyyatda, eləcə də diskussiya predmeti olmaqda davam edir. Belə ki, Neşataeva T.N. BMT sisteminin hökumətlərarası təşkilatlarının ayrı-ayrı qətnamələrini beynəlxalq ümumi hüququn mübahisəsiz qəbul edilən mənbəyi kimi hesab edərək qeyd edir ki, bu qətnamələr üçün o xarakterikdir ki, birinin təsis sənədlərinin əsasında qəbul edilsin. İkincisi, dövlətlərin davranış qaydalarını təsbit edir və bu, hüquqi cəhətdən məcburi xarakter daşıyır"²⁷⁶.

Belə bir mövqeyi Q.V.İqnatenko da müdafiə edir. O hesab edir ki, "dövlətlər beynəlxalq təşkilatın nizamnaməsinə əsaslanaraq, hərəkət edərsə, onlar hüquqa malikdirlər və onlar bundan normayaradıcı qətnamələr yaratmaq üçün təşkilatın orqanlarından istifadə edə bilərlər"²⁷⁷.

Beynəlxalq təşkilatların təmsilçi orqanları tərəfindən normayaradıcı sərəncamların (əgər belə hüquq təsis aktından nəticə kimi alınrsa) qəbul

²⁷⁶ Neşатаева Т.Н. Международные организации и право. Новые тенденции в международно-правовом регулировании. М., 1998. С. 92.

²⁷⁷ Игнатенко Г.В. Международное право и общественный прогресс. М., 1972. С. 28.

edilməsi ilə razılaşaraq, qeyd etmək lazım gəlir ki, əsas sənədlərin analizi, hansılar ki, təşkilatların yaranmasına toxunur, eləcə sərəncamların özlərinin məzmunu ilə tanışlıq belə deməyə əsas verir ki, onların çıxardıqları nəticə beynəlxalq hüquq mənbəyi xarakteri daşımır. Belə sərəncamların qəbulu zamanı təşkilata üzv olan dövlətlərin iradələri lazımınca nəzərə alınmışdır. Bu aktlar, faktiki olaraq, beynəlxalq təşkilatın birtərəfli şəkildə iradəsinin ifadəsi deməkdir.

Bununla belə, beynəlxalq hüququn mütərəqqi inkişafı zəruri normaların tez və effektiv qaydada qəbul edilməsindən asılıdır, ona görə də beynəlxalq təşkilatların normativ qərarları müasir dünyada zəruri davranış qaydalarının yaradılması üçün effektiv vasitə rolunu oynayır. Ədəbiyyatda bu normativ hadisənin vurğulanması, beynəlxalq hökumətlərarası təşkilatların orqanları vasitəsilə beynəlxalq hüququn yaranmasında beynəlxalq hüquq mənbəyinin yaranması "yumşaq hüquq" (soft law) adlanır²⁷⁸. "Yumşaq hüquq" aid olan beynəlxalq təşkilatların bir sıra mühüm funksiyaları olur: onlar tez-tez müqavilə aktları ilə adi hüquq arasındakı boşluğu doldurur. Bundan başqa "yumşaq hüquq" beynəlxalq hüquqa daha çevik olmağa imkan verir. Onlar tənzimlənən orqanların özünəməxsusluğuna, eləcə də, bu münasibətlərin lehinə çıxış edən subyektlərin maraqlarına cavab verməlidirlər. İ.İ.Lukaşuk haqlı olaraq qeyd edir ki, "yumşaq hüquq"un normaları dövlətlərin bir-birindən kəskin şəkildə fərqlənən mövqelərini yaxınlaşdırmağa imkan verir, bunun üçün daha geniş çərçivələr yaradır, nəinki müqavilə və adi beynəlxalq hüquqi normalar"²⁷⁹.

BDT tərəfindən qəbul edilən standartlar BDT haqqında Konvensiyanın 2-ci maddəsinə görə tövsiyələrdir. Amma bu standartlar onların BDT tərəfindən qəbul edildiyi andan başlayaraq böyük hüquqi əhəmiyyətə malik olur, nəinki digər hökumətlərarası təşkilatların qəbul etdiyi inzibati tənzimləmə haqqında aktlar. Dövlətlərin belə aktların BDT-nin müvafiq komitələrində hazırlanmasında iştirakı, faktiki olaraq, beynəlxalq hüququn subyektlərinin standartların məzmununa münasibətdə iradələrinin yaxınlaşmasını asanlaşdırır. Qanunla da dövlətlər bu aktların məcburiliyi ilə razılaşırlar.

BDT tövsiyələri hamı tərəfindən qəbul edilən dəniz praktikasına əsaslanır, ona görə də nəinki BDT üzvü olan dövlətlər, hətta bu təşkilata üzv olmayan dövlətlər tərəfindən yerinə yetirilməlidir.

Əslində bu aydıdır, BDT elə standartlar qəbul edir ki, onların hamı

²⁷⁸ Ətraflı bax: Колодкин Р.А. Международные рекомендательные нормы (на примере резолюций-рекомендаций 2А/ООН): Автореф. дис. ... канд. юрид. наук, М., 1986. С. 8-16.

²⁷⁹ Лукашук И.И. Нормы международного права в международной нормативной системе. М., 1997. С. 130-131.

tərəfindən qəbul edilməməsi nəticəsində Dünya okeanında qayda-qanun yaratmaq mümkün olmazdı. Məsələn, hərəkətayırıcı sxemləri gözləməmək nəticəsində dar yerlərdə və boğazlarda təkcə bir gəminin üzməsi ilə elə kəskin nəticəli hadisələr baş verə bilər ki, bunun təsvir edilməsi də çətindir (qəza, insan ölümü, gəmilərin batması, neft axması, təhlükəli yüklərin itməsi və s.).

BDT-nin standartlarının məcburiliyi dövlətlər üçün aşağıdakı hüquqi faktdan istənilən birinin meydana çıxması nəticəsində baş verə bilər.

1) əgər standartlar ümumqəbul olunmuş xarakterə malikdirsə və BMT-nin dəniz hüququ üzrə 1982-ci il Konvensiyasının 211-ci maddəsində məhz belə standartlar haqqında danışılırsa;

2) əgər hər hansı sazişdə bu qaydaların məcburiliyinə münasibətdə ümumi norma varsa²⁸⁰.

Hamı tərəfindən qəbul edilən dəniz standartları kimi elə standartlar nəzərdə tutulur ki, birincisi, onların səlahiyyətləri beynəlxalq təşkilat tərəfindən hazırlanmışdır. Dənizdə təhlükəsizlik və dəniz mühitinin mühafizəsi haqqında aktlar qəbul edən təşkilat isə BMT-nin 1982-ci il Konvensiyasının müddəalarına müvafiq olaraq BDT-dir.

İkincisi, bu standartlar dəniz gəmiçiliyi praktikasına çoxdan və ciddi şəkildə daxil olmuşdur və könüllü şəkildə bütün dövlətlər dənizdə müxtəlif fəaliyyət göstərən zaman bu standartlardan istifadə edirlər.

Hamı tərəfindən qəbul edilən belə standartlar bunlardır: təhlükəli yüklərin daşınması haqqında 1965-ci il Beynəlxalq Kodeksi; 1974-cü il balıqçılıq və balıq ovu gəmilərinin mühafizəsi haqqında Beynəlxalq Kodeksi; gəmilərin təhlükəsiz istismarı və çirklənmənin qarşısının alınması haqqında 1993-cü il Beynəlxalq Kodeksi və BDT-nin digər sənədləri. Dövlətlərin BDT standartlarının qorunması haqqında öhdəliyi çoxtərəfli beynəlxalq müqavilələrdə təsbit olunmuşdur. Belə ki, məsələn, BDT standartlarının dənizin gəmilərdən çirklənməsinin qarşısını almaq, onu azaltmaq və dəniz mühitini qorumaq kimi məsələlərə münasibətdə məcburiliyi BMT-nin dəniz hüququ üzrə 1982-ci il Konvensiyasında təsbit olunur. Gəmilərin təhlükəsiz istismarı və çirklənməsinin qarşısını almaq haqqında Beynəlxalq kodeks 1974-cü il tarixli Beynəlxalq konvensiyanın (SOLAS, 1974) 9-cu fəslində təsbit olunması adı çəkilən kodeksin məcburiliyi haqqında fikri təsdiq edir. Beləliklə, dövlətlərin belə standartlarla bağlı öhdəliyinin olması, bu standartların məcburiliyi, BDT-nin standartlarının hüquqi qüvvəsi ilə bağlı deyil, yuxarıda qeyd olunduğu

²⁸⁰ Игнатенко Г.В., Малинин С.А. Новые тенденции в международном нормотворчестве // Советский ежегодник международного права 1986. М., 1987. С. 41-42.

kimi bu standartlar tövsiyə xarakterlidir, ümumi çoxtərəfli müqavilələrin normalarındakı göstərişlərin nəticəsidir.

3. Dənizin dibi üzrə beynəlxalq orqan (Orqan)

1982-ci ildə BMT-nin dəniz hüququ üzrə Konvensiyası qəbul edilənə qədər okeanların və dənizin dibinə açıq dənizin hüquqi rejimi tətbiq olunurdu.

Dəniz dibinin işlənməsi üçün yeni texnologiyalar inkişaf etməyə başladıqdan sonra 1967-ci ildə BMT-nin Baş Assambleyasının sessiyasında rəsmi olaraq dövlətlərin dənizin dibinin milli yurisdiksiyasından kənardakı hissəsində beynəlxalq-hüquqi tənzimlənmənin konsepsiyası irəli sürüldü. 1970-cı ildə Baş Assambleya Deklarasiya prinsipləri adlanan prinsiplər qəbul etdi. Bu prinsiplər dünya okeanının dibindən və dənizlərin milli yurisdiksiyadan kənarında istifadə edilməsini tənzimləyirdi. Konsepsiyada həmçinin nəzərdə tutulur ki, dənizin və okeanların dibi "ümumi miras"dir, onların heç kim tərəfindən mənimsənilməsinə yol verilə bilməz və bu rayonlarda resursların kəşfiyyatının və işlənilməsinin beynəlxalq rejimini müəyyənləşdirmək məsələsi isə hələ qarşıda durur²⁸¹.

Qeyd olunan "bəşəriyyətin ümumi mirası" konsepsiyası BMT-nin dəniz hüququ üzrə III Konfransında çox gərgin diskussiyalara səbəb olmuşdu. Son nəticədə bu konsepsiya konfransda qəbul olundu və BMT-nin 1982-ci il Konvensiyasının XI hissəsinə çevrildi. Bu Konsepsiyaya müvafiq olaraq, milli yurisdiksiyanın dənizdən kənardakı dibinin hasil edilməsi "bütün bəşəriyyətin" rifahı üçün aparılır. Heç bir dövlət rayona və ya onun resurslarına münasibətdə (maddə 137, b. 1) suverenlik iddialarında ola bilməz. Bu müddəə, yuxarıda qeyd edildiyi kimi, dəniz dibinə münasibətdə "bəşəriyyətin ümumi mirası" konsepsiyasının bel sütunudur. Rayondan və onun resurslarından istifadəyə ancaq dəniz dibi üzrə orqan vasitəsilə icazə almaq olar. Bu orqan bütün bəşəriyyət adından həyata keçirilir (maddə. 137, b. 2). A.N.Vileqjaninin haqlı olaraq qeyd etdiyi kimi, Konvensiyanın bu hissəsi hüquqi mənada çox kövrəkdir. Birincisi, rayonda təkə Orqan yox, həm də BMT-nin 1982-ci il Konvensiyasının bütün iştirakçı dövlətləri fəaliyyət göstərilən. İkincisi, beynəlxalq müqavilələr hüququ haqqındakı 1969-cu il müqavilələrinin, Vyana konvensiyasının 35-ci maddəsinə uyğun olaraq, eləcə də dövlətlərin bərabər qanunvericiliyə malik olan dövlətlərin prinsipinə əsasən, Orqan, BMT-nin 1982-ci il Konvensiyasının iştirakçısı

²⁸¹ Ətraflı bax: Океан, техника, право. Отв. ред. М.И.Лазарев и Л.В.Сперанская. М., 1972. С. 130-170; Колодкин А.Л. Мировой океан. М., 1973. С. 120-150.

olmayan dövlət adından danışa bilməz²⁸².

Orqanın fəaliyyətinin əsas prinsipləri BMT-nin 1982-ci il Konvensiyasında ətraflı şəkildə verilmişdir. Konvensiyanın bu maddəsinə uyğun olaraq, Orqan iştirakçı dövlətlərin, Rayonda fəaliyyətlərinin xüsusilə onun resurslarından istifadə edilməsi məqsədilə təşkil edilməsi və nəzarət edilməsi üçün istifadə etdikləri təşkilatdır (mad. 157. b. 1). Orqan onun bütün üzvlərinin suveren bərabərliyi prinsipi ilə qurulmuşdur. BMT-nin 1982-ci il Konvensiyasının bütün üzv dövlətləri Orqanın ipso facto üzvləridir. Bundan başqa Orqan xarici mallar üzrə həm istehsalçıların və həm də iştirakçıların dəniz dibinin resurslarından həm hasilatçı, həm də istehsalçı kimi çıxış etdikləri (mad, 151, b. 1 "b") istənilən konfrasında iştirak edə bilər.

Həm də nəzərdə almaq lazımdır ki, istehsala icazə verilməsi üçün belə ərizə dənizdibi resurslarının sənaye istismarı üçün planlaşdırılan başlanğıc vaxtında 5 ildən tez təqdim oluna bilməz və belə icazənin verilməsi qeyri-mümkündür.

Beləliklə, BMT-nin 1982-ci il Konvensiyasına uyğun olaraq Orqanın səlahiyyətlərində nəzərdə tutulur ki, bütün Konvensiya iştirakçısı olan dövlətlər dəniz dibinin beynəlxalq rayonunda resursların kəşfiyyatı və hasilatı kimi sahələrdə fəaliyyətlə bağlı yekun qərar qəbul etməlidir. Orqan tərəfindən Konvensiyaya uyğun olaraq qəbul edilən normalar, qaydalar və prosedurlar Orqanın üzvü olan dövlətlər və həmçinin Orqanın özü üçün məcburidir.

Nəzərdən keçirilən orqan üçün baş Orqanlar qismində BMT-nin 1982-ci il Konvensiyasına (mad. 158) uyğun olaraq Assambleya, Şura və Katiblik yaradılmışdır. Orqanın öz funksiyalarını xüsusi qaydada yaradılan Təşkilat həyata keçirir. Təşkilat Orqanın normaları, qaydaları və prosedurları əsasında fəaliyyət göstərir (mad. 170).

Normaların, qaydaların və prosedurların hazırlanmasında və qəbul edilməsində əsas rol şuraya verilmişdir, məhz o, dənizin dibi üzrə Beynəlxalq Orqanın baş icra orqanıdır.

BMT-nin 1982-ci Konvensiyasına müvafiq olaraq Orqana konkret siyasət müəyyən etmək səlahiyyəti verilmişdir, məhz bu yolla da o istənilən problem və ya məsələ ilə bağlı siyasəti formalaşdırın və ya onun səlahiyyətinə aid məsələ ilə məşğul ola bilsin" (mad. 162).

Özlərinin normativ funksiyalarını və digər səlahiyyətlərini həyata keçirərkən Şura öz funksional komissiyalarının-iqtisadi və plan, hüquqi və

²⁸² Ətraflı bax: Вылегжанин А.Н. Морские природные ресурсы (международно-правовой режим). М., 2001. С. 145-146.

texniki komissiyalarının işinə əsaslanır. Bu komissiyalar çox mühüm rol oynayırlar. Məhz həmin komissiyalarla, faktiki olaraq orqanın hər hansı qərarının hazırlanması və qəbul edilməsi üzrə hazırlıq işləri görülür²⁸³.

BMT-nin 1982-ci il Konvensiyasının 161-ci maddəsinə müvafiq olaraq, Şura 36 nəfərdən ibarət olur. Onlar Assambleya tərəfindən dörd ilə seçilir. Bu seçkilər zamanı 5 coğrafi rayon üçün bərabər təmsilçilik əsasında dörd kateqoriya xüsusi maraqları olan dövlətlər arasında bərabərlik prinsipi gözlənilir.

Şurada mühüm məsələlər heç bir rəsmi açıqlama olmadan konsensus yolu ilə həll olunur. Beləliklə məhz bu şəkildə Rayonun resurslarının axtarışı, kəşfiyyatı və hasilatına Orqanın maliyyə və daxili inzibati idarəetməyə aid olan norma, qayda və prosedurları tətbiq edilir.

Belə halda yarımmetal daşlardan ibarət olan məhsulların kəşfiyyatına və axtarışına aid norma, qayda və prosedurların qəbul edilməsi kimi qərarlar üstünlük təşkil edirlər.

Konsensus yolu ilə həm də normaların, qaydaların və Orqanın Assambleyasının növbəti dəfə təsdiq edilməsi üçün layihələri də qəbul edilir.

Bunlar maliyyə və digər iqtisadi gəlirlərin Rayonda fəaliyyət nəticəsində qazanılan gəlirlərin ədalətli şəkildə paylanmasına, eləcə də kontinental şelfin sahildən 200 milə qədər uzaqlıqdakı minimal resursların istismarına, həmçinin müxtəlif dövlətlərin öhdəliklərinə üzvlük aktlarına və başqa ayrımlarına aid olur²⁸⁴.

Normayaradıcı xarakterli bütün qərarlar Şura tərəfindən bəyənildikdən sonra Orqanın Assambleyası tərəfindən təsdiq olunana kimi müvəqqəti xarakter daşıyan qərarlar qismində qüvvədə olurlar.

Üstəlik, Assambleya Şuranın qərarına yenidən baxa və ya onun qərarını ləğv edə bilməz. Qərar layihələri ilə razılaşmadığı halda xüsusi olaraq, nəzərdə tutulur: Rayonun ərazisində axtarış, istehsal və kəşfiyyat xarakterli inzibati prosedurlar, eləcə də Rayonun ölçüləri ilə bağlı müxtəlif əməliyyatlar, əməliyyatların davamlılığı, istehlaka münasibətdə müxtəlif tədbirlər, kateqoriya resurslarının, təyini, rayonlardan imtina, işin gedişi haqqında məruzələr, eləcə də məlumatların təqdim edilməsi, texnologiyanın verilməsi, təhlükəsizlik texnikasına və dəniz mühitinin mühafizəsinə, münasibətdə praktikalar və standartlar, müraciət etmiş şəxslər üçün ixtisaslaşmış standartlar, istehsalın müəyyən edilməsi, maliyyə məsələlərinin kompensasiya edilməsi sisteminin yaradılması, yarımmetal

²⁸³ Ətraflı bax: Яковлев И.И. Международный орган по морскому дну. М., 1986. С. 116.

²⁸⁴ Ətraflı bax: Яковлев И.И. Göst. əsər. S. 117-118.

kompensasiyalar istisna olmaqla Rayonda digər faydalı qazıntıların istehsal səviyyələrinə qoyulan məhdudiyətlər və s.

Beləliklə, normayaradıcı prosesdə əsas hala Şuradır. Məhz onun gedişində dəniz dibi üzrə Beynəlxalq orqanın üzvü olan dövlətlər üçün məcburi olan normalar, qaydalar və prosedurlar işlənib hazırlanır və qəbul edilir²⁸⁵.

Beynəlxalq orqanın Assambleyasının üzərinə işə ancaq Şura tərəfindən qəbul edilən normaların, qaydaların və prosedurların sonuncu dəfə təsdiqlənməsi düşür.

BMT-nin 1982-ci il (Əlavə III) Konvensiyasında rayon ərazisində axtarışın, kəşfiyyatın və hasilatın zəruri şərtləri müəyyən edilmişdir. Bu şərtlər sonradan norma, qayda və prosedurlara çevrilməlidir. Orqanın sistemində Assambleyaya çox mühüm siyasi rol verilmişdir. Assambleyanın funksiyası və səlahiyyətləri aşağıdakılardan ibarətdir:

- Şura üzvlərinin və Baş katibin, eləcə də Təşkilatın İdarə Heyətinin və onun Baş Direktorunun seçilməsi;

- Orqanın fəaliyyətinin ümumi məsələlərinə baxılması, yuxarıda qeyd olunan orqanların və beynəlxalq əməkdaşlığa bir daha təkan vermək üçün məruzələrin nəzərdən keçirilməsi;

- büdcə və maliyyə məsələlərinə baxılması;

- rayonda fəaliyyət nəticəsində meydana çıxan ümumi xarakterli problemlər, xüsusən də qeyri-inkişaf etməkdə olan dövlətlər və əlverişsiz coğrafi məkanda yerləşən dövlətlər;

- inkişaf etməkdə olan dövlətlər üçün rayon ərazisində hasil edilən minerallara görə kompensasiya sisteminin tətbiq edilməsi.

Orqanın Assambleyasının qeyd olunan səlahiyyətləri bir daha onun təmsilçi plenar orqan olması təsəvvürünü qabardır. Məhz onun çərçivəsində dünyanın bütün dövlətlərinin təmsilçiləri orqanın fəaliyyətinin bütün detallarını nəzərdən keçirməlidirlər. Assambleyaya mühüm ümumi və spesifik funksiyaların və səlahiyyətlərin verilməsi onların Şuranın mahiyyəti və BMT 1989-cu il Konvensiyasının parametrləri ilə təkmilləşdirilməsi, bu orqana dənizin dibi üzrə beynəlxalq orqan sistemində mühüm yer tutmağa beynəlxalq əməkdaşlığın inkişafı və BMT-nin 1982-ci il Konvensiyasının müvafiq müddəalarından həyata keçirilməsi imkan verir²⁸⁶.

²⁸⁵ Вах: Яковлев И.И. Göst. əsər. С. 98-99.

²⁸⁶ Ətraflı Вах: Международный район дна Мирового океана. Отв. ред. Л.Л.Любимов. М., 1980. С. 232.

4. Dəniz peyk əlaqələrinin Beynəlxalq təşkilatı (İNMARSAT)

Beynəlxalq ticarət hüdudlarının genişlənməsi Dünya okeanının sahələrinin və ondan istifadə edilməsinin yeni növlərinin, dəniz donanmalarının sayının artması ilə və dəniz gəmiçiliyinin daha da intensivləşməsi ilə xarakterizə edilir. Müvafiq olaraq dənizdə qəzalar artır, bəzən hətta belə qəzalar insanın gəmidə həyatla vidalaşmasına səbəb olur.

Dəniz gəmiçiliyinin və insan həyatının mühafizəsinin təmin edilməsi məqsədlə 1971-ci ildə BDT tərəfindən peyklərin və dəniz peyklərinin yaradılması haqqında qərar qəbul edildi. Bunun üçün isə müvafiq beynəlxalq müqavilənin imzalanması və qüvvəyə minməsi haqqında qərar qəbul edildi²⁸⁷. Bu qərarın əsasında 1972-ci ildə dəniz peykləri sahəsində ekspertlər qrupu dənizdə peyk rabitə sisteminin yaradılması haqqında Konvensiya layihəsi hazırladılar (İNMARSAT).

1976-cı ildə qəbul edilən İNMARSAT haqqında konvensiyada nəzərdə tutulurdu ki, dəniz rabitəsinin retranslyasiyasından istifadə edərək Yerin süni peyklərindən humanist məqsədlərlə istifadə etmək üçün, ilk növbədə, gəmiçiliyinin təhlükəsizliyinin və insan həyatının dənizdə qorunması kimi məsələlər, hər hansı hökumətlərarası təşkilata həvalə olunmalıdır. Bu məqsədlə konfransda İNMARSAT haqqında istismar sazişi imzalandı. Bu sazişi ya maraqlı hökumətlər, ya da onların özlərinin təyin etdikləri milli təşkilatlar imzalamalı idilər ("iştirakçılar").

"Tərəflər" adlanan İNMARSAT haqqında konvensiyada bu təşkilatın bütün siyasi məsələlərinin və fəaliyyət məsələlərinin həlli, maliyyə, texniki, istismar və digər konkret məsələlər, eləcə də İNMARSAT-ın üzərinə düşən bütün başqa məsələlər məhz "iştirakçıların" üzərinə qoyulur. Bununla belə, Konvensiyaya uyğun olaraq (mad. 4) Tərəflər yəni, Konvensiya iştirakçıları olan dövlətlər istismar haqqındakı sazişdən irəli gələn öhdəliklərə cavabdeh deyil. Bununla belə, tərəflər özünün təyin etdiyi təşkilatların fəaliyyətinə görə məsuliyyət daşıyırlar. Başqa sözlə, İNMARSAT-ın məsələləri üzrə milli orqanların fəaliyyəti müvafiq hökumətlərin nəzarəti altında həyata keçirilə bilər. İNMARSAT-da üzvlərinin beynəlxalq-hüquqi öhdəliyi İNMARSAT haqqında Konvensiyanın üzvü olan dövlətlərin İNMARSAT-da müəyyən edilən beynəlxalq-hüquqi məsuliyyətinin hüquqi şəxslərin maddi məsuliyyətləri belə (İNMARSAT-ın bütün praktiki fəaliyyətini məhz onlar həyata keçirirlər) deməyə əsas verir ki, bu təşkilat bütövlükdə, eləcə də onun bütün üzvləri İNMARSAT haqqında istismar sazişinə və

²⁸⁷ Док. ИМКО MSC XXIII/19. §75.

Konvensiyaya çox ciddi şəkildə əməl edəcəklər²⁸⁸.

İstismar inzibati xərcləri, eləcə də texniki xidmət və İNMARSAT kosmik reqlamentinin modernləşdirilməsi, istehlakçılar palatası tərəfindən ödənilir. İstehlakçılar palatası xüsusi təsniflər vasitəsilə bu təşkilata xidmət edir. Bu, hər hansı bir elementin əldə edilməsi üçün (dəniz rabitə şəbəkəsinin yaradılması) xərclər iştirakçıların üzvlük haqlarının hesabına ödənilir²⁸⁹.

Gəmilərin və sahil stansiyalarının İNMARSAT rabitə sistemi tərəfindən nə qədər istifadə olunmasından asılı olaraq üzvlük haqlarının həcmi (pay) hər il nəzərdən keçirilir, müəyyən edilir²⁹⁰.

İNMARSAT-ın rəhbər orqanları Assambleya, Şura və Direktorluqdur.

Assambleyanın tərkibində bütün Tərəflərin təmsilçiləri bir səsə malik olmaqla bu orqanın üzvü olurlar. Assambleyanın sessiyaları iki ildə bir dəfə çağırılır. Sessiya ümumi siyasətin nəzərdən keçirilməsi haqqında tövsiyələri Şuraya təqdim edir. Assambleyanın hətta İNMARSAT-ın dövlətlərlə və digər beynəlxalq orqanlar vasitəsilə münasibətini nəzərdən keçirmək hüququ vardır.

Şuranın iclasları ildə üç dəfədən az keçirilmir. Şura kosmik seqmentin təmin edilməsinə görə məsuliyyət daşıyır, dənizdə peyk rabitəsinə tələblər irəli sürür, dəniz peyk rabitəsi üçün meyarları, qaydaları, eləcə də dəniz xidmətinin təşkilinin maliyyə siyasətini müəyyən edir. Şura adətən 22 iştirakçıdan təşkil olunur, onların da 18-i təşkilatın tərkibinə ən böyük paya malik olduqları üçün, dörd üzv isə Assambleya tərəfindən ədalətli coğrafi prinsip əsasında seçilir. Şurada iştirakçıların sayı çox ola bilər. Bu o halda baş verir ki, iştirakçılardan bir neçəsi eyni paya malik olduqları halda Şuraya seçilmək istəyirlər. İNMARSAT-ın fəaliyyəti üçün əhəmiyyətli olan qərarlar "ölcülmüş" səsvermə əsasında qəbul edilir. Hər bir iştirakçının səsinin "çəkisi" onun paydakı iştirakına mütənəsb olmur, amma qalan iştirakçıların səsələrinin 25 faizindən çox ola bilməz. Əgər hər hansı iştirakçının payı bundan çoxdursa, bu halda başqa Şura üzvlərini bütün artıq hissəyə görə və ya onun hər hansı hissəsinə görə ödəməyə məcbur edir. Əgər hər hansı iştirakçının qalığı limitdən artıqdırsa, onda bu

²⁸⁸ Ətraflı bax: Современное международное морское право. Отв. редактор М.И.Лазарев. М., 1984. S. 111

²⁸⁹ İNMARSAT-ın kosmik seqmenti dedikdə bu təşkilata məxsus olan və ya onun tərəfindən icarəyə götürülən yeni süni peykin fəaliyyəti üçün zəruri olan peyki müşayiət edən qurğular, telemetriyalar, idarəetmə, nəzarət, müşahidə sistemləri nəzərdə tutulur.

²⁹⁰ Ətraflı bax: Колодкин А.Л. О работе Подготовительного комитета по созданию ИНМАРСАТ. – В кн.: Материалы по морскому праву и международному торговому мореплаванню. . М., 1978, вып.16. S. 42-45

İştirakçı Şuranın başqa üzvlərinə bütün artıq hissəni və ya qismən 1 hissəni öz üzərlərinə götürməyə təklif etməlidir. Təklif olunan qalıq başqa iştirakçılar tərəfindən ödənmədikdə və ya ödəniş qismən olduqda, onda qalıq hissəyə malik olan iştirakçı səsinin çəkisi 25 %-lik limitdən çox ola bilər. İNMARSAT-ın icra orqanı Direktorluqdur. Ona baş direktor rəhbərlik edir. Baş Direktor Şura tərəfindən altı illik müddətə təyin edilir. Həmçinin Şuranın qərarı ilə Baş Direktor səlahiyyət müddəti bitmədikdə belə öz vəzifəsindən kənarlaşdırıla bilər.

Dəniz rabitə sisteminin İNMARSAT-ın işə düşməsinin lap başlanğıcından (1 fevral 1982-ci il), Dünya okeanının gəmiçilik baxımından ən canlı rayonları belə, dəniz rabitəsi ilə təmin edilmişdir. Dəniz rabitəsinin belə qlobalığa malik olması ilk növbədə sahildəki ötürücü və qəbuledici stansiyalar vasitəsilə təmin olunmuşdur, onlar praktiki olaraq dünyanın bütün kontinentlərində yerləşdirilmişdir. Onların belə səpələnməsi ona görə qurulmuşdur ki, bu stansiyaların "məsuliyyət" sektoru bir-birilə kəşisəsin.

İNMARSAT bəzi hökumətlərarası təşkilatlarla əməkdaşlıq edir. Bu əlaqələr o təşkilatlarla qurulur ki, İNMARSAT-ın əsas fəaliyyətinə aidiyyəti vardır. Xüsusi halda six əməkdaşlıq oxşar təşkilatlarla kosmik əlaqələrin beynəlxalq konsorsiumu – (INTELSAT, BDT), Ümumdünya Meteorolojiya Təşkilatı, Beynəlxalq Elektrik əlaqələri İttifaqı və digərlərinin vasitəsilə həyata keçirilir.

5. Dəniz hüquq üzrə beynəlxalq tribunal

Dəniz hüququ üzrə Beynəlxalq Tribunal 1982-ci il BMT Konvensiyasının 291-ci maddəsinə müvafiq olaraq yaradılmışdır. Tribunalın mənzil qəragahı Hamburqda (AFR) yerləşir.

Tribunalın yurisdiksiyası 1982-ci Konvensiyası ilə tənzimlənən bütün məsələlər üzrə mübahisələri əhatə edir. Öz statusuna uyğun olaraq, o, üç palatadan ibarət olur; dəniz dibinin istismarı ilə bağlı mübahisələr üzrə palata, balıqçılıqla bağlı mübahisələr üzrə palata. Bundan başqa, Tribunal 2000-ci ildə 20 dekabrda Çilinin və Avropa İttifaqının xahişi ilə Sakit okeanın Cənub Şərq hissəsində qılınçalıq ehtiyatların saxlanılması və istifadəsi ilə bağlı mübahisəyə baxılmaq üçün Çandrasedkar Raonun başçılığı ilə dörd hakimdən ibarət xüsusi palata formalaşdırdı²⁹¹.

Tribunalın Ustavının (Statutunun) 15-ci maddəsinə görə, Tribunal BMT-nin 1982-ci il Konvensiyasının müddəalarına müvafiq olaraq, dəniz

²⁹¹ www.itlos.org/start2_en.html

fəaliyyətinin bütün mübahisəli məsələləri üzrə üç və ya daha çox hakimdən ibarət olmaqla palatalar yarada bilər.

Tribunala BMT-nin 1982-ci il dəniz hüququ üzrə Konvensiyasının müddələrinin tətbiqi ilə bağlı istənilən iş müzakirə üçün göndərilə bilər. 2003-cü ilin yanvar ayının 1-nə qədər Tribunalda 11 işə baxılmışdır. Bu işlər əsasən hər hansı dövlətin, BMT-nin Konvensiyasının 292-ci maddəsinə əsasən həbs edilmiş və ya saxlanılmış gəmisinin dərhal azad edilməsi ilə bağlı (5 iş); sahiyanı dövlətin daxili sularda, ərazi dənizində və müstəsna iqtisadi zonada yurisdiksiyası ilə bağlı; sahiyanı dövlətin qanunvericiliyini pozmuş gəmilərin sularda, ərazidə "isti izlərlə" təqibi ilə bağlı; "münasib" bayraqlardan istifadə edilməsi ilə bağlı; dənizin canlı resurslarının saxlanması və rəşional istismar ilə bağlı işlər olmuşdur.

BMT-nin Beynəlxalq Məhkəməsindən fərqli olaraq Tribunal nəinki dövlətlər arasındakı mübahisələrə, eləcə də kontraktın digər iştirakçıları, həm dövlət müəssisələri, həm də fiziki və hüquqi şəxslər arasındakı mübahisələrə baxır. Üstəlik bu halda şəxslər deyəndə, elələri nəzərdə tutulur ki, Konvensiya iştirakçısı olan dövlətin vətəndaşı sayılsın, ya bu dövlətin effektiv, nəzarət altında olsun (Konvensiyanın 153 və 187-ci maddələri)²⁹². Beləliklə, hər 2 halda, dövlətlərin maraqlarının təmin edilməsi üçün ən vacib şərt onların BMT-nin 1982-ci il Konvensiyasına üzv olmasıdır²⁹³.

Mübahisəli məsələlər üzrə qərar Tribunalda iştirak edən üzvlərin əksər səs çoxluğu ilə qəbul edilir. Tribunalın qərarı detallarına qədər əsaslandırılmış olmalıdır. Bununla razılaşmayan hakimlərin öz mövqeyində qalmaq, öz fikrinə malik olmaq hüququ var.

Tribunalın qərarı son sözdür və bütün mübahisə edən tərəflər onu yerinə yetirməlidir. Onun qərarı yalnız mübahisə edən tərəflər üçün hüquqi qüvvəyə malikdir. Tribunal özünün qərarlarının yerinə yetirilməsi üçün hər hansı vasitəyə və imkana malik deyil.

Tribunal BMT-nin 1982-ci il Konvensiyasının iştirakçısı olan dövlətlər tərəfindən gizli səsvermə yolu ilə seçilən 21 müstəqil hakimdən ibarətdir. Hər bir dövlət iki hakimin namizədliyini irəli sürə bilər, bir şərtlə ki, onlar beynəlxalq dəniz hüququ üzrə tanınmış mütəxəssis olsun. Bu halda hakimlər coğrafi təmsilçilik əsasında seçilir. Xüsusi halda, Tribunal belə bir mövqeyə malikdir ki, BMT-nin Baş Assambleyasındakı hər hansı dövlətlər qrupu (Afrika dövlətləri, Asiya dövlətləri, Şərqi Avropa dövlətləri,

²⁹² 2003-cü ilin yanvar ayının 1-nə qədər BMT-nin dəniz hüququ üzrə Konvensiyasında iştirakçı dövlətlərin sayı 141-ə çatmışdı.

²⁹³ Колодкин А.Л. Новые тенденции в применении Конвенции ООН по морскому праву 1982 г. // Ежегодник морского права 1999-2001 М., 1982. С. 12.

Latin Amerikası dovletleri, Karib hovzesi, qerbi Avropa dovletleri) Tribunalda uç hakimden cox hakimden temsil orlunmalıdır.

İşi Tribunalda araşdırılan dovletin öz hakimi yoxdursa, *ad hoc* adlanan hakimin namizedliyi ireli sürüle biler. Bele yolla tayin olunan hakim diger hakimlerle birlikde işin araşdırılmasında iştirak ede biler. Konvensiyanın 289-cu maddesinə uyğun olaraq Tribunal öz iclaslarına iki elmi və ya texniki eksperti devet ede biler. Onlar Tribunalın işində iştirak edir, amma sesverme hüququ olmur.

Hakimler 9 il müddətine seçilir və sonrakı 9 il üçün yeniden seçile bilerler. Hakimlerin üçden birinin (7 nəfer) kontrakt müddəti hər üç ilden bir dəyişir²⁹⁴. Tribunalın Prezidentini həmin bu hakimler öz heyətlerinden seçiler. 2002-ci il oktyabrın 1-den Tribunalın Prezidenti Doliver Nelson (Qrenada) seçildi.

Tribunalın Statutunun 10-cu maddesinə müvafiq olaraq, Tribunalın işində iştirak edenler diplomatik imtiyazlara və immunitetlərə malik olmalıdırlar. Tribunalla seçilmiş hakimler maaşlara, əlave ödənişlərə və kompensasiyalara olan vergilerin bütün növlerinden azad edilmişler (Statutun 18-ci maddəsi § 8).

BMT-nin Baş Assambleyası 2001-ci ilin dekabrında özünün 56-ci sessiyasında Beynəlxalq Tribunalın dəniz hüququ üzre fəaliyyəti ilə bağılı məsələləre baxdı və BMT-nin 1982-ci il Konvensiyasının XV-ci hissəsine müvafiq olaraq mübahisələrin dinc yolla həllində onun böyük zənginliyini qeyd etdi. Konvensiyanın şərhi və (və yaxud) tətbiqi məsələlerinde onun mühüm rolu və nüfuzu bununla qeyd olunmuşdur²⁹⁵.

²⁹⁴ Hal-hazırda Tribunalda Argentinanın, Braziliyanın, Bolqarıstanın, Böyük Britaniyanın, Qananın, Qrenadanın, Almanıyanın, İtaliyanın, Hindistanın, Kamerunun, Çinin, Livanın, Rusiyanın, Koreya Respublikasının, Seneqalın, Trinidadın, Tobaqonun, Tunisin, Yaşıl burun adalarının, Xorvatiyanın, Fransanın, Yaponiyanın hakimleri temsil olunurlar.

²⁹⁵ Bax: Pez. FA OOH A/RES/56/12 13 dekabr 200-ci ildek.

NƏTİCƏ

Bu kitab müasir beynəlxalq dəniz hüququnun nəzəri məsələlərinin nəzərdən keçirilməsinə baxılmasına həsr edilmişdir. Həmin nəzəri müddəalardan ayrı-ayrı nəticələr alınır və onların sırf praktiki əhəmiyyəti vardır.

Elmi tərəqqi dövründə və dövlətlərin dəniz texnologiyasının müasir inkişafı şəraitində dövlətlər Dünya okeanının təkcə səthindən istifadə etməklə bağlı deyil, həm də dənizin dərinliklərindən və dibindəki təbii resursların istismarı ilə bağlı münasibətlərə daxil olurlar.

Beynəlxalq dəniz hüququ ilə tənzimlənən sahələr çox geniş sferanı əhatə edir buna görə də müasir beynəlxalq hüququn əsas prinsiplərini təsnif etmək zərurətini yaradır.

Bununla bağlı, bir çox problemlərin, o cümlədən dəniz hüququnun problemlərin – müstəsna iqtisadi zona kimi, kontinental sahilyanı dövlətlər yurisdiksiyasından kənarında dəniz dibi və s. kimi institutunun öyrənilməsi davam etdirilməlidir.

Beynəlxalq hüquq normalarının və dövlətlərin dənizlərdə və okeanlarda, eləcə də dəniz dibində fəaliyyətini tənzimləmənin və qaydaların bu kitabda aparılmış tədqiqi göstərir ki, bir sıra ölkələrlə qanunlar beynəlxalq dəniz hüququ normalarından fərqlidir, bəzən isə universal beynəlxalq dəniz hüququnun maddələri ilə ziddiyyət təşkil edir. Belə ki, BMT-nin dəniz hüququ üzrə 1982-ci il Konvensiyasının imzalanmasından sonra bir sıra sahilyanı dövlətlər, boğazlara bitişik dövlətlər, arxipelaq-dövlətlər eyni vaxtda Konvensiya ilə hətta ziddiyyət təşkil edəcək milli qanunvericilik yaratmaq niyyətində olduqlarını bəyan etdilər. Bu isə boğazlarda və onların üzərində təyyarələrin uçuşunu, ərazi dənizində və müstəsna iqtisadi zonada gəmiçiliyin azadlığını məhdudlaşdırır.

Hətta BMT-nin 1982-ci il Konvensiyası qüvvəyə mindikdən sonra belə Konvensiya iştirakçılarının milli qanunvericiliyi Konvensiyanın müddəalarına uyğunlaşdırılmamışdır. Bununla bağlı beynəlxalq-hüquqi əməkdaşlıq prinsipi müstəsna dərəcədə aktualdır. Bu prinsip dövlətlərin üzərinə belə bir öhdəlik qoyur ki, dövlətlər BMT-nin 1982-ci il Konvensiyasının müddəalarını həyata keçirmək səylərini birləşdirməlidirlər və öz ərazilərində və digər dövlətlərlə münasibətlərində bu universal sənədin bütün müddəalarını təmin etməlidirlər. Bu, qlobalizasiya prosesi ilə bağlı olaraq, çox mühümdür (Elmi texniki tərəqqi nəticəsində getdikcə artan dövlətlərarası münasibətlər nəzərə alınarsa). Bu halda Dünya okeanından effektiv istifadə edilməsi ancaq bütün dövlətlərin maraqları çərçivəsində ola bilər. Yalnız bu formada Dünya okeanının resurslarından

rasional istifadə etmək mümkündür - okean iqtisadiyyatının ərzaq, yanacaq, energetika, dağ-mədən kimi bir çox dövlətlər üçün vacib olan sahələri inkişaf tapa bilər.

Gələcəkdə bəşəriyyətin okean sərvətlərindən asılılığı daha da artacaq, çünki qurudakı resurslar tükənmək üzrədir. XXI əsrin ortalarına qədər metal hasilatının 70 faizi qurunun yox okeanların dibinin payına düşəcək Məsələn, artıq nikel və kobalt resursları ehtiyatları tükənmək üzrədir. Yaponiya, İngiltərədə və başqa dövlətlərdə son vaxtlar dənizin dibindən çox fəal şəkildə fosfor filizlərinin hasil edilməsi yolu ilə dəniz suyundan alınmasına cəhd edilir.

Yaponiyanın və ABŞ-ın alimləri Havay adalarında dəniz suyundan elektrik enerjisi almaq üçün dənizin su qatları arasındakı temperatur fərqiindən istifadə etməyə səy göstərirlər.

Lakin dəniz resurslarının hasilatı dəniz gəmiçiliyində olduğu kimi, okean sularının tez bir zamanda çirklənməsinə səbəb olur.

Bununla bağlı, kitabda qüvvədə olan beynəlxalq hüquqi normaların tənzimlədiyi dəniz mühitinin onun əsas polyutantlar tərəfindən çirklənməsinin qarşısının alınması haqqındakı məsələlərə böyük diqqət yetirilmişdir. Bu sahədəki beynəlxalq hüquqi aktların analizi müəllifə imkan vermişdir ki, okean resurslarının təsərrüfatının mənimsənilməsi ilə bağlı, həmçinin insan fəaliyyətinin Dünya okeanı ilə bağlı digər sahələrində beynəlxalq əməkdaşlıq sisteminin vacib olduğunu sübut etsin. Okean bütün bəşəriyyətə məxsusdur, ondan istifadə edilməsi də bütün bəşəriyyət tərəfindən həyata keçirilməlidir.

Baxmayaraq ki, kitabda əsas diqqət dəniz sahələrinin kateqoriyalarının ayrı-ayrılıqda hüquqi rejiminin araşdırılmasına yönəlmişdir, onların BMT-nin dəniz hüququ üzrə 1982-ci ildə Konvensiyasında təsnifatı verilmişdir və üstəlik BMT-nin 1982-ci il Konvensiyası ilə nizamlanmayan Xəzər dənizinə müstəqil bölmə ayrılmışdır. Xəzər dənizinin müasir beynəlxalq-hüquqi aspektdən araşdırılması da çox vacibdir. Xəzərin statusunun beynəlxalq hüquq baxımından öyrənilməsi böyük hüquqi əhəmiyyətə malikdir. Bu gün Xəzərin Rusiya ilə İran arasında hələ 1921-ci ildə bağlanmış beynəlxalq hüquqi müqavilə ilə müəyyən edilmiş statusu təkcə Rusiya və İran üçün deyil, həmçinin Qazaxıstan, Türkmənistan üçün də məcburidir. Ona görə ki, birincisi: dövlətin meydana çıxmasından əvvəl formalaşan dəniz sahəsi yeni yaranmış dövlətlər tərəfindən qəbul edilməlidir, ikincisi: bunu beynəlxalq müqavilələr hüquqi diqqət edir. Yeni yaranmış Xəzəryanı dövlətlərin qeyd olunan müqavilə normalarının pozulmasını beynəlxalq hüququn pozulması kimi təsnif etmək lazımdır. Bununla da təbii ki, beynəlxalq-hüquqi

məsuliyyət yaranmışdır²⁹⁶.

Bununla belə, Rusiyanın bütün yeni yaranan xəzəryanı dövlətlərlə müqavilə imzalaması, məsələn, 1998-ci ildə Qazaxıstanla bağlanan müqavilə, Xəzərin dibinin bölünməsi haqqında müqavilənin imzalanması Xəzərin artıq formalaşmış statusunun götürülməsi deməkdir. Kitabda bütün Xəzəryanı dövlətlərin bu təkliflərlə bağlı müzakirələri şərh edilmişdir. Bu dövlətlər Rusiya tərəfindən irəli sürülən "Xəzərin dibi bölünsün, səthindən isə ümumilikdə istifadə edilsin" təklifi ətrafında düşünülür.

Beynəlxalq hüquqi massivin təhlili kontekstində Dünya okeanının təbii resurslarından və onun sahələrindən istifadə edilməsinin tənzimlənməsi nəticəsində gələcəkdə beynəlxalq hüququn mürəkkəb bir sahəsi kimi, beynəlxalq dəniz hüququnun meydana gələcəyini fərz etmək olar.

²⁹⁶ Ətraflı bax: Вылегжанин А.Н. Рецензия на Барсегов Ю.Г. Каспий в международном праве и мировой политике. М., 1998 // Московский журнал международного права. 2/99/34 М., 1999. С. 261.

QEYDLƏR ÜÇÜN

QEYDLƏR ÜÇÜN

QEYDLƏR ÜÇÜN

QEYDLƏR ÜÇÜN

QEYDLƏR ÜÇÜN

Kovalyov Aleksandr Antonoviç

**MÜASİR BEYNƏLXALQ
DƏNİZ HÜQUQU
VƏ ONUN TƏDBİQİ PRAKTİKASI**

Monoqrafiya

Ruscadan tərcümə

Çapa imzalanmış 12.03.2006-cı il.

Formatı 60x90 ¹/₁₆

Ofset çap üsulu.

Fiziki çap vərəqi 21. Tirajı-500